

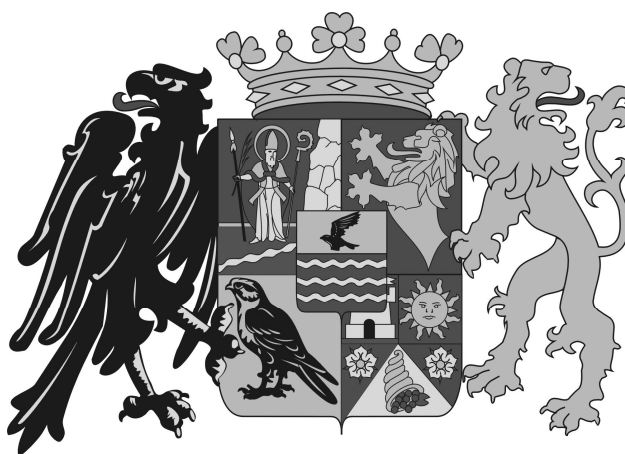
Közép-Európai Közlemények

**A történelemtudomány, a regionális tudomány, a földrajztudomány,
és a gazdálkodás- és szervezéstudományok művelőinek folyóirata**

XI. évfolyam 1. szám, 2018/1. No. 40.

*Jelen kiadványunk megjelenését támogatta a
Csongrád Megye Önkormányzataiért Közalapítvány*

*Köszönet a támogatásért
Ádók Jánosnak, a Csongrád Megye Önkormányzataiért Közalapítvány elnökének
és Kakas Bélának, a Csongrád Megyei Közgyűlés elnökének*

KÖZÉP-EURÓPAI KÖZLEMÉNYEK
A történelemtudomány, a regionális tudomány, a földrajztudomány,
és a gazdálkodás- és szervezéstudományok művelőinek folyóirata

SZERKESZTŐSÉG

Főszerkesztő:

Prof. Dr. Gulyás László – Szegedi Tudományegyetem

Főszerkesztő-helyettes:

Prof. Dr. Szávai Ferenc DSc – Kaposvári Egyetem, Budapesti Corvinus Egyetem

A SZERKESZTŐ BIZOTTSÁG TAGJAI:

Prof. Dr. Baranyi Béla – Debreceni Egyetem, a „**Régiótörténeti Kutatások rovat**” vezetője
Dr. habil. Gál Zoltán – KE és MTA KRTK, a „**Regionális tudományi közlemények rovat**” vezetője
Dr. PhD Veres Lajos – Dunaújvárosi Egyetem, a „**Fiatal regionalisták rovat**” vezetője
Prof. Dr. Gazdag Ferenc – NKE, Budapest, a „**Nemzetközi tanulmányok rovat**” vezetője
Hajdú Zoltán DSc – MTA KRTK, a „**Politikai földrajz rovat**” vezetője
Dr. habil. Keczer Gabriella – SZTE, a „**Gazdálkodás- és vezetéstudomány rovat**” vezetője
Dr. PhD Miklós Péter – SZTE, az „**Újragondolt negyedszázad rovat**” vezetője
Dr. PhD Vizi László Tamás – Kodolányi János Főiskola, a „**Versailles 100 rovat**” vezetője
Dr. habil. Marjanucz László – Szegedi Tudományegyetem
Prof. Dr. Majoros István, DSc – Eötvös Lóránd Tudományegyetem
Dr. PhD Maruzsa Zoltán – Eötvös Loránd Tudományegyetem
Dr. habil. Papp Norbert – Pécsi Tudományegyetem
Dr. PhD Sipos Anna Magdolna – PTE FEEK

Határon túli tagjaink:

Dr. PhD. Andrej Tóth – Silesian university in Opava, University of Economics, Prague
Prof. Dr. Nagy Imre – University of Novi Sad, Újvidék
Dr. PhD. Tonk Márton – Sapientia EMTE, Kolozsvár

Felelős kiadó:

Egyesület Közép-Európa Kutatására

Elnök: Dr. Gulyás László

Székhely: 6727 Szeged, Lőwy Sándor utca 37. e-mail: gulyas1@t-online.hu

ISSN 1789-6339

HU ISSN 1789-6339

Technikai szerkesztő:

Kádas Gabriella

Nyomda:

S-Paw Nyomda, Üllés

KÖZÉP-EURÓPAI KÖZLEMÉNYEK
A történelemtudomány, a regionális tudomány, a földrajztudomány,
és a gazdálkodás- és szervezéstudományok művelőinek folyóirata

Folyóiratunkkal kapcsolatos fontos információk

Folyóiratunk lektorált folyóirat. Valamennyi közlésre benyújtott tanulmányt két PhD vagy Dsc fokozattal rendelkező kollégával lektoráltat a Szerkesztő Bizottság. A tanulmányok csak támogató, pozitív lektori vélemények esetén kerülnek publikálásra. A lektorálás ún. vaklektorálás, azaz titkosan történik!

Folyóiratunkat az alábbi szakirodalmi adatbázisok referálják:

- 1. MATARKA** (Magyar folyóiratok tartalomjegyzékeinek kereshető adatbázisa)
- 2. EPA** (Elektronikus Periodika Archívum és Adatbázis)
- 3. HUMANUS** (Humántudományi Tanulmányok és Cikk)

Folyóiratunk a Magyar Tudományos Akadémia IX. Gazdaság- és Jogtudományi Osztályának Regionális Tudományok Bizottsága folyóiratlistáján 2010 és 2016 között C-kategóriás folyóiratként szerepelt.

2017-től folyóiratunk előrelépett, a IX. Osztályon B-kategóriás folyóirat minősítést kapott.

Folyóiratunkat a Magyar Tudományos Akadémia II. Filozófiai és Történettudományok Osztályának Történettudományi Bizottsága a Dsc eljárás során tudományos folyóiratként fogadja el.

Folyóiratunk a Magyar Tudományos Művek Tárában (MTMT) referált folyóiratként került nyilvántartásba.

Folyóiratunk korábbi számai elektronikus formában, teljes terjedelemben az alábbi helyeken érhetők el:

- A Virtuális Intézet Közép-Európa Kutatására (VIKEK) honlapján: **www.vikek.hu**
- SZTE Klebelsberg Könyvtár által működtetett Contenta SZTE Egyetemi Kiadványok repozitóriumban: **<http://contenta.ek.szte.hu/acta/100240>**

TARTALOMJEGYZÉK

REGIONÁLIS TUDOMÁNYI KÖZLEMÉNYEK ROVAT

- Káposzta József–Nagy Henrietta–Csehné Papp Imola:** Ózd humán erőforrás-helyzetének változása a világgazdasági válságtól napjainkig 7
- Győri Ferenc:** Diplomászerző nemzetközi hallgatói mobilitás a Szegedi Tudományegyetemen az oktatás-statisztikai adatok tükrében..... 20

RÉGIÓTÖRTÉNETI KUTATÁSOK ROVAT: Fejezetek a Délvidék történetéből

- Gulyás László:** A Délvidék története Glad-országtól 1323-ig 38
- Miklós Péter:** A csanádi egyházmegye mint régiószervező tényező 54
- Kókai Sándor:** A magyarság helyzete a Román-Bánságban a két világháború között 63

VERSAILLES 100 ROVAT

- Tefner Zoltán:** Háborús szövetség és vetélkedés. Ahogy a lengyelkérdést az Osztrák–Magyar Monarchia néhány jelentős politikusa látta (1914–1918) 75
- Gyarmati Enikő:** A föderalizmus pozíciói a Nagy Háború korában. A lengyel trializmus versus dualizmus kérdése az osztrák és magyar politikában 1914–1918..... 96
- Suba János:** Demarkációs vonalak Felvidéken 1918. (kartográfia-elemzés)..... 107
- Nagy Miklós Mihály:** Az 1918–1919. évi háború jellege a magyar történelemben 128

GAZDASÁGTÖRTÉNET ROVAT

- Kaposi Zoltán:** Gazdasági változások Széchenyi István gróf Zala vármegyei birtokain (1814–1860) 138
- Pelles Márton:** A Magyar–Horvát Szabadhajózási Rt. története és tengeri áruforgalma 1900–1914 között..... 154
- Domonkos Endre:** Az ipari recesszió és következményei Közép- és Kelet-Európában (1929–1933) 163

EMLÉKEZÉS-EMLÉKEZET ROVAT

- Oroszné Takács Katalin:** Heimatbuchok Köztes-Európa emlékezetirodalmában 172

GEOPOLITIKA ÉS POLITIKAI FÖLDRAJZI ROVAT

- Kovács Áron–Farkas Marcell–Palotai Jenő:** Menedékkérők migrációs útvonalainak és tendenciáinak vizsgálata a Balkán-félszigeten 181

KONFERENCIÁK ROVAT

- Frisnyák Sándor:** Száz éve született Moholi Károly főiskolai professzor 191

RECENZÍÓK ROVAT

Jancsák Csaba (2016):

Az 1956-os forradalom indítósíkrája. A szegedi MEFESZ.
Belvedere Meridionale. Szeged.

- Ismerteti:** Képiró Ágnes 194

DR. KÁPOSZTA JÓZSEF¹—DR. HABIL. NAGY HENRIETTA²—
CSEHNÉ DR. HABIL. PAPP IMOLA³

¹egyetemi docens, Szent István Egyetem
Gazdaság- és Társadalomtudományi Kar
kaposzta.jozsef@gtk.szie.hu

²egyetemi docens, Szent István Egyetem Gazdaság-
és Társadalomtudományi Kar
nagy.henrietta@gtk.szie.hu

³egyetemi docens, Szent István Egyetem
Gazdaság- és Társadalomtudományi Kar
papp.imola@gtk.szie.hu

ÓZD HUMÁNERŐFORRÁS-HELYZETÉNEK VÁLTOZÁSA A VILÁGGAZDASÁGI VÁLSÁGTÓL NAPJAINKIG

THE CHANGES IN THE HUMAN RESOURCE OF ÓZD AFTER THE GLOBAL ECONOMIC CRISIS

ABSTRACT

Ózd is the centrum of an area in Hungary facing the most serious social and economic problems, where the multiple disadvantaged situation can be explained by the transferring and disappearing of certain factors. At present, Ózd and its surrounding area can be considered as external periphery, industrial crisis zone, disadvantaged area with high rate of Roma population that should be developed by complex programs. Though the number of employed increased in the past years, Ózd still belongs to the group of towns with high unemployment rate. It means especially serious social and economic problem that the rate of long-term unemployed and with low qualification is high among the young people entering the job market. In addition, the rate of employed in jobs with low prestige is also low. Based on the abovementioned, a question raises: what are the basic social factors in town that influence the development directions? In this study we intended to summarize the findings of the analysis of the abovementioned issues.

Kulcsszavak: ipari városok, humán erőforrás, gazdasági válság, munkanélküliek, társadalmi tényezők

Key notes: industrial cities, human resources, economic crisis, unemployed, social factors

1. Bevezetés

Ózd ma Magyarország egyik legsúlyosabb társadalmi és gazdasági problémákkal küzdő térségének centruma, ahol a hátrányos helyzet halmozódását több tényező együttese idézte elő. Magyarország észak-keleti megyéinek határtérségeire általában jellemző a külső periferiává válás lehetősége, hiszen 1920-ban a trianoni békediktátum hatására ezeknek a területeknek megszakadtak a kapcsolatai a hagyományos gazdasági, közigazgatási és kulturális központjaikkal.¹ Az egykori vármegyék területét kettészelő új országhatárok, egyik pilla-

natról a másakra perifériális helyzetűvé változtatták ezeket a térségeket – többek között a mai Borsod-Abaúj-Zemplén megye északi területeit is –, amelyek korábban a nehézipari termelésnek köszönhetően nem voltak periférikus fekvésűek.² A megye északi részén a történelem ilyen irányú változásával kezdetét vette a külső perifériaképződés, melynek napjainkban is érzékelhetőek a gazdasági és társadalmi hatásai. Az első világháborút követően – a történeti Magyarország drasztikus területi feldarabolásával együtt járó határok meghúzását követően – az ország keleti és északi új határai mentén egy olyan elmaradott rurális övezet kialakulása kezdődött meg, amely jórészt a megmaradt megyecsonkokból képződött.^{3,4} Az egykori vármegyeközpontok, centrumok, amelyek többségében gazdasági központok is voltak, a határ túloldalára kerültek, de a vonzáskörzeteik a csonka vármegyékkel együtt itt maradtak. Ennek következtében a mai Borsod-Abaúj-Zemplén megye területe számos centrumot veszített el, így itt figyelhető meg Magyarországon a legnagyobb arányú térszerkezeti anomáliák kialakulása.⁵ A centrumok elvesztésével városhiányos térségek alakultak ki a határterületeken, ahová a megyeszékhely már nem tudta és napjainkban sem tudja kiterjeszteni hatását. Ezek az övezetek a mai napig Magyarország válságövezetei, ahol a hátrányos helyzet halmozottabb és a leszakadás koncentráltabb.⁶ Tovább lépve az időben az 1940-es évek végére – túlélve a II. világháborút –, Magyarországot szembetűnő területi és települési egyenlőtlenségek osztották meg: változatlan volt Budapest ipari és települési túlsúlya és a hagyományos ipari régiók (Budapest környéke, Észak-Magyarország és Észak-Dunántúl) ipari és infrastrukturális előnye az Alfölddel és a Dél-Dunántúllal szemben. Az egyenlőtlenségeknek a felszámolását politikusok és gazdasági szakemberek egyaránt az elmaradott térségek és települések iparosításától várták. Az iparosítást két további tényező is motiválta:⁷

- a közelinek hitt újabb háborúra készülve megfelelő ipari-katonai potenciál kiépítése,
- illetve a társadalom átalakításának, a tömeges városi munkásosztály létrehozásának igénye.

Mindezeknek megfelelően már az I. ötéves terv előkészítése során is az iparosítás szempontjai kerültek előtérbe. 1948 nyarán Budapest, Miskolc, Ózd ipari központok fejlesztését, valamint a Duna mentén egy vasipari komplexum és település létesítését irányozta elő a terv. A középtávú terv területi és települési kérdéseinek kidolgozásával megbízott kutatók a centrumok növelése helyett három regionális nehézipari együttműködés tervét készítették el: egy Sajó-völgyi, egy mecsek-baranyai és egy Zagyva-völgyi kooperációét. Mindegyik a már meglévő központok túlterheltségét igyekezett csökkenteni, és új városok létrehozásával kívánta fejleszteni a gyengén urbanizált térségeket.⁸ 1949 elején három fő tengely kiemelt fejlesztésére tettek javaslatot: egy észak-kelet-dél-nyugati bányászati, nyersanyagbázisra támaszkodó, de vízbázisban szegény tengelyre; valamint a Duna, illetve a Tisza vízbázisára alapított egy-egy észak-déli tengelyre. Ezeket az elgondolásokat akkor az uralkodó párt a politikai elvei alapján elutasította, ugyanakkor az Országos Tervhivatal az ipartelepítési elképzelések kiindulási pontjaként használta az elkészített javaslatokat.⁹

Az országos ipartelepítési tervben az egyes beruházások leírásához kapcsolódó indoklásokban leginkább politikai-ideológiai érvek sorakoztak. Áttekintve a korabeli terveket, hol ipari város létrejöttéről (Kazincbarcika és Várpalota), hol az „egész környék politikai jellegének megadásáról” (Komló), hol pedig kifejezetten „új szocialista város” (Oroszlány, Ózd) alapjainak lerakásáról írtak. A politikai döntés alapján a beruházásokra szánt források döntő többségét iparfejlesztésre költötték. A beruházási-fejlesztési forrásoknak ilyen egyoldalú, a magyar településállománynak egy szűk rétegét preferáló elosztására a magyar történelemben korábban még nem volt példa.¹⁰ 1948–1953 között a szocialista városokban végrehajtott (ipari, városépítési) beruházások az összes beruházási forrásnak közel 50%-át

emészthették fel.¹¹ Mindez máig hatóan befolyásolja a magyar gazdaság struktúráját és településszerkezetét. Ma már tudjuk, hogy mérhetetlen luxus volt ezeknek az „egy város – egy gyár” típusú településeknek a létrehozása és fejlesztése, amely az ipar mindenhátoságába és örökkévalóságába vetett hiten alapult, nem szem elől tévesztve a korabeli politika, háborús fenyegetés légkörét. Mára e városok többsége a rendszerváltás veszteseivé vált és az ott lakó emberek a perifériára sodródva a munkanélküliség és a szegénység hálójába ragadtak.¹²

Mindezen problémák évtizedek óta való gyűrűzése miatt a 2008-ban bekövetkezett gazdasági világválság csak tovább mélyítette az egyébként sem könnyű helyzetben lévő városok mindennapjait, közöttük kiemelten Ózd jövőjét. De nézzük meg, hogy a vizsgált területeknek milyen társadalmi összefüggései, evidenciái kapcsolódnak a probléma kialakulásához és melyek uralják, korlátozzák jelenleg is a jövőbeli lehetőségek, kitörési pontok hátterét.

2. Ózd térgazdasági összefüggései a politikai rendszerváltás sodrásában

Ózd az ország észak-keleti részén, az észak-magyarországi régióban, Borsod-Abaúj-Zemplén megyében található. A magyar–szlovák országhatár közelében, a Bükk hegység, a Mátra, a Gömör-Szepesi érchegység között lévő dombvidéken, a Sajó folyóba torkolló Hangony patak és Ózd patak találkozásánál terül el. A város kistérségi központ is, ebből fakadóan sok funkciót lát el. Budapesttől 160 kilométerre, a három észak-magyarországi megyeszékhelytől (Miskolc, Eger, Salgótarján) pedig közel azonos távolságra, mindössze 60 kilométerre fekszik.¹³ Közúton és vasúton egyaránt megközelíthető, a fővárossal összekötő útból 60 kilométer autópálya, 100 kilométer főút, ami jelentősen befolyásolja a stratégiai irányokat. A megyeszékhelyről a 26-os számú főközlekedési útvonal biztosítja az egyik kapcsolatot, illetve Heves megye irányába Eger felé a 25-ös számú főközlekedési út a kapcsolódási irány. A térség közvetlen autópálya kapcsolattal nem rendelkezik. Ózd közelében, a várostól 12 kilométerre húzódik Szlovákia határa, de könnyen elérhető a lengyel és ukrán határ is. A mai Ózd három nagyobb község, Ózd, Sajóvárkony és Bolyok egyesülésével jött létre. Az Ózdot alkotó települések a középkorban még nehéz körülmények között élő kis mezőgazdasági községek voltak, Borsod- és Gömör Vármegyéhez tartozva.¹⁴ Ezen települések életében jelentős változást hozott a reformkorban megkezdődött iparfejlesztés, a vasúti hálózat kiépítése. A település 1949-ben kapott városi rangot, lakóinak száma ekkor 24.830 fő volt.¹⁵ Ózd az 1970-es évekre, alig 20 év leforgása alatt megduplázta lakosságának számát és egy 48 ezer lakosú közigazgatási és nehézipari egységgé, központtá vált. A nehéziparhoz kötődő üzemekben ekkora már több mint 13 ezren dolgoztak. A lakosságszám növekedésével egészen az 1980-as évekig együtt bővült a lakossági igényeket kiszolgáló intézményhálózat és gyarapodott a város lakásállománya mellett a szolgáltatási ágazat is.¹⁶

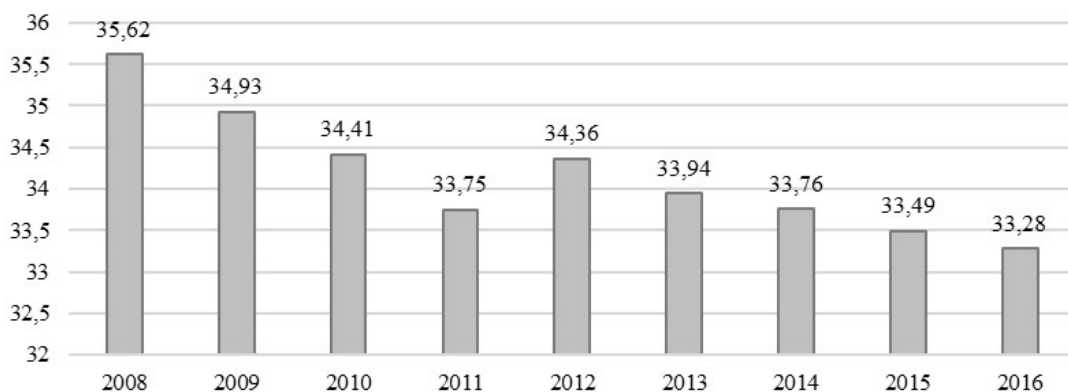
Az 1990-es évek elején elinduló rendszerváltás, privatizáció és a nehézipar visszaesése miatt bekövetkező gazdasági visszaesés Magyarországon az észak-magyarországi ipari városokat érintette leginkább, így Ózdon is rövid időn belül több mint 10 000 ember vált munkanélkülivé. A város ebben az időben az ipari kultúrájára alapozva, de új iparágazatok meghonosításában bízva kereste a kibontakozás útját. Az átalakulás következtében az Önkormányzat és intézményhálózata, a közösségi szolgáltatást végző cégeivel együtt a legnagyobb foglalkoztatóvá vált. Az egészségügyben, a szociális intézményekben, az óvodai nevelésben, a kulturális ágazatban, a közösségi szolgáltatásban és a közigazgatásban nagy létszámú alkalmazotti körrel végzi napjainkban is tevékenységét.¹⁷ Apró lépésekben, de

megfigyelhető a változás, hiszen mára több, korunk gazdálkodási körülményeihez magas fokon alkalmazkodó nagy- és középvállalkozás meghonosodása nyert teret a városban, amik elsősorban a műszer és elektronikai iparra szakosodott vállalkozások.

3. Demográfiai helyzet meghatározó változásai

Ózd népessége a város gazdasági fejlődésével párhuzamosan az 1980-as évekig fokozatosan növekedett, 1990-ben már 47 103 fő volt. A rendszerváltást követően a gazdasági szerkezet átalakulásával a város megélhetését jelentő nehézipar drasztikusan lecsökkent. Az elvándorlás megindulása súlyos problémát jelentett a város számára, amely már a kis- és középiskolás korban elkezdődött a fiatalok körében. A jelenlegi állapotban is megfigyelhető, hogy a tendencia nem változott, mivel a gyermekeket középiskolás korban jellemzően napjainkban is elviszik más települések iskoláiba, ami hosszú távon komoly társadalmi veszélyt jelent a város számára. A fenti folyamatok hatására generációk tűntek és tűnnek el jelenleg is Ózdról. Összességében elmondható, hogy a népesség csökkenésének fő oka a városból elköltözők számának kifejezetten magas aránya, valamint az ebből is fakadó természetes fogyás mértéke. A hazai elvándorlási trendeket is figyelembe véve a legnagyobb arányokról Ózd esetében beszélhetünk. Az elvándorlás hatására a kedvezőtlen demográfiai folyamatok tartósodnak, a népesség korstruktúrájában nehezen megfordítható trendek állandósulnak, melyek mára már egy összetett demográfiai jelenség részének is tekinthetők.¹⁸

1. ábra: Lakónépesség számának alakulása (1000 fő) 2008–2016
Figure 1.: Changes in the population (1000 habitants) 2008–2016

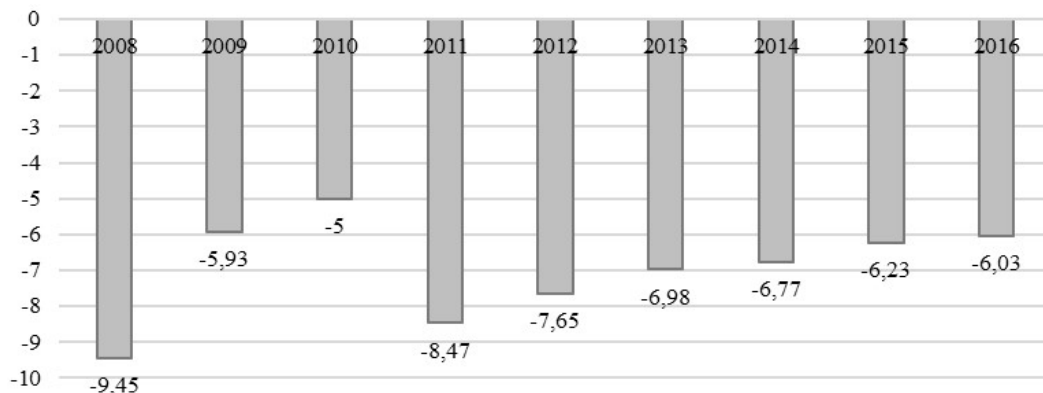

Forrás: KSH 2009–2017.

A rendszerváltást követően a lakónépesség száma évente átlagosan 10%-kal csökkent, 2015-ben már csupán 33 490 fő volt (1. ábra). Megfogalmazható, hogy a lakosságszám visszaesés, bár csökkenő tendenciával, de még napjainkban is tart, így a gazdaságfejlesztés hosszú távú stratégiájában e tényező jelentős szerepet játszik. Tovább vizsgálva az elvándorláshoz kapcsolódó mutatókat jól látható, hogy a recesszió térségi befolyása megyei szinten is negatív hatást gyakorolt a lakosságszámra.

A 2. ábrán vizsgáltuk meg a város vándorlási különbözetét, mely az odavándorlók és az elvándorlók számának különbségét tartalmazza ezer lakosra számítva. A bányák, gyárak és üzemek bezárása által kiváltott elvándorlási hullám az évek során – bár kismértékben – mérséklődött megyei és térségi szinten egyaránt, azonban azt megállítani nem sikerült. A csökkenés folyamatos, így a vándorlási különbözet napjainkban is negatív értékeket mutat.

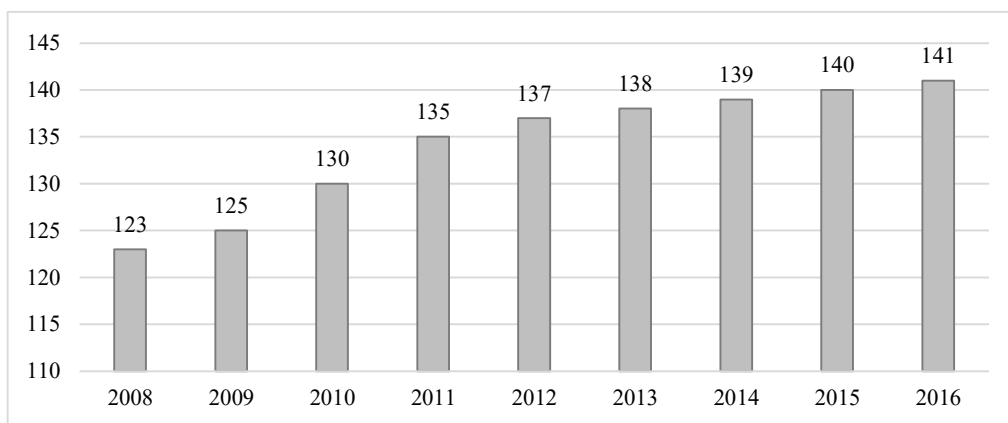
2. ábra: Vándorlási különbszet Ózdon (ezrelék) 2008–2016
Figure 2.: Migration difference in Ózd (per 1000) 2008–2016

Forrás: KSH 2008–2017.

A demográfiai jövő szempontjából összetett képet vetít elénk az öregedési index (3. ábra), melyben az időskorúak és a fiatalok arányát vizsgáltuk. Az adatok azt mutatják, hogy Ózdon az öregedési index jóval alacsonyabb, mint az országos érték, ami azt jelenti, hogy az ország járásai közül az Ózdi járás még a kedvezőbbek közé tartozhatna. Természetesen az adatok kedvezősége relatív, mivel ezt elsősorban a cigányság magasabb arányának és reprodukciós számainak köszönheti, ami a városban lévő szociális feszültség egyik gyökerének is tekinthető.¹⁹

3. ábra: Öregedési index alakulása Ózdon (2008–2016)
Figure 3.: Ageing index in Ózd (2008–2016)

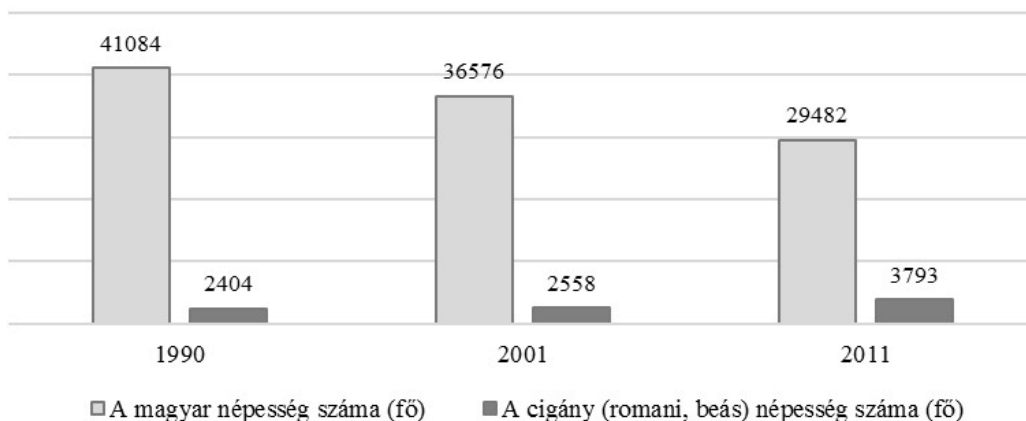
Forrás: KSH 2008–2017.

Össztársadalmi elemzések esetében fontosnak tartjuk Ózd lakosságának vizsgálatakor az egyre növekvő számban megjelenő cigány (romani, beás) lakosságot (4. ábra). A népszámlálási adatokat megvizsgálva látható, hogy a cigányság létszáma jelentős növekedést mutat az elmúlt évtizedekben. A vizsgálataink mutatják, hogy alig két évtized alatt a lakosság száma 28%-kal csökkent, ezzel párhuzamosan a cigányság száma 58%-kal emelkedett. Magyarország területén a 2011-es népszámlálás adatai szerint ekkor Ózdon élt a harmadik legnagyobb cigány közösség. A cigányság lélekszáma már 1949-ben meghaladta a 2000 főt. Ez akkori viszonylatban a város lakosságának 8%-át jelentette. Figyelembe véve a határmentiséget, a társadalmi feszültség kumulálódása figyelhető meg, hiszen Dél-Szlová-

kia és Észak-Magyarország e határszakaszán itt a legmagasabb a cigányság aránya figyelembe véve az egész szlovák–magyar határszakaszt. A helyi civilszervezetek vizsgálatai alapján Ózd lakosságának 30%-a cigány, ezzel szemben a hivatalos 2011-es népszámlálási statisztika mindössze 11%-os cigány kisebbséget mutatott. A cigányság térségben történő nagyarányú megletelepedése történeti múltra mutat vissza, mivel a kohászati foglalkoztatás több ezer cigány származású embert foglalkoztatott még a rendszerváltás előtt.

Az ötvenes évek erőltetett ipari fejlesztéseinek hatására sokan költöztek a térségbe, ezzel növelve a cigány kisebbség arányát. A rendszerváltás után a cigányság nagy része Ózdon maradt, közöttük nem volt jelentős a migráció. Az országos népszámlálási adatokat vizsgálva 2001-ben Ózdon a lakosság 90,78%-a vallotta magát magyarnak, míg 2011-re ez az érték 85,5%-ra csökkent. Fontos kiemelni, hogy ez alatt a 10 év alatt a város állandó népessége is 9,4%-al csökkent (41 252 főről, 37 380 főre). A cigányságon kívül a városban számos nemzeti-ségű kisebbség letelepedése is megfigyelhető, de arányuk nem tér el az országos letelepedési arányoktól. Jelentős még a városban a német, szlovák, lengyel, orosz és román nemzetiséghez tartozók száma is. Érdekességgént megfigyelhető, hogy az elmúlt 10 évben a lakosságszám vizsgálatakor szinte minden nemzetiség aránya növekedett, és ebből a növekedésből helyi szinten kiemelkednek a cigány, a német, a román, az orosz és a szlovák nemzetiségek.^{20,21}

4. ábra: A cigány lakosság száma 1990–2011
Figure 4.: Number of gipsy population 1990–2011

Forrás: KSH 2012.

Ózd lakosságának korcsoportok szerint megoszlása további fontos összefüggéseket mutat. A település lakosságának 47%-ka férfi, 53%-a nő, ami az országos átlagnak megfelelő. Ha a korcsoportonként vizsgáljuk a 0–14 és 15–65 éves lakosság nemek szerinti megoszlását, minimális eltéréseket találhatunk, azonban 65 év felett 28%-kal magasabb a nők, mint a férfiak száma. Ezzel a hazai férfi halandóság kiemelkedő példája figyelhető meg a városban. A népesség korcsoportonkénti vizsgálatából is jól láthatók a város demográfiai összefüggéseinek legfontosabb elemei, miszerint kiemelkedő a 0–14 évesek és a 60 év feletti lakosság aránya, mind a megyei, mind az országos adatokhoz mérten (1. táblázat), ami jelentős szociális probléma alapjául is szolgál. A halandóság adatainak egyik oka, hogy a népesség előregedése társadalmunk általános problémájának is tekinthető és a legtöbb ismert kutatás szerint a férfiak születéskori várható élettartama alacsonyabb, mint a nőké.

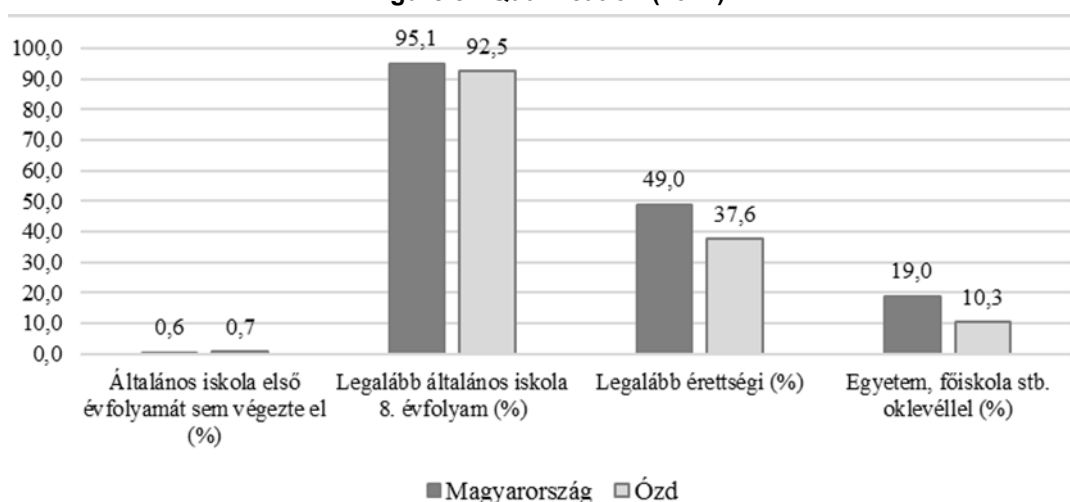
1. táblázat: Ózd népességének korcsoportonkénti összetétele (2011)
Table 1.: Distribution of age groups in Ózd (2011)

Kor	Ózd lakossága (%)	B-A-Z megye lakossága (%)	Ország lakossága (%)
0–14 éves	17,2	16,3	15
15–19 éves	6,4	6,7	6
20–24 éves	6	6,5	6
25–29 éves	5,5	6	6
30–39 éves	13,6	13,9	16
40–49 éves	12,5	13,3	13
50–59 éves	14,7	14,7	14
60–X éves	24,1	22,6	24
	100%	100%	100%

Forrás: KSH, 2012.

A vizsgált terület adatai kiemelkedően rosszak az országos adatokhoz viszonyítva, hiszen az országos átlaghoz képest is közel 10 évvel alacsonyabb a várható élettartam, nem is beszélve Közép-Magyarország, vagy Nyugat-Dunántúl adataitól való eltérésről, ahol az eltérés akár megközelítheti a 15 évet is. Meggyőződésünk szerint egy terület gazdasági fejlesztését alapjában befolyásolja a lakosság képzettségi szintje, így ennek vizsgálatát fontosnak tartottuk. Az adatok vizsgálatából körvonalazódik a társadalmi állapot másik alapproblémája, a területen élők képzettségi szintje. Az adatokból kitűnik, hogy Ózdon az általános iskola első évfolyamát sem végzők, valamint a legalább általános iskola 8. évfolyamát elvégzők száma (5. ábra) alig marad el az országos átlagtól. Az érettségit illetve egyetemet, főiskolát végzők vagy egyéb oklevelet szerzettek számát vizsgálva jóval nagyobb különbségeket tapasztalhatunk. A lakosság 37,6%-a rendelkezik érettségivel (ez 11,4%-kal kevesebb, mint a hazai átlag) és 10,3%-a (2605 fő) rendelkezik felsőfokú végzettséggel (ami 8,7%-al kevesebb, mint az országos adat).

5. ábra: Iskolai végzettség (2011)
Figure 5.: Qualification (2011)

Forrás: KSH 2012.

Összességében vizsgálva a város demográfiai helyzetét megállapítható, hogy a perifériára szorult társadalmi rétegek egyik meghatározó megélhetési forrását az a szociális háló adja, ami a rendszerváltás óta folyamatos átalakulásban van. A magyar kormány és a tele-

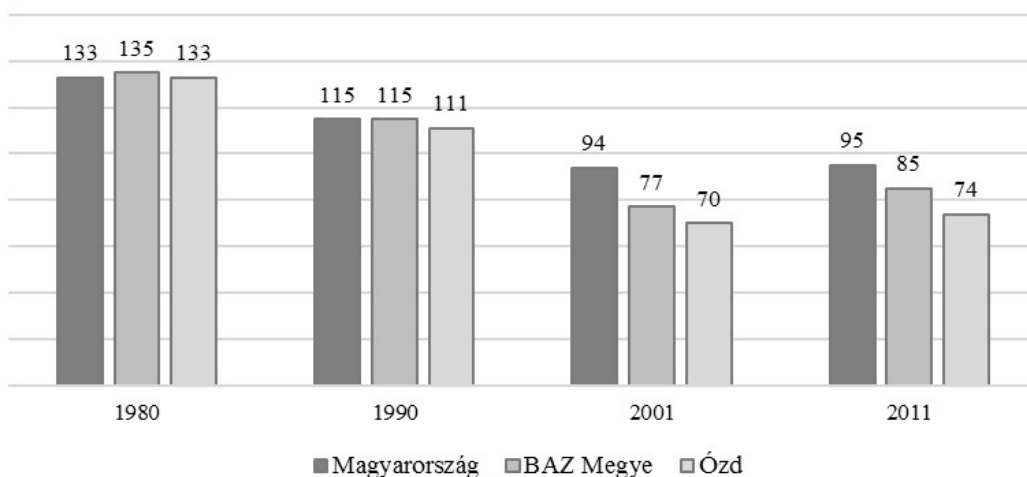
pülés önkormányzata különféle gyermeknevelési támogatásokkal, rendszeres gyermekvédelmi kedvezménnyel, a kiegészítő és a rendkívüli gyermekvédelmi támogatással, valamint az óvodáztatási támogatással igyekszik a társadalmi feszültségeket enyhíteni. Az elmúlt években Ózdon a rendszeres gyermekvédelmi kedvezményben részesítettek száma folyamatosan emelkedett, 2010-ben megközelítette az 5684 főt. 2016-ra ez a szám 4434 főre mérséklődött, de az országos adatokat figyelembe véve napjainkban is a Borsod-Abaúj-Zemplén megyében élő családok és benne az ózdi lakosok helyzete rendkívül aggasztónak tekinthető.

4. Foglalkoztatási helyzet változásai Ózdon és vonzáskörzetében

A foglalkoztatási vonzáskörzet azonosításához a KSH népszámlálásokban szereplő ingázási adatokat használtuk. Ózdon a foglalkoztatottak 13,7%-a ingázik, vagyis jár el más településre dolgozni. Az Ózdi járás többi településén az ingázási arány 45% felett van, sőt egyes esetekben eléri a 70–80%-ot. Ezek a magas ingázási arányok egyértelműen jelzik a munkalehetőségek beszűkülését, míg a kisebb települések esetében mutatja a kisebb gazdasági centrumok fejlesztésének fontosságát. A járás délkeleti részén szintén igen magasak az ingázási arányok, amely elsősorban Ózd és a közelben lévő megyeszékhelyek foglalkoztatási jelentőségét igazolja. A 100 háztartásra jutó foglalkoztatottak száma (6. ábra) az 1980-as 1990-es években alig maradt el az országos (és megyei) értékektől, azonban az elmúlt húsz évben a különbségek megnövekedtek. A 2011. évi népszámláláskor országos átlagban száz háztartásra 95 foglalkoztatott jutott, Borsod-Abaúj-Zemplén megyében 10, Ózdon 21 fővel alacsonyabb ez a mutató. A foglalkoztatottak foglalkoztatási szektorban történő megoszlása Ózdon hasonló képet mutat a megyei és járási összetétellel. 2011. évi népszámlálási adatok alapján a foglalkoztatottak legmagasabb arányban (60,2%) a szolgáltatási jellegű ágazatban dolgoztak, az ipar, építőipar területén 36,6% helyezkedett el, míg mezőgazdaság és erdőgazdálkodás területén 3,2%. A 2001. évi adatokhoz képest közel 2,5%-kal nőtt a mezőgazdasági és erdőgazdálkodásban, 5%-kal a szolgáltatási jellegű ágazatokban a foglalkoztatottak aránya, míg az ipari szektorban dolgozók aránya 7,5%-kal csökkent. A mezőgazdaság ezzel a növekedéssel várhatóan elérte a hazai arányokat, így ebben az ágazatban jelentős növekedés a jövőt tekintve nem várható, ellenben a szolgáltatási szektor véleményünk szerint tartogathat még tartalékokat, hiszen a foglalkoztatás szerkezetének változásaiban a turizmus különféle ágainak fejlesztése bővítheti a foglalkoztatottak lehetőségeit.²² Itt elsősorban a térség természeti adottságaira épülő turizmusra és azok endogén forrásaira épülő fejlesztési irányokra gondolhatunk (pl. vadászturizmus).

A foglalkoztatási szektorok után érdemesnek tartjuk a munkanélküliség területi összefüggéseinek vizsgálatát is megtenni. A munkanélküliségi ráta (7. ábra) a regisztrált álláskeresők számát mutatja a 15–59 éves – munkavállalás szempontjából aktív korúak számítók – számához viszonyítva. Borsod-Abaúj-Zemplén megyében és Ózdon 2008 és 2012 között szinte folyamatosan emelkedett ez a mutató. Ózd városában a 2008. évhez viszonyítva a 2012. évre 3,5%-kal, míg a megyében 1,6%-kal nőtt a munkanélküliségi ráta. Az előző évekhez képest a 2016. évre jelentősen mérséklődés figyelhető meg, ami a közmunkaprogram növekvő foglalkoztatásával indokolható.

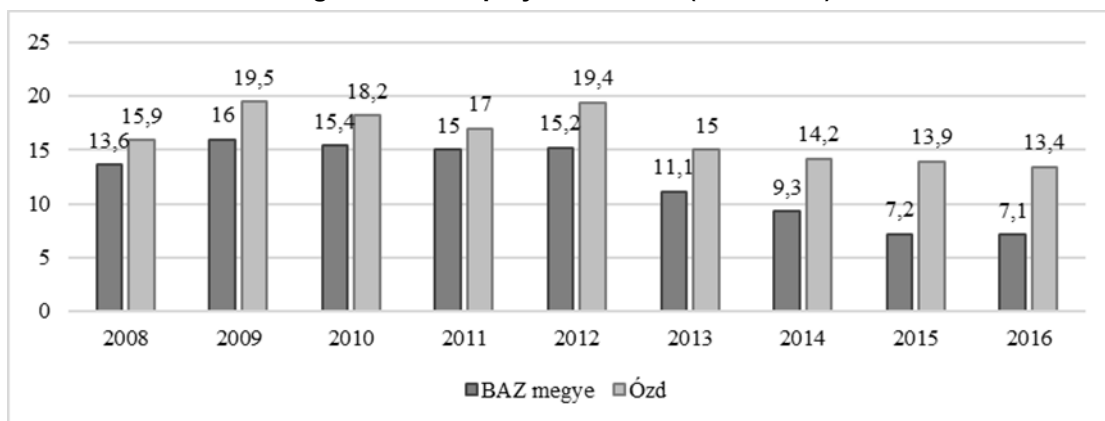
6. ábra: 100 háztartásra jutó foglalkoztatottak számának változása (1980–2011)
Figure 6.: Changes in the number of employees per 100 households (1980–2011)

Forrás: KSH 2012.

A munkanélküliség összességében Ózd gazdasági, társadalmi helyzetét tovább súlyosbítja, mivel magas a 180 napnál hosszabb ideje regisztrált munkanélküliek aránya (8. ábra). 2013-ban országosan 49,9%, Ózd esetében 57,5% volt a tartós munkanélküliek aránya. A 2013-tól napjainkig tartó csökkenés itt is a közmunkaprogram hatásával indokolható. A regisztrált munkanélküliek közel fele (49,8%) iskolai végzettségét tekintve legfeljebb 8 általános iskolai végzettséggel rendelkezik, ezzel szoros korrelációt mutatva a következőkben vizsgált iskolai végzettség, szakképzettség hiánya. Ez az arány 10 százalékponttal magasabb az országos aránytól, ami kiemelkedően rossznak tekinthető.

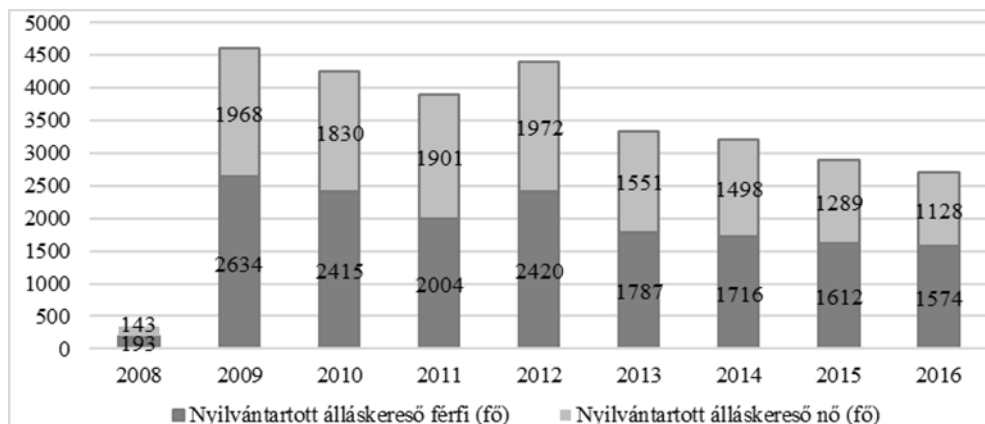
7. ábra: Munkanélküliségi ráta változása % (2008–2016)
Figure 7.: Unemployment rate % (2008–2016)

Forrás: KSH 2009–2017.

Mindezen tényezők együttes hatására megállapítható, hogy a munkanélküliség aránya a vállalkozások számának csökkenése mellett, a szabad munkaerő képzettségében, annak hiányában is keresendő, hiszen a területi egyenlőtlenségek csökkentésében bizonyosan nagy szerepet kell kapnia a hatékony, magas termelékenységű működő KKV szektornak, ahol létszükséglet a képzett, mobil- és szakmai fejlődésre képes munkaerő.

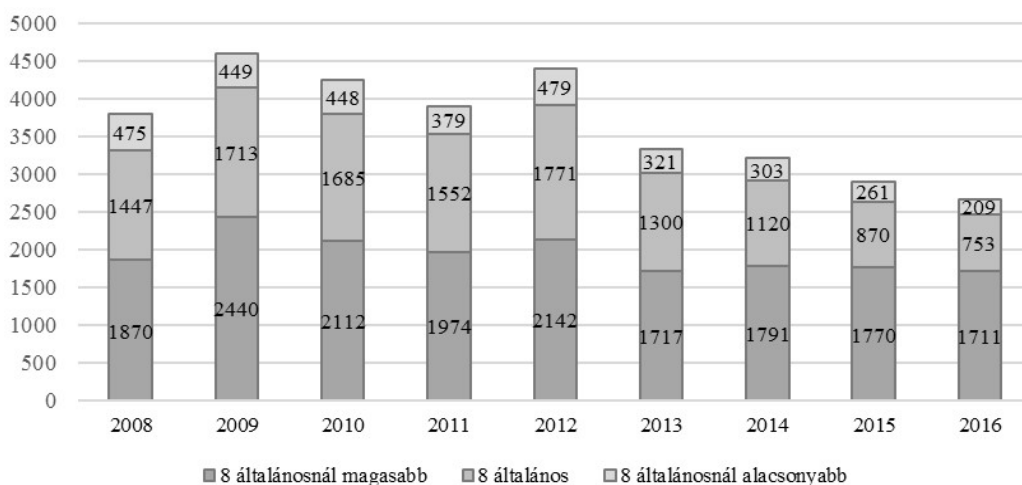
8. ábra: Nyilvántartott álláskeresők száma (fő)
Figure 8.: Number of registered job-seekers (person)

Forrás: KSH, 2009–2017.

Mindemellett fontosnak tartjuk hangsúlyozni, hogy az alacsony iskolai végzettségből fakadó munkanélküliség problémájának megoldása nagy kihívást jelent a felnőttképzés számára, mivel az alacsony iskolai végzettségű emberek jelentős hátrányokkal indulnak (9. ábra). Súlyos problémát jelent Ózdon, hogy újratermelődik a munkanélküliség az alul-képzett cigány családok körében (számos esetben több generációs munkanélküliség alakul ki). A közmunka programok hatására javulnak a foglalkoztatási mutatók, de véleményünk szerint ezen megoldások csak átmeneti eszközt jelenthetnek. Jelenleg Ózdon több mint 1200 főt, míg a járásban 2776 főt foglalkoztatnak a közmunka programok, amik csak értéktértermelő-képesség javulásával jelenthetnek fejlesztési lehetőséget az adott térségnek.

9. ábra: Munkanélküliek iskolai végzettségének változása Ózdon, fő (2008–2016)
Figure 9.: The change in the qualifications of unemployed people in Ózd (2008–2016)

Forrás: KSH 2009–2017.

5. Következtetések, javaslatok

Vizsgálataink alapján megállapítható, hogy Ózd gazdasági, társadalmi, tér-strukturális problémái közül talán a legmeghatározóbb, a gazdaságot egészében befolyásoló problémája a humán erőforrás képzettségének hiányosságából, annak korösszetételéből és a város

lakosságmegtartó képességének gyengeségéből fakad. Ezen tényezők hiányosságai alapján meghatározzák a helyi és térségi vállalkozások működésének lehetőségeit, stratégiai fejlesztésük jövőképét. Az elmúlt évtizedekben jelentős munkaerő-többlet keletkezett a térségben, melynek kiváltó oka a bányák bezárása, valamint az ipari létesítményekben történő létszámleépítés volt. E társadalmi krízishelyzetben a 2008. évi gazdasági világválság tovább rontott és sodorta további mélységekbe a várost és közvetlen vonzáskörzetét. Megállapítható, hogy a vállalkozások tevékenységének megszűnése, a gazdasági struktúra jelentős átalakulása következtében kialakult magas térségi munkanélküliség, alacsony foglalkoztatottság, illetve alacsony aktivitási ráta, halmozottan hátrányos helyzetű településsé változtatta az egykor kiemelkedő mutatókkal rendelkező várost. A gazdasági stratégiaalkotást tovább nehezíti, hogy a térségben nincs megfelelő számú olyan munkahely, ahol a pályakezdő fiatalok munkát, jövedelmet szerezhetnének, így az elvándorlókon belül jelentős a fiatal felnőttek aránya. Mindezek együttesen nem teszik sem gazdaságilag, sem térszerkezetileg vonzóvá a várost és közvetlen vonzáskörzetét, így a külső befektetések vonzása is folyamatosan csökken. A jelenlegi állapotban regisztrált vállalkozások számának csökkenése figyelhető meg, amik száma már most is jócskán elmarad az országos, régiós és megyei átlagtól. Mindezek alapján véleményünk szerint a humánerőforrás folyamatos fejlesztése mellett, a foglalkoztatás bővítése kell, hogy legyen az elsődleges feladat, melynek legfontosabb lehetőségeit az alábbiakban látjuk:

- a feldolgozóipar kistérségi szerepének növelése,
- speciális turisztikai vonzerők rendszerének kialakítása,
- helyi vállalkozások humánerőforrásának megerősítése,
- vonzó, modern, digitális üzleti környezet kialakítása,
- közlekedési, gazdasági és társadalmi infrastruktúra fejlesztése.

A terület térszerkezetét vizsgálva megállapítható, hogy az Ózdi járás tökevonzó képességét jelentősen befolyásolja Budapesttől és az ország vérkeringésének számító gyorsforgalmi úthálózattól való távolsága, nehézkes megközelíthetősége. Ezért a közlekedési infrastruktúra fejlesztésével, a térség elérhetőségének javításával, a jobb áruszállítási feltételek megvalósításával erősödhet a város és járása vállalkozásainak versenyhelyezete. Meggyőződésünk, hogy a közlekedés fejlesztése feltétlenül szükséges a gazdaságfejlesztési célok eléréséhez, hiszen a közlekedési infrastruktúra fejlesztése hozzájárul új munkahelyek teremtetéséhez, az ingázás választásához, ezen keresztül a népesség helyben tartásához.²³ A jobb közlekedési lehetőségek javítják a lakóhely minőségét, így a lakosság életminőségét is pozitívan befolyásolják. Vizsgálataink is bemutatták a térség magas munkanélküliséggel összefüggő problémáit. Ezért a lakosság megtartásához, a munkaerő piaci egyensúlyának fenntartásához fontos a közösségi közlekedés színvonalának biztosítása.

A járás gazdaságfejlesztésére eddig több mint 100 projektet, műszaki infrastruktúra fejlesztésre pedig több mint 40 projektet valósítottak meg. A vizsgálati eredményeink is mutatják, hogy a gazdaság fellendítéséhez elkerülhetetlen a helyi lakosság munkaerő-piaci versenyképességének felzárkóztatása. Emberi erőforrások fejlesztése érdekében 2016-ig több mint 50 projekt valósult meg, melyek hasznosulási hatásfokának növelése lehet a jövőt tekintve az egyik fő feladat. Itt megkerülhetetlen a felnőttképzés kérdése és annak térségi fejlesztése. Mindezek szinergiahatásának köszönhetően a hosszú távú, biztos munkahelyek megteremtésével együtt, a fiatal munkaerő megtartása kell, hogy legyen Ózd város legfőbb fejlesztési feladata, elsődleges kitörési pontja.

JEGYZETEK

1. Germuska P. (2001): A szocialista városok helye a magyar urbanizáció történetében. A magyarországi szocialista városok kialakulása. PhD-értékezés. Budapest, 2001.
2. Észak-Magyarországi Operatív Program – Fenntartható településfejlesztés a kis- és középvárosokban – Integrált Településfejlesztési Stratégiák kidolgozása. Projekt azonosító: ÉMOP-6.2.1/K-13-2014-0002
3. Némediné Kollár K.–Káposzta J. (2014): Területi hátrányok az Ózdi kistérségben. Észak-magyarországi Stratégiai Füzetek. XI. évfolyam 1. szám. Miskolc, ISSN 1786–1594 pp. 63–70.
4. Hajdú Z. (1990): A településpolitika „szocialista” modelljének kialakítása Magyarországon (1949–1951). In: Tér-idő-társadalom. Huszonegy tanulmány Enyedi Györgynek. Pécs, 1990, MTA Regionális Kutatások Központja. Szerk.: Tóth József. 157–166. o.
5. Nemes Nagy J. (1987): Regionális folyamatok a 80-as évek első felében. OT Tervgazdasági Intézete, Budapest.
6. Hajdú Z. (1990): i. m.
7. Beluszky P.– Győri R. (2005): Magyar városhálózat a 20. század elején Budapest; Pécs: Dialóg Campus Kiadó, 2005. 232 p. (ISBN:963-9542-61-X)
8. Ádám A. (1985): Ipartelepítés az első öt éves terv időszakában. Decentralizációs elképzelések és a valóság. In: Tanulmányok a magyar népi demokrácia negyven évéről. Budapest, 1985, Kossuth. Szerk.: Molnár János, Orbán Sándor, Urbán Károly. 181–200. o.
9. Germuska P. (2001): i. m.
10. Tatai Z. (1984): Iparunk területi szerkezetének átalakítása. Kossuth Kiadó, Budapest, 1984.
11. Belényi Gy. (1984): Településfejlesztési koncepciók az 1950-es évek elején. Honismeret, 1984/5. sz. 37–41. o.
12. Lásd 2. jegyzet.
13. Ózd város integrált településfejlesztési stratégiája (ITS). 2015.
14. Nemes Nagy J. (1987): i. m.
15. Lásd 2. jegyzet.
16. Beluszky P.– Győri R. (2005): i. m.
17. Czifra R. (2016): Területi különbségek kialakulását befolyásoló tényezők vizsgálata Ózd városában. Szakdolgozat. Gödöllő.
18. Lásd 2. jegyzet.
19. Lásd 13. jegyzet.
20. Uo.
21. Czifra R. (2016): i. m.
22. Lásd 2. jegyzet.
23. Némediné Kollár K.–Káposzta J. (2014): i. m.

FELHASZNÁLT IRODALOM

- Ádám A. (1985): Ipartelepítés az első öt éves terv időszakában. Decentralizációs elképzelések és a valóság. In: Tanulmányok a magyar népi demokrácia negyven évéről. Budapest, 1985, Kossuth. Szerk.: Molnár János, Orbán Sándor, Urbán Károly. 181–200. o.
- Belényi Gy. (1984): Településfejlesztési koncepciók az 1950-es évek elején. Honismeret, 1984/5. sz. 37–41. o.
- Beluszky P.– Győri R. (2005): Magyar városhálózat a 20. század elején Budapest; Pécs: Dialóg Campus Kiadó, 2005. 232 p. (ISBN:963-9542-61-X)
- Czifra R. (2016): Területi különbségek kialakulását befolyásoló tényezők vizsgálata Ózd városában. Szakdolgozat. Gödöllő.
- Észak-Magyarországi Operatív Program – Fenntartható településfejlesztés a kis- és középvárosokban – Integrált Településfejlesztési Stratégiák kidolgozása. Projekt azonosító: ÉMOP-6.2.1/K-13-2014-0002

- Germuska P. (2001): A szocialista városok helye a magyar urbanizáció történetében. A magyarországi szocialista városok kialakulása. PhD-értekezés. Budapest, 2001.
- Hajdú Z. (1990): A településpolitika „szocialista” modelljének kialakítása Magyarországon (1949–1951). In: Tér- idő- társadalom. Huszonegy tanulmány Enyedi Györgynek. Pécs, 1990, MTA Regionális Kutatások Központja. Szerk.: Tóth József. 157–166. o.
- KSH (2009-2017): A foglalkoztatottság és a munkanélküliség regionális különbségei.
- Némediné Kollár K.–Káposzta J. (2014): Területi hátrányok az Ózdi kistérségben. Észak-magyarországi Stratégiai Füzetek. XI. évfolyam 1. szám. Miskolc, ISSN 1786-1594 pp. 63–70.
- Nemes Nagy J. (1987): Regionális folyamatok a 80-as évek első felében. OT Tervgazdasági Intézet, Budapest.
- Ózd város integrált településfejlesztési stratégiája (ITS). 2015.
- Tatai Z. (1984): Iparunk területi szerkezetének átalakítása. Kossuth Kiadó, Budapest, 1984.

DR. PHD GYÓRI FERENC
intézetvezető főiskolai docens, Szegedi Tudományegyetem
Juhász Gyula Pedagógusképző Kar
gyori@jgypk.szte.hu

DIPLOMASZERZŐ NEMZETKÖZI HALLGATÓI MOBILITÁS A SZEGEDI TUDOMÁNYEGYETEMEN AZ OKTATÁS-STATISZTIKAI ADATOK TÜKRÉBEN

GRADUATE AND POST-GRADUATE INTERNATIONAL STUDENTS MOBILITY AT THE UNIVERSITY OF SZEGED IN THE LIGHT OF EDUCATION-STATISTICAL DATA

ABSTRACT

This paper analyzes the world-wide, international students mobility at the University of Szeged in the light of the institution's annual educational statistics, as part of a complex research covering three universities in Hungary. International student mobility is mostly positively considered by case-study literature: it extends its economic benefit to the host university, as well as the city, the region and the country. The University of Szeged plays a key role in Szeged's economy. Students participating in international training offer economic benefits for both the university and the city. The number and proportion of foreign students is growing steadily, mainly in foreign-language, undivided and doctoral programs, especially in the fields of medical and health sciences. Europe is still the largest sender area, but the Asian "markets" are also expanding rapidly. 15% of all the university students in Szeged are foreigners coming from more than one hundred countries. At the same time, every third student belongs to the Hungarian minorities living in Serbia. The rapid expansion of the number of students is supported by the growth of education and training in foreign languages, especially in English and German.

Kulcsszavak: nemzetköziesedés, diplomaszertő mobilitás, hallgatói mobilitás, felsőoktatás, Szegedi Tudományegyetem, oktatási statisztika, oktatásföldrajz, oktatáskutatás

Key notes: internationalization, graduate mobility, student mobility, higher education, University of Szeged, educational statistics, geography of education, education research

1. Bevezetés

Korunk globalizációs tendenciáinak folyományaként Magyarországon is egyre hétköznapiabb tapasztalattá válik a felsőoktatás nemzetköziesedése. A jelenség sokrétű, jelenti a nemzeti szint feletti, határokon átnyúló intézmények közötti kapcsolatokat, együttműködéseket, közös kutatási projekteket, oktatási programokat, tudományos teljesítményt és a nemzetközi hallgatói mobilitást.¹ Noha az információs technológiák térnyerésének köszönhetően ma már a földrajzi távolságok kevésbé meghatározóak a nemzetközi tudásáramlás folyamatában, a gyakorlati képzés során megszerezhető tudás és annak munkaerőpiaci relevanciája, az adott ország nyelvének, kultúrájának megismerése továbbra is felértékeli ez utóbbit.² A nemzetközi hallgatói mobilitást a helyzetfeltáró szakirodalom többnyire pozitívan ítéli meg: kidomborítja annak gazdasági hasznát az egyetem, az annak otthont

adó város, régió, ország számára.^{3,4,5} A világ vezető felsőoktatási intézményei kellő időben felismerték az ebben rejlő gazdasági lehetőségeket, így a képzési kínálatukkal mint termékkel a hamarosan szinte elárasztották a külpiacon. De még egy olyan, korábban zárt ország is kinyitotta egyetemeit a külföldiek előtt, és állami programokkal segíti a kínai hallgatókat külföldi résztanulmányaikban, mint Kína.^{6,7}

Noha a hazai felsőoktatás még nem tudott maradéktalanul kapcsolódni e nagy horderejű átalakuláshoz, az országos felsőoktatási statisztikák szerint a változások töretlenül zajlanak. A nagyobb egyetemek évente több százmillió forintot fordítanak a külföldi, önköltséges diákok toborzására, ami több tíz milliárd forint bevételt jelent számukra, nem is beszélve annak a helyi gazdaságot támogató további hozadékaról. Ma közel 30 ezer külföldi hallgatóval számolhatunk, mely nemzetgazdasági szinten sem elhanyagolható bevételi forrást jelent.

Jelen tanulmány Magyarország három nagy egyeteme a Debreceni Egyetem (DE), a Pécsi Tudományegyetem (PTE) és a Szegedi Tudományegyetem (SZTE) nemzetköziesedési folyamatait feltáró komplex, elsősorban a nemzetközi hallgatók helyi és regionális gazdaságra gyakorolt hatására összpontosító kutatás részét képezi. Magyarországon – a fővárosi képzőhelyeket leszámítva – itt tanulnak jelentős számban külföldi hallgatók, s a jövőben mindhárom helyen – a hazai hallgatólétszám csökkenése mellett – további növekedés várható. A vizsgálatok alapját az egyetemek oktatás-statisztikai adatainak elemzése, a 2015. és 2016. évben a diplomaszerzés céljából érkezett, mintegy másfélezer külföldi hallgató körében végzett kérdőíves felmérések és fókuszcsoportos vizsgálatok eredményei képezik. A kutatás egyes részeredményei már közlésre kerültek.^{8,9,10,11}

E munka a Szegedi Tudományegyetem befelé irányuló nemzetközi hallgatói mobilitási folyamatait tárja fel az intézmény évente megjelenő oktatás-statisztikai adatainak tükrében. Csak a fő kutatási célkitűzések szempontjából releváns diplomaszerző nemzetközi mobilitást és annak elemeit taglalja, így a vizsgálati mintába nem kerültek be a részképzésben tanuló külföldi cserehallgatók, valamint az Erasmus+ program keretében itt tartózkodók. Ennek oka, hogy elsősorban a diplomaszerző mobilitás az, amelyik valódi bevételnövelő potenciált jelent az egyetem és a város számára, aminek érdekében átalakulnak a campusok, az intézmények, a képzési programok és tartalmak, az intézményi menedzsment, a tanítás és a tanulás formái, és az azokat támogató aktivitások.¹²

A Szegedi Tudományegyetem az Európai Felsőoktatási és Kutatási Térség irányelveinek figyelembe vételével és a Magyar Felsőoktatási Akkreditációs Bizottság minőségbiztosítási követelményeinek megfelelően, a nemzetköziesítés jegyében a 2013/2014-es tanévben részt vett a Campus Hungary program TÁMOP-4.2.4B/1-11/1 projekt támogatásával megvalósuló, a Tempus Közalapítvány szervezésében zajló nemzetközi auditálási folyamatban. Ennek kimeneteként intézményi önértékelés készült,¹³ mely az egyetemi statisztikák mellett tájékoztató jellegű adatokkal, adalékokkal szolgált munkámhoz.

2. Előzmények

A felsőoktatás világát átjáró nagyfokú mobilitás korunk külkapcsolati rendszereinek egyik legfontosabb alakító tényezője. A nemzetköziesedési folyamatokról korábban megjelent tanulmányok kitérnek a nemzetköziesedés fogalmi kereteire, globális, regionális, illetve interkulturális tényezőire.^{14,15,16,17} A felsőoktatás nemzetköziesedése olyan szakemberek képzését teszi lehetővé, akik hazai és nemzetközi szinten is megállják a helyüket, képesek kimagasló színvonalon dolgozni, a világ élvonalához tartozó oktató és/vagy kutatócsoportokhoz kapcsolódni. A nemzetköziesedés iránti igényeket egyrészt a demográfiai helyzet

okán előállt intézményi kapacitásfeleslegek megjelenése, másrészt a hallgatók anyaországában működő felsőfokú oktatás mennyiségi, vagy minőségi elégtelensége erősítette fel. A keresleti oldalon álló hallgatók – az őket direkt módon támogató szűkebb-tágabb társadalmi környezetet beleértve – hajlandóak a jobb, kényelmesebb élet elérése reményében önmaguk jövőjét előfinanszírozni,¹⁸ fizetni a minőségi oktatásért. A kereslet és az egyetemek által nyújtott kínálat új szolgáltatást hozott létre: magas jutalékért dolgozó rekrutációs ügynökség-hálózatok alakultak, melyek sokszor meglehetősen „agresszív” ügyfélszerzési technikákkal dolgoznak.¹⁹ Mindez háttérbe szoríthatja a klasszikus brain drain legnagyobb hozadékát, a tehetséges, felkészült hallgatók megszerzésének szempontjait.

A külföldi hallgatók magyarországi jelenléte nem újkeletű, már a szocializmus idején is szép számmal érkeztek egyetemisták a fejlődő országokból a hazai egyetemekre, főként az orvosi és a műszaki képzési területre.²⁰ A rendszerváltozás nem csak a hagyományos elitképző világ átalakulását jelentette a magyar felsőoktatásban,²¹ de újabb lökést adott a nemzetköziesedésnek is. Az Európai Unióhoz, majd a bolognai rendszerhez történő csatlakozásunk tovább gyorsította a folyamatot.

A diplomaszerező mobilitás tekintetében tapintható különbség van a környező országokból érkező és a nyugati országokból jövő hallgatók között: míg az előbbiek leginkább az alapképzésekre, vagy a mesterdiploma megszerzése céljából érkeznek, addig az utóbbiak leginkább a megmaradt osztatlan, főként orvos- és egészségtudományi képzéseket választják.²² Ugyanakkor a nemzetköziesedési folyamat kibontakozását késlelteti, hogy sok helyen hiányzik az idegen nyelvű képzés, valamint az intézmények országos szinten történő együttműködése is egy egységes magyar felsőoktatási kép kialakításához.²³ Ahhoz, hogy valóban versenyképesek lehessünk, növelnünk kellene az idegen nyelvű képzéseink számát.²⁴ A magyar felsőoktatási brand felépítéséhez létfontosságú körülmény, hogy a minőségi tényezők, a hazai kínálat specifikus elemei és a relációs súlypontok a korábbinál nagyobb hangsúlyt kapjanak.²⁵ Ehhez figyelembe kell venni azt a tényt is, hogy saját fiataljainkra is elszívó hatással lehetnek a külföldi egyetemek.

A hazai oktatásföldrajz és az oktatáskutatás élénken érdeklődik egyetemeink nemzetköziesedése, illetve annak lokális, regionális, nemzetközi, valamint ágazati hatásai iránt,^{26,27,28} s ezzel kapcsolatban empirikus kutatások is folytak. M. Császár Zs. és Wusching Á. T. pécsi vizsgálatai²⁹ felhívják a figyelmet arra, hogy a nemzetköziesedés lendületet adhat a városgazdaság fejlődésének, mely elsősorban a szolgáltatóipar, a kereskedelmi, vendéglátói szektor, valamint az ingatlanpiac (főként a lakásbérletek) révén fejthet ki sokszorozó hatást. Bizonyos városi szolgáltatások már kifejezetten a nemzetközi hallgatókat célozzák meg, sajátos modern, nemzetközi arculatot adva az adott környezetnek. Teperics K. feltárja azokat az általános és speciális összetevőket, melyek a Debreceni Egyetemet a nemzetköziesedési folyamat hazai és helyi kontextusában jellemzik.³⁰

Kéri A. a Szegedi Tudományegyetemen külföldi hallgatóinak motivációs hátterét vizsgálva arra mutat rá, hogy az intézményválasztásban kitüntetett szerepe van a családi, ismerősi ajánlásnak, de egyre nagyobb szerepet kapnak azok az ügynökségek is, akik hallgatókat toboroznak és hoznak a városba.³¹ Az idegen földről érkezők számára nagy vonzerő a szegedi diploma megszerzése, magasnak tartják az oktatás-képzés színvonalát és sokan könnyebbnek ítélik az SZTE-re való bekerülést más külföldi egyetemekhez képest. Az egyetem uniós lokációja ugyancsak fontos választási szempont lehet.³²

3. Az SZTE rövid története és helye a város térképén

A Szegedi Tudományegyetem (SZTE) Magyarország déli-délkeleti része, azaz a Bács-Kiskun, Békés és Csongrád megyék által lefedett Dél-alföldi régió tudásközpontja. A Dél-Alföld az ország legnagyobb kiterjedésű régiója, mely az ország területének egyötödét (19,7%) foglalja magába, s itt él az ország népességének 13,4%-a (1,3 millió fő). A Csongrád megye székhelyén található „kutatóegyetem” minősítéssel rendelkező SZTE a hallgatói létszámadatok alapján a hazánkban működő felsőoktatási intézmények (66 db) között a negyedik legnagyobb. Az SZTE a „Kiemelt egyetem” címet kiérdemlő képzőhely, mely a nemzetstratégiai célok megvalósításában jelentős szerepet tölt be, a nemzetközi felsőoktatási rangsorokban számottevő előrelépésre képes, a nemzetközi hallgatói mobilitásban pedig kiemelkedő teljesítményt nyújt.

Szeged egyetemének története 1581-ig vezethető vissza, amikor is Báthory István erdélyi fejedelem bölcsészeti és hittudományi fakultással akadémiát alapított Kolozsváron. 1774-ben Mária Terézia megkezdte az intézmény újjászervezését, mely így további két karral (jogi, orvosi) gyarapodott. Ez képezte alapját az 1872-ben létrehozott Magyar Királyi Tudományegyetemnek, mely 1881-től Ferencz József nevét viselte.³³ Kolozsvár 1918-as román megszállását követően az egyetem – mivel oktatói megtagadták a román királynak teendő hűségesküket, ezért állásukat megszüntették – „elhagyta” a várost. A tanárok és a hallgatók először Budapesten kerestek menedéket, majd 1921 februárjában a magyar minisztertanács a kolozsvári egyetem Szegedre helyezésétől határozott.

Szeged már évtizedekkel korábban kérte egyetem telepítését, amit középiskolái nagy száma, magas színvonala és tekintélyes földrajzi vonzáskörzete is indokolt. Azzal, hogy lehetőséget kapott, szinte erejét felülmúló áldozatokat vállalt a város annak érdekében, hogy otthont teremtsen a „menekült” egyetemnek. A tanszékeket, intézeteket a város e célra kiűritett oktatási, egészségügyi és közintézményeiben helyezték el. A tanárok számára lakásról, a hallgatók számára internátusról gondoskodtak. A területi szétszórtság és szűkös elhelyezési körülmények miatt azonban sokáig nem volt zökkenőmentes a működés. Az egyetemi egységeknek otthont adó régi építésű épületek fejlesztése ma is sokszor nehézségeket okoz, hiszen kialakításuk a belváros korabeli architektúrájához igazodik, vagy műemlékvédelem alatt állnak.

A két világháború közti korszak kiemelkedő kultuszminisztere, Gróf Klebelsberg Kunó közreműködésével és pártfogásával kezdődött meg Szegeden az egyetemi központ kialakítása. Az 1924–1930 közötti nagy egyetemi építkezések elsősorban az orvostudományi kar klinikáinak és a természettudományi kar intézeteinek elhelyezését kívánták biztosítani. A város egyrészt saját bevételeit, másrészt többféle kölcsönt használt fel az új épületek építkezéseikhez. Az igénybe vett kormányzati támogatásban jelentős szerepe volt az ún. népszövetségi kölcsönnek, amelyet a kormány a vidéki városok fejlesztésére fordított.³⁴

A szegedi lakosság megélhetésében a kezdetektől fontos szerepet játszik az egyetem. Kétségtelen ugyan, hogy az egyetemi építkezésekkel megnövekedett terheket Szeged adófizetői is megérezték, ugyanakkor mindez az építőipar, de más ágazatok számára is konjunktúrát, megrendeléseket, munkalehetőségeket biztosított. Az egyetem megtelepedése nem csak a gazdaságot pezsdítette fel, a helyi értelmiségi réteg szélesedésére, a lakosság iskolázottságának javulására és a városi funkciók átalakulására is hatott. A foglalkozási átrétegződés határozottan a szolgáltatások irányába mutatott, az oktatási, kulturális és egészségügyi szerepkörök erősödtek.

Klebelsberg nem véletlenszerűen, hanem nagyon is pontosan meghatározott célokkal fordult Szeged felé.³⁵ Szándéka egy az Alföld felemelkedését szolgáló tudományos-kulturális központ létrehozása volt. Az 1920-as évtized végén már a szegedi volt a legna-

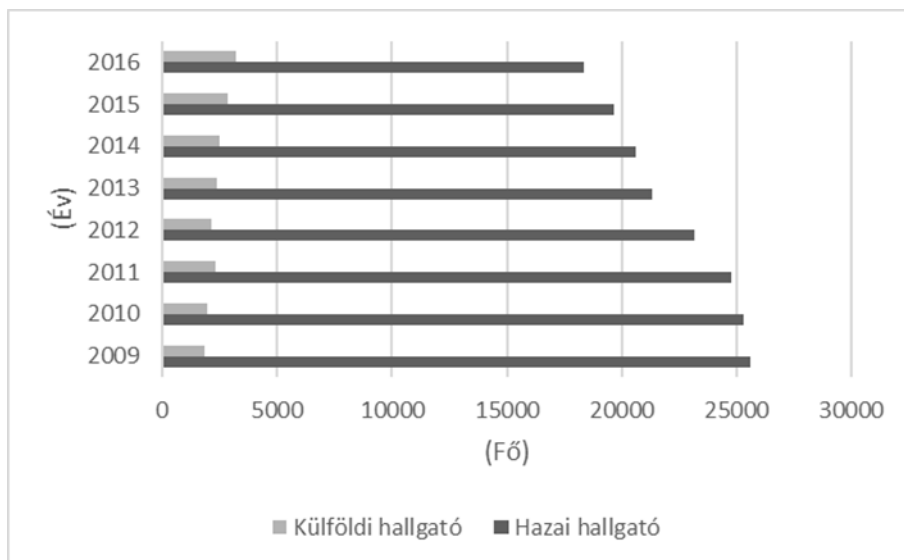
gyobb vidéki egyetem. Reformtörekvései az egyetemfejlesztés mellett a pedagógusképzés megújítását, egységesítését is célul tűzték ki. Szorgalmazására került át az egyesített polgári iskolai tanár- és tanárnőképzés 1928-ban Budapestről Szegedre.

A második világháborút követően szélesedett az egyetemi képzési kínálat Szegeden. A hatvanas évektől a fogorvosi-, gyógyszerész-, élelmiszeripari, zeneművészeti és a felsőfokú egészségügyi szakok honosodtak meg. A képzés szerkezeti változásai nem hagyták érintetlenül a szegedi értelmiség belső strukturális arányait, a pedagógus, egészségügyi és jogi végzettségű diplomások dominanciáját a műszaki, közgazdasági és agrár-végzettségűekkel szemben³⁶ (pl. 1963-tól a budapesti egyetem kihelyezett levelező tagozataként folyt ugyan közgazdászképzés, de a Gazdaságtudományi Kar megalakulására egészen 1999-ig kellett várni). A 2000. évi egyetemi integrációval a szakegyetemek, főiskolák egyetlen univerzitássá egyesültek, melyhez csatlakozott a korábban a Debreceni Agrártudományi egyetemhez is tartozó hódmezővásárhelyi Mezőgazdasági Főiskolai Kar is.

Az SZTE ma 12 karral működik. A kutatási tevékenység 19 doktori iskolába, illetve a Magyar Tudományos Akadémiával való együttműködésnek köszönhetően 20 akadémiai kutatócsoportba szerveződve működik.³⁷ Az SZTE tehát országos viszonylatban is nagy egyetemnek számít, közel 8 ezer egyetemi dolgozó, több mint 60 milliárd Ft-os költségvetési főösszeg, 400 ezer m² alapterületű, összességében 23 ezer fő férőhelyes intézményi infrastruktúra jellemzi.³⁸ Minden képzési formát (nappali, levelező, esti, távoktatás) figyelembe véve maximális kapacitása 35 ezer fő. Ugyanakkor hallgatói összlétszám az ezredforduló első évtizedére még jellemző expanziót követően napjainkra jelentősen, tíz év alatt egyötödével zsugorodott (2016 őszén 21.583 fő volt), ami az évente felvett hallgatói létszám csökkenésének is köszönhető. Ez utóbbi nagyrészt annak tudható be, hogy a megelőző tanév adataihoz képest évről-évre egyre több hallgató marad a képzőintézményben, így szeptemberre kevesebb hely szabadul fel. A bennmaradás egyik oka lehet a külföldi tanulmányutak számának növekedése, hiszen a hallgatók hónapokra „félretehetik” itthoni tanulmányaikat azért, hogy odakint szerezhessenek szakmai gyakorlatot. Míg 2009-ben több mint 6 és félezer, 2016-ban már alig több mint 5 ezer fő volt az új belépők száma. A visszaesés elsősorban az alapképzést érinti, a mester- és PhD-képzésben növekedés tapasztalható.

Az egyetem ma a közel 163 ezer lakost számláló Szeged legnagyobb foglalkoztatója, gazdaságának motorja. Bevétele jócskán meghaladja városi költségvetés bevételi főösszeget. Már az egyetem ittlétének is gazdaságélénkítő hatása van: „Az egyetemisták jelenléte fontos sokszorozó hatást jelent a város gazdaságára nézve a lakásbérlet (vagy kollégiumi díjak), a mindennapi szükségletek beszerzése, a szabadidős tevékenységek és a különböző szolgáltatások igénybevétele által”.³⁹ Az SZTE egyre hallgatói összlétszámából egyre nagyobb arányt képviselnek a külföldi hallgatók, melyek azonban a hazai hallgatói állomány csökkenését még nem tudják ellensúlyozni (*1. ábra*).

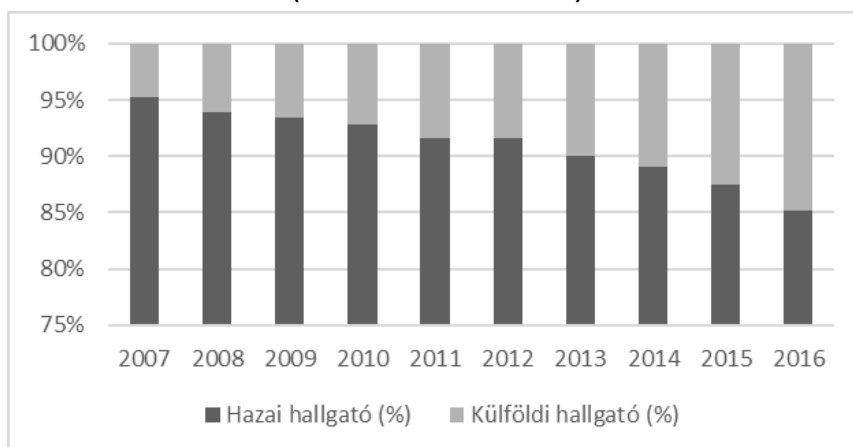
Az életvitelszerűen Szegeden tartózkodó külföldi hallgatók a városgazdaságra jelentős hatást gyakorolnak, fogyasztóként számottevő keresletet okoznak. Egyes becslések szerint minden négy külföldi egyetemista egy városi munkahelyet teremt Szegeden, egy külföldi diák havi költsége 700–750 euró fogyasztást jelent, s négy ilyen diák egy hónap alatt körülbelül 1 millió forintot költ el a városban (szeged.hu).

1. ábra: A hallgatói létszámadatok változása az SZTE-n (2016. őszi félév)**Figure 1.: Changes in student numbers at the University of Szeged (autumn semester 2016)**

Adatok forrása: SZTE 2017. Saját szerkesztés

4. Külföldi hallgatók karonként, képzésenként

A Szegedi Tudományegyetem széles körű nemzetközi kapcsolatrendszerrel rendelkezik. Az európai és tengerentúli együttműködések a kutatási kapcsolatokban, a külföldi hallgatók diplomaszerző mobilitásában, illetve az egyetem polgárainak külföldre irányuló mobilitása révén is éreztetik hatásukat. Ennek is köszönhető, hogy ma már több mint háromezer (2016 őszen 3208 fő) külföldi hallgató választotta alma materét az SZTE-t. Az elmúlt évtizedben részesedésük a hallgatói összlétszámból több mint 10 százalékponttal, minden képzési formát és szintet tekintve 15%-ra növekedett (2. ábra).

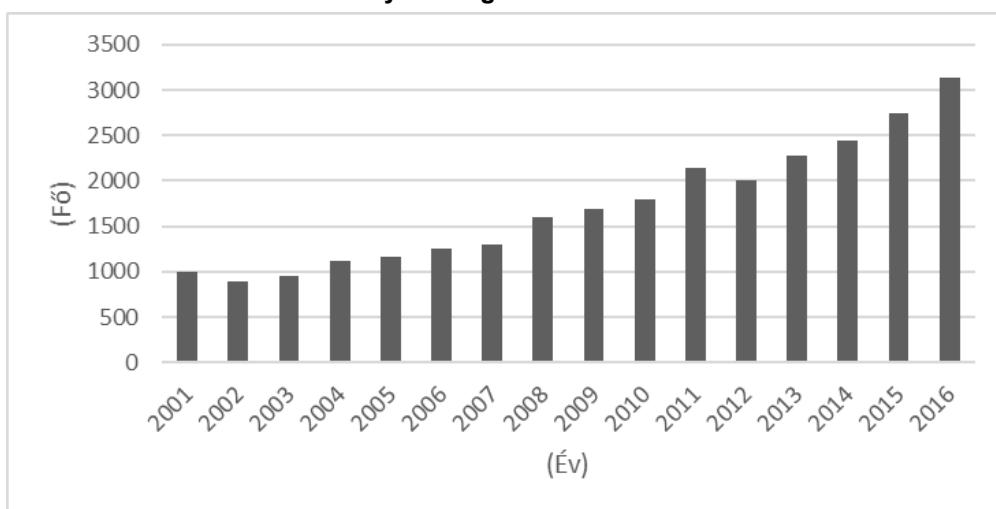
2. ábra: A külföldi hallgatók arányának változása az SZTE-n (2016. őszi félév)**Figure 2.: Change of the proportion of foreign students at the University of Szeged (autumn semester 2016)**

Adatok forrása: SZTE 2017. Saját szerkesztés

A nappali munkarend szerinti képzéseket látogatók aránya egyetemi szinten 83%-ot ér el, a külföldiek esetében ez az érték magasabb (98%). A maradék hányadot a levelező képzésben, illetve távoktatásban résztvevők teszik ki. A három képzési szint (BA/BSc, MA/MSc, ill. osztatlan, PhD) szakjaiból választó külföldi diákok számának növekedése az utolsó másfél évtizedben két kisebb megtorpanással (2002 és 2012) folyamatos volt. A nappali tagozatos hallgatók előző évhez képest mért legnagyobb növekedését 2004-ben (18,2%), 2008-ban (22,9%) és 2011-ben (19,2%) tapasztalhattuk (3. ábra).

3. ábra: A nappali tagozaton tanuló külföldi hallgatók számának változása az SZTE-n 2001–2016 között

Figure 3.: Changes in the number of full-time foreign students studying at the University of Szeged between 2001 and 2016

Adatok forrása: SZTE 2017. Saját szerkesztés

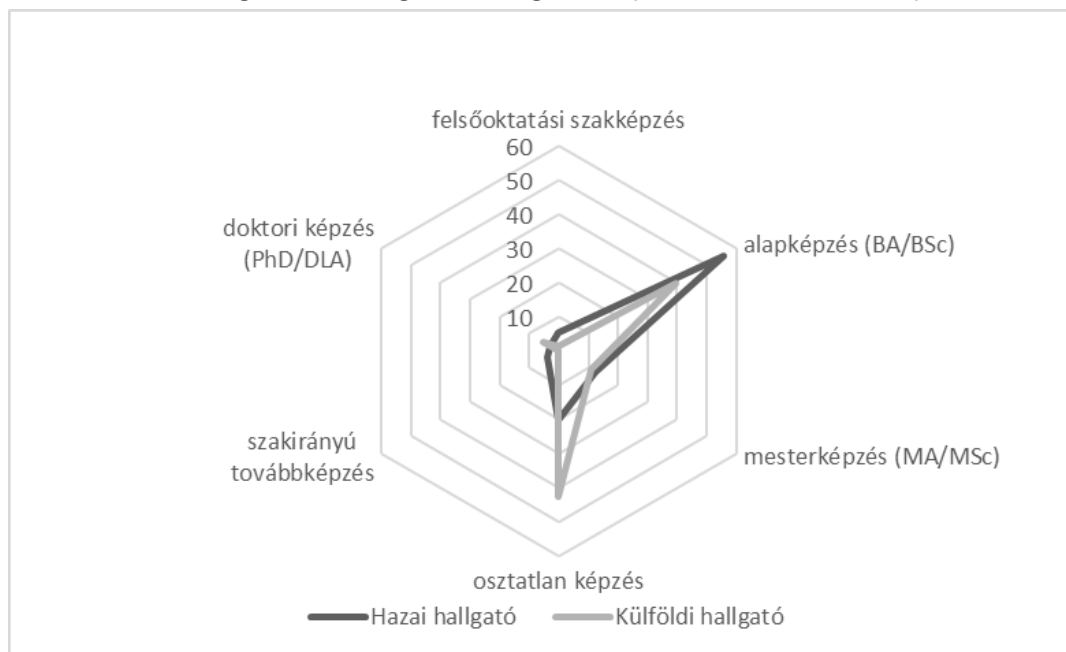
A hazai és a külföldi hallgatók megoszlása képzési szintenként lényegesen eltér. Az előbbieket a bolognai rendszerű alap- és mesterképzésben, utóbbiak az osztatlan és a doktori képzésekben tanulnak összlétszámukhoz viszonyítva nagyobb arányban (4. ábra). A külföldiek 43%-a vesz részt az osztatlan, 39%-a alap-, 11%-a mester- és 5%-a PhD-képzésben. A felsőoktatási szakképzés és a szakirányú továbbképzés kevésbé jellemző.

A külföldi hallgatók 56%-a önköltséges, illetve költségtérítéssel képzésben tanul, fennmaradó részük állami ösztöndíjas, illetve támogatott. Miniszteri ösztöndíjat szerbiai (38 fő), romániai (5 fő), palesztin (3 fő), mongol (2 fő), valamint szlovákiai és ukrainai (1-1 fő) hallgatók kapnak. A külföldiek részvétele az osztatlan szakokon – főként az orvos- és egészségtudományi képzési területnek köszönhetően – magas (100-ból 27 fő) és felülreprezentáltak a PhD képzésben is (100-ból 24 fő).

Ugyanez tükröződik a hallgatók karonkénti megoszlásában is (5. ábra). Az Általános Orvostudományi Kar (ÁOK) hallgatóinak közel fele külföldi és számszerűleg is itt tanulnak legtöbben, több mint 1200-an. Külföldi hallgatói létszámot tekintve az ÁOK-ot a népesebb karok, Természettudományi és Informatikai Kar (TTIK), a Bölcsészettudományi Kar (BTK) és a Juhász Gyula Pedagógusképző Kar (JGYPK) követi (250–400 külföldi hallgató). Az arányokat figyelembe véve az ÁOK-ot a Fogorvosi Kar (FOK) követi, ahol ötből ketten külföldiek (41%). A Gyógyszerésztudományi (GYTK), az Egészségtudományi és Szociális Képzési Kar (ETSZK), a Zeneművészeti Kar (ZMK) és a Bölcsészettudományi Kar (BTK) 10–15% közötti részesedést ér el, a többi kar 10% alattit. A legalacsonyabb arányban (5%) a Mérnöki Karon (MK) és a Mezőgazdasági Karon (MGK) tanulnak külföldi hallgatók.

4. ábra: Az SZTE hazai és külföldi hallgatóinak megoszlása képzési szintek szerint (2016 őszi félév)

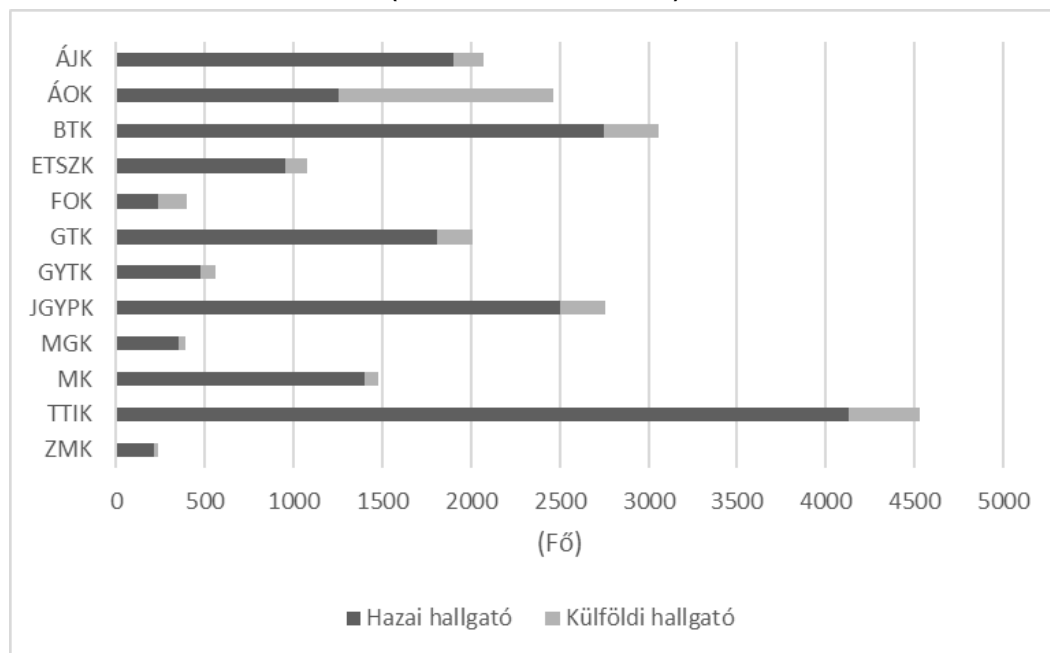
Figure 4.: Distribution of the home and foreign students of the University of Szeged according to training levels (autumn semester 2016)

Adatok forrása: SZTE 2017. Saját szerkesztés

5. ábra: A hazai és külföldi hallgatók létszáma karonként (2016 őszi félév)

Figure 5.: Number of students of home and foreign students by faculties (autumn semester 2016)

Adatok forrása: SZTE 2017. Saját szerkesztés

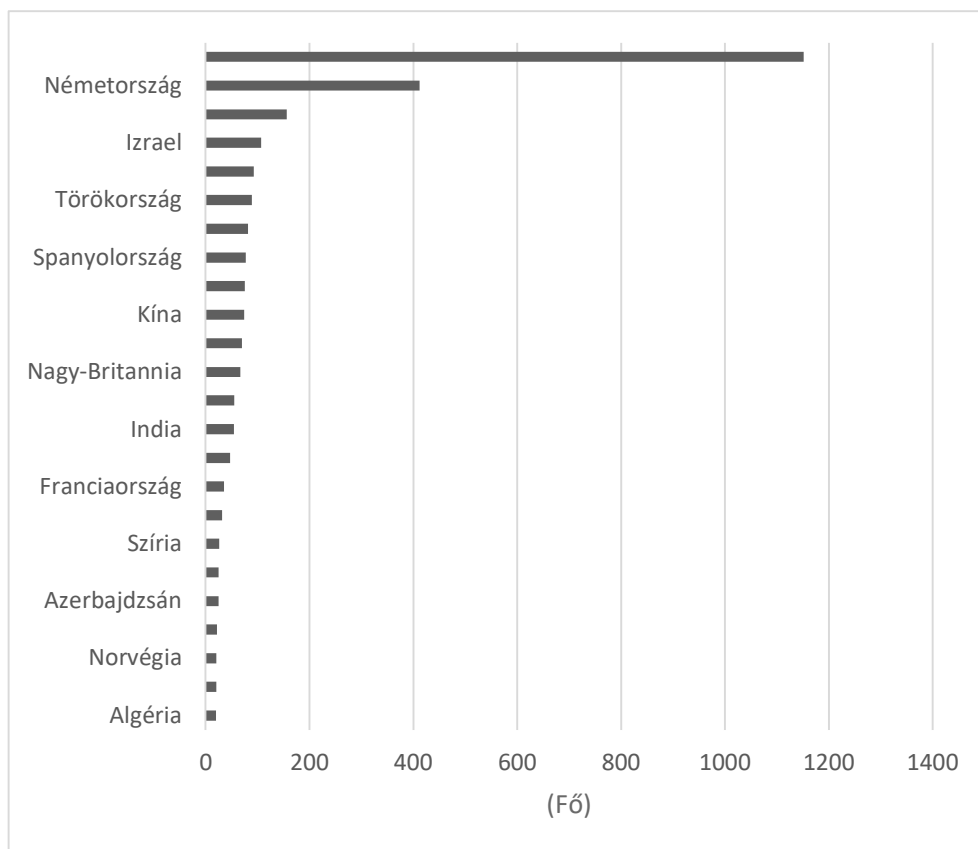
5. A diplomaszerező mobilitás földrajzi jellemzői

Az SZTE hallgatóinak származási helye egyrészt tükrözi az egyetem földrajzi, euroregionális pozícióját, másrészt nemzetközi jelentőségét az orvosi- és egészségtudományi képzési területen. A folyamatosan bővülő kínálat és az egyre hatékonyabb rekrutáció eredményeként azonban a szegedi egyetemisták között egyre több, s egyre távolibb ország képviselői jelennek meg. 2010-ben 39, 2013-ban 83, 2016-ban pedig már 105 országból érkeztek fiatalok a Tisza-parti város egyetemére.

A 33 országból származó európai hallgatók a külföldiek közel kétharmadát teszik ki. Köztük a két nem képviselői nagyjából egyenlő arányban oszlanak meg. Hozzá kell tenni, hogy az összes külföldi hallgató kétötöd része (1313 fő) a szomszédos országból jön, melyek közül magasan kiemelkedik Szerbia (1151 fő, az összes hallgató 36%-a). A földrajzilag szintén közel eső, ugyanabba az euroregionális térbe tartozó két „konkurens” egyetemi várost (Arad, Temesvár) is felvonultató Románia (93 fő) adatai ehhez képest eltörpülnek.

Valójában a teljes Kelet-Közép-Európából és Délkelet-Európából együttesen vonzott hallgatók döntő hányadát (87%), az európai hallgatók több mint felét (55%), a teljes külföldi létszám több mint egyharmadát (36%) Szerbia, azon belül pedig főként a határon túli magyarság adja. Szomszédos országaink közül nagyobb távolsága ellenére Szlovákia (47 fő) küld még Szegedre számottevőbb hallgatói létszámot (6. ábra). Az állami ösztöndíjasok részaránya Szerbia esetében 10-ből 9, Szlovákia esetében 10-ből 7.

6. ábra: A Szegedi Tudományegyetemre legalább 20 hallgatót küldő országok (2016 őszi félév)
Figure 6.: Countries that sent at least 20 students to the University of Szeged
(autumn semester 2016)

Nyugat-Európa és Nyugat-Közép-Európa Németország, Nagy-Britannia és Franciaország révén vált jelentős küldőterületté. Írország, Belgium és Ausztria mellett csak szórva nyosan fordulnak elő hallgatók a térségből (1. táblázat). A dél-európai országok részesedése az 8%. Spanyolország és Olaszország mellett Portugália, Ciprus és Görögország szerepel a listán. Észak-Európából Norvégia a legalább 20 hallgatót küldő országok rangsorában a 22. helyen szerepel, s a térséget Svédország és Finnország képviseli még. Kelet-Európa országainak részesedése alacsony, Ukrajna, Oroszország, Moldova és Fehéroroszország együttesen ad 20 főt. Európa keleti és déli részéből mérsékelten ugyan, de több női hallgató érkezik, mint nyugati és északi részéből.

Kontinentális kitekintésben az utóbbi években az ázsiai országokból érkezők száma bővült a legdinamikusabban, részesedésük az utolsó 3 évben 5 százalékponttal, létszámuk 337 fővel emelkedett. 2016 őszén 33 országból 846 ázsiai hallgató tanult Szegeden (7. ábra). A terjeszkedés a már megszerzett piacokon történt, mivel a hallgatókat küldő országok száma mindössze 3-mal emelkedett. Iránból másfélszer, Dél-Koreából kétszer, Indiából négy és félszer többen tanulnak ma Szegeden mint 3 éve. Az SZTE sikeresen „betört” a kínai piacra is: 6-ról 74-re emelte kínai hallgatói számát.

Ázsia nagyrégióit tekintve a legtöbben Délnyugat-Ázsiából érkeznek (15%), ahonnan kiemelkedik Irán, Izrael, Törökország, Jordánia, Szíria, Azerbajdzsán és Irak. A gyorsan bővülő kelet-ázsiai térség a hallgatók 7%-át adja. A legnagyobb küldők a 32%-kal bővülő Japán, illetve a már említett Kína és Dél-Korea.

1. táblázat: Az SZTE külföldi hallgatóinak száma és nemenkénti megoszlása földrészenként és területenként (2016 őszi félév)

Table 1.: Number and gender distribution of foreign students at the University of Szeged by continents and regions (Autumn semester 2016)

Terület	Összes (fő)	Ebből nő (fő)	Nők aránya (%)
Észak-Európa	42	19	45,2
Nyugat- és Nyugat-Közép-Európa	541	260	48,1
Kelet-Közép- és Délkelet-Európa	1317	784	59,5
Kelet-Európa	20	12	60,0
Dél-Európa	168	109	64,9
Európa összesen	2088	1184	56,7
Délnyugat-Ázsia	497	186	37,4
Belső- és Közép-Ázsia	32	24	75,0
Délkelet-Ázsia	24	7	29,2
Kelet-Ázsia	225	118	52,4
Dél-Ázsia	68	31	45,6
Ázsia összesen	846	366	43,3
Észak-Afrika	59	30	50,8
Nyugat-Afrika	105	55	52,4
Közép-Afrika	16	8	50,0
Kelet-Afrika	30	16	53,3
Dél-Afrika	11	4	36,4
Afrika összesen	221	113	51,1
Észak-Amerika	31	17	54,8
Közép-Amerika	5	1	20,0
Dél-Amerika	17	8	47,1
Amerika összesen	53	26	49,1
Összesen	3208	1689	52,6

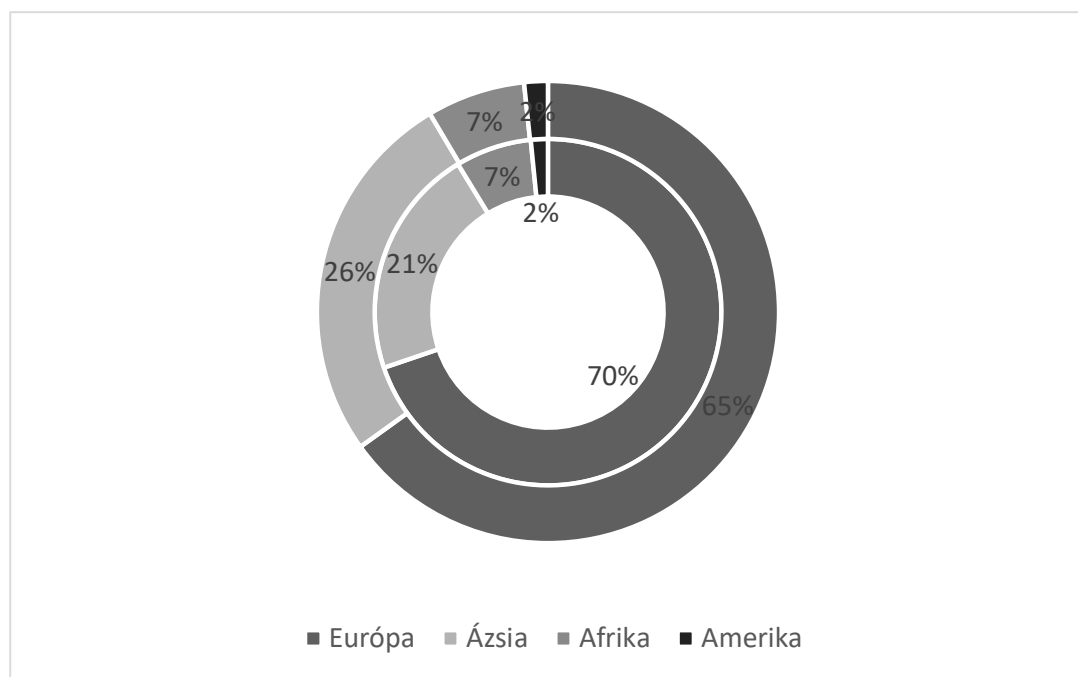
Adatok forrása: SZTE 2017. Saját szerkesztés

Dél-Ázsia (2%), Belső- és Közép-Ázsia (1%), valamint Délkelet-Ázsia (0,7%) 4–5 országgal képviselteti magát. A legjelentősebb kibocsátó India, Mongólia és Vietnám. A nagyobb küldőterületeket tekintve szembetűnő, de nem meglepő, hogy a délnyugat-ázsiai, főként muszlim országokból nagyobb arányban jönnek tanulni férfiak, mint nők.

Az afrikai hallgatók részesedése (7%) nem változott az utóbbi években, létszámuk viszont egyharmadával, azaz 221 főre emelkedett. Közel duplájára, 17-ről 30-ra nőtt a kibocsátó országok száma is. A legtöbb hallgató Nyugat-Afrikából, azon belül is Nigériából érkezik. Észak-Afrika részesedése Egyiptom és Algéria révén afrikai viszonyokat tekintve magas. Kelet-Afrikából Kenya, Közép-Afrikából Kamerun, Dél-Afrikából a Comore-szigetek a legnagyobb küldő.

7. ábra: Az SZTE külföldi hallgatóinak megoszlása kontinensenként 2013-ban (belső kör) és 2016-ban (külső kör) (ősz félév)

Figure 7.: Distribution of foreign students of the University of Szeged per continent in 2013 (inner circle) and 2016 (external circle) (autumn semester)

Adatok forrása: SZTE 2017. Saját szerkesztés

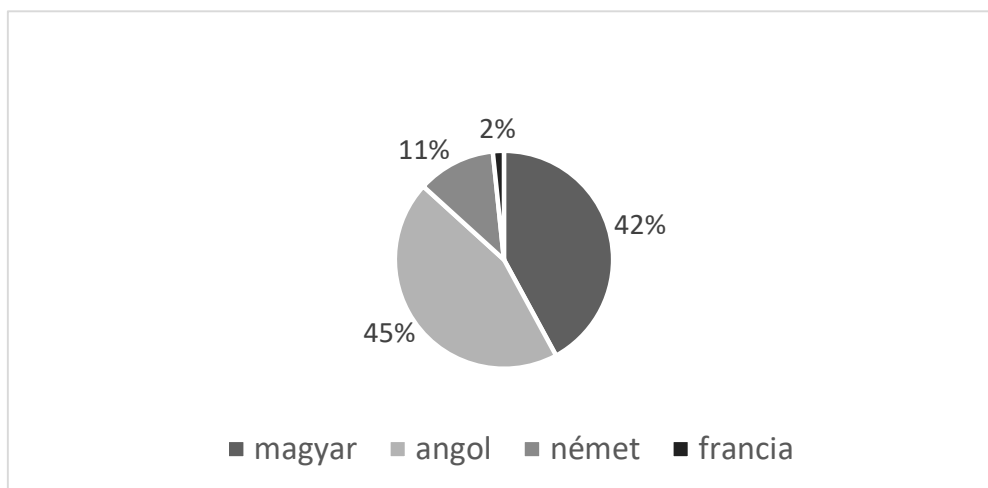
Amerika részesedése (2%) szintén változatlan maradt, ugyanakkor új küldő országok jelentek meg az SZTE nemzetközi képzési palettáján. Míg 3 éve az amerikai földrészt mindössze 3 ország (USA, Kanada, Guyana) képviselte, jelenleg, az újonnan belépő közép- és dél-amerikai tagokkal már 11 ország szerepel a listán. A tengerentúli hallgatók száma 38-ról 53-ra emelkedett. Az Egyesült Államok 22, Kanada 9, Ecuador 7 főt „delegált”, ám szerepel a listán Brazília, Kolumbia, Mexikó, Bolívia, Peru, Venezuela, Jamaica, valamint Antigua és Barbuda is. A nemek aránya mind Afrika, mind Amerika esetében kiegyenlítettnek tekinthető.

Sajnos elmondható, hogy a külföldi hallgatói bázis nagy részét adó országokban (pl. Törökország, Irán, Nigéria, Egyiptom, Jordánia, Görögország) továbbra is komoly gazdasági és politikai válságok dúlnak, ami nehezíti a toborzás hosszú távú tervezését. A távoli piacokkal megszerzésével kapcsolatban további nehézséget jelent Szeged nemzetközi légi forgalmának hiánya is,⁴⁰ hiszen az egyetemválasztás fontos szempontja a könnyű elérhetőség.

6. Idegen nyelvű képzések a nemzetköziesedés szolgálatában

A dinamikus létszámbővülés alapját az idegen nyelvű képzési kínálat szélesítése is támogatja. Az SZTE 1985 óta biztosít idegen nyelvű képzéseket külföldiek számára. Mindamellett az SZTE-n tanuló külföldi hallgatók kétötöd része (zömmel határon túli magyarok), közel 1300 fő magyar nyelvű képzéseken vesz részt (8. ábra), vagyis az idegen nyelvű képzési kínálat és az azzal élő hallgatók számának változása valójában érzékenyebben jelzi a nemzetköziesedési folyamatokat, mint a külföldi hallgatók számának alakulása. Ez persze nem jelenti azt, hogy ne kellene számolni a magyar nyelven tanuló, nem magyar anyanyelvű hallgatók képzésének hozadékával. A magyar kormány által, a „keleti és déli nyitás” külpolitikája jegyében alapított Stipendium Hungaricum ösztöndíjprogramban résztvevők egy része egyéves előképzést követően magyar nyelven kezdi meg tanulmányait, s mindez évente akár több száz fős gyarapodást is eredményezhet a külföldi hallgatók számában.

8. ábra: A külföldi hallgatók megoszlása (%) a képzés nyelve szerint (2016 őszi félév)
Figure 8.: Distribution of foreign students (%) according to language of instruction
(autumn semester 2016)

Adatok forrása: SZTE 2017. Saját szerkesztés

Az SZTE-n az idegen nyelvű képzések – csakúgy, mint másik két regionális tudományegyetemünkön Debrecenben és Pécsen – hosszú ideig szinte kizárólag az orvos- és egészségtudományi képzési területen valósultak meg. Mára a kínálat valamelyest bővült, noha az említett szakterület dominanciája továbbra is fennáll.

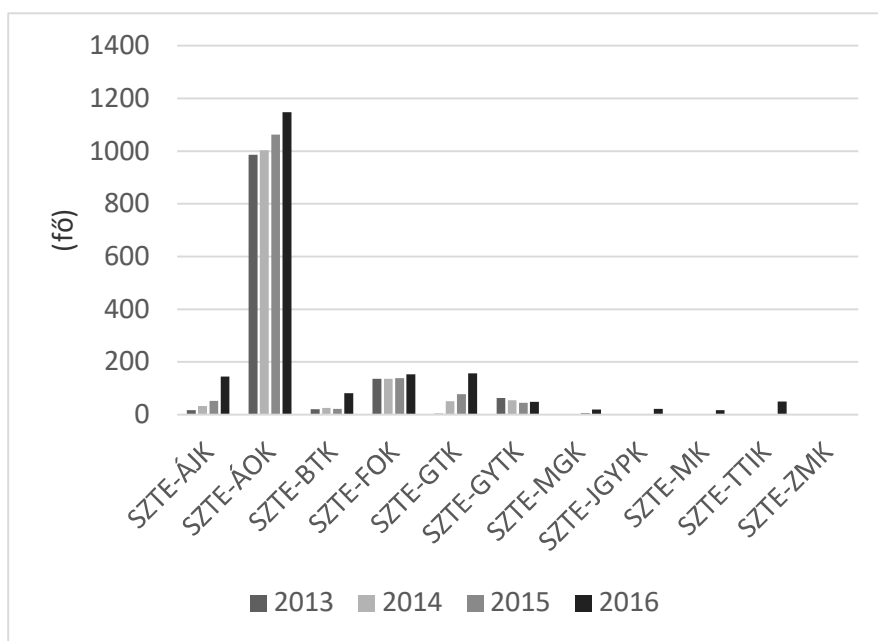
2013-ban az idegen nyelven oktatott összesen 1226 hallgató 7 kar 11 szakja közül választhatott,⁴¹ ám 10-ből 8 hallgatót az Általános Orvostudományi Kar, 1-et pedig a Fogorvosi Kar képzett. A lassú átalakulást jelzi, hogy három év alatt másfélszeresére (1840 fő) nőtt az idegen nyelvű képzésben résztvevők száma (9. ábra) és az arányok is valamelyest megváltoztak (2. táblázat). Ma az egyetem 47 teljes idejű idegennyelvű képzést kínál az orvos- és természettudományoktól kezdve, a bölcsész és jogtudományokon át egészen a mérnöki és zeneművészeti képzésekig.

Az ÁOK és a GYTK több évtizedes hagyománnyal rendelkezik az idegen nyelvű oktatás terén, a FOK angol nyelvű képzése pedig immár 12 éves múltra tekint vissza. Angol nyelvű képzés több mint három évtizede folyik az ÁOK-n. Mindezt támogatja, hogy az Európai Unió túl több amerikai állam oktatási főhatósága és az amerikai National Committee on Foreign Medical Education and Accreditation (NCFMEA) elismeri a magyarországi általános orvoscépzést.

A német nyelvű orvosképzés részképzésnek minősül, mely tantervének alapját a német-országi elismerés érdekében a német egyetemeken oktatott tananyag képezi. Órarendje a Semmelweis Egyetem Általános Orvostudományi Karával (SOTE ÁOK) is egyeztetésre kerül, tekintve, hogy a legtöbb hallgató – akiket nem vesznek át a német felsőoktatásba az ötödik félévtől – a SOTE-n folytatja tanulmányait.

9 ábra: Idegen nyelvű képzésekben részt vevők számának alakulása karonként az SZTE-n 2013–2016 között (ősz félév)

Figure 9.: Number of participants in foreign language training at the University of Szeged between 2013–2016 (autumn semesters)

Adatok forrása: SZTE 2017. Saját szerkesztés

Az ÁOK, a FOK és a GYTK az idegen nyelvű képzés hallgatóinak toborzását az „International Studies”, a Karok központi képviselte végzi, a több mint 50 országban tevékenykedő alügynökségekkel együttműködve. Az ÁOK és FOK programjaira jelentkezők száma minden évben jelentősen meghaladja a felvehető keretszámot. További kapacitásbővítésre azonban csak további infrastruktúra-fejlesztésekkel volna lehetőség, hiszen a jelenlegi épületstruktúra, kubatúra további hallgatói létszámnövekedést ugyanis már nem bír el. Humánerőforrás tekintetében gondot okoz az orvosi diplomával rendelkező oktatók létszámának folyamatos csökkenése. A külföldi hallgatók számának emelkedése elkerülhetlenné teszi a hallgatói szolgáltatások megreformálását is (pl. albérlentyilvántartó program fejlesztése, webes alkalmazás-fejlesztés, közösségi terek kialakítása). A GYTK által kínált angol nyelvű képzések iránti érdeklődés – miként a többi hazai képzőhelyen is – az elmúlt időszakban csökkenő tendenciát mutat, vagyis a kar nem használja ki teljes kapacitását. Mindez új célpiacok felkutatását, újabb idegen nyelvű képzési programok bevezetését szorgalmazza.⁴²

A nem orvos, vagy gyógyszerész tudományi képzést folytató karok közül az Állam- és Jogtudományi Kar (ÁJK), valamint a Gazdaságtudományi Kar (GTK) volt képes a legdinamikusabban növelni idegen nyelvű képzéseinek és az azon résztvevő hallgatóinak számát az utóbbi években. Az ÁJK francia nyelvű nemzetközi tanulmányok szakán főként franciák, az ennek 2014-ben indult angol nyelvű megfelelőjén kb. fele részben magyar

hallgatók is tanulnak. A GTK ugyanebben az évben indította angol nyelvű gazdálkodási és menedzsment és nemzetközi gazdaság és gazdálkodás szakát. Az előbbi nemzetközi diákok, az utóbbit fele részben hazai hallgatók is látogatják.

A BTK 3 év alatt 1,6%-ról 4,4%-ra emelte részesedését, ami a klasszikus idegen nyelvű bölcsész szakok mellett az angol nyelvű néprajz szaknak, valamint a nemzetközi képzési programokhoz való kapcsolódásának köszönhet. Ez utóbbi további 6 karon elmozdította holtponjáról az idegen nyelvű képzéseket, összesen közel 260 fővel növelve a nemzetközi hallgatói állományt. A TTIK 2016-tól indít angol nyelvű képzéseket, melyek közül a biológus szak emelkedik ki, de perspektivikus a vegyész és a programtervező informatikus szak is. A nagy létszámú kar részesedése (2,7%) azonban még eltörpül lehetőségei mellett. A többi kar részesedése a nemzetközi hallgatói létszámból 1% körül, vagy az alatt mozog. Közülük a nemzetközi programokhoz való kapcsolódáson kívül a Mezőgazdasági Kar indított saját, angol nyelvű szakot 2015-ben (mezőgazdasági mérnök), mely jelenleg közel 20 főt képez. A hódmezővásárhelyi székhelyű kar, illetve hallgatóinak szerepe a Szeged–Hódmezővásárhely közötti tömegközlekedés fejlesztési elképzeléseinek – különösen az utazási idő rövidülésének – megvalósulásával növekedhet az egyetem központjában is.

2. táblázat: Idegen nyelvű képzésekben résztvevők karonkénti megoszlása az SZTE-n 2013–2016 között (őszi félév)

Table 2.: Number of students participating in foreign language training by faculties between 2013–2016 (autumn semesters)

Kar	2013-ban	2014-ben	2015-ben	2016-ban
	Idegen nyelven oktatott hallgatók részesedése (%)			
ÁJK	1,4	2,5	3,7	7,8
ÁOK	80,5	77,0	75,8	62,4
BTK	1,6	1,9	1,6	4,4
FOK	11,1	10,4	9,8	8,3
GTK	0,2	3,9	5,5	8,5
GYTK	5,1	4,2	3,2	2,6
MGK	0,0	0,0	0,4	1,0
JGYPK	0,0	0,0	0,0	1,2
MK	0,0	0,0	0,0	1,0
TTIK	0,0	0,0	0,0	2,7
ZMK	0,0	0,0	0,0	0,1
	100	100	100	100

Adatok forrása: SZTE 2017. Saját szerkesztés

A nemzetköziesedési folyamatot támogatják a nemzetközi jellegű szakok (pl. regionális tanulmányok, idegen nyelvek, kultúrák), valamint az, hogy a magyar nyelvű szakokon tanuló hallgatók számára is elérhetők idegen nyelvű tantárgyak, s a magyar nyelvű képzés tárgyaiban is megjelennek idegen nyelvű kötelező tananyagok. Az intézményben számos külföldi vendégtanár oktat és kutat. A hallgatói és oktatói mobilitást intézményi szintű csereegyezmények segítik. A Szegedi Tudományegyetem nemzetközi stratégiája az Intézményfejlesztési Terv szerves részét képezi. Ugyanakkor viszont hátrányt jelenthet – mint azt a nemzetköziesedést feltáró intézményi önértékelés⁴³ megfogalmazza –, hogy az egyetem nem rendelkezik önálló nemzetközi oktatási programokkal foglalkozó intézményi szintű tantervi bizottsággal, mindez csak kari szinten koordinált. Az intézmény kínál ugyan programokat külföldön (toborzások, kari szintű aktivitások), de ezek nem kellő hatékonyságúak. Mindamellet valós veszélyt rejt, hogy a környező országok alacsonyabb képzési díjainak köszönhetően a költségtérítéses képzések iránti kereslet csökkenhet a jövőben.

7. Összegzés

E tanulmány a világviszonylatban is növekvő, egyre nagyobb gazdasági és politikai jelentőségű nemzetközi diplomaszerező hallgatói mobilitás szegedi vonatkozásait boncolgatta. A hallgatói kereslet és az egyetemek által nyújtott kínálat következtében rohamosan bővülő nemzetközi diplomaszerező mobilitásnak komoly gazdasági hatása van és egyben – mint emberi beruházás⁴⁴ – lehetővé teszi az emberi erőforrás kvalitásainak növelését is. Az SZTE óriási alkalmazotti tömegével Szeged gazdaságának kulcsszereplője. Az egyetem külföldi hallgatóinak száma és aránya töretlenül növekszik, akik főként az idegen nyelvű, osztatlan és a doktori képzésekben vesznek részt, elsősorban az orvos- és egészségtudományi területen. A hallgatók legnagyobb küldőterülete továbbra is Európa, de rendkívül gyorsan bővülnek az ázsiai „piacok” is. A gyors létszámbővülés alapját az idegen nyelvű képzési kínálat bővítése segíti: az intézményben számos alap-, mester- és osztatlan szakon, valamint a PhD képzésben folyik idegen nyelvű oktatás.

Maguk a nemzetköziesedési folyamatok az intézményi statisztikai adatokkal jól körülírhatók, ám kevésbé ismertek annak a társadalmi-gazdasági-kulturális hatásai. A mélyebb összefüggések feltárása érdekében a 2015/2016-os tanévben – csakúgy, mint a DE és a PTE esetében^{45,46} – kutatócsoportunkkal kérdőíves felmérést végeztünk az SZTE azon külföldi hallgatói körében, akik diplomaszerezési szándékkal érkeztek az intézménybe és idegen nyelvű képzésen vesznek részt. A kérdőíves vizsgálat az egyetemválasztási motivációkat, az egyetemmel való elégedettséget, a beilleszkedés vonatkozásait, valamint a külföldi hallgatók várossal való kapcsolatát, városgazdaságra gyakorolt hatását tárja fel. Mindezt egy soron következő tanulmány foglalja össze.

JEGYZETEK

1. M. Császár Zs.–Wusching Á. T.–Kőműves K. (2015): A magyar felsőoktatás a nemzetköziesedés útján. In: Tésits R.–Alpek B. L. (szerk.): A mi geográfiánk. Tóth József emlékezete. Publikon Kiadó, Pécs. 295–306. old.
2. Szemerszki M. (2005): Külföldi hallgatók Magyarországon. *Educatio*. 2005/2. szám. 320–333. old.
3. Knight, J. (2004): Internationalization Remodeled: Definition, Approaches, and Rationales. *Journal of Studies in International Education*, 2004/1. szám. 5–31. old.
4. Teichler, U. (2007): The Changing Role of Student Mobility. UNESCO Forum on Higher Education, Research and Knowledge. UNESCO Központ, Párizs.
5. Münch, C., Hoch, M. (2013): The Financial Impact of Cross-Border Student Mobility on the Economy of the Host Country. Berlin, Prognos AG, Deutscher Akademischer Austausch Dienst http://www.cimo.fi/instancedata/prime_product_julkaisu/cimo/embeds/cimowwwstructure/55340_The_Financial_Impact_of_Cross-border_Student_Mobility_on_the_Economy_Eng_sum.pdf. Letöltés: 2017. április 25.
6. Keczer G. (2016): Felsőoktatás Kínában 2.: decentralizáció, piacositás, privatizáció és nemzetközi nyitás. *Közép-Európai Közlemények*. 2016/1. szám. 147–157. old.
7. Keczer G. (2014): Az egyetemek szerepe, irányítása és működése a 21. században: Felsőoktatás-kutatási tanulmányok. Egyesület Közép-Európa Kutatására, Szeged.
8. M. Császár Zs.–Wusching Á. T.–Kőműves K. (2015): A magyar felsőoktatás a nemzetköziesedés útján. In: Tésits R.–Alpek B. L. (szerk.): A mi geográfiánk. Tóth József emlékezete. Publikon Kiadó, Pécs. 295–306. old.
9. M. Császár Zs.–Wusching Á. T. (2016): A felsőoktatás nemzetköziesedésének hatása az egyetemvárosok fejlődésére egy pécsi esettanulmány tükrében. *Földrajzi Közlemények*, 2016/3. szám. 245–257. old.
10. Teperics K. (2016): A Debreceni Egyetem külföldi hallgatói. Kutatási jelentés. Debreceni Egyetem.

11. Milliárdokat költenek el a magyar egyetemvárosokban a külföldi hallgatók. http://eduline.hu/felsooktatasi/2017/3/17/kulfoldi_hallgato_k_magyar_egyetemeken_LIH621 Letöltés: 2017. 09. 25.
12. Derényi A. (2014): A felsőoktatás nemzetköziesítése: globális pillanatkép. In: Csekő K. (szerk.): A mozgás tere. A magyar felsőoktatás és a nemzetközi mobilitási folyamatok. Balassi Intézet, Budapest. 11–52. old.
13. SZTE (2014): Intézményi önértékelés a nemzetköziesítés területén. Készült a „Nemzetköziesítés a magyar felsőoktatási intézményekben” című pilot projekt audit eljárási dokumentumai alapján. Szegedi Tudományegyetem. Szeged.
14. Szemerszki M. (2005): Külföldi hallgatók Magyarországon. *Educatio*. 2005/2. szám. 320–333. old.
15. M. Császár Zs.–Wusching Á. T.–Körműves K. (2015): A magyar felsőoktatás a nemzetköziesedés útján. In: Tésits R.–Alpek B. L. (szerk.): A mi geográfiánk. Tóth József emlékezete. Publikon Kiadó, Pécs. 295–306. old.
16. Nikodémus A.–Palmer É. (2016): A felsőoktatás nemzetköziesedése a megújuló tudománydiplomás homlokterében. *Külügyi Szemle*. 2016/1. szám. 84–100. old.
17. Faubl N.–Zuhorn F.–Füzesi Zs. (2014): Kommunikációs és interkulturális kompetenciák fejlődésének lehetőségei a PTE ÁOK nemzetközi környezetében. PTE diplomás pályakövető rendszer tanulmánykötet. PTE, Pécs. 117–131. old.
18. Lácza M. (2016): A szakoktatás reformjának menedzsment szempontú megközelítése. *Közép-Európai Közlemények* 2016/2. szám. 72–81. old.
19. Derényi A. (2014): A felsőoktatás nemzetköziesítése: globális pillanatkép. In: Csekő K. (szerk.): A mozgás tere. A magyar felsőoktatás és a nemzetközi mobilitási folyamatok. Balassi Intézet, Budapest. 11–52. old.
20. M. Császár Zs.–Wusching Á. T.–Körműves K. (2015): A magyar felsőoktatás a nemzetköziesedés útján. In: Tésits R.–Alpek B. L. (szerk.): A mi geográfiánk. Tóth József emlékezete. Publikon Kiadó, Pécs. 295–306. old.
21. Jancsák Cs. (2006): Honnan rekrutálódnak a Szegedi Tudományegyetem hallgatói? In: 85 éves a Szegedi Tudományegyetem. SZTE, Szeged. 87–95. old.
22. Fehérvári A.–Kocsis M.–Szemerszki M. (2011): Facts and Figures: Higher Education in Hungary. Hungarian Institute for Educational Research and Development, Budapest.
23. Berács J.–Hrubos I.–Temesi J. (2012): Magyar Felsőoktatás 2011: Hazai vitakérdések, nemzetközi trendek: Konferencia dokumentumok. NFKK Füzetek. AULA, Budapest.
24. Komlódiné Pozsgai Gy. (2014): A külföldi hallgatók egyetemválasztási szempontjai. Doktori értekezés. Pécsi Tudományegyetem Közgazdaságtudományi Kar Regionális Politika és Gazdaságtan Doktori Iskola.
25. Nikodémus A.–Palmer É. (2016): A felsőoktatás nemzetköziesedése a megújuló tudománydiplomás homlokterében. *Külügyi Szemle*. 2016/1. szám. 84–100. old.
26. Berács J.–Hubert J.–Nagy G. (2009): A nemzetköziesítés folyamata a magyar felsőoktatásban. *Bologna füzetek 3. Kutatási beszámoló*. <http://www.tka.hu/konyv/2844/a-nemzetkoziesites-folyamata-a-magyar-felsooktatásban>.
27. Teperics K.–Czimre K. (2012): Study-driven migration into the Modern World Economy. In: Pusztai G., Hatos A., Czeglédi T. (szerk.): Third Mission of Higher Education in a Cross-Border Region. University of Debrecen, CHERD, Debrecen. 80–96. old.
28. M. Császár Zs.–Csüllög G.–Pap N. (2013): Internationalisation of a University – „The Secret Weapon” for the Development of the Hungarian Provincial City of Pécs, Hungary. *Journal of Settlements and Spatial Planning* 2013/2.szám. 215–225. old.
29. M. Császár Zs.–Wusching Á. T. (2016): A felsőoktatás nemzetköziesedésének hatása az egyetemvárosok fejlődésére egy pécsi esettanulmány tükrében. *Földrajzi Közlemények*, 2016/3. szám. 245–257. old.
30. Teperics K. (2016): A Debreceni Egyetem külföldi hallgatói. Kutatási jelentés. Debreceni Egyetem.
31. Kéri A. (2015): A magyar felsőoktatásban tanuló külföldi hallgatók motivációjának vizsgálata. OTDK-dolgozat, Szegedi Tudományegyetem Gazdaságtudományi Kar, Szeged. <http://www.eco.u-szeged.hu/download.php?docID=52178>. Letöltés: 2016. december 15.

32. Komlódiné Pozsgai Gy. (2014): A külföldi hallgatók egyetemválasztási szempontjai. Doktori értekezés. Pécsi Tudományegyetem Közgazdaságtudományi Kar Regionális Politika és Gazdaságtan Doktori Iskola.
33. A Szegedi Tudományegyetem elnevezései: 1581. Kolozsvári Jezsuita Kollégium; 1872. Kolozsvári Tudományegyetem (1881. Magyar Királyi Ferenc József Tudományegyetem); 1940. Horthy Miklós Tudományegyetem; 1945. Szegedi Tudományegyetem; 1962. József Attila Tudományegyetem; 1951. Az orvostudományi képzés kiválik (SZOTE, 1987-től Szent-Györgyi Albert nevét viseli); 2000. Szegedi Tudományegyetem (JATE + SZOTE + JGYTF + SZÉF + Konzervatórium + Mezőgazdasági Főiskola).
34. T. Molnár G. (1999): Klebelsberg az iskolaépítő. Szent Gellért Kiadó, Szeged.
35. Uo.
36. Besenyi S. (1982): Értelmiségiek és a felsőfokú képzés Szegeden. Felsőoktatási Szemle. 1982/11. szám.
37. SZTE (2014): Intézményi önértékelés a nemzetköziesítés területén. Készült a „Nemzetköziesítés a magyar felsőoktatási intézményekben” című pilot projekt audit eljárási dokumentumai alapján. Szegedi Tudományegyetem. Szeged.
38. Uo.
39. M. Császár Zs.–Wusching Á.T. (2016): A felsőoktatás nemzetköziesedésének hatása az egyetemvárosok fejlődésére egy pécsi esettanulmány tükrében. Földrajzi Közlemények, 2016/3. szám. 247. old.
40. SZTE (2014): Intézményi önértékelés a nemzetköziesítés területén. Készült a „Nemzetköziesítés a magyar felsőoktatási intézményekben” című pilot projekt audit eljárási dokumentumai alapján. Szegedi Tudományegyetem. Szeged.
41. ÁOK: általános orvosi, ill. orvostudományi, orvosi előkészítő tanulmányok (angol és német nyelven); FOK: fogorvos (angol); GTK: gazdálkodási és menedzsment szak (angol); GYTK: gyógyszerész (angol); BTK: német nyelv, irodalom és kultúra (német) és néprajz (angol); ÁJK: nemzetközi tanulmányok (francia).
42. Uo.
43. Uo.
44. Láczy M. (2017): Management-based approach to the reform of the vocational training. *Panstwo i Spoleczenstwo*. 2017/2. szám. 113–124. old.
45. M. Császár Zs.–Wusching Á. T. (2016): A felsőoktatás nemzetköziesedésének hatása az egyetemvárosok fejlődésére egy pécsi esettanulmány tükrében. Földrajzi Közlemények, 2016/3. szám.
46. Teperics K. (2016): A Debreceni Egyetem külföldi hallgatói. Kutatási jelentés. Debreceni Egyetem.

FELHASZNÁLT IRODALOM

- Berács J.–Hubert J.–Nagy G. (2009): A nemzetköziesítés folyamata a magyar felsőoktatásban. *Bologna füzetek 3. Kutatási beszámoló*. <http://www.tka.hu/konyv/2844/a-nemzetkoziesites-folyamata-a-magyar-felsooktatásban>.
- Berács J.–Hrubos I.–Temesi J. (2012): Magyar Felsőoktatás 2011: Hazai vitakérdések, nemzetközi trendek: Konferencia dokumentumok. NFKK Füzetek. AULA, Budapest.
- Besenyi S. (1982): Értelmiségiek és a felsőfokú képzés Szegeden. Felsőoktatási Szemle. 1982/11. szám.
- Derényi A. (2014): A felsőoktatás nemzetköziesítése: globális pillanatkép. In: Csekő K. (szerk.): A mozgás tere. A magyar felsőoktatás és a nemzetközi mobilitási folyamatok. Balassi Intézet, Budapest. 11–52. old.
- Endrődi-Kovács V. (2014): A nemzetköziesítést támogató komplex szervezet- és szolgáltatásfejlesztés. In: Kadlót N.–Csekő K. (szerk.): Tudásexport. A felsőoktatás nemzetköziesítésének eszközei. Balassi Intézet, Budapest. 119–144. old.
- Faubl N.–Zuhorn F.–Füzési Zs. (2014): Kommunikációs és interkulturális kompetenciák fejlődésének lehetőségei a PTE ÁOK nemzetközi környezetében. PTE diplomás pályakövető rendszer tanulmánykötet. PTE, Pécs. 117–131. old.

- Fehérvári A.–Kocsis M.–Szemerszki M. (2011): *Facts and Figures: Higher Education in Hungary*. Hungarian Institute for Educational Research and Development, Budapest.
- Jancsák Cs. (2006): Honnan rekrutálódnak a Szegedi Tudományegyetem hallgatói? In: 85 éves a Szegedi Tudományegyetem. SZTE, Szeged. 87–95. old.
- Keczer G. (2016): Felsőoktatás Kínában 2.: decentralizáció, piacositás, privatizáció és nemzetközi nyitás. *Közép-Európai Közlemények* 9: (1) 147–157. old.
- Keczer G. (2014): Az egyetemek szerepe, irányítása és működése a 21. században: Felsőoktatási tanulmányok. Szeged: Egyesület Közép-Európa Kutatására.
- Kéri A. (2015): A magyar felsőoktatásban tanuló külföldi hallgatók motivációjának vizsgálata. OTDK-dolgozat, Szegedi Tudományegyetem Gazdaságtudományi Kar, Szeged. <http://www.eco.u-szeged.hu/download.php?docID=52178>. Letöltés: 2016. december 15.
- Knight, J. (2004): Internationalization Remodeled: Definition, Approaches, and Rationales. *Journal of Studies in International Education*, 2004/1. szám. 5–31. old.
- Komlódiné Pozsgai Gy. (2014): A külföldi hallgatók egyetemválasztási szempontjai. Doktori értekezés. Pécsi Tudományegyetem Közgazdaságtudományi Kar Regionális Politika és Gazdaságtan Doktori Iskola.
- Láczay M. (2016): A szakoktatás reformjának menedzsment szempontú megközelítése. *Közép-Európai Közlemények* 2016/2. szám. 72–81. old.
- Láczay M. (2017): Management-based approach to the reform of the vocational training. *Panstwo i Spoleczenstwo*. 2017/2. szám. 113–124. old.
- M. Császár Zs.–Wusching Á. T.–Kőműves K. (2015): A magyar felsőoktatás a nemzetköziesedés útján. In: Tésits R.–Alpek B. L. (szerk.): *A mi geográfiánk*. Tóth József emlékezete. Publikon Kiadó, Pécs. 295–306. old.
- M. Császár Zs.–Csüllög G.–Pap N. (2013): Internationalisation of a University – „The Secret Weapon” for the Development of the Hungarian Provincial City of Pécs, Hungary. *Journal of Settlements and Spatial Planning* 2013/2.szám. 215–225. old.
- M. Császár Zs.–Wusching Á. T. (2016): A felsőoktatás nemzetköziesedésének hatása az egyetemvárosok fejlődésére egy pécsi esettanulmány tükrében. *Földrajzi Közlemények*, 2016/3. szám. 245–257. old.
- Milliárdokat költenek el a magyar egyetemvárosokban a külföldi hallgatók. http://eduline.hu/felsooktatas/2017/3/17/kulfoldi_hallgatok_magyar_egyetemen_LIH621 Letöltés: 2017. 09. 25.
- Münch, C., Hoch, M. (2013): *The Financial Impact of Cross-Border Student Mobility on the Economy of the Host Country*. Berlin, Prognos AG, Deutscher Akademischer Austausch Dienst http://www.cimo.fi/instancedata/prime_product_julkaisu/cimo/embeds/cimowwwstructure/55340_The_Financial_Impact_of_Cross-border_Student_Mobility_on_the_Economy_Eng_sum.pdf. Letöltés: 2017. április 25.
- Nikodémus A.–Palmer É. (2016): A felsőoktatás nemzetköziesedése a megújuló tudománydiplomácia homlokterében. *Külügyi Szemle*. 2016/1. szám. 84–100. old.
- Szemerszki M. (2005): Külföldi hallgatók Magyarországon. *Educatio*. 2005/2. szám. 320–333. old.
- SZTE (2014): Intézményi önértékelés a nemzetköziesítés területén. Készült a „Nemzetköziesítés a magyar felsőoktatási intézményekben” című pilot projekt audit eljárási dokumentumai alapján. Szegedi Tudományegyetem. Szeged.
- SZTE (2017): Összesített hallgatói adatok. <http://www.stud.u-szeged.hu/etr/>
- Teichler, U. (2007): *The Changing Role of Student Mobility*. UNESCO Forum on Higher Education, Research and Knowledge. UNESCO Központ, Párizs.
- Teperics K. (2016): A Debreceni Egyetem külföldi hallgatói. Kutatási jelentés. Debreceni Egyetem.
- Teperics K.–Czimre K. (2012): Study-driven migration into the Modern World Economy. In: Pusztai G., Hatos A., Czeglédi T. (szerk.): *Third Mission of Higher Education in a Cross-Border Region*. University of Debrecen, CHERD, Debrecen. 80–96. old.
- T. Molnár G. (1999): *Klebelsberg az iskolaépítő*. Szent Gellért Kiadó, Szeged.

PROF. DR. GULYÁS LÁSZLÓ, HABIL.
 egyetemi tanár, Szegedi Tudományegyetem
 gulyas1@t-online.hu

A DÉLVIDÉK TÖRTÉNETE GLAD-ORSZÁGTÓL 1323-IG

HISTORY OF "DÉLVIDÉK" (SOUTH-HUNGARY) FROM GLAD-COUNTRY TO 1308

ABSTRACT

The author of this essay was dealing with the history of South Hungary in several book¹ and article.² This essay surveys the history of this region from Hungarian settlement³ (896) to 1323.

The first structure of this region was the so-called Glad-country, although the existence of it is disputed by historians. In the first part of our essay we survey the features of this state. The next state was Ajtony's state at the end of 9th, and at the beginning of 10th centuries. This state – according to our opinion – was failed in 1027-1028. The main reasons of this we examined in the second part of our essay. After the end of Ajtony's state, St. Stephan started to develop the county system. In the third part of our essay we are dealing with the history of counties. In the last part of our essay we survey that period (1307-1323), when the biggest township of the region functioned as capital of Hungary.

Kulcsszavak: Magyarország története a 9–10. században, István király, Ajtony, Csanád vármegye

Key notes: History of Hungary in 9–10th century, Stephan King, Ajtony, Csanad-county

1. Bevezetés

Jelen tanulmány szerzője több könyvben⁴ és számos tanulmányban⁵ foglalkozott a Délvidék történetével.⁶ Jelen tanulmány a régió korai történetét mutatja be a magyar honfoglalástól (Kr. u. 896.) 1323-ig.

A régió területén az első területi struktúra az ún. Glad-ország volt, bár ennek létét a történészek nagy része vitatja. Ezen állam jellemzőit mutatjuk be tanulmányunk első részében.

A következő állam Ajtony törzsi állama volt, a 9. század végén a 10. század elején. Ez az állam – véleményünk szerint – 1027–1028 környékén bukott el. Ennek fontosabb vonásait tanulmányunk második részében vizsgáljuk meg.

Ajtony államának bukása után a régióban, hasonlóan az ország más részeihez Szent István hozzákezdett a megyerendszer kiépítéséhez. Tanulmányunk harmadik részében a megyék történetével foglalkozunk.

Tanulmányunk utolsó részében azt az időszakot (1307–1323) mutatjuk be, amikor a régió legnagyobb települése Magyarország fővárosaként funkcionált.

2. A Délvidék a 9–10. században

2.1. A terület első említése: Glad országa

Kr. u. 895-ben az Etelközből a magyarok a Kárpát-medencébe költöztek, ezt nevezzük honfoglalásnak. Annak folyamatát és állomásait, hogy hogyan vette birtokába a Kárpát-medencét a magyarság, pontosan nem ismerjük.⁷ Nézzük meg, hogy hogyan érintette a későbbi Délvidéknek nevezett területet a honfoglalás.

Előzményként azt kell rögzítenünk, hogy a 20. század elején alkotó történész-pap Szentkláray Jenő szerint Kr. u. 860–870 környékén Bodonyból (Vidin, ma Bulgária) kiindulva egy Glad⁸ nevű „szláv-bolgár” vezér csapataival elfoglalta a Maros folyótól az Orsova váráig terjedő területet és azt a Glád-varának (a későbbi Krassó vármegye területén, a Galaczká-folyó mentén állt) nevezett székhelyéről 25–30 éven keresztül egészen a magyarok honfoglalásáig zavartalanul uralta.⁹ Ezt a területet nevezte el Anonymus Glad-országnak. Ezt tekintjük a Délvidék első említésének a magyar történetírásban.¹⁰

Miután Kr. u. 896-ban Árpád vezér elfoglalta a Duna–Tisza közét (a későbbi Bács-Bodrog vármegyét), Szovárd, Kadocsa és Vajta nevű alvezérei parancsnoksága alatt magyar csapatok jelentek meg Glad-ország határainál. Erre Glad összegyűjtötte csapatait és a Temes folyónál megütközött a magyarokkal. A csatát elvesztette, majd Keve várába (*lásd I. térkép*) menekült, ahová a magyar vezérek követték és megadásra kényszerítették.¹¹ Miután Glad behódolt nekik, vazallusként meghagyták Glad-ország urának.

A fentebb említett Szentkláray a 20. század elején egy az egyben elfogadta Anonymus Glad vezére és országára vonatkozó állításait. Az azóta eltelt időben kibontakozó Anonymus forráskritika alapján az Árpád-korral foglalkozó magyar történészek túlnyomó része megkérdőjelezi a fentebb ismertetett Anonymus-féle történetet. Jól mutatja ezt Kordé Zoltán álláspontja, mely szerint: Glad vezér és országa a valóságban nem létezett, csupán Anonymus agyalta ki mindkettőt.¹² Jelen tanulmány keretei között nem kívánjuk eldönteni, hogy valóban létezett-e Glad ország, csupán jeleztük, hogy létezik egy ilyen álláspont, illetve létezik ennek cáfolata is.

2.2. Törzsi államok a 9–10. századi Kárpát-medencében

Joggal merül fel a kérdés: Mit tudunk a honfoglalás utáni Kárpát-medence területi tagolódásáról? Azt biztosan rögzíthetjük, hogy a későbbi Magyarország elfoglalása törzsenként történt, egy-egy törzs a Kárpát-medence egy-egy részét megszállva alakította ki szállásterületét. Mivel a honfoglaló magyarság hét törzsből – Nyék, Megyer, Kürtgyarmat, Tarján, Jenő, Kér, Keszi és egy további kavár törzsből – állt, ennek megfelelően jöttek létre a szállásterületek. Azt, hogy a 9. század során ezek a törzsi szállásterületek pontosan hol helyezkedtek el, és milyen területekre terjedtek ki, a magyar történelemtudomány nem tudja megbízható módon körülhatárolni.¹³

A következő, azaz a 10. századra vonatkozóan már bővebb információkkal rendelkezünk. Ekkorra a törzsi szállásterületek törzsi államokká szerveződtek. Kr. u. 950 környékén az alábbi törzsi államok léteztek:¹⁴

- ✓ A Gyulák törzsi állama Erdélyben.
- ✓ Bulcsu horka törzsének állama a Dráva és a Duna összefolyásának vidékén, a későbbi Baranya, Valkó és Szerém vármegyéek területén.
- ✓ Az Árpádok törzsi állama, az Észak-Dunántúlon, Esztergom központtal.
- ✓ A Vata törzs állama a Tiszántúlon.
- ✓ A Vág folyó vidékén lévő törzsi állam.
- ✓ A Nyugat-Dunántúlon elhelyezkedő törzsi állam.
- ✓ A Maros-vidéken elhelyezkedő törzsi állam.

Csorba Csaba szerint ezen törzsi államok felett létezett egy hatalom, az Árpád-család birtokolta a nagyfejedelmi címet. Bár ezt igazából valós tartalommal Géza nagyfejedelelem tudta megtölteni.¹⁵

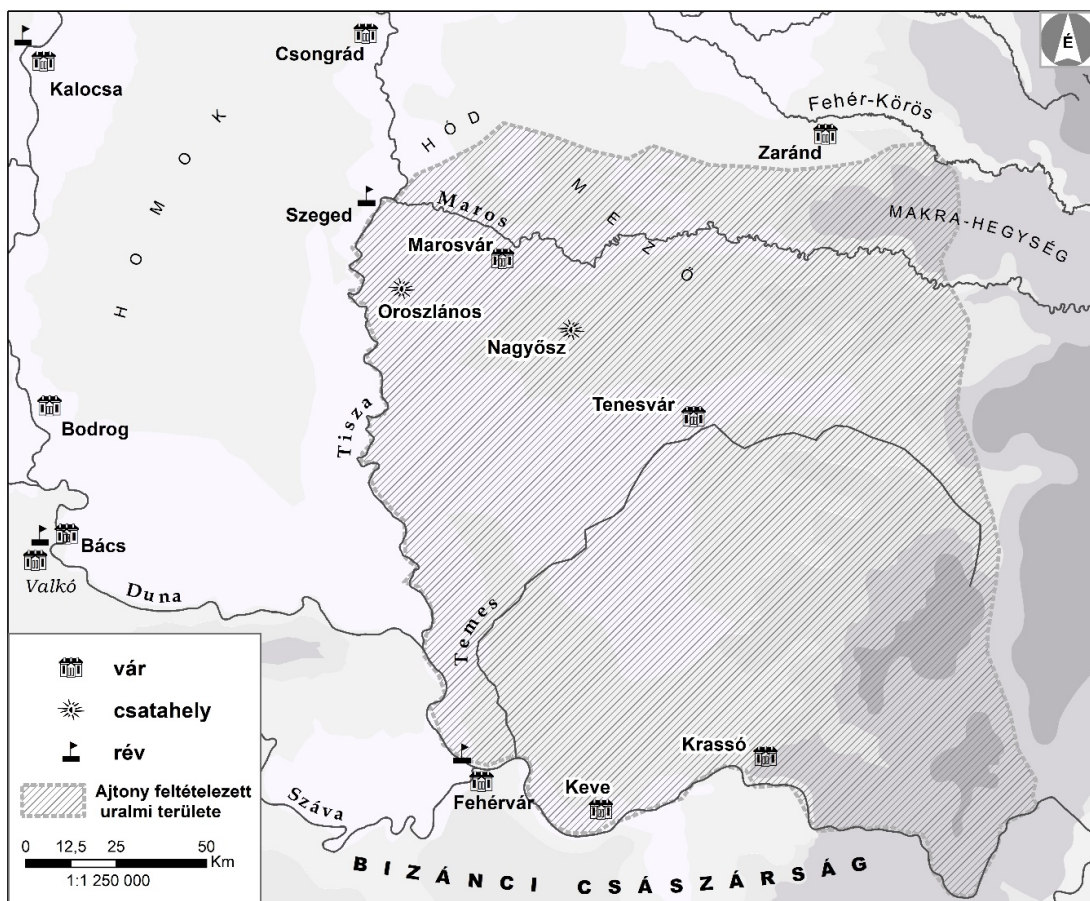
Nem tudjuk, hogy a fentebb említett Maros-vidéki törzsi állam Glad országából – ha létezett ilyen alakulat –, vagy valamelyik magyar törzs szállásterületéből szerveződött-e meg. De azt biztosan tudjuk, hogy a 10. század közepén kimutatható egy törzsi állam léte-zése a Maros-vidéken. Ezen állam vezetője a 10. század végén egy Ajtony nevű vezér volt, akinek származásával kapcsolatban Szegfű László megemlíti Anonymus azon állítását, mely szerint Ajtony Glad leszármazottja volt.¹⁶

3. Az Ajtony-féle törzsi állam

3.1. Kiterjedtsége és jellemzői

Vizsgáljuk meg, hogy mely területekre terjedt ki és milyen jellemzőkkel rendelkezett Ajtony állama. Szegfű László a Gellért-legenda elemzése során az alábbi határokat állapította meg:¹⁷ a Körös folyó vonalának egy része – a Maros folyótól némileg északra futó vonal – a Tisza folyó vonala – majd az Al-Duna vonala – és végül az Erdélyi középhegység (lásd 1. térkép).

1. térkép: Ajtony feltételezett uralmi területe

Forrás: A szerző saját szerkesztése 2017

Ajtony állama mind gazdasági, mind politikai szempontból jól szervezett volt. Gazdasági szempontból azt rögzíthetjük, hogy Ajtony birtokain a hagyományos nomád lótarás mellett már istállózó állattartás is folyt, illetve a földművelés – gabona, szőlő – is jelentős volt.

Politikai szempontból is fejlett viszonyokat láthatunk: Marosváron állandó székhelyet alakított ki. „Fejedelmi” kísérettel rendelkezett, melyen belül kimutatható volt a hierarchizálódás, úgymint főemberek, tisztek, vitézek. Nagy hadsereget tartott fent, melynek magját kíséretének harcosai alkották.

Önálló külpolitikát folytatott, ami bizonyíthatóan Bizánc-orientációjú volt. Bár a források szerint hét felesége volt – de lehetséges, hogy ezek csak ágyasok voltak –, politikai okok miatt 1002-ben Bodonyban (Vidin) bizánci rítus szerint megkeresztelkedett. Györffy György szerint erre a keresztelkedésre az éppen Vidinben tartózkodó bizánci császár jelenlétében került sor.¹⁸ Ezek után székhelyén, Marosváron görög rítusú kolostort épített Keresztelő Szent János tiszteletére, ahová görög szerzeteseket telepített.¹⁹

3.2. Ajtony és államának bukása

Szent István Koppány legyőzése (Kr. u. 997) után királlyá koronáztatta magát (Kr. u. 1000/1001), majd hozzáfogott a magyar állam egyházi (püspökségek alapítása) és állami (királyi vármegyék felállítás) szervezetének kiépítéséhez. Az ezen folyamatnak ellenálló törzsi vezetők ellen sikeres háborúkat indított, például az Erdélyt uraló Gyula vezér ellen.²⁰

Ajtony és törzsi állama is egy ilyen háború során bukott el. Bár a háború kitörésének pontos dátumát nem ismerjük, de tudjuk annak közvetlen okát. Ajtony, mint a Maros-völgy ura, megvámolta az erdélyi sóbányákból a Maroson leúsztatott királyi sót. A történet megértéséhez azt kell tudnunk, hogy miután István legyőzte az erdélyi Gyulát, egy Erdőelvi Zolta nevű vezért nevezett ki a meghódított terület élére, akinek egyik fontos feladata volt a Tordán kibányászott só Maroson történő leszállítása Szegedig, ahonnan az tovább folytatta útját az ország belsejébe.

Ez a marosi sószállító út érintette az Ajtony által uralt területet. Györffy szerint Gyula legyőzése előtt Ajtony részesedett a sószállítás hasznából, de Erdőelvi Zolta kinevezése után István már nem adott részesedést neki. Ez egy fontos jövedelemforrástól fosztotta meg Ajtonyt, aki nem akarta elfogadni ezt az új helyzetet.²¹ A Maroson leúsztatott sót megvámolta, mire István király válaszul hadjáratot indított ellene.

Az Ajtony ellen indított háború dátuma a mai napig vita tárgya a magyar történetírásban. Több lehetséges időpont – 1003, 1004, 1008, 1014, 1027, 1030 – merült fel. Jelen tanulmány szerzője a szakirodalom áttekintése után az 1027–1028-as időpontot tartja a legvalószínűbbnek.

A hadjárat vezetőjévé István Csanád vezért jelölte ki. Csanád – a Gellért legenda szerint – eredetileg Ajtony udvarában élt, és annak megbecsült vitéze volt, de ellenfelei bevádolták Ajtonynál, hogy annak életére tör. Ezért István udvarába menekült, ahol megkeresztelkedett. Miután elnyerte István bizalmát, a király az Ajtony ellen kivezényelt sereg parancsnokává tette.

Itt jegyezzük meg, hogy a történelemtudomány a Gellért-legenda fenti elemeivel szemben fenntartásokat fogalmazott meg. Ebben az esetben sokkal valószínűbbnek tartjuk Anonymus elbeszélését, mely szerint Doboka fia Csanád, István király „unokaöccse” volt.

A hadjárat lefolyását, annak szinte minden egyes elemét a kérdéssel foglalkozó magyar történészek egymásnak homlokegyenest eltérő módon rekonstruálták.²² A főbb vitapontok az alábbiak:

- ✓ Ki vezette István hadseregét (Csanád vagy Gyula, további alkérdés ki ez a Gyula)?²³
- ✓ Ki vezette Ajtony hadseregét (Ajtony maga, vagy valaki más)?
- ✓ Hol tartózkodott Csanád (István seregeinek élén, vagy Marosváron)?
- ✓ Hol ölte meg Csanád Ajtonyt (a csata után a csatamezőn vagy Marosváron)?

A fenti vitás kérdések mellett három közös pontot tudunk rögzíteni:

- ✓ István serege a Tiszán – Rév-Kanizsánál – átkelve lépett be Ajtony országába.
- ✓ Két csatára került sor, először Szőregnél, másodjára Nagyösznél, mindkettő esetben István csapatai győztek.
- ✓ A hadjárat végén Csanád megölte Ajtonyt.

Annak megfelelően, hogy a három közös pontot és a vitás kérdésekre adott eltérő válaszokat hogyan rendezték össze történészeink, alapvetően kétféle forgatókönyv született meg. A Csanád-párti forgatókönyv szerint István seregét az általa kinevezett Csanád vezette, aki először Szőregnél, majd miután álmában egy oroslán jelent meg,²⁴ Nagyösznél is megverte Ajtony seregét, majd a csata helyszínén nyílt küzdelem után levágta a fejét. Sőt abból külön kivágta a nyelvét.²⁵

A Csanád-ellenes forgatókönyv szerint István seregét egy Gyula nevű vezér vezette, miközben Csanád Ajtony egyik vezéréként Marosvár parancsnoka volt. De kétkulacsos módon, titokban kapcsolatban állt István seregével. Gyula Szőregnél megverte Ajtony seregét, amit egyik hadvezére vezetett.²⁶ A vereség hírére Csanád a Marosváron tartózkodó Ajtony orvul megölte, és levágott fejével Istvánhoz szökött. Eközben Ajtony megzavarodott maradék seregét Gyula Nagyösznél újra megverte.

Mint látható, nem túloztunk akkor, amikor korábban azt mondtuk, hogy a történeteket egymásnak homlokegyenest eltérő módon rekonstruálták történészeink. Bármelyik forgatókönyv mellett tesszük le voksunkat, két dologban a történészek egyetértenek. Egyrészt Ajtony és vele együtt állama István hadjáratának következtében elbukott.

Másrészt a győzelem után István megjutalmazta Csanád vezért, a korábban Ajtony által uralt terület kormányzását bízta rá. Ezzel ezen a területen is megkezdődött a királyi vármegye rendszer megszervezése. Csanád várispánként székhelyét Marosváron üttötte fel, melyet István király utasítására ezután Csanádnak neveztek, illetve a szerveződő királyi vármegye is ezt a nevet kapta. Kristó Gyula szerint Csanád vármegye kezdetben kiterjedt az Ajtony által uralt teljes területre, de a későbbiek során több vármegye leszakadt Csanád vármegyéről²⁷ (erről a folyamatról lásd jelen tanulmány 4.4. alfejezetét – G. L.).

Ezzel párhuzamosan 1030-ban elkezdődött a csanádi püspökség kiépítése is, amelynek főpapjává Gellért püspököt szentelték.²⁸

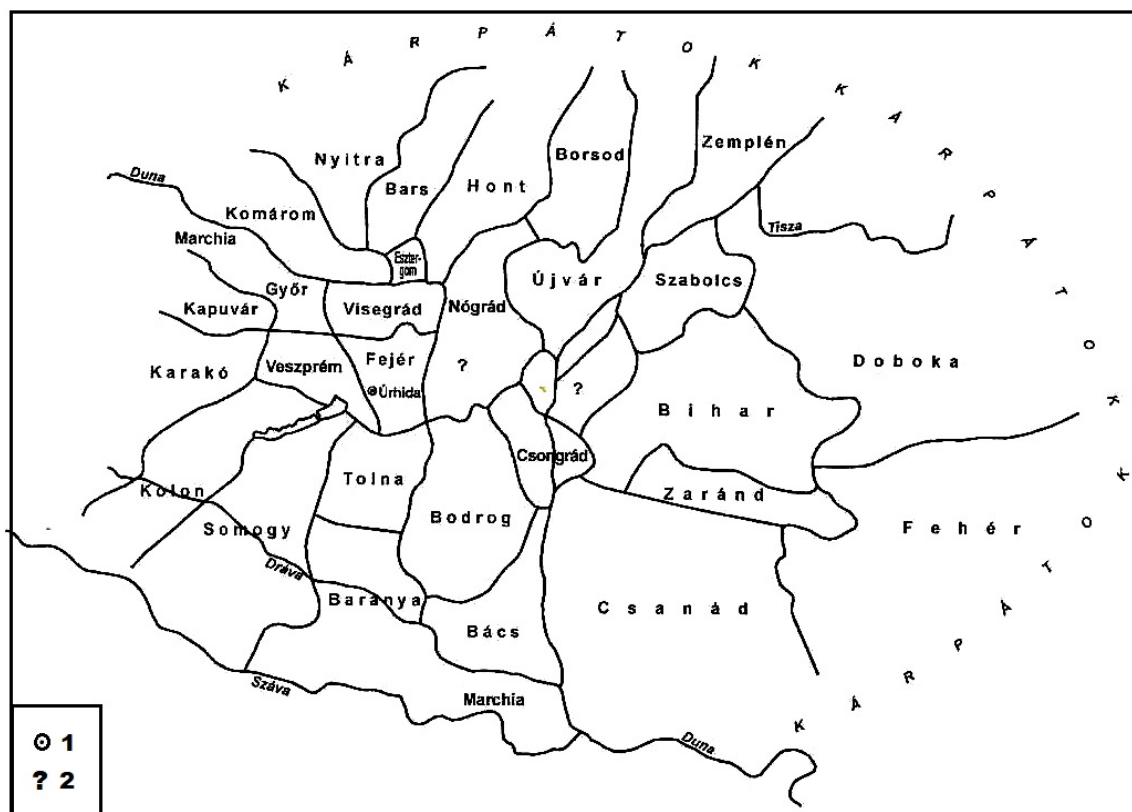
4. Vármegyék a Délvidéken az Árpád-házi királyok korában (1000–1301)

4.1. Elméleti alapok: a vármegye rendszer jellemzői

A történeti szakirodalom egyetért abban, hogy a vármegye rendszer megalapítása Szent István király (1000–1038) államszervező tevékenységének egyik fontos része volt. Az általa hozott királyi megyerendszerről, illetve az általa alapított megyék számáról és hatáiról nagyon kevés egykorú írásbeli forrás és régészeti emlék áll rendelkezésünkre.²⁹

Kristó Gyula a vármegyék kialakulásával foglalkozó összegző munkájában arra az álláspontra helyezkedett, hogy 25–30-ra tehető azon vármegyék száma, melyeket feltehetően Szent István alapított.³⁰ Ezzel szemben Bakay Kornél 44-re teszi azon vármegyék számát, melyeket Szent István alapított,³¹ míg vannak olyan álláspontok is melyek 48 vármegyéről beszélnek.

2. térkép: Vármegyék és várispánságok Szent István korában Kristó Gyula szerint

Forrás: A szerző saját szerkesztése 2017.

Nagy valószínűség szerint Szent István uralkodásának nagyobb részében a királyi vármegyék nem alkottak vonalasan illeszkedő, egybefüggő területi rendszert. Egy-egy vármegye mindig egy-egy vár – pontosabban földvár – körül születte meg, és élén mindig a király által kinevezett ispán állt.³² A vár volt a megyét irányító, a politikai és katonai hatalmat gyakorló ispán székhelye, körülötte helyezkedtek el a szolgáltató, speciális feladatokat ellátó települések.

A történelmi feldolgozások mellett különböző történelmi földrajzi munkákban az utóbbi években megfogalmazódtak olyan megközelítések, amelyek szerint a korai vármegyék kialakításában politikai szempontok mellett fontos tényező volt a Kárpát-medence földrajzi felépítése, vízrajza, illetve a külső hatalmi területek felől érkező hatások és migrációk kezelése.³³

A 2. térképről látható, hogy az általunk vizsgált térségben – mint fentebb jeleztük inentől kezdve erre a térségre a Délvidék elnevezést fogjuk használni – négy Szent István által alapított vármegye található, úgymint Bodrog, Bács, Csanád és Csongrád. Ezek a megyék nagyságban és funkcióikban is különböztek.

Itt jegyezzük meg, hogy a térképen a Duna vonala alatt található „Marchia” elnevezés a Szent István által alapított határörkerületet jelenti, melyből a 11. század végén – egyes források szerint 1096-ban – Szerém vármegye születte meg.³⁴ A kutatók teljes egyértelműséggel nem tudták meghatározni ezen vármegye központját. Szerémvár, illetve Zimony merült fel megyeközpontként. Azt azonban biztosan állíthatjuk, hogy Szerém vármegye fontos szerepet töltött be a déli határok védelmében. Itt kell jelezni azt is, hogy már a 11. században különösen fontos szerepet kaptak a balkáni folyamatokkal határos déli vármegyéket felölelő térség.³⁵

4.2. Csanád vármegye és a belőle kivált vármegyék 11–12. században

Mint azt jelen tanulmányban már bemutattuk, Csanád vezér legyőzte Ajtonyt, majd István király parancsára megszervezte a saját magáról elnevezett királyi vármegyét. Ennek megfelelően Csanád vármegye születését 1027–1028-ra tesszük. Mivel a lázadó Ajtony vára, földje és népei Szent István király birtokába mentek át Csanád vármegye a 11. században felölelte Ajtony törzsi államának teljes területét. A hatalmas kiterjedésű Csanád vármegye a Morava torkolat és a Maros erdélyi bejárata közötti térséget, ellenőrizte és szervezte.³⁶

A vármegye a 12. század végén, a 13. század elején több megyére vált szét. A jelentős területeket elvesztő Csanád vármegyéből így született meg négy új vármegye (zárójelben közöljük az adott vármegye nevének, vagy ispánjának első hiteles említését):

- Temesvár központtal Temes vármegye (1177).
- Keve vára körül Keve vármegye (1201).
- Krassóvár körül Krassó vármegye (1200), de a 13. században a központ átkerül Haram várába.
- Arad vára körül Arad vármegye (1240).

Csanád vármegye a fenti kiválások következtében a 13. század elejére, közepére gyakorlatilag eredeti területének töredékére zsugorodott. Gyakorlatilag visszaszorult a Maros folyó két partjára.³⁷

4.3. Csongrád vármegye 11–12. században

Csongrád vármegye a Tisza mindkét partján Csongrád vára – ez egy földvár volt a Tisza–Körös szögében – körül szerveződött meg, valamikor az 1030–1040-es években.³⁸ Az Árpád-kori Csongrád megyéről igen gyér forrásanyag maradt fent. Ezek alapján annyit valószínűsíthetünk, hogy a megye északon Pétermonostorig (ma a Kecskeméttől délre eső Felsőmonostorpuszta), míg Délen Tápéig terjedt. Pontosabban Csongrád megye eredeti déli határa Tápé és Szeged között húzódott, azaz Szeged eredetileg nem volt része Csongrád megyének.³⁹ Szeged eredetileg Bács vármegye részét képezte és csak 1247-ben került át Csongrád vármegyéhez.

A 11–12. századi csongrádi ispánok nevét nem ismerjük. Az oklevél anyagban először 1138-ban szerepel csongrádi ispán, de név nélkül. Az egyetlen név szerint ismert csongrádi ispánt, Ugrin kalocsai érsek öccsét Miklóst, pedig egy 100 évvel későbbi, azaz 1238-ból származó oklevél említi.⁴⁰

A tatárjárás megsemmisítette a megyeközpont szerepét betöltő Csongrád várát (ez egy földvár volt), szerepét Szeged vette át, ahol azonban már IV. Béla király törekvéseinek megfelelően kővár épült. Ráadásul a király Szegedet ugyanazon kiváltságokban részesítette, melyek Budát és Székesfehérvárt illették meg. Ezzel Szeged közvetlenül királyi hatalom alá tartozó szabad királyi városok sorába emelkedett, s csak a királynak fizetett adót.⁴¹

Szeged szerepének felértékelődését (a kővár felépítése) jelentős mértékben elősegítette, hogy országos fontosságú vízi és szárazföldi utak csomópontjában feküdt. Szegednél torkollik a Maros a Tiszába, így a település az erdélyi só szállításában kulcsszerepet töltött be. Az 1222-ben kiadott Aranybullában II. András elrendelte, hogy „só az ország belsejében sehol sem tartható, csak Szolnokon és Szegeden”. Míg a szárazföldi utak közül a legfontosabb a Szegedről Budára vezető nagy út volt.

Csongrád megye és Csanád megye határán került sor 1280. augusztus 24-én a hódmezei csatára, melyben IV. László király szétverte az Oldamér kun törzsfő vezetése alatt felkelő

kun csapatokat. A csata túlélő kun vitézek a király bosszújától tartva családjaikkal el akarták hagyni az országot, de IV. László elfogta a szökevényeket és újból letelepítette őket a Körös, a Maros és a Tisza mindkét partjára.

4.4. Bodrog vármegye a 11–12. században

Bodrog vármegye 1010 körül Bodrogvár körül kristályosodott ki.⁴² Ez a vár a mai Monostorszeg területén a Duna egyik kanyarulatában állhatott. Ezt támasztják alá a nyelvészek is, akik szerint Bodrogvár nevében a „bodor” szó hullámos, nem sima víztükrű folyót jelent. Gyakorlatilag Bodrog vármegye a Duna–Dráva torkolat feletti szakaszának vonalát és átjáróit uralta.

Bodrogvár jelentőségét és súlyát jól mutatja, hogy egy 14. században keletkezett krónikakompozíció szerint Szent László király 1093-ban a húsvéti ünnepeket itt töltötte, s itt fogadta számos európai ország követeit (Franciaország, Anglia), akik arról győzködtek, hogy vállalja el egy keresztes hadjárat vezetését. De László király azonban végül nem a Szentföldre vezette hadait, hanem hűbérese megsegítésére Csehország ellen.

Bodrog vármegye 11–12. századi történetéről nagyon kevés forrással rendelkezünk. Az első név szerint ismert bodrogi várispán Lambert, akit egy 1135-ben kelt oklevél említ.

A megye történetének fontos momentuma, hogy II. András 1218-ban második feleségének, Jolántának adta nászajándékkul Bodrogvár összes jövedelmét. Ettől kezdve egészen I. Lajos uralkodásáig Bodrogvár jövedelmével a királynék rendelkeztek.

A 13. századi magyar történelem egyik érdekes eseménye, nevezetesen II. András király első feleségének Gertrudisnak a meggyilkolása (1213) szorosan Bodrog vármegyéhez köthető. Katona József „Bánk bán” című drámájában Bánk bán a királynő gyilkosa. De valójában Gertrud királynéval nem Bánk bán, hanem a mai Újvidék területén létezett kis falvak és mezővárosok ura, Törefi Péter (Petur bán) végzett. Törefi Pétert II. András kivégeztette és birtokait elkobozta. Ezekre az elkobzott birtokokra IV. Béla király 1233-ban cisztercitákat telepített, akik a bélakúti apátságot, majd 1252-ben a péterváradit erődöt építették fel.⁴³

A péterváradit erőd építése azon folyamat része volt, melynek során IV. Béla a tatárjárás után (1241–1242) újjáépítette az országot. Ennek jegyében arra törekedett, hogy komoly ostromot is kiálló várak épüljenek minden vármegyében. Ezért Bodrogvárát is komolyan megerősítették (itt jelezzük, hogy Bács várával is ezt történt a tatárjárás után).

Az utolsó Árpádházi király, III. András (1290–1301) annak érdekében, hogy híveit megerősítse továbbá, hogy személyes érintkezések során új híveket szerezzen országjáró körútra indult. Ennek során 1295-ben meglátogatta Bodrog, Bács és Temes vármegyéket.

4.5. Bács vármegye 11–12. században

Bodrog vármegyével egy időben – azaz szintén 1010 körül – született meg Bács vármegye, amely a bácsi földvár köré szerveződött.⁴⁴ A nyelvészek szerint a vár neve első ispánjának nevét őrzi. Bács a Duna és Tisza közti útvonalakat fogta egybe.⁴⁵

Hasonlóan Bodrog vármegyéhez Bács vármegye 11–12. századi történetéről is nagyon kevés forrással rendelkezünk. A 14. században keletkezett krónikakompozícióban szerepel az első név szerint ismert bácsi ispán, Gutkeled nembéli Vid ispán. Aki a bácsi vitézek élén 1071-ben Salamon király oldalán részt vett a Nándorfehérvár elfoglalására indított hadjáratban, illetve 1074-ben harcolt a mogyoródi csatában.

Bács vármegyét – hasonlóan a többi délvidéki megyéhez – nagyon súlyosan érintette a tatárjárás (1241–1242). A tatár csapatok a falvakat felégették és a lakosság nagyobb részét

leölték. A pusztulás méretét az alábbi adattal tudjuk érzékeltetni: A bácsi káptalan a tatárjárás előtt 44 falut tartott nyilván. A tatárjárás után viszont csak 24 falu került be a nyilván tartásba, azaz 20 falu teljes mértékben megszűnt. A képet még tovább súlyosbítja, hogy a megmaradt 24 falú közül 8 falú a megye védett mocsaras zugaiban fekvő Szond vidékről került ki. A tatárjárás körülbelül hasonló mértékben érintette a többi délvidéki megyét is.

Fontos esemény volt Bács vármegye történetében, hogy a tatárjárás után IV. Béla 1243 és 1246 között jelentős kun népességet telepített le a megyében. Bács vármegye mellett Bodrog, Csanád és Temes vármegyékben létesítettek kun szállásterületeket. A kun csoportok beilleszkedése a korabeli magyar világba számos konfliktus forrásává vált. Jól mutatja ezt, hogy IV. László királynak komoly ütközetben kellett levernie a lázadó kunokat (hódmezei csata 1280). De végül a 14–15. század folyamán sikerült kialakítani ún. széki szervezetüket, ennek során 7 kunszéket állítottak fel.

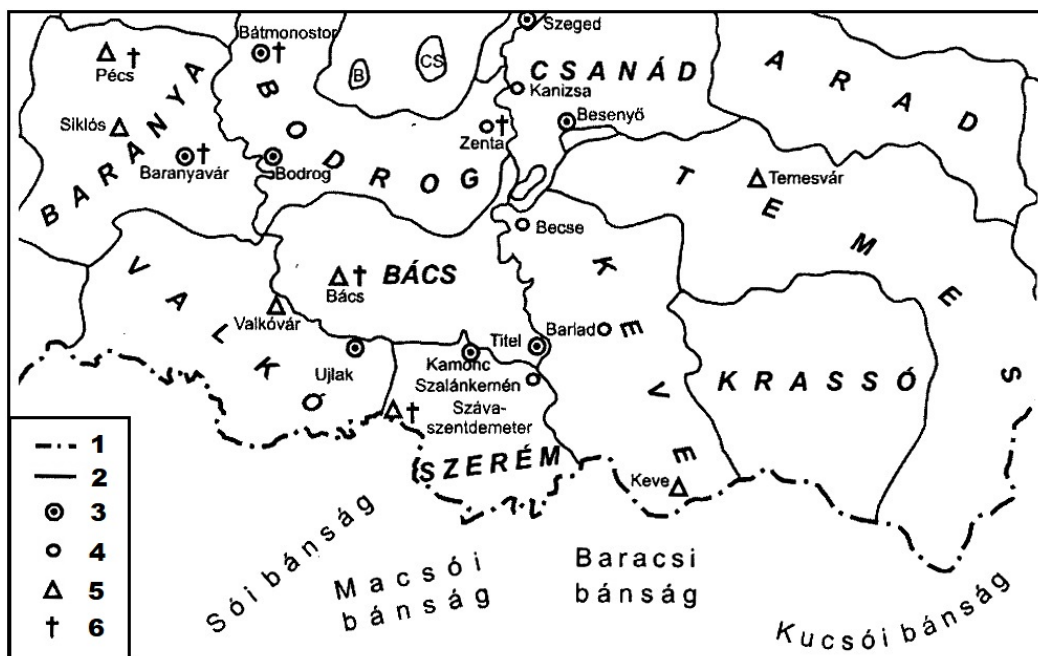
5. A Délvidék vármegyéi a 13. században

5.1. A megyehatárok változásai

Mint a korábban leírtakból látható a vármegyék területe és határai gyakran változtak az Árpádházi-királyok uralkodása alatt. Jól mutatja ezt Szeged városának példája: szinte biztosra vehető, hogy a 12. században Bács megye északi határa Szeged fölött húzódott, azaz Szeged Bács megye része volt. Viszont 1247-ben Szegedet már Csongrád megye részeként említik az oklevelek.

A megyehatárok gyakori változása mellett, azt is rögzítenünk kell, hogy régi vármegyék tűntek el, miközben újjak születtek. Az 1. térképen még nyomát sem látjuk Pest megyének – későbbi területén ekkor még Bodrog és Nógrád vármegye osztozik, – hiszen ekkor még nem is létezett. Viszont a 13. században már létezik Pest vármegye, területét Nógrádból és Bodrogból hasították ki.

3. térkép: A Délvidék vármegyéi a 13. század második felében

Érdekes Keve vármegye sorsa. Ez a vármegye 1201-ben született meg (Csanád vármegyéből, más vélekedések szerint Temes vármegyéből vált ki), de 1326-ban magának Keve vármegyének is el kellett szenvednie egy kiválást. Egy részéből Becse központtal létrejött Torontál vármegye (központja után néha Becse vármegyének is nevezték). Torontál vármegye ekkor az ország egyik legkisebb vármegyéje volt. A 16. században – a török hódítás következtében – Keve vármegye megszűnt.

A Délvidék vármegyéinek helyzetét (megyehatárok és megyeközpontok) a 13. század második felében mutatja a *3. számú térkép* és a *1. táblázat*.

1. táblázat: A Délvidék vármegyéi a 13. század második felében

A vármegye neve	A vármegye központja
Bodrog	Bodrog
Bács	Bács
Csongrád	Csongrád
Csanád	Csanád
Keve	Keve
Krassó	Haram
Temes	Temesvár
Arad	Arad

Forrás: A szerző saját szerkesztése

5.2. Királyi vármegyéből nemesi vármegye

A 13. század folyamán a királyi vármegyéket fokozatosan felváltották az ún. nemesi vármegyék. Az Aranybulla 1222. évi kihirdetése után a megyei nemesség fokozatosan kialakította a maga önkormányzatát. Míg a korábbi királyi vármegye a király, illetve a király által kinevezett ispán irányítása alatt állt, addig a nemesi vármegye a megyében élő nemesek önkormányzata volt. Hangsúlyoznunk kell, hogy ez egy funkcionális átalakulás volt, a megyék területi keretei nem nagyon változtak, a nemesi megyék a királyi vármegyék területén jöttek létre.

Az 1232-es kehidai oklevél tanulsága szerint a köznemesség elsősorban önvédelmi és igazságszolgáltatási szereppel akarta felruházni a formálódó nemesi vármegyét. Így a megyei nemesi önkormányzat az igazságszolgáltatás területén alakult ki először, majd fokozatosan a törvényhozási és közigazgatási funkciókat is elnyert.⁴⁶ Az így megszülető nemesi vármegye a következő évszázadokban a kulcsszerepet játszott a magyar állam közigazgatásában, gyakorlatilag a nemesség területi önkormányzataként működött.

A fennmaradt oklevelek adatai szerint a Délvidék általunk vizsgált megyéi közül elsőként Bodrog vármegyében – 1280-ban – állt fel a megyei önkormányzat és kezdett el funkcionálni a megyei tisztikar.⁴⁷ Másodikként Csongrád vármegyében 1298-ban állt fel a megyei tisztikar.⁴⁸ Ezzel szemben Bács és Torontál vármegye önkormányzatának működésére vonatkozó adataink csak a 14. század első feléből vannak.

6. Temesvár az ország fővárosa (1307–1323)

Az Árpád-ház 1301-ben történő kihalását egy hét évig tartó korszak, az ún. interregnum követte. Ezen időszak alatt több külföldi jelölt próbálta megszerezni a magyar trónt. Ezek egyike volt Károly Róbert, aki rögtön III. András halála után elfoglalta Esztergomot és 1301 tavaszán királlyá koronáztatta magát. De Károlynak hamarosan el kellett menekülnie

a városból, mivel a főurak döntő többsége Vencelt, II. Vencel cseh király fiát akarta látni a magyar trónon. Ráadásul Buda városa is a Vencel-pártiak kezére került. De Vencel – aki magyar királyként felvette a László nevet – végül 1305-ben lemondott és visszatért Csehországba, ahol apja halála után III. Vencel néven uralkodott. Amikor Vencel lemondott a magyar trónról azt nem Károly Róbert, hanem III. Otto bajor herceg javára tette, akit a magyar főurak egy csoportja 1305-ben magyar királlyá koronázott. De uralkodása mindössze 1307-ig tartott, amikor is visszatért Bajorországba. Miután Károly Róbert mindkét „királyi” vetélytársát kiszorította az országból, a Budán tartott 1308. novemberi–decemberi tanácskozásokon a magyar főurak egy jelentős csoportja királlyá választotta. A magyar történelemtudomány ezt tekinti az interregnum végének, és ezt a pontot tekinti Károly Róbert uralkodása kezdetének.⁴⁹

Bár Károly Róbert legyőzte külföldi vetélytársait, helyzete 1308 után sem mondható szilárdnak és biztonságosnak. Szembe kellett néznie az ország túlnyomó részét uraló tartományurakkal.⁵⁰

4. térkép: A tartományurak uralmi területei

Forrás: A szerző saját szerkesztése 2017

Valójában, bár hatalma kiterjedt mind Esztergomra, mind Budára, mindkét városban ki volt téve egyrészt Csák Máté, másrészt Aba Amadé lehetséges támadásainak. A veszély reális voltát jól mutatja, hogy Károly Róbert királlyá koronázását el nem fogadó Csák Máté 1311-ben egészen Buda faláig tört előre. Ebben a szituációban Károly Róbert ideiglenes jelleggel székhelyét az általa biztonságosabbnak ítélt Délvidékre, ezen belül pedig Temesvárra tette át.

Károly Róbert első ízben 1307-ben jelent meg Temesvárott, hogy elindítsa a királyi palota építését, illetve ezzel egy időben szintén elindítsa a temesvári földvár kővára történő átalakítási munkálatait.⁵¹ A kor viszonyaihoz képest a munkálatok viszonylag gyorsan haladtak,⁵² a király és első felesége, Mária 1315 májusában költözött be az új királyi palotába. Károly Róbert temesvári tartózkodásával logikusan együtt járt, hogy az ország vezető

méltóságai (nádor, tárnok, kancellár etc.) többé-kevésbé állandó jelleggel – hiszen a király közelében kellett élniük – szintén a városba költöztek. Temesvár ténylegesen az ország fővárosaként működött, amit jól mutat, hogy a Károly Róbert által 1323-ig kiadott oklevelek túlnyomó többsége itt kelt.

A királyi székhely státusszal szoros összefüggésben a város évről évre növekedett. Mind épületeinek száma, mind lakossága – főleg kereskedők és iparosok betelepülése következtében – jelentősen megnőtt ezekben az években. Különösen szembevetendő volt az olasz kereskedő- és iparoscsaládok megjelenése a városba.⁵³

Temesvárról kiindulva Károly Róbert 1311 és 1321 között több belső háborúban győzte le a tartományurakat.⁵⁴ Az egyik legfontosabb momentum a rozgonyi csata volt,⁵⁵ illetve Csák Máté 1321-ben bekövetkező halála.⁵⁶ Ezen győzelmek és események azonban Temesvárra nézve negatív következménnyel jártak. A királyi udvar 1323 tavaszán végleg visszatért az ország belsejébe, Károly Róbert Temesvárról Visegrádba helyezte át a székhelyét. Ezzel lezárult az a 16 éves időszak, amely alatt Temesvár ténylegesen az ország fővárosa volt.

JEGYZETEK

1. Gulyás László (2012): A Délvidék története 2. A török kiűzésétől Trianonig 1683–1920. Közép-Európai Monográfiák 6. Egyesület Közép-Európa Kutatására. Szeged; Gulyás László (2013): A Délvidék története 3. Trianontól a királyi Jugoszlávia összeomlásáig (1941). Közép-Európai Monográfiák. 8. Egyesület Közép-Európa Kutatására. ISBN: 978-963-89724-3-9. Szeged.
2. Gulyás László (2006): A Délvidék fejlődésének főbb csomópontjai és tendenciái. In. Kókai Sándor szerk. (2006): A Délvidék történeti földrajza. Történeti Földrajzi Tanulmányok. Nyíregyháza. 55–68. old.; Gulyás László (2007): Vajdaság: Történeti áttekintés. 87–89. old. In. Nagy Imre szerk. (2007): Vajdaság. A Kárpát-medence régiói 7. Dialóg-Campus. Pécs–Budapest. 76–149. old.
3. Erre vonatkozóan fontosnak tartjuk az alábbi tanulmánykötetet Kókai Sándor szerk. (2006): A Délvidék történeti földrajza. Nyíregyházi Főiskola Földrajz Tanszéke. Nyíregyháza.
4. Gulyás László (2012).
5. Gulyás László (2006): 76–149. old.
6. Erre vonatkozóan fontosnak tartjuk az alábbi tanulmánykötetet Kókai Sándor szerk. (2006): A Délvidék történeti földrajza. Nyíregyházi Főiskola Földrajz Tanszéke. Nyíregyháza.
7. Az eseményeket többen próbálták rekonstruálni, ezek közül – a teljesség igénye nélkül – lásd Dienes István (1972): A honfoglaló magyarok. Hereditas. Budapest; Fodor István (1975): Verecke híres útján... A magyar nép őstörténete és a honfoglalás. Magyar História. Budapest; László Gyula (1988). Árpád népe. Budapest.
8. Nevének másik verziója Galád.
9. Szentkláray Jenő (1912/a): Temesvár története 241–242. old. In. Borovszky Samu: Magyarország vármegyéi és városai. Temes vármegye. Budapest. 224–394. old.
10. Anonymus: Gesta Hungarorum. Oromszegi Otto szerk. (1994). Budapest. 16. old.
11. Anonymus: Gesta Hungarorum. 45–46. old.
12. Gladról lásd Kordé Zoltán szócikkét, in. Kristó Gyula főszerk. (1994): Korai magyar történeti lexikon (9–14. század). Akadémiai Kiadó. Budapest. 229. old.
13. Kristó Gyula–Makk Ferenc (2001): A kilencedik és tizedik század története. Pannonica Kiadó. Budapest. 86–89. old.

14. Kristó–Makk (2001) 171–177. old.
15. Csorba Csaba (1997): Árpád népe. Kulturtrade Kiadó. Budapest. 150–158. old.
16. Lásd Kristó főszerk. (1994) Szegfű által írt Ajtony szócikkét 32–33. old.
17. Szegfű László (1972): Az Ajtony-monda. Különlenyomat az Acta Universitas Szegediensis de József Attila nominatae XL. számából.
18. A részleteket lásd. Györffy György (2000): István király és műve. Balassi Kiadó. Budapest. 171. old.
19. Váczy Péter (1938): Gyula és Ajtony. In. Emlékkönyv Szentpétery Imre születése hatvanadik évfordulójának ünnepére. Budapest.
20. Kristó Gyula (1986): Az Árpád-kor háborúi. Zrínyi Kiadó. Budapest.
21. Györffy (2000): 171. old.
22. A különféle rekonstrukciókat ismerteti Szegfű (1972): 16–19. old.
23. Váczy (1938): 500–501. old.
24. Az egyik forrás szerint a szőregi csata után Csanád vezér Oroszlámosnál pihenni tért, de alvás közben megjelent neki egy oroszlán, aki azonnali csatára bízta. Csanád rögtön felkerekedett és Nagyösznél utolérte és megverte Ajtony seregét. A hadjárat lezárulta után ezért alapítottak Oroszlámoson kolostort.
25. Lásd a nagyobbik Gellért-legendát.
26. Miklós Péter (2016): A szőregi templom kétszáz éve. Szeged, Bálint Sándor Szellemi Örökségéért Alapítvány. 12–15. old.
27. Kristó főszerk. (1994): 145–146. old.
28. Miklós Péter (2016): A csanádi egyházmegyei központok története. In: Antal Zsolt (szerk.): Szeged-Csanádi Egyházmegye Toronyirány Kalendárium. 2016. Szeged, Gerhardus Kiadó, 2016. 44–57. old.
29. Frisnyák Sándor (1999): Magyarország történeti földrajza. Nemzeti Tankönyvkiadó. Budapest. 5–28. old.
30. Kristó Gyula (1988/a): A vármegyék kialakulása Magyarországon. Magvető Könyvkiadó. Budapest.
31. Bakay Kornél (1978): A magyar államalapítás. Gondolat. Budapest.
32. Hajdú Zoltán (2001): Magyarország közigazgatási földrajza. Dialóg-Campus. Budapest–Pécs.
33. Csüllög Gábor (2007): A Tiszántúl a Kárpát-medence 10–17. századi regionális tagolódásában. *Studia Geographica* 18. Debreceni Egyetem Kossuth Kiadója, Debrecen; Csüllög Gábor (2009/a): Bácska térszerkezeti szerepe a honfoglalástól a 20. századig. In: Maruzsa Zoltán (szerk.) *Tanulmányok a Magyarország és Jugoszlávia között a bácskai térségben kialakult hidegháborús konfliktusról*. Eötvös József Főiskolai Kiadó. Baja. 9–20. old.
34. Bak Borbála (2003): Magyarország történeti topográfiája. História Könyvtár. Budapest.
35. Csüllög Gábor (2009/b): Történeti régió két földrajzi térben (Délvidék: Kárpát-medence és/vagy Balkán). In: Gulyás L, Szávai F, Keczer G (szerk.) *A Virtuális Intézet Közép-Európa Kutatására (VIKEK) Évkönyve 2009*. Szeged. 268–273. old.
36. Csüllög Gábor (2010): A Bánság változó szerepe Magyarország történeti térszerkezetében. *Közép-Európai Közlemények* 2009/2. szám (No. 9.) 29–37. old.
37. A megye területi fejlődését bemutatja Györffy György (1996): Az Árpád-kori Magyarország történeti földrajza. III. kötet. Akadémiai Kiadó. Budapest. 835–845. old.
38. Trogmayer Otto (1980): A csongrádi vár. In. Juhász A. szerk. (1980): *Múzeumi Kutatások Csongrád megyében*. Szeged.
39. Reizner János (1900): Szeged története. IV. kötet. Szeged.

40. Zsilinszky Mihály (1897): Csongrád vármegye története. Budapest.
41. Veres D. Csaba (1986): A szegedi vár. Zrínyi Katonai Kiadó. Budapest.
42. Kristó (1988) 451. old.
43. Arday Lajos (2002/a): A mai Vajdaság (a történelmi Bács-Bodrog, Trontál és Szerém vármegyék) rövid története. In: Arday Lajos (2002/b): Magyarok a Délvidéken, Jugoszláviában. BIP. Budapest.
44. Kristó: (1988) 453. old.
45. Csüllög Gábor (2009/a): A középkori Magyarország regionális tagolódása. Közép-Európai Közlemények 2009/4-5. szám (No. 6–7.) 64–71. old.
46. Hajdú Zoltán (2001): Magyarország közigazgatási földrajza. Dialóg-Campus. Budapest–Pécs. 105–110. old.
47. Reiszig Endre (1910): Bács-Bodrog vármegye története. In: Borovszky Samu szerk. (1910): Bács-Bodrog vármegye II. kötet. Országos Monográfia Társaság. Budapest. 28–248. old.
48. Zsilinszky (1897).
49. Bertényi Iván (2000): A tizennegyedik század története. Pannonica Kiadó. Budapest. 30–37. old.
50. Bertényi Iván (1987): Magyarország az Anjouk korában. Gondolat Kiadó. Budapest. 27–47. old.
51. Szentkláray Jenő (2012/b): Temesvár szabad királyi város története. Különlenyomat „A Magyarország vármegyéi és városai” Temesvár című monográfiájából. Budapest. 26. old.
52. Az építkezésről lásd Szentkláray (2012/b): 60–10. old.
53. Szentkláray (2012/b): 5. old.
54. A részleteket lásd Kristó Gyula (1988): Az Anjou-kor háborúi. Zrínyi Kiadó. Budapest. 9–65. old.
55. Kristó Gyula (1978): A rozgonyi csata. Akadémiai Kiadó. Budapest.
56. Kristó Gyula (1986): Csák Máté. Gondolat Kiadó. Budapest.

FELHASZNÁLT IRODALOM

- Anonymus: Gesta Hungarorum. Oromszegi Otto szerk. (1994). Budapest.
- Arday Lajos (2002/a): A mai Vajdaság (a történelmi Bács-Bodrog, Trontál és Szerém vármegyék) rövid története. In: Arday Lajos (2002/b): Magyarok a Délvidéken, Jugoszláviában. BIP. Budapest.
- Bakay Kornél (1978): A magyar államalapítás. Gondolat. Budapest.
- Bak Borbála (2003): Magyarország történeti topográfiája. História Könyvtár. Budapest.
- Bertényi Iván (1987): Magyarország az Anjouk korában. Gondolat Kiadó. Budapest.
- Bertényi Iván (2000): A tizennegyedik század története. Pannonica Kiadó. Budapest.
- Dienes István (1972): A honfoglaló magyarok. Hereditas. Budapest.
- Csorba Csaba (1997): Árpád népe. Kulturtrade Kiadó. Budapest. 150–158. old.
- Csüllög Gábor (2007): A Tiszántúl a Kárpát-medence 10–17. századi regionális tagolódásában. Studia Geographica 18. Debreceni Egyetem Kossuth Kiadója, Debrecen.
- Csüllög Gábor (2009/a): Bácska térszerkezeti szerepe a honfoglalástól a 20. századig. In: Maruzsa Z (szerk.) Tanulmányok a Magyarország és Jugoszlávia között a bácskai térségben kialakult hidegháborús konfliktusról. Baja: Eötvös József Főiskolai Kiadó. 9–20. old.

- Csüllög Gábor (2009/b): Történeti régió két földrajzi térben (Délvidék: Kárpát-medence és/vagy Balkán). In: Gulyás L, Szávai F, Keczer G (szerk.) A Virtuális Intézet Közép-Európa Kutatására (VIKEK) Évkönyve 2009. Szeged; Kaposvár: Virtuális Intézet Közép-Európa Kutatására. 268–273. old.
- Csüllög Gábor (2009/a): A középkori Magyarország regionális tagolódása. Közép-Európai Közlemények 2009/4–5. szám (No. 6–7.) 64–71. old.
- Csüllög Gábor (2010): A Bánság változó szerepe Magyarország történeti térszerkezetében. In: Közép-Európai Közlemények 2009/2. szám (No. 9.) 29–37. old.
- Fodor István (1975): Verecke híres útján... A magyar nép őstörténete és a honfoglalás. Magyar História. Budapest.
- Frisnyák Sándor (1999): Magyarország történeti földrajza. Nemzeti Tankönyvkiadó. Budapest.
- Gulyás László (2006): A Délvidék fejlődésének főbb csomópontjai és tendenciái. In: Kókai Sándor szerk. (2006): A Délvidék történeti földrajza. Történeti Földrajzi Tanulmányok. Nyíregyháza. 55–68. old.
- Gulyás László (2007): Vajdaság: Történeti áttekintés. 87–89. old. In: Nagy Imre szerk. (2007): Vajdaság. A Kárpát-medence régiói 7. Dialóg-Campus. Pécs–Budapest. 76–149. old.
- Gulyás László (2012): A Délvidék története 2. A török kiűzésétől Trianonig 1683–1920. Közép-Európai Monográfiák 6. Egyesület Közép-Európa Kutatására. Szeged.
- Gulyás László (2013): A Délvidék története 3. Trianontól a királyi Jugoszlávia összeomlásáig (1941). Közép-Európai Monográfiák. 8. Egyesület Közép-Európa Kutatására. ISBN: 978-963-89724-3-9. Szeged.
- Györffy György (1996): Az Árpád-kori Magyarország történeti földrajza. III. kötet. Akadémiai Kiadó. Budapest.
- Györffy György (2000): István király és műve. Balassi Kiadó. Budapest.
- Hajdú Zoltán (2001): Magyarország közigazgatási földrajza. Dialóg-Campus. Budapest–Pécs.
- Kókai Sándor szerk. (2006): A Délvidék történeti földrajza. Nyíregyházi Főiskola Földrajz Tanszéke. Nyíregyháza.
- Kristó Gyula (1978): A rozgonyi csata. Akadémiai Kiadó. Budapest.
- Kristó Gyula (1986): Csák Máté. Gondolat Kiadó. Budapest.
- Kristó Gyula (1988/a): A vármegyék kialakulása Magyarországon. Magvető Könyvkiadó. Budapest.
- Kristó Gyula (1988/b): Az Anjou-kor háborúi. Zrínyi Kiadó. Budapest. 9–65. old.
- Kristó Gyula főszerk. (1994): Korai magyar történeti lexikon (9–14. század). Akadémiai Kiadó. Budapest.
- Kristó Gyula–Makk Ferenc (2001): A kilencedik és tizedik század története. Pannonica Kiadó. Budapest.
- László Gyula (1988): Árpád népe. Budapest.
- Miklós Péter (2002): A monarchizmus és a tisztaság erénye Szent Imre herceg legendájában. Kultuszának eszmetörténeti háttéréhez Aetas, 17 évf. 4. sz. 89–96. old.
- Miklós Péter (2016): A csanádi egyházmegyei központok története. In: Antal Zsolt (szerk.): Szeged-Csanádi Egyházmegye Toronyirány Kalendárium. 2016. Szeged, Gerhardus Kiadó, 2016. 44–57. old.
- Miklós Péter (2016): A szőregi templom kétszáz éve. Szeged, Bálint Sándor Szellemi Örökségéért Alapítvány.
- Reiszig Endre (1910): Bács-Bodrog vármegye története. In: Borovszky Samu szerk. (1910): Bács-Bodrog vármegye II. kötet. Országos Monográfia Társaság. Budapest. 28–248. old.

- Reisznig Endre (1919): Torontál vármegye története. Országos Monográfia Társaság. Budapest.
- Reizner János (1900): Szeged története. IV. kötet. Szeged.
- Szegfű László (1972): Az Ajtony-monda. Különlenyomat az Acta Universitas Szegedien-sis de József Attila nominatae XL. számából.
- Szentkláray Jenő (2012/a): Temesvár története 241–242. old. In. Borovszky Samu: Magyarország vármegyéi és városai. Temes vármegye. Budapest. 224–394. old.
- Szentkláray Jenő (2012/b): Temesvár szabad királyi város története. Különlenyomat „A Magyarország vármegyéi és városai” „Temesvár” című monográfiájából. Budapest. 1912. 26. old.
- Trogmayer Otto (1980): A csongrádi vár. In. Juhász A. szerk. (1980): Múzeumi Kutatások Csongrád megyében. Szeged.
- Váczy Péter (1938): Gyula és Ajtony. In. Emlékkönyv Szentpétery Imre születése hatva-nadik évfordulójának ünnepére. Budapest.
- Veres D. Csaba (1986): A szegedi vár. Zrínyi Katonai Kiadó. Budapest.
- Zsilinszky Mihály (1897): Csongrád vármegye története. Budapest.

DR. PHD MIKLÓS PÉTER

főiskolai docens, Szegedi Tudományegyetem Juhász Gyula Pedagógusképző Kar
címzetes főiskolai tanár, Kodolányi János Főiskola
intézményvezető, Emlékpont (Hódmezővásárhely)

A CSANÁDI EGYHÁZMEGYE MINT RÉGIÓSZERVEZŐ TÉNYEZŐ

THE DIOCESE OF CSANÁD LIKE REGION-ORGANIZING FACTOR

ABSTRACT

The Diocese of Csanád can be research like region-organizing factor. It was not only the bishop's town, but it was also an educational, cultural, scientific, economical és governmental center. The center of the Diocese of Csanád was Csanád city (now: Cenad, Roumania) from 1030 until 1550. Csanád was destroyed by the Ottoman Turkish occupants. The Holy See of Csanád was in Temesvár (now: Timisoara, Roumania) from the first part of 1700's. The Diocese of Csanád was decomposed by the Peace Treaty of Trianon (1920) and the center – by bishop Gyula Glattfelder – was moved to Szeged (Hungary). This study persents that Csanád, Temesvár and Szeged was regional scope ecclesiastical center over the last centuries. The Catholic Church – by the Diocese of Csanád – was society and economic power in the Hungarian Southern Great Plain. The Diocese preserved schools, academic institutions, and business associations (primarily agronomic possessions). The sources of this essay were the relevant literature and archival documents.

Kulcsszavak: egyháztörténet, régiótörténet, társadalomtörténet, Csanád, Temesvár, Szeged

Key notes: Church History, Region History, Social History, Cenad, Timisoara, Szeged

1. Bevezetés

A csanádi egyházmegye központja 1030-as alapításától kezdve 1550-ig Csanád városa volt. A középkori Csanádot elpusztító magyarországi török uralom elmúltával az 1700-as évek első harmadában Szeged volt a püspökség székhelye, ami aztán Temesvárra került. Az 1920. évi trianoni békediktátum által előírt határok azonban az egykor óriási kiterjedésű csanádi püspökség területét – több más magyar egyházmegyéhez hasonlóan – szétszabdalták. Emiatt napjainkban a szeged-csanádi, a temesvári és a nagybecskereki püspökség egyaránt Szent Gellért egykori egyházmegyéjének utódja.

A csanádi püspökség, s annak központja – Csanád, Temesvár, majd Szeged – régiószervező tényezőként is vizsgálható, hiszen egyházigazgatási központ jellege mellett tudományos, oktatási, kulturális, igazgatási és gazdasági centrum is volt. Az alábbiakban a középkori csanádi, az újkori temesvári és a jelenkori szegedi egyházmegyei központok–különös tekintettel azok regionális hatókörére, valamint társadalmi és gazdasági hatásmechanizmusára – kiépítésének és működésének történetét tekintem át.

2. A Csanád székhelyű középkori püspökség

A csanádi egyházmegye kialakulására az államalapítás korában került sor. Az 1009-ban létrehozott pécsi püspökség mellett egyházmegyénk a másik olyan Szent István király alapította egyházigazgatási egység, amelynek – korabeli történeti forrásokból – bizonyosan ismerjük az alapításának évét (1030). A kereszténység azonban már korábban jelen volt a régióban. A középkori csanádi püspökség területén a tizenegyedik század első időszakában Ajtony vezér terítóriauma terült el (a Maros, a Tisza, a Duna és az erdélyi hegységek határolták a tartományt).¹

Ajtonyról tudjuk, hogy önálló uralkodóként lépett föl Szent István mellett, s nemcsak saját védelmi- és gazdaságpolitikát folytatott, de külön diplomáciai tevékenysége is ismert. Külpolitikai orientációja azonban – ellentétben az államalapító király nyugati irányultságával – keleti volt. Ennek jegyében 1002-ben Vidinben keleti rítus szerint keresztény hitre tért, s a szertartáson szövetségese, II. Baszileiosz bizánci császár is jelen volt.²

Ajtony ugyan nem tartotta be a keresztény vallás előírásait (hiszen hét felesége volt), de tartománya területén egyházszervezésbe kezdett. Székhelyén, Marosvárotn (amelyet bukása után Csanádnak nevezetek el) görög bazilita szerzeteseket telepített le, s templomot és monostort építtetett számukra Keresztelő Szent János tiszteletére. Sőt, van olyan álláspont is a történettudományban, amely szerint a tizedik század közepén az erdélyi Gyula által uralt országrészben – mint Turkia püspöke – tevékenykedő görög Hierotheosz főpásztor utódai (Theophylaktos, Antónios és Démétrios püspökök) központja éppen Marosvár volt, de a régióból szóba került még Szeged és Szer (a mai Ópusztaszer) is.³

Ajtonynak a bizánciakkal fönntartott diplomáciai kapcsolatai, keleti keresztény vallása és az, hogy megadózta a Maroson és a Tisza déli szakaszán vitt királyi szállítmányokat (elsősorban az erdélyi bányák kincseit: a sót és a nemesfémeket), véglegesítette a Szent Istvánnal való szembenállását. Az uralkodó 1028-ban Csanád vezér vezetésével hadat indított ellene, amikor is a harcok során Ajtony vezér elhunyt, a tartománya pedig integrálódott a magyar államszervezetbe. Területén jött létre Csanád, Arad, Temes, Krassó és Keve vármegye.⁴ Ezen megyékre terjedt ki az 1030-ban megalapított csanádi püspökség joghatósága. A megyeközpontok – várispánságok – katonai, gazdasági és közigazgatási központok voltak, s székhelyük esperesi kerületi centrum volta miatt az egyházigazgatáshoz is kapcsolódtak. Az Árpád-korban az egyházi középréteg a vármegyei adminisztrációnak volt a része, amelynek utánpótlására különböző fokú oktatási intézmények működtek az esperesi központokban és a püspöki centrumokban egyaránt.⁵

A csanádi egyházmegye első püspökévé Szent István király az itáliai származású tudós bencés szerzetest, Szent Imre herceg egykori nevelőjét, a Bakonyban remetészkedő Szent Gellértet nevezte ki. Gellért amint megérkezett főpásztori székhelyére, Csanád városába, igyekezett a keleti egyházi jelenlétet megszüntetni és a latin szertartású keresztény tanítást és liturgiát meghonosítani, valamint az annak végzéséhez szükséges infrastrukturális hátteret megteremteni. Ennek szellemében a bazilita szerzeteseket átköltöztette a nem olyan távoli Oroszlámosra, a saját főpapi központját pedig átmenetileg a monostorukban rendezte be.

A fönnt említettekről Szent Gellért püspöknek a tizenegyedik században keletkezett nagy legendájában a következőket olvashatjuk (Csóka J. Gáspár fordításában). „Történt pedig, hogy miután István király látta: birodalma a harcoktól megnyugodott, Istennek szolgáját, Gellértet visszahívta a remeteségből. Mikor a király elé járult, és őt a szokott módon üdvözölte, így szólt hozzá a király: »Háborgatlak téged, Isten embere, alkalmatlan időben. Most ugyanis az az akaratom, hogy a tizenkét püspökséget, amelyek felállítását országomban elterveztem, püspökökkel betöltssem. Ez mégis inkább mások szándékától függött, akiknek a sátán volt az uruk. Ám most vedd a püspökséget, mely – ahogy ítélem – téged illet. Mivel azonban most nincsenek segítségére papjaink, akikkel az egyházi előljáró ékeskedni szokott, ezért más egyházaktól és monostoroktól hozunk papokat és szerzeteseket, hogy az egy-

házi törvények rendje szerint segítségetekre legyenek az isteni szolgálatban. Én pedig meg-hagyom ispánjaimnak, hogy a néptől a maga idejében megélhetésre tizedet szedjenek ga-bonából. Azt akarom pedig, hogy senki se maradjon, aki ezt nem fizetné. Ne szenvedjétek ugyanis földi szükségletekben semmi hiányt, csak gyakoroljátok hivatástokat Krisztus szol-gálatában, az Ige hirdetésében, a keresztlésben és a hitetleneknek Krisztushoz térítésében.»

A király parancsára csakugyan gyülekeztek szerzetesek az ország különböző monostorai-ból: kettő Váradról: István és Anzelm, kettő Zalából: Konrád és Albert, kettő Bélből: Krátó és Tászló, négy Pannonhalmáról: Fülöp, Henrik, Lénárd és Koncius. Ezek tízen papok voltak és tanult férfiak. Csanád ispán szekerére ültette és a csanádi egyházmegyébe vitte őket, elő-ször is Oroszlánosra, ahol Szent György vértanú tiszteletére monostort emelt. Miután ezt a helyet fölszentelték, a püspök és szerzetesei tiszteletére nagy lakomát rendezett, és sok aján-dékkal is elhalmozta őket. Innen tovább menve Marosvárra értek, ahol a görög szerzetesek voltak, akik a maguk szertartása és szokása szerint tartották az istentiszteleteket. A püspök pedig, miután Csanád ispánnal megtanácskozta a dolgot, ezt a görög apátot szerzeteseivel Oroszlánosra vitte át, az ő monostorukat pedig Csanád püspöknek és szerzeteseinek jelölte ki, és ott is laktak, míg Szent György vértanú monostora el nem készült.⁶

Szent Gellért püspök a csanádi székesegyházat és az ahhoz kapcsolódó bencés monostort Szent György vértanú tiszteletére építette. Ennek a patrocíniumnak több okot is tulajdonított az eddigi egyháztörténeti kutatás. Nem kizárt, hogy az egyházmegye első püspöke saját védőszent-jének (hiszen a keresztségben a György nevet kapta, eredeti neve Giorgio Sagredo volt), vagy első szerzetesi közössége patrónusának (fiatalkorában ugyanis öt évig a velencei lagúnákon fekvő Szent György-székesegyház melletti bencés monostorban tanult) mennyei pártfogásába ajánlotta püspökségének intézményeit és híveit. De azt sem zárhatjuk ki, hogy Szent György mint katonaszent jelent meg a csanádi székesegyház és az egész püspökség patrónusaként.⁷

Ezt megalapozhatta az, hogy egyrészt a csanádi egyházmegye az újonnan létrejött ke-resztény magyar állam határmenti területén feküdt, másrészt mert a gonoszt leigázó hitet szimbolizálja a sárkány fölött győzelmet arató szent, akinek pártfogása egy missziós terüle-ten – mert Gellértnek és első papjainak a térítés volt az elsődleges feladata – bizonyosan elkélt. A Szent György mártírnak szentelt bazilikában Gellért püspök Szűz Mária tisztele-tére külön oltárt emeltetett, amelynek ezüst füstölőjében állandóan égett a tömjén, sőt, a főpap külön két haladottabb korú embert alkalmazott ezen oltár mellé azért, hogy nap egyik órájában se szűnjön meg a tömjénfüst az Istenanya tiszteletére.⁸

A Gellérttel a csanádi egyházmegyei székhelyre érkezett szerzetesek és papok közül he-ten beszélték a magyar nyelvet, s így ők lettek a püspökség első esperesei: Albert, Fülöp, Henrik, Konrád, Krátó, Tászló és István – segítve a főpásztor munkáját – szervezte az es-peressége területén a plébániákat, iskolákat és hirdette az ígét. Eredményes munkálkodásuk jele, hogy a tizenharmadik század végére csak Csanád vármegye területén több mint száz-harminc plébánia és templom működött.

Az egyházmegye első püspöke nem feledkezett meg a papi utánpótlás biztosításáról, s a tudományok és a műveltség terjesztéséről sem, ezért a tanulni vágyó fiatalok számára isko-lát hozott létre, amelynek élére Walter mestert állította (később helyettesként mellé került Henrik doktor is, aki az olvasást, míg Walter a liturgikus éneklést oktatta), s amelynek megfelelő méretű és elegendő helyiségből álló épületet is rendelkezésére bocsátott. Szent Gellért a székeskáptalan tagjai, a kanonokok számára is gondoskodott külön épületről (amelyről nem kizárt, hogy a monostor épületegyütteséhez tartozott).

A tizenegyedik századi Csanádon a Szent György vértanúnak szentelt székesegyház és bencés monostor – amelyek építését Szent István ezer aranymárkával támogatta – mellett továbbra is működött az egykoron a baziliták számára épült Keresztelő Szent János temp-lom, de Szűz Mária tiszteletére is készült egy egyházi épület, amelyet Szent Gellért temet-

kezési helyül jelölt ki a maga számára. Az 1046. szeptember 24-én a budai Kelen-hegyen – a mai Gellért-hegyen – vértanúságot szenvedett (a Vata vezette pogánylázadás résztvevői által meggyilkolt) püspök földi maradványait csak halála után hét évvel, 1053-ban – utódja, Mór csanádi püspök és Fülöp, a Boldogságos Szűz csanádi monostorának apátja tevékenységének eredményeként – helyezhették el az általa kiválasztott helyen.

A csanádi püspökök székvárosa, Csanád városa jelentős egyházi központja volt az érett középkornak, amelynek súlyát csak növelte, hogy az Árpád-ház kihalása után a szétagolt országban trónra lépő Anjou Károly Róbert 1315 és 1323 között a közeli Temesvárott tartotta uralkodói székhelyét. Benedek csanádi püspök azokban az években az ország egyik legbefolyásosabb főpapja volt és gyakran megfordult a király temesvári udvarában, sőt második házassága létrejöttében is közreműködött azzal, hogy kezdeményezője volt a főpapok azon mozgalmának, amely végül rábírta Károly Róbertet ágyasa, Csák Erzsébet elbocsátására és királyi házból való asszonnyal kötött jogszerű házasságra.

A tizennegyedik századi csanádi püspökség befolyásának jele, hogy Károly Róbert negyedik felesége és törvényes gyermekeinek – köztük Nagy Lajos királynak – anyja, Piast Erzsébet 1361-ben súlyos betegségéből történt gyógyulását Szent Gellért közbenjárásának tudta be. Ezért hálája kifejezéseként renováltatta és jelentősen kibővítette a szent nyugvóhelyét, a csanádi Szűz Mária monostort. Megújította annak belső berendezését és új sírlelkét készíttetett Szent Gellért püspöknek díszes márvány oltárral, rajta aranyozott ezüst ereklyetartóval.⁹

A csanádi egyházmegyei központ a tizenharmadik századi kun betörés és az 1514. évi Dózsa György vezette felkelés idején – amelynek során Csáky Miklós csanádi püspököt is meggyilkolták – jelentős károkat szenvedett. 1522-re azonban mind a székesegyházat, mind a várost újjáépítette az egykoron a bolognai egyetemen is stúdiumokat folytató jeles reneszánsz főpap, Csaholi Ferenc, aki aztán – az akkori magyar püspökök többségével együtt – a mohácsi csatában veszítette életét 1526. augusztus 29-én. A középkori Csanád történetének 1550. október 4-én ért vége. Akkor ugyanis I. Szulejmán török szultán a Habsburg Ferdinánddal kötött szövetsége miatt Martinuzzi Fráter György váradi püspök ellen elrendelt büntetőhadjáratának részeként lerombolták a főpap uralma alatt álló várost. Csanádon a püspöki központot soha nem építették újjá. A török uralom végével, a tizen-nyolcadik század elején már másutt rendezték be az egyházmegye székhelyét.¹⁰

3. A Temesvár központú egyházmegye a modern korban

A török időkben a csanádi püspöki széket betöltötték ugyan, de az csupán címzetes püspökséget jelentett, hiszen a főpapok a törökök által megszállt országrészben nem folytathattak érdemleges lelkipásztori tevékenységet, sőt az egyházi adót sem szedhették be. Ráadásul a tizenhatodik–tizenhetedik században a térségben nagyon megfogyatkozott a katolikus hívek száma, s azok lelki ellátását is gátolták az iszlám hatóságok, amelyek kizárólag a kolduló ferences szerzetesek tevékenységét engedélyezték, így az egykori csanádi püspökség területének lelkipásztori ellátást jóformán a szegedi ferences rendház szerzeteseinek kellett biztosítani.

Az egyházmegye újjászervezésének igénye az 1700-as évek elején vált realitássá. A Magyarországot a töröktől megszabadító háborúk lezárásaként kötött karlócai béke (1699. január 26.) ugyan a csanádi egyházmegye területét – a Temesközt – a török birodalom számára biztosította, de a térség felszabadítására hamar megindultak a szervezkedések. Az osztrákok győzelmével zárult 1716–1717-es Habsburg–Oszmán háború végén 1718. július 21-én aláírt pozsareváci béke eredményeként a Temesi Bánság¹¹ néven megszervezett új tartomány egyházigazgatásilag a csanádi püspök kánoni joghatósága alá került.¹²

Temesvár 1716. október 16-i visszafoglalását Nádasdy László csanádi püspök a szegedi Szent Dömötör templomban 1716. november 19-én, Szent Erzsébet napján hálaadó szentmisével ünnepelte. Erről a *Wienerisches Diarium* (1703 és 1780 között ezzel a címmel került kiadásra a napjainkban is megjelenő *Wiener Zeitung*) korabeli tudósításában a következőket olvashatjuk. „Gróf Nádasdy László püspök a királyi ház iránti hódolata jelöl, valamint azért, mert a csanádi püspökség Savoyai Jenő herceg temesvári dicsőséges hadjárata következtében a több mint 980 várost, mezővárost és falut magában foglaló Temesi Bánsággal megnagyobbodott, a szegedi helyőrségi templomban ünnepélyes hálaadó istentiszteletet tartott katonazene kísérete mellett. A püspök délben fényes lakomát adott gróf Herberstein Ernő tábornok és szegedi várparancsnok tiszteletére, amelyen a Szegeden állomásozó Baden-Durlach és Starhemberg ezredek tisztikara is részt vett. Az ezredek egy része jelen volt Temesvár ostrománál!”¹³

Az I. József német-római császár és magyar király által 1710. július 15-én csanádi püspökké kinevezett gróf Nádasdy László pálos szerzetes, győri kanonok, Fogaras vármegye örökös főispánja a csanádi egyházmegye központját Szegeden rendezte be, s főpapi templomul a palánki Szent Dömötör plébániaegyházat használta. 1716-tól tudatosan törekedett arra, hogy a Temesi Bánság területét magában foglaló püspöksége központját a régió katonai és közigazgatási centrumában, Temesvárott alakítsa ki. Elképzeléseit azonban a temesvári katonai parancsnokság nem támogatta, s a Bánság katolikusainak lelkipásztori ellátását az ottani jezsuitákra bízta, kivonva őket a püspöki joghatóság alól.

Majdnem egy évtizedes huzavona – a római Apostoli Szentszék beavatkozása és egy bíborosi vizsgálat elrendelése – után III. Károly magyar király 1724. január 27-én a csanádi püspököt a Temesi Bánság törvényes főpásztorának ismerte el. Ezt követően Nádasdy László 1724. március 4-én Temesvárra ment, ahol a következő napon a jezsuiták templomában (az ideiglenes püspöki egyházban) beiktatták a csanádi püspöki javadalomba. Az egyházmegyei központ azonban továbbra is Szeged maradt, s a főpapok csak az 1730-as évek második felétől tartózkodtak állandóan Temesvárott.¹⁴

A püspöki hivatalnak a temesvári elhelyezése hosszú évtizedekig nem volt megoldva, s a püspökségnek egyik kincstári épületből a másikba kellett költöznie, míg végül 1780-ban az egykori bánsági vámhivatal épületét meg nem kapta. A székesegyház építése is nagyon sokáig tartott. Terveit 1720 körül készítette el Josef Emmanuel Fischer bécsi építőművész, az alapkölvetételre azonban csak 1736. augusztus 6-án került sor Falkenstein Béla csanádi püspök által. Az építési munkálatok – amelyeket az államkincstár évente ötezer forinttal támogatott – Kosztka Tivadar János temesvári építőmester vezetésével 1754-ig tartottak.

Az első ünnepélyes szentmisét 1754. szeptember 8-án mondta az akkor belső kialakításában még hiányos püspöki templomban Engl Antal csanádi főpásztor. A székesegyház két tornya 1761-re készült el, a belső munkálatokat az 1770-es évek elején fejezték be. Szomorú momentum az épület történetének, hogy 1778 és 1780 között, az utolsó törökellenes háború idején fegyver- és lőporraktárként szolgált. A középkori csanádi székesegyház nyomán Szent György tiszteletére szentelt templomot 1803. április 24-én konsekrálta Kőszeghy László püspök.¹⁵

Az 1850-es években Csajághy Sándor püspök megbízásából két neogót mellékoltárral gazdagodott a székesegyház: Szűz Mária, Temesvár patrónája, illetve Szent Gellért püspök tiszteletére (s az oltáron egy Gellért-ereklyét helyeztek el kristályfoglatban). A temesvári székesegyház 1930 júniusa óta a temesvári püspökség – a történelmi csanádi egyházmegye egyik utódja – központja.

4. A Szegedre száműzött püspökség Trianon (1920) után

A történelmi Magyarország 1918. végi fölbomlása következtében a délkeleti vármegyékre kiterjedő csanádi egyházmegye területi integritása is megszűnt. Az ezt az állapotot jogilag is rögzítő és véglegesítő 1920. június 4-én megkötött trianoni békeszerződés értel-

mében a csanádi püspökség hivatalosan is három állam – Románia, a Szerb–Horvát–Szlovén Királyság és Magyarország – területére került.¹⁶

A Temesvár székhelyű egyházmegye területének hatvanegy százaléka (24 963 km²) került Romániához 154 plébániával és több mint félmillió hívővel. Az újonnan létrejött délszláv államban püspökségünk huszonhat százaléka (9387 km²) maradt. Az ott élő több mint kétszázezer katolikus lelkipásztori ellátását 62 plébánia végezte. A trianoni Magyarországot mindössze az egyházmegye területének tizenhárom százaléka (562 km²) illette. A magyarországi 33 plébánián működő papság százkilencvenezer hívőt szolgált.¹⁷

XI. Pius pápa *Solemni conventione* kezdetű apostoli konstitúciójával 1930 júniusában a Romániához került részen létrehozta a temesvári püspökséget, amelynek élére október 16-án Pacha Ágostont nevezte ki. A hivatalába november végén beiktatott főpásztor gyorsan megszervezte az új egyházmegye területét, létrehozván nyolc főesperességet és tizenhat esperesi kerületet. A Szerb–Horvát–Szlovén Királysághoz került rész – a bánati apostoli kormányzóság – ordináriusa előbb a csanádi püspök, majd a belgrádi érsek lett, akik helynékké előbb Kovács István, később Szabó Márton nagybecskereki plébánost nevezték ki. A Szentatya 1972-ben állította föl a nagybecskereki püspökséget, amelynek része lett az egykoron a csanádi egyházmegyéhez tartozó terület is.

A magyar katolicizmus két világháború közötti időszakának meghatározó alakja volt Glattfelder Gyula csanádi püspök, aki 1874. március 18-án született Budapesten. A pesti piaristáknál érettségizett, majd hittudományi tanulmányokat folytatott a Pázmány Péter Tudományegyetemen. 1896-ban szentelték pappá, 1897-ben teológiai doktorátust szerzett. Az ifjúság vallásos nevelésével foglalkozott, az egyetemi hallgatók számára ő szervezte meg az első két Szent Imre Kollégiumot Budán és Pesten. X. Pius pápa 1911-ben nevezte ki csanádi püspökké. A történelmi Magyarország megszűnése és a trianoni békediktátum után Glattfelder székvárosában, Temesvárott maradt, ahol a magyar kisebbség és a katolikus egyház érdekeit képviselte. Emiatt 1923 tavaszán kiutasították Romániából.

Magyarországon előbb Budapesten, majd Makón élt, végül Szegeden alakította ki a csonka egyházmegye központját. Püspöki palotát, hittudományi főiskolát építtetett, s sürgette a fogadalmi templom befejezését. Szeged 1931-ben hivatalosan is püspöki székhely lett. A főpásztor aktívan részt vett a püspöki kar és az országgyűlés felsőházának munkájában, több társadalmi és tudományos szervezet tagja, vezetője volt. 1942-ben – Zichy Gyula halála után – kalocsai érsekké nevezte ki XII. Pius. Új főpapi székét azonban betegsége miatt már nem foglalhatta el. 1943. augusztus 30-án hunyt el Budapesten.¹⁸

A szegedi székesegyház elkészültéig a Szent Rókus templomot használta a főpásztor püspöki templomként. Az 1879-es árvíztől való megmenekülés emlékére tervezett fogadalmi templom építése 1914 nyarán kezdődött meg, a bokrétaünnepélyt 1923 szeptemberében tartották, a kupola keresztfjét pedig 1924 augusztusában helyezték föl. A mintegy négymillió pengős összköltségvetéssel épült templomot 1930. október 24-én, Szent Rafael arkangyal ünnepén Glattfelder Gyula csanádi püspök szentelte föl Szűz Mária, a Magyarok Nagyszonya tiszteletére.¹⁹

A szegedi egyházmegyei központ és a csanádi egyházmegye papi utánpótlásának biztosítására hittudományi főiskolára is szükség volt. Az Apostoli Szentszék egyetemekért és szemináriumokért felelős kongregációja 1930. augusztus 28-án hagyta jóvá a szegedi papnevelde alapszabályait (statútumait). Szeptemberben a jezsuiták vezetésével megindult az oktatás. A harminchárom papnövendék szeptember 30-án költözött be: húsz csanádi, öt nagyvárad, három szatmári, három kassai és két rozsnyói egyházmegyes kispap. Az utóbbi két csonka egyházmegye nem vállalt részt az építés költségeiből, de az intézmény fenntartását támogatta, míg a nagyvárad és a szatmári püspöké – amelyeknek, ha központja nem is, de területének egy része Magyarország része maradt 1920 után – anyagilag is hoz-

zárult a szeminárium építéséhez. Glattfelder Gyula püspök másnap, 1930. október 1-jén áldotta meg a szemináriumépületet.²⁰

Az Apostoli Szentszék 1931. június 19-én a szegedi Fogadalmi templomot a csanádi püspöki székesegyház rangra emelte. Tíz évvel később, 1941. június 14-én XII. Pius pápa fölállította a csanádi székeskáptalant a szegedi Szűz Mária, Magyarok Nagyasszonya katedrálisban. A székeskáptalan hat méltóságból: egy nagypréposti dignitásból és öt kanonoki stallumból áll. A testület 1942 januárjában kezdte meg működését.

A székeskáptalan tagjait Glattfelder Gyula püspök 1941 decemberében nevezte ki, amikor is föl szlatta az 1923 és 1941 között működő ideiglenes tanácsadó és irányító egyházmegyei kormánytanácsot. Erről 1941. december 30-án tájékoztatta Hóman Bálint vallás- és közoktatásügyi minisztert. „Az Apostoli Szentszék az egyházkormányzat ügyeinek kánon szerű elintézése céljából s az egyházmegyei papság előléptetési lehetőségeinek biztosítására a csanádi egyházmegye számára székeskáptalant létesített a Magyarok Nagyasszonyáról nevezett szegedi székesegyházban.”²¹

Glattfelder püspök főntebb idézett levelében leírta, hogy a nagyprépost és három javadalmazas kanonok fizetségét tudja biztosítani. Ezek forrásai: a Szeged város által haszonélvezetre felajánlott négyszáznegyven kataszteri holdnyi föld jövedelme, valamint az egyházmegye és a főpásztor személyes alapítványai. A káptalan külön javadalmazás nélküli tagjai: a szeged-belvárosi plébános, mint a székesegyház lelkésze, valamint egy tiszteletbeli kanonok.

Szeged város nevében Tóth Béla helyettes polgármester 1941. december 31-én gratulált Glattfeldernek, a kanonoki testület létrejöttéhez: „Mint a szabad királyi város törvényes képviselőjének, kegyeskedjék megengedni, hogy a Főtisztelendő Székeskáptalan felállítása alkalmával a város egész közönsége nevében a magas egyházi kitüntetés fölött érzett örömnünknek adhassak kifejezést azzal a kéréssel, hogy Nagyméltóságodnak és a Főtisztelendő Székeskáptalannak az egyház és haza javára irányuló áldásos munkásságát a jó Isten bőséges kegyelmével áldja meg.”²²

Az egyik korabeli újság szerint a káptalan létrehozásával „nemcsak a város régi kívánsága teljesült, hanem az Apostoli Szentszék az ősi katolikus városnak oly mérvű megbecsüléséről tett tanúbizonyságot, amely bizonyára mindenkit örömmel tölt majd el az új kulturális és vallási centrum felállításának hírére.”²³

4. Összegzés

Az elmúlt csaknem egy évezredben a csanádi püspökség – és annak változó központja – mindig regionális hatókörű entitás és régiószervező tényező volt. Már a tizenegyedik század első felében – az püspökséget megszervező Szent Gellért főpapsága idején – székvárosra oktatási, kulturális, művészeti, tudományos, közigazgatási és gazdasági központ volt: stratégiai jelentőségű település, ami megyeszékhelyként, iskolavárosként és katonai központként egyaránt működött. A török idők után, a tizennyolcadik század elején a Temesi Bánság létrejöttékor annak központja – Temesvár – a kormányzáságnak és a haderőnek egyaránt otthont adott, s ott talált magának központot a csanádi püspök is. A trianoni békediktátum után Temesvárról előzőtt Glattfelder Gyula püspök Szegedre tette át székhelyét, ahol az egyházmegyei központtal párhuzamosan tudományos centrum is létrejött: a Kolozsvárról távozni kénytelen egyetem befogadásával.

A magyar államiság és kereszténység elmúlt tíz évszázadában a csanádi egyházmegyét reprezentáló püspökök – katonai vezetőként (elsősorban a középkori folyamán), közigazgatási szereplőként (főispáni méltóságot viselve), iskolafenntartóként, mecénásként és gazdasági tényezőként (a térség egyik legnagyobb birtokosaként) – meghatározták a délkelet-magyarországi régió arculatát.

JEGYZETEK

1. Lásd bővebben: Juhász Kálmán (1930): A csanádi püspökség története. Alapításától a tatárjárásig. 1030–1242. Makó.
2. Tóth Ferenc (1996): Ajtony, Marosvár ura. In: Tóth Ferenc (szerk.): In memoriam Szent Gellért. Makó, Keresztény Értelmiségek Szövetsége. 43–45.
3. Baán István (1995): „Turkia metropolitája” Újabb adalék a bizánci egyház történetéhez a középkori Magyarországon. Századok. 5. sz. 1167–1170.; Révész Éva (2014): „Turkia” keleti keresztény főpapjai az első ezredforduló magyar történelmében. Belvedere Meridionale. 1. sz. 7–22.
4. Gulyás László (2014): A délvidéki vármegyék korai története. In: Gál-Kókai S. szerk. (2014): Tiszteletkötet dr. Frisnyák Sándor geográfus professzor 80. születésnapjára. Szerencs-Nyíregyháza. 81–89. old.
5. Kristó Gyula (1988): A vármegyék kialakulása Magyarországon. Budapest, Magvető. 459–512.; Koszta László (1988): A kereszténység kezdetei és az egyházszervezés Magyarországon. In: Kristó Gyula–V. Kovács Sándor (szerk.): Az államalapító. Budapest, Zrínyi. 153–207.
6. Szent Gellért püspök nagy legendája (1999). Ford. Csóka J. Gáspár. In: Érszegi Géza (szerk.): Árpád-kori legendák és intelmek. Szentek a magyar középkorból. I. köt. Budapest, Osiris. 77–78.
7. Magyar Zoltán (2006): Szent György a magyar kultúrtörténetben. A Kárpát-medence Szent György-hagyományainak néprajzi és művelődéstörténeti rétege. Budapest, Kairosz.
8. Dávid Katalin (1996): Marosvár–Csanád rekonstrukciója. In: Tóth Ferenc (szerk.): In memoriam Szent Gellért. Makó, Keresztény Értelmiségek Szövetsége. 34–35.
9. Dávid Katalin (1996): i. m. 36.
10. Juhász Kálmán (1947): A csanádi püspökség története. 1500–1552. Makó. 83–99.
11. Kókai Sándor (2010): A Bánság történeti földrajza (1718–1918). A Bánság helye és szerepe a Kárpát-medence földrajzi munkamegosztásában. Nyíregyháza, Nyíregyházi Főiskola. 51–90.; Gulyás L. (2006): A Délvidék regionális fejlődésének főbb csomópontjai és tendenciái. In: Kókai Sándor szerk. (2006): A Délvidék történeti földrajza. Nyíregyháza. 55–68. old.; Gulyás László (2012/a): A Délvidék története. 2. köt. A török kiűzésétől Trianonig. 1683–1920. Szeged, Egyesület Közép-Európa Kutatására. 34–45. old.
12. Kovács Sándor (1908): A csanádi papnevelde története. Temesvár. 38–51.
13. Idézi: Szentkláray Jenő (1914): Temesvár története. In: Borovszky Samu (szerk.): Temesvár. Budapest, Országos Monográfia Társaság. 62.
14. Szentkláray Jenő (1914): i. m. 61–78.
15. Miklós Péter (2012): Püspökeletrajzok a 19. századi csanádi egyházmegyéből. Deliberationes, 1. sz. 135–147.
16. Bővebben lásd. Gulyás László (2012/b): A Horthy-korszak külpolitikája. 1. köt. Az első évek. 1919–1924. Máriabesnyő, Attraktor; Gulyás László (2013): A Délvidék története 3. Trianontól a királyi Jugoszlávia összeomlásáig. Közép-Európai Monográfiák. 8. Egyesület Közép-Európa Kutatására. Szeged; Vizi László Tamás (2016): A sérelmi politizálástól a nemzeti összetartozásig. Trianon, revízió, határkérdés, nemzetegyesítés (1920–2010). Budapest, CEPoliti.
17. Miklós Péter (2016): Furcsa fordulatok. Trianon hatása Szeged és a csanádi püspökség történetére. Szeged, 7–8. sz. 16–18.
18. Miklós Péter (2018): Az első szegedi püspök. Glattfelder Gyula. In: Szeged-Csanádi Egyházmegye Toronyirány Kalendárium, 2018. Szerk. Antal Zsolt. Szeged, Gerhardus Kiadó, 2018. 66–76.
19. Lásd bővebben: Ábrahám István–Zombori István (szerk.) (2001): A szegedi székesegyház. Szeged, Szegedi Székeskáptalan.
20. Miklós Péter (2003): Az egyházmegyei központ kiépítése Szegeden. 1923–1941. Egyháztörténeti Szemle, 4. sz. 86–99.
21. Szeged-Csanádi Püspöki Levéltár. Püspöki hivatal egyházigazgatási iratai. 1500/1941.
22. Szeged-Csanádi Püspöki Levéltár. Püspöki hivatal egyházigazgatási iratai. 1500/1941.
23. Szegedi Új Nemzedék, 1941. december 25. 3.

FELHASZNÁLT IRODALOM

- Ábrahám István–Zombori István (szerk.) (2001): A szegedi székesegyház. Szeged, Szegedi Székeskáptalan.
- Baán István (1995): „Turkia metropolitája” Újabb adalék a bizánci egyház történetéhez a középkori Magyarországon. Századok, 5. sz. 1167–1170.
- Dávid Katalin (1996): Marosvár–Csanád rekonstrukciója. In: In memoriam Szent Gellért. Szerk. Tóth Ferenc. Makó. 32–39.
- Gulyás L. (2006): A Délvidék regionális fejlődésének főbb csomópontjai és tendenciái. In: Kókai Sándor szerk. (2006): A Délvidék történeti földrajza. Nyíregyháza. 55–68. old.
- Gulyás László (2012/a): A Délvidék története. 2. köt. A török kiűzésétől Trianonig. 1683–1920. Szeged, Egyesület Közép-Európa Kutatására.
- Gulyás László (2012/b): A Horthy-korszak külpolitikája. 1. köt. Az első évek. 1919–1924. Mária-besnyő, Attraktor.
- Gulyás László (2013): A Délvidék története 3. Trianontól a királyi Jugoszlávia összeomlásáig. Közép-Európai Monográfiák. 8. Egyesület Közép-Európa Kutatására. Szeged.
- Gulyás László (2014): A délvidéki vármegyék korai története. In: Gál-Kókai S. szerk. (2014): Tiszteletkötet dr. Frisnyák Sándor geográfus professzor 80. születésnapjára. Szerencs–Nyíregyháza. 81–89. old.
- Györffy György (1977): István király és műve. Budapest, Gondolat.
- Juhász Kálmán (1930): A csanádi püspökség története. Alapításától a tatárjárásig. 1030–1242. Makó.
- Juhász Kálmán (1941): A csanádi székeskáptalan a középkorban (1030–1552), Makó, 1941.
- Juhász Kálmán (1947): A csanádi püspökség története. 1500–1552. Makó. 83–99.
- Kókai Sándor (2010): A Bánság történeti földrajza (1718–1918). A Bánság helye és szerepe a Kárpát-medence földrajzi munkamegosztásában. Nyíregyháza, Nyíregyházi Főiskola.
- Kosza László (1988): A kereszténység kezdetei és az egyházszervezés Magyarországon. In: Kristó Gyula–V. Kovács Sándor (szerk.): Az államalapító. Budapest, Zrínyi. 153–207.
- Kovács Sándor (1908): A csanádi papnevelde története. Temesvár.
- Kristó Gyula (1988): A vármegyék kialakulása Magyarországon. Budapest, Magvető.
- Magyar Zoltán (2006): Szent György a magyar kultúrtörténetben. A Kárpát-medence Szent Györgyhagyományainak néprajzi és művelődéstörténeti rétege. Budapest, Kairosz.
- Miklós Péter: Az egyházmegyei központ kiépítése Szegeden. 1923–1941. Egyháztörténeti Szemle, 2003. 4. sz. 86–99.
- Miklós Péter (2004): Város, egyház, társadalom. Tanulmányok a szegedi katolicizmus történetéről. Szeged, Bába.
- Miklós Péter (2012): Püspökeletrajzok a 19. századi csanádi egyházmegyéből. In: Deliberationes, 1. sz. 135–147.
- Miklós Péter (2016): Furcsa fordulatok. Trianon hatása Szeged és a csanádi püspökség történetére. Szeged, 7–8. sz. 16–18.
- Miklós Péter (2018): Az első szegedi püspök. Glattfelder Gyula. In: Szeged-Csanádi Egyházmegye Toronyirány Kalendárium, 2018. Szerk. Antal Zsolt. Szeged, Gerhardus. 66–76.
- Molnár Antal (2002): Püspökök, barátok, parasztok: Fejezetek a szegedi ferencesek török kori történetéből. Budapest, METEM.
- Révész Éva (2014): „Turkia” keleti keresztény főpapjai az első ezredforduló magyar történelmében. Belvedere Meridionale, 1. sz. 7–22.
- Szeged-Csanádi Püspöki Levéltár. Püspöki hivatal egyházigazgatási iratai. 1500/1941.
- Szegedi Új Nemzedék, 1941. december 25. 3.
- Szent Gellért püspök nagy legendája (1999). Ford. Csóka J. Gáspár. In: Érszegi Géza (szerk.): Árpád-kori legendák és intelmek. Szentek a magyar középkorból. I. köt. Budapest, Osiris. 68–88.
- Szentkláray Jenő (1914): Temesvár története. In: Borovszky Samu (szerk.): Temesvár. Budapest, Országos Monográfia Társaság.
- Tóth Ferenc (1996): Ajtony, Marosvár ura. In: Tóth Ferenc (szerk.): In memoriam Szent Gellért. Makó, Keresztény Értelmiségiek Szövetsége. 43–45.
- Vizi László Tamás (2016): A sérelmi politizálástól a nemzeti összetartozásig. Trianon, revízió, határkérdés, nemzetegyesítés (1920–2010). Budapest, CEPoliti.
- Zakar Péter (2010): Püspöki életrajzok a 19. századból. I. rész. In: Deliberationes, 2. sz. 209–220.

DR. HABIL. KÓKAI SÁNDOR
főiskolai tanár, Nyíregyházi Egyetem,
kokai.sandor@nye.hu

A MAGYARSÁG HELYZETE ROMÁN-BÁNSÁGBAN A KÉT VILÁGHÁBORÚ KÖZÖTT

SITUATION OF HUNGARIANS IN ROMANIAN BANAT BETWEEN THE TWO WORLD WARS

ABSTRACT

With the Treaty of Trianon, it was only internationally legally described with Hungary what was actually happened in Banat in November 1918 in a few weeks. In the wake of the Padovan cease-fire for closing the military events of the First World War as well as the military convention of Belgrade, the Serbian and Romanian troops could advance unhindered, and the new state power came in behind them, which quickly and systematically settled in Banat. For the smooth completion of occupation and conscious separation, the assistance was provided by the French, whose impartiality only we hoped for, and whose bitter disappointments were quickly experienced by the Hungarians of Banat, too. The result: Serbia received 938 km² (193 settlements) from the area of Torontál and Temes County, as well as two settlements with 23 km² area from Krassó-Szörény County. Nearly two thirds of the Banat (66.1% = 18848 km², 599 settlements) were given to Romania by diplomatic maneuvers: no referendum was held anywhere in the disputed areas. The unification of Hungarians did not happen in the past 100 years. The Hungarian spiritual and cultural values of Banat and also the wherewithal have the last days of their living and are practically disappearing from this region.

Key notes: Hungarians, Romanian-Banat, world war, Trianon, Belgrade

1. Bevezetés

A trianoni békeszerződéssel már csak nemzetközi jogilag ismertették el Magyarországgal azt, ami 1918 novemberében néhány hét alatt a Délvidéken ténylegesen megtörtént. Az első világháború katonai eseményeit lezáró padovai fegyverszünet és a belgrádi katonai konvenció értelmében a szerb és a román katonaság akadálytalanul nyomulhatott előre, s mögöttük érkezett az új államhatalom, amely gyorsan és szisztematikusan berendezkedett a Bánságban.¹ A megszállás és a tudatos elszakítás zökkenőmentes véghezviteléhez az asz-szisztenciát a franciák biztosították, akik pártatlanságában csak mi reménykedtünk, s melynek keserves csalódásait gyorsan megtapasztalták a bánsági magyarok is. Az igazi kérdés az volt, hogy hogyan tudnak alkalmazkodni a bánsági etnikai csoportok ahhoz az általános román és szerb felfogáshoz, mely szerint az államhatalom-változás a bánsági részekben is, a gyulafehérvári és az újvidéki határozatok meghozatalával beteljesült. Természetesen ezt az elvet a Bánság etnikai csoportjainak többsége nem fogadta el.

A bánsági magyarság elsősorban Budapestről várta a segítséget, de az a gyakorlatban kimerült a Károlyi kormány pacifizmusában és néhány helyi vezető „önálló kezdeményezésének” támogatásában.

A Délvidéki Magyar Nemzeti Tanács és Bánsági Néptanács is megalakult Temesváron 1918. okt. 31-én, az utóbbi kiáltotta ki a Bánsági Köztársaságot, amely megosztotta a bánsági magyarok

ságot. A szerb csapatok megérkezése Temesvárra (1918. nov. 17.) pedig ténylegesen el is lehetetlenítette tevékenységét. E rövid intermezzótól eltekintve a Bánság területén a gyakorlatban az antant hatalmak elképzelései érvényesültek. Ezek az elképzelések már 1919. február 28-ára körvonalazódtak, s a párizsi békekonferencia szakértői megállapodtak abban, hogy az angol javaslat szerint a Temesvár-báziási vasútvonal is Romániához kerül. E kérdésben 1919. március 13-án újból tanácskozás folyt, amelyen a bizottság lényegében már a napjainkig meglévő határok mellett döntött és ezt a külügyminiszterek tanácsa 1919. május 23-án tudomásul vette.

A napjainkig fennálló határokat 1923. november 24-én véglegesítették és írták alá Belgrád-ban, melynek értelmében a Bánság három megyéjét három ország között osztották fel a nagyhatalmak, a régió ÉNy-i része (Marosszög, 271 km², 8 település) Magyarországon maradt. A békekonferencia határvonalához képest Módos és Temeskutas Jugoszláviához, Zsombolya és Nagyzsám Romániához került. A végeredmény: Szerbiához került 9387 km² (193 település) Torontál és Temes megye területéből, ill. Krassó-Szörény vármegye két települése (Udvarszállás, Krassószombat) 23 km²-nyi területtel. A Bánság közel kétharmadát (66,1% = 18 848 km², 599 település) Romániának adták, úgy hogy diplomáciai manőverekkel elérték: a vitatott területeken sehol sem kellett népszavazást tartani.

2. A bánsági magyarság helyzete a szerb megszállástól Trianonig

A megszálló szerb katonaság gyakorlatilag három hét alatt (1918. november 7–25.) elérte a Maros folyót és keleten Orsova–Teregova–Karánsebes–Szákul–Lugos–Újarad településekkel jelzett vonalat (*1. térkép*), s szisztematikusan törekedett a Bánság teljes elszakítására. A románok ezt nem fogadták el, sőt mindkét hatalom elérkezettnak látta az időt a Bánság egészének megszerzésére. Az 1918–1920 közötti események mindezt a gyakorlatban is bizonyították. Közismert, hogy a román és a szerb csapatok közé francia csapatoknak kellett bevonulni az egymásnak feszülő érdekellentétet csillapítására. Temesvárra 1918. december 2-án érkeztek meg a francia csapatok Gambetta tábornok parancsnoksága alatt, aki azonban a csapatok egy részével Aradra vonult. Később a hadosztály parancsnoka Farret tábornok lett. A franciák célja kétségtelenül a szerb megszállás ellenőrzése és a nagyhatalmak későbbi elhatározásainak végrehajtása volt.

A szerb megszállás ellenőrzésére szükség is volt, mert a szerbek mindenkiel szemben „drákói szigorral” léptek fel, a közkatonák rablásai, fosztogatásai és erőszakoskodásai pedig mindennaposak voltak. Jól példázza ezt az alábbi néhány eset, amelyet Jakabffy E. (1938) munkájából szó szerint idézünk:² „*Temesvárra 1918. november 17-én délelőtt vonultak be a szerb csapatok. Lovasság, kevés tüzéség és néhány század gyalogság. Később ezek megerősítést kaptak. November 20-án érkezett a hadosztályparancsnok: Georgievits György tábornok. A szerb tisztek eleinte itt is előzékenyen viselkedtek, különösen maga a parancsnok és segédtisztje Popovits Milán nagy megértést mutattak. Kijelentették, hogy a magyar közigazgatást támogatják, megbeszélést folytattak Roth Ottóval, Jakobi és Tőkés főispánokkal éppúgy, mint Ferenczy alispánnal és Geml polgármesterrel. A legénység tagjai azonban már az első nap kifosztották az Erdélyi-laktanya kántinját, feltörték a tisztek szekrényeit, később a katonai élelmiszer-raktárakat is fosztogatták és éjjel megtámadták a járókelőket. A fegyelem tehát igen lazának bizonyult.*”

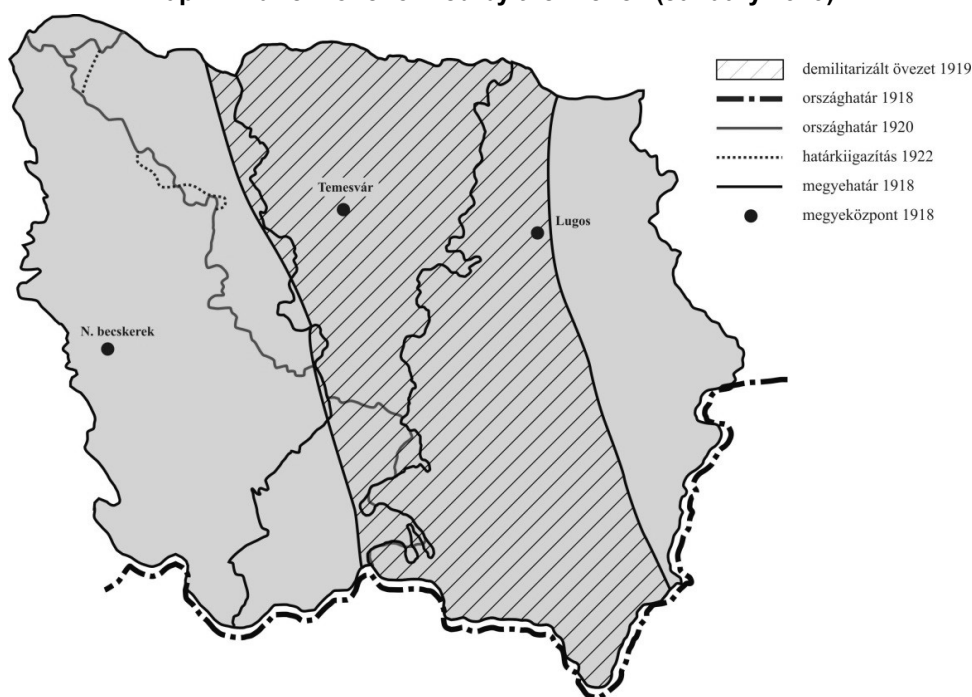
Torontál vármegyétől Krassó-Szörényig hasonló esetek történtek:³ „1918. dec. 19. A szerbek szigora már brutálissá kezd válni. Egy román földművesre, aki valamit lopott, 50 botot méretett egy szerb tiszt. Egy öreg paraszt sokallta ezt a büntetést, ezért bajuszát tépte ki egy szerb katona. 1918. december 23. Vermes községben román nacionalisták agyonköveztek egy szerb főhadnagyot. A temesvári szerb parancsnokság 150 főnyi csapatot küldött az eset megtorlására.”

A botozás, mint büntetési forma később a román helyi „igazságszolgáltatásra” is jellemző volt. Napirenden volt a magyarok nyilvános megszégyenítése, férfiak és nők meg-

botozása, inzultálása. A bánsági magyarokkal – apai nagyapám elmondása szerint – gyorsan megtanultatták, hogy a románoknál a magyarokkal szemben a 25 botütés a legenyhébb büntetés, azaz: „Douăzeci și cinci, más törvény nincs”.

A franciák jelenlétére tehát emiatt is szükség volt, a francia ütközőzóna (*1. térkép*) kialakítására – a szerb atrocitások és megszállás elleni sorozatos román tiltakozások eredményeként – 1918. december 22-től egy hónap alatt került sor, amelynek keleti határvonala Orsova–Lugos–Lippa, míg a nyugati: Apátfalva–Pancsova, amelyet szerb tiltakozásra már december 24-én módosítanak: Szerb–Csanád–Óbesenyő–Bánátkomlós–Zombolya.⁴ A franciák 1919. január 5-én a nyugati határvonalon újabb módosítást hajtanak végre: a szerb csapatok Nagylak–Temesvár–Versec vonaltól 10 km-re nyugatra húzódnak vissza. Újabb francia csapatok 1918. december 30-án érkeznek Aradra (Szeged francia megszállása is ezen a napon következik be, de Újszegeden a szerbek maradhatnak), s az ütközőzóna kialakításának utolsó mozzanataként 1919. január 28-án 300 francia katona érkezett Lugosra.

1. térkép: A franciák által kialakított ütközőzóna (1919. január)
Map 1.: Buffer zone formed by the French (January 1919)

Forrás: saját szerkesztés

Ezzel párhuzamosan a szerbek az ütköző zónában csomagoltak és magukkal vittek mindent, amit csak lehet, sajnos ezt a franciák sem tudták/akarták megakadályozni, mint ahogy később Temesvár vagy éppen a Marossszög szerbek általi kifosztását sem. A Bánság fővárosának kifosztásáról Jakabffy Elemér (1939), az alábbiakat írta:⁵

„A szerb hatóságok 1919. május 6-án a kormányzóság épületéből elszállították az országos felmérési hivatal okmány- és levéltárát, 12-én a postahivatal legértékesebb bútorait és más berendezési tárgyait, 18-án a Vármegyeházáról vitték el az általuk feleslegesnek mondott irodabútorokat, 23-án megkezdték a kórházakból az ágyak és ágyneműek elszállításán felül a laboratóriumi felszerelések elszállítását is és csak a franciák közbenjárására hagyták meg a legszükségesebb tárgyakat, 24-én megkezdték a barakkok lebontását és azokat 30 kirendelt kocsin szállították el, 28-án – miután Gruits tábornok elutazott – a hadtestparancsnokság bútorait vitték el, június 13-án a lovasrendőrség 25 lovát, az összes nyergeket, szer-

számokat és pokrócokat és ugyanezen a napon elkobozták az önkéntes mentőtársulatnak két teherautóját is. 1919. június 16-án megkezdtek a távbeszélő hálózatok és készülékek leszerelését, július 8-án a dohánygyár anyagának elszállítását és végül július 16. és 25. között elvitték a vajtermelő központ és a Temes–Bega-szabályozási Társulat egész berendezését, a fuvar-telep raktárából 6 vagon kukoricát, az állomásról az összes vagonokat, az uradalmakból és egyes földművelőktől a náluk talált lovakat, szarvasmarhákat és sertéseket. És végül a város vezetőitől kikényszerítettek négyszázharmincezer korona készpénzt, amelyet csak kékbankjegyekben fogadtak el. Szóval: nyolc hét alatt a szerbek olyan fosztogatást vittek véghez, amilyennek szenvedő alanya a Bánság népe az utolsó török háború óta nem volt.”

A katonai megszállás első pillanatától az utolsóig gátlástalanul érvényesülhetett a szerbek akarata és a helyi önkény,⁶ ezt elfogadni a bánsági magyaroknak sem lehetett, alkalmazkodni hozzá pedig létkérdéssé vált. A Bánság kétharmada azonban Romániához került, s témánk szempontjából kiemelten fontos a bánsági románság és magyarság kapcsolatrendszere.

3. A bánsági románok viszonya a bánsági magyarokhoz

Természetesen minden Bánságban élő román lakos véleményét nem ismerhetjük, de néhány vezetőjük megnyilatkozásai igen tanulságosak a későbbi események tükrében. A teljesség igénye nélkül álljon itt a Krassó-Szörény megyei románság egyik vezetőjének (Branisce Valér szerkesztő, később a nagyszebeni Kormányzótanács közoktatási minisztere) 1918. november 7-i véleménye, amely elhangzott a vármegyei alispán (Issekutz Aurél) által e napra összehívott értekezleten:⁷

„...a Monarchiában minden tényező és így a Nemzeti Tanács is, a wilsoni elvek alapján áll, ezek pedig a nemzeteket nem hagyják egymás alatt, így a Magyar Nemzeti Tanácsnak és az abból alakult és tőle függő kormánynak rendelkezési joga olyan területen nem lehet, amely ugyancsak a wilsoni elvek értelmében magyar területnek többé nem tekinthető. Krassó-Szörény vármegye román lakta területén tehát a még itt működő politikai hatóságoknak más feladatuk nincs, mint likvidálni a magyar állameszmét, hogy ezen a területen a román uralom minden nagyobb rázkódtatás és rendzavarás nélkül helyet foglalhasson...”

„...a pacifikálásnak egyetlen módja, hogy ezt a románság vezéregyéniségeire bizzák. Ezeknek kell felvilágosítani a népet, hogy miután minden vágya, mint érett gyümölcs az ölébe hullott, minden zavargás csak veszélyezteti az eredményt. Úgy pacifikálni, mint ahogy a vármegyei hatóság teszi, hogy százával löveti az embereket, mert egy-egy jegyző, vagy zsidó szatócs holmiját széthordják, vagy egy kincstári faraktárból fát visznek el, nem lehet. Kéri, hogy a magyar kormány olyan rendeleteit, melyek az előadottakkal ellenkeznek, a hatóságok ne hajtsák végre és minden tényező tartózkodjék az olyan cselekményektől, melyek a békés likvidálást akadályozzák.”

Távozóban odaszólt Branisce dr. a nagyon levert Issekutz Aurélhoz: „Alispán úr! A román impérium természetes dolog. Mi tisztelni fogjuk az Önök jogait, sőt érzelmeiket is. Soha el nem felejttem és büszke vagyok rá, hogy az Ön elesett fia keresztjére román kéz, románul írta rá, hogy hős volt, ki a hazáért elesett!”

A román királyi hadsereg azonban ekkor még nem volt jelen, a bánsági románok a franciák által megszállt területen szabadabban adhattak érzelmeiknek kifejezést, nemzeti színeket viselhettek, gyakran párosítva ezeket a franciákkal. A szerbek mindezt nem engedélyezték számukra. A franciák által megszállt és rövid életű (1919. március 30.–1919. május 28) „Lugos megye” területén egyébiránt a magyarok is mindezt megtehették. 1919. március 15-én Lugoson a magyarok is ünnepelhettek.⁸

„A francia parancsnok (Lemoigne) a március 15-ike megünneplését korlátozottan bár, de megengedte. Nem volt kifogása az ellen, hogy a római katolikus templomban istentisztelet tartassék; ez idő alatt a tornyon a magyar zászló lengjen és a hívők a Himnuszt énekelhessék. Lugos város magyar közönsége, amelyhez tüntetőleg csatlakozott a német polgárság is, ez alkalommal vett búcsút a nemzeti színektől és daltól.”

Az említett „Lugos megye” létrehozása a közismerten magyar-barát Farret tábornok (a románoknak megtiltotta, hogy nemzeti színeiket, mint zászlókat vagy kokárdákat használhassák) a tevékenységének köszönhető, területileg pedig Krassó-Szörény vármegyének a szerbek által megszállott déli csücskén kívül eső egész területéből, továbbá a Temes megyei rékási és újaradi járásnak a franciák által megszállott részéből alakult.

Mint említettem a Bánság új határait 1919. május 23-án a Külügyminiszterek tanácsa is jóváhagyta, s ettől az időponttól kezdve felgyorsultak az események.⁹ 1919. május 28-án De Tournadre francia tábornok Lugoson adta át a hatalmat a románoknak, 1919. augusztus 8-án Economu ezredes parancsnoksága alatt ünnepélyes fogadtatással Temesvárra is bevonult a román hadsereg és ezzel a Bánságnak a nagyhatalmak által meghatározott részén az államhatalom átvétele megtörtént.

4. Az államhatalom berendezkedése Román-Bánságban

A román államhatalom berendezkedésének alappillérei a következők voltak: a magyar köztisztviselőktől és közalkalmazottaktól hűségesküt követeltek.¹⁰ Természetesen ez differenciáltan zajlott le, mert a vasúti és a postai alkalmazottaktól 1920 végéig esküt sem követeltek (később igen).

Aki az adott általában rövid néhány napos határidőig ezt nem tette meg kiutasították és nem kapott fizetést sem. Természetesen alapelv volt, hogy az esküt tett magyar tisztviselők vezető állásba nem juthatnak.

Már 1919. október elején felállították a temesvári Vármegyházán a visszatelepítési (repatriálási) irodát, mely hivatva volt mentől több tisztviselő családot és nemkívánatos elemet a Bánságból Magyarországra, illetőleg az utódállamokba (elsősorban a Szerb–Horvát–Szlovén Királyságba) juttatni.

A későbbi földbirtokreformot¹¹ megelőzte a kényszerbérleti szerződés gyakorlatának bevezetése (a nagyszabasi Kormányzótanács 1919. február 8-án kibocsájtott 82/A határozata). Jelentőségét akkor tudjuk igazán felmérni, ha érzékeltetjük, hogy ez mekkora területet érintett Román-Bánságban. Krassó-Szörény megyében 1919-ben mindössze 2877 kat. hold került kényszerbérletbe, kizárólag magyar nagy- és középbirtokosok földjéből. Az 1920. év folyamán már 73 385 kat. hold szántó, 12 558 kat. hold rét és 6293 kat. hold legelő, ez a vármegye mezőgazdasági földalapjának alig öt százaléka. Temes-Torontál megyében 1920-ban 42 216 hold szántót, 6119 hold rétet és 2131 hold legelőt, 1921-ben még 125 936 hold szántót, 5355 hold rétet és 20 961 hold legelőt adtak kényszerbérletbe,¹² amely a mezőgazdaságilag hasznosított földalap négy százaléka.

A kényszerbérletek lényege nem is ez volt, hanem az, hogy a kényszerbérletbe kiosztott földeket a kényszerbérletlők nem művelték rendesen, sőt nagyrészüket gazdasági felszerelésének elégtelensége miatt a juttatott földet paragon hagyta. A földtulajdonosok egy-egy hold kényszerbérbe adott föld után 40–60 lei bért kaptak, vagyis annyit, amennyi egy pár tyúk értéke volt és a megállapított összeg kifizetése is hónapokig, sőt évekig késett. A cél egyértelmű: már a földosztás előtt gazdaságilag alaposan legyengíteni a magyar középbirtokosokat.

A földosztáshoz megfelelő mennyiségű földalappal kellett rendelkezni, ezért a Bánságban is kisajátítást rendeltek el. A Román-bánsági nagy- és középbirtokok, illetve a magyar telepések

földjeinek végleges kisajátítása az 1921. július 30-án kihirdetett törvény alapján történt. Jakabffy Elemér szerint valóra váltak Goga Octaviannak a nagyszebeni nemzeti nagytanácsban mondott szavai:¹³ „Mi az agrárreformot a romanizálás, illetve Erdély visszaromanizálása nagy eszközének tartjuk”. A bánsági nagy- és középbirtokosok mellett a magyar telepés falvak (pl. Nagybodófalva, Gizellafalva, Vásáros, Szapárfalva stb.) kisemmizése (Nagybodófalván átlag tíz és fél kat. hold maradt egy-egy telepből, Vásároson nem egészen hat kat. hold, Gizellafalván pedig csak három) 1925-ben a Népszövetség Tanácsa elé került, tényleges kárpótlás azonban alig történt.¹⁴ A Temes megyei telepés falvak (pl. Temesrékas, Sztancsfalva, Mosnica stb.) lakóinak kálváriájáról Jakabffy Elemér részletes elemzésben számolt be.¹⁵

Fontos gazdasági kérdésként merült fel a pénzcseré kérdése, erre 1920 augusztusában került sor. A valóságos helyzettől elszakadva kezdetben a korona és a lei vásárlóereje ugyanakkora volt, azaz 1 : 1-ben váltották, azonban mire a pénzcseré bekövetkezett két koronát kellett adni egy leiért, ami Erdély és a Bánság nagy hátrányára következett be, devalválva a fejlettebb területeken élők vagyonát.

A Román-bánsági magyarok legszélesebb rétegeit azonban az oktatásügy kérdéskörének rendezése érintette, mind az alap-, mind a középfokú képzés tekintetében. Közismert, hogy 1919. január 24-én a nagyszebeni Kormányzótanács kiadja rendeletét, amelyben az új oktatásügyi irányelveket a következőkben állapította meg:¹⁶ „A községi-, felekezeti-, alapítványi és magániskolákban a tanítás nyelvét az iskolafenntartó állapítja meg. Az állami elemi iskolákban a tanítás a község lakossága többségének nyelvén történik, míg a kisebbségek részére, amelyek legalább egy tanerő foglalkoztatására elegendő növendéket állítanak, párhuzamos osztályok létesítendők, az illető kisebbségnek megfelelő tannyelvvel. Az állami középiskolákban a tanítás a megye lakossága többségének anyanyelvén történik.”

2. térkép: a Bánság magyar nyelvű elemi iskolái (1920/21-es tanév)
Map 2.: Elementary schools of Hungarian language in Banat (school year 1920/21)

Forrás: Jakabffy E. (1938) alapján saját szerkesztés

1. táblázat: magyar nyelvű állami elemi iskolák Román-Bánságban (1921/1922-es tanév)
Table 1.: State elementary schools of Hungarian language in Romanian-Banat
(school year 1921/1922)

Település	Népesség	Magyar	Osztályok száma	Tanító	Tanuló
	1920	1920		fő	fő
Krassó-Szörény vármegye					
Bálinc	1 029	211	6	1	40
Bégahosszúpatak	513	320	5	1	52
Bégamonostor	758	246	6	1	44
Nagybodófalva	1 560	1 560	6	5	222
Nőrincese	884	543	6	2	96
Szapáryfalva	1 410	1 403	6	4	220
Vásáros	864	299	6	1	50
Facsád	2 921	1 130	4	2	145
Igazfalva	1 718	1 688	6	4	271
Bunyaszekszárd	228	223	6	1	46
Orsova	4 558	605	5	1	61
Resicabánya	17 159	1 278	6	4	148
Karánsebes	7 619	327	4	2	59
Lugos	20 036	4 235	5	5	289
Temes-Torontál vármegye					
Búziásfürdő	2 836	479	6	5	48
Ötvösd	583	553	6	3	110
Szinérszeg	876	267	6	1	40
Temesfalva	928	408	6	1	67
Végvár	2 585	2 412	6	1	46
Gilád	3 480	671	6	1	77
Széphely (Józsefszállás)	3 862	679	6	1	95
Gátalja	3 171	1 605	6	7	234
Omor	958	551	4	1	107
Babsa	1 171	302	6	1	69
Gizellafalva	1 317	333	6	1	48
Sztancsafalva	2 010	856	6	4	186
Györöd	1 214	437	5	1	47
Magyarmedves	1 284	552	6	3	48
Újmosnica	2 208	1 257	6	2	133
Parác	2 761	567	6	2	45
Újszentes	1 226	1 018	6	4	168
Rudna	1 523	223	6	1	48
Torontálkeresztés	1 054	1 019	6	3	160
Nagyszentmiklós	9 230	1 132	6	2	81
Óbesenyő	5 917	225	3	1	60
Összesen	–	29 614	–	80	3660
+ Temesvár	82 689	26 185	49	34	2224

Forrás: Varga E. Árpád és Jakabffy E. adatai alapján saját szerkesztés

Mindez az elvek szintjén nagyon szépen hangzott és az 1920/1921. tanévben az állami iskolákban mindenütt a tanulók többségének anyanyelvén indult meg az oktatás (1–2. táblázat, 2. térkép). Az állami iskolákba és a felekezeti iskolákba járt Román-Bánság magyar ajkú gyermekeinek nagy része.

Temesváron az összes állami elemi iskolákban 49 magyar tannyelvű osztály volt, 34 magyar tanítóval, 2224 tanulóval. Temesváron az összes tanulók száma 4265 volt, vagyis

ekkor még az állami elemi iskolákba beiratkozott tanulóknak több mint fele magyar oktatásban részesült. Aurélházán és Porgányon községi, Bázoson uradalmi iskolában folyt magyar nyelvű oktatás. Az igen kedvezőnek tekinthető 1921/22-es tanévben is csak a bánági magyar lakosság körülbelül hatvan százalékának adatott meg, hogy saját lakóhelyén magyar nyelvű elemi iskolába járassa gyermekét, a felekezeti iskolákat is figyelembe véve (1–2. táblázat). Román-Bánság területén Krassó-Szörényben tizenhét, Temes-Torontál megyében harminchat településen maradt magyar nyelvű elemi iskola (2. térkép).

Az 1925-ben hozott ún. magánoktatási törvény előírta, hogy nemcsak a román nyelvet, hanem a történelmet, a földrajzot, az alkotmányt is románul kell tanítani az iskolákban. A líceumot végzeteknek román nyelven kellett érettségizni – olyan bizottságok előtt, melyek tagjait más iskolák román tanári karából nevezték ki –, ami azzal járt, hogy a vizsgázók többsége megbukott.

1924-től kezdve a határ menti sáv vegyes anyanyelvű (helyenként szintén magyar többségű) lakosságának románosítását kívánták gyorsítani azzal, hogy a román oktatás intenzívebbé tétele céljából, létrehozták az úgynevezett kultúrzónát, ahol az állami iskolákban óromániai (regáti) tanítókat helyeztek el 50%-kal magasabb fizetéssel, amit 10 hektár letelepedési birtok egészített ki. A vegyes lakosságú falvakban olyan tanítókat neveztek ki, akik egy szót sem tudtak magyarul. Anyanyelven hitoktatásban csak akkor részesülhettek a gyermekek, ha egy intézetben tetemes számban voltak, több iskolából összevont csoportokban tanultak, osztályzatot ellenben nem kaptak. A szülő nem választhatott iskolát gyermekeinek világnézete és lelkiismerete szerint, névlelemzéssel döntöttek el a hatóságok, hogy ki hová iratkozhat be.

Az Országos Magyar Párt bánági tagozata az 1929–1930-as iskolai évben közzé tette a magyar iskolásérelmeket. Első helyre az állami elemi iskolák magyar tagozatainak hiányát helyezte. Bár a tanulók létszáma az alábbi településeken meghaladta a törvényben előírt harminc főt, kéréseiket mégis elutasították: Románszentmihály 36, Nádas 31, Féregyháza 41, Janova 36, Szinérszeg 33, Parác 41, Temesság 41, Gizellafalva 38, Ferendia 35, Partos 50, Rékás 168, Porgány 43, Csákova 80, Facsád 148 iskoláskorú gyermeke nem tanulhatott anyanyelvén.¹⁷

A fenti tények eredményeként 1937/38. tanévben a következő településeken folyt még legalább részben magyar nyelvű elemi oktatás: Lugos, Igazfalva, Dézsánfalva, Szapárfalva, Dragsina, Majláthfalva, Omor, Magyarszentmárton, Sztancsafalva és Újszentes. Temesváron a 3., 6. és 7. számú állami elemi iskolának volt még magyar tagozatuk. A többi magyar nyelvű állami elemi iskolát, illetőleg tagozatot a legkülönbözőbb indokokkal másfél évtized alatt megszüntették. Leggyakrabban ez úgy történt, hogy az áthelyezett vagy nyugdíjba küldött magyar nyelven oktató tanító helyett magyarul nem tudó román tanító került, így az egyelőre papíron magyar nyelvűnek minősített iskolában az oktatás nyelve ténylegesen a román lett.

Az egyes vallásfelekezeti elemi iskolák jól kiegészítették az állami elemi iskolákat, s jelentős mértékben elősegítették a magyar nyelvű képzés fennmaradását, néhány magyar többségű településen (2. táblázat).

A 2. táblázatban felsorolt vallásfelekezeti elemi iskolák időt állóbbnak is bizonyultak, mint az állami iskolák. Mindazok ellenére, hogy a földbirtokreform miatt a történelmi egyházak elvesztették birtokaik jó részét, vele iskoláik fenntartásának anyagi támaszát. A felekezeti és községi iskolákat visszaminősítették magániskolává, és számukra is kötelezővé tették a minisztérium által engedélyezett tankönyveket, és itt is bizonyos tárgyakat románul kellett tanítani. Az 1937/38. tanévben a temesvár-belvárosi, temesjenői és porgányi kivételével a többiben magyar nyelven folyt az oktatás. illetve Dettán létrehoztak egy magyar nyelvű iskolát, 5 osztállyal, 2 tanítóval. A református magyar telepes községek tankötelesei mind állami elemi iskolákban nyertek oktatást. Eleinte valamennyien magyar nyelven. 1934/35. tanévben is még a legtöbb helyen. 1936/37-ben már csak Igazfalván, Szapárfalván és Újszentesen.

2. táblázat: magyar nyelvű felekezeti elemi iskolák Román-Bánságban (1921/1922 tanév)
Table 2.: Denominational elementary schools of Hungarian language in Romanian-Banat
(school year 1921/1922)

Település	Népesség 1920	Magyar 1920	Osztályok száma	Tanító fő	Tanuló fő
Krassó-Szörény vármegye					
Érszeg	883	301	6	1	75
Izgár	1 089	333	4	1	59
Lugos	20 036	4 235	4	6	348
Resicabánya	17 159	1 278	1	1	78
Krassófüzes	1 849	296	1	1	n. a.
Temes-Torontál vármegye					
Lippa	6 566	1 021	4	1	33
Porgány	1 039	918	6	1	98
Temesfüves	2 299	466	5	1	56
Temesjenő	1 604	281	4	1	21
Végvár	2 585	2 412	6	5	355
Szigetfalu	1 221	558	2	1	75
Csávos	1 047	228	1	1	40
Valkány	3 276	280	1	1	na.
Temesvár					
Belváros	82 689	26 185	4	2	90
Józsefváros (fiú)			4	4	180
Józsefváros (leány)			6	12	693
Gyárváros			4	4	120

Forrás: Varga E. Árpád és Jakabffy E. adatai alapján saját szerkesztés

A Bánság állami középiskoláit tekintve 1918/19-es tanév kezdetén valamennyiben magyar nyelven folyt az oktatás. Nem volt sem román, sem szerb, sem német tannyelvű középiskola a Román-Bánság településein, ezért 1919/20-as tanévre Zombolya, Versec és Temesvár városvezetése és lakossága is elhatározta, hogy német nyelvű gimnáziumot létesít.¹⁸ Ezzel párhuzamosan 1920/21-ben már csak a temesvári leány és fiú polgári iskolában, valamint a felső kereskedelmi iskolában folyt magyar nyelven a tanítás. Ez sem tartott azonban sokáig, 1923-ban a kereskedelmiben megszűnt a magyar nyelvű oktatás, a két polgári önállóságát megszüntették és hozzá kapcsolták a hasonló román tannyelvű intézettel, s ezen belül maradt meg a magyar tagozat. 1938-ra azonban az utolsó magyar tagozatos osztály is megszűnt, s Román-Bánságban nem maradt egyetlen magyar tannyelvű állami középiskola sem.

Az egyházi középiskolák közül a temesvári piarista gimnáziumban az utolsó magyar nyelvű osztály 1931-ben végzett. 1931/32. tanévtől már az összes osztályokban csak románul tanítottak. A temesvár-józsefvárosi leány lyceumban hasonlóképpen 1931-ben végzett az utolsó magyar nyelvű osztály. A Román-bánsági nyolc római katolikus leány polgári iskola közül csak a lugosi és a temesvár-gyárvárosi maradt magyar anyanyelvű.

5. A magyarság számának változása Román-Bánságban

A fenti társadalmi-gazdasági folyamatok eredményeként a két világháború között Román-Bánságban is megváltozott az etnikai-nyelvi csoportok szerepe. Az 1910-es magyar népszámlálás időpontjában a Bánság területén 1 582 133 lakost írtak össze (Kókai S. 2010). A népesség 15,3%-a (242 152 fő) magyar, 24,5%-a (387 544 fő) német, 37,4%-a

(592 049 fő) román, 18%-a (284 329 fő) szerb, 1,5%-a (22 131 fő) szlovák, 0,8%-a bolgár (13 000 fő), 0,4%-a (7195 fő) krasován, 0,5%-a (8100 fő) cseh, 0,3%-a (4872 fő) horvát és 0,15%-a (2392 fő) ruszin anyanyelvűnek vallotta magát. A fennmaradó 1,3% (18 368 fő) azokhoz a kisebb etnikai töredékekhez tartozott (pl. montenegrinus, francia, olasz, sokác, török stb.), akik sajátos nyelvi-vallási különállásukkal színezték a nemzetiségeknek otthont és megélhetést nyújtó Bánság etnikai képét.

3. táblázat: Román-Bánság népességének etnikai összetétele (1890–1956)
Table 3.: Ethnic compound of Romanian-Banat's population (1890–1956)

Év		Települések száma	Népesség száma	Etnikai csoportok				
				Magyar	Szerb	Német	Román	Egyéb
1890	fő	610	902 899	45 705	43 546	263 060	496 228	54 369
	%	–	100	5,1	4,8	29,1	54,9	6,1
1910	fő	609	984 849	120 959	48 733	252 802	515 485	46 870
	%	–	100	12,3	4,9	25,7	52,4	4,8
Változás 1890–1910	fő	–	81 950	75 254	5 187	–10 258	19 257	–7 499
	%	–	9,0	+164,6	+11,9	–3,9	+3,9	–13,8
1930	fő	610	961 808	97 854	36 491	246 354	532 589	48 520
	%	–	100	10,2	3,8	25,6	55,3	5,1
Változás 1910–1930	fő	–	–23 041	–23 105	–12 242	–6 448	+17 104	+1 650
	%	–	–2,3	–19,1	–25,1	–2,6	+3,3	+3,5
1956	fő	634	972 490	86 592	31 156	147 275	648 925	58 542
	%	–	100	8,9	3,2	15,1	66,7	6,1
Változás 1930–1956	fő	–	10 682	–11 262	–5 335	–99 079	+116 336	+10 022
	%	–	+1,1	–11,5	–14,6	–40,2	+21,8	+20,7

Forrás: Népszámlálások alapján saját szerkesztés

t

4. táblázat: Román-Bánság jelentősebb városainak etnikai szerkezete (1890–1930)
Table 4.: Ethnic structure of the significant towns in Romanian-Banat (1890–1930)

Település	Év	Össz. lakos	Magyar	Szerb	Német	Román	Egyéb
Temesvár	1890	43 437	11 572	2141	23 995	4 257	1473
	1910	72 552	28 552	3482	31 644	7 566	1311
	1930	91 580	32 513	–	30 670	24 088	4309
Lugos	1890	14 216	2 167	–	5 574	6 045	483
	1910	19 818	6 875	221	6 151	6 227	334
	1930	23 587	6 226	–	6 756	9 722	883
Karánsebes	1890	5 464	393	–	1 984	3 088	–
	1910	7 999	1 413	67	2 419	3 916	184
	1930	8 704	651	–	2 409	5 644	–
Resicabánya	1890	12 819	719	–	7 458	2 589	2054
	1910	17 368	2 713	148	9 435	3 796	1292
	1930	19 868	2 229	–	11 004	5 842	793

Forrás: Népszámlálások alapján saját szerkesztés

A két világháború között Román-Bánság területén is fontos változások következtek be. A legnagyobb csökkenés a bánsági szerbek és magyarok számában következett be (3–4. táblázat). Különösen a szórvány magyarság és Karánsebes magyar lakossága csökkent drasztikusan.

6. Összegzés

Román-Bánságban is mindennapos élménnyé vált a magyarság számára a románság részéről megnyilvánuló megvetés és gyűlölet, amit a hatalom gyakorta tudatosan szított. A nyugodt életet lehetetlenné tette az 1918 és 1928 között folyamatosan érvényben lévő ostromállapot, a közéletet egyre inkább uraló balkáni korrupció. A bánsági magyarság beletörődve helyzetébe, a román berendezkedést ideiglenesnek tartva a jövőtől várta, hogy számára újra megadja a lehetőséget arra, hogy a trianoni határok megváltoztatásával ismét egyesüljön az anyaországi magyarokkal. E reményében már a második bécsi döntés során csalódnia kellett. A magyarság egyesítése az elmúlt 100 évben sem következhetett be. A bánsági magyar szellemi és kulturális értékek, de az anyagiak is végnapjaikat élik, s gyakorlatilag eltűnnek e régióból.

JEGYZETEK

1. Gulyás L. (2013/a): A Délvidék története 3. Trianontól a királyi Jugoszlávia összeomlásáig. Közép-Európai Monográfiák. 8. Egyesület Közép-Európa Kutatására. Szeged; Gulyás L.–Csüllög G. (2013/b): A román állam területi kialakulásának története III. 1914–1918. Közép-Európai Közlemények 2013/13. szám No. 22. (VI. évfolyam/3. szám). 177–185. old.; Gulyás L.–Csüllög G. (2016/a): A román állam területi kialakulásának története IV. Nagy-Románia születése a terepen. Közép-Európai Közlemények 2016/1. szám (No. 32.) 158–170. old.
2. Jakabffy E.–Páll Gy. (1939): A bánsági magyarság 20 éve Romániában 1918–1938. Budapest. p. 18.
3. Jakabffy–Páll (1939): 24. old.
4. A francia keleti hadsereg összefoglaló jelentése a magyarországi helyzetről 1918. dec. 27. (irat FDD száma:111, iratszám:54, irat típusa: 5.284/3 sz. irat, Titkos, keltezési hely: Párizs).
5. Jakabffy–Páll (1939): 28. old.
6. Gulyás L. (2006): A Délvidék regionális fejlődésének főbb csomópontjai és tendenciái. In: A Délvidék történeti földrajza. Nyíregyháza. 55–68. old.
7. Gulyás L. (2006): A Délvidék regionális fejlődésének főbb csomópontjai és tendenciái. In: A Délvidék történeti földrajza. Nyíregyháza. 55–68. old.
8. Jakabffy–Páll (1939): 29. old.
9. Gulyás L. (2016/b): Román és szerb földrajzi érvek küzdelme a versailles-i békekonferencián. In: Sikos Tamás–Tinner Tibor szerk.: Tájak régiók, települések térben és időben. Tanulmánykötet Beluszky Pál 80. születésnapjára. Dialóg Campus Kiadó. Budapest. 111–120. old.
10. Kovach G. (1998): A Bánság demográfiai és gazdasági fejlődése 1716–1848. Szeged. 369. old.
11. Gulyás L. (2013): Az optáns ügy (1922–1931). A román–magyar viszony egyik kulcskérdése a két világháború között. In: Nagy Miklós Mihály szerk. (2013): A történelem igazsága és magányossága. Tanulmányok a 65. éves Raffai Ernő tiszteletére. Kárpátia Stúdió. Budapest. 157–164. old.
12. Jakabffy–Páll (1939): 99–100. old.
13. Jakabffy–Páll (1939): 197. old.
14. Baranyai Z. (1925): A kisebbségi jogok védelmének kézikönyve. II. kiadás. 185. old.
15. Jakabffy–Páll (1939): 213. old.
16. Jakabffy–Páll (1939): 175. old.
17. Jakabffy–Páll (1939): 191. old.
18. Richard Weber (1995): Die Turbulenzen der Jahre 1918–1919 in Temeschburger Zeitung. Wolf, Josef (2004): Development of ethnic structure in the Banat 1890–1992. Österreichisches Ost- und Südosteuropa-Institut. Wien. 94. old.

FELHASZNÁLT IRODALOM

- Anuarul Statistic al Romaniei (Románia statisztikai évkönyvek) 1930, 1956. Bucuresti, Institutul National de Statistica.
- Baranyai Z. (1925): A kisebbségi jogok védelmének kézikönyve. II. kiadás. pp. 275–281.
- Gulyás L. (2006): A Délvidék regionális fejlődésének főbb csomópontjai és tendenciái. In: A Délvidék történeti földrajza. Nyíregyháza. 55–68. old.
- Gulyás László (2013/a): A Délvidék története 3. Trianontól a királyi Jugoszlávia összeomlásáig. Közép-Európai Monográfiák. 8. Egyesület Közép-Európa Kutatására. Szeged.
- Gulyás László-Csüllög Gábor (2013/b): A román állam területi kialakulásának története III. 1914–1918. Közép-Európai Közlemények 2013/13. szám No. 22. (VI. évfolyam/3. szám). 177–185. old.
- Gulyás László (2013/c): Az optáns ügy (1922–1931). A román–magyar viszony egyik kulcskérdése a két világháború között. In Nagy Miklós Mihály szerk. (2013): A történész igazsága és magányossága. Tanulmányok a 65. éves Raffai Ernő tiszteletére. Kárpátia Stúdió. Budapest. 157–164. old.
- Gulyás László-Csüllög Gábor (2016/a): A román állam területi kialakulásának története IV. Nagy-Románia születése a terepen. Közép-Európai Közlemények 2016/1. szám (No. 32.) 158–170. old.
- Gulyás László (2016/b): Román és szerb földrajzi érvek küzdelme a versailles-i békekonferencián. In. Sáros Tamás–Tinner Tibor szerk.: Tájak régiók, települések térben és időben. Tanulmánykötet Beluszky Pál 80. születésnapjára. Dialóg Campus Kiadó. Budapest. 111–120. old.
- Jakabffy I. (2009): A Bánság népei. In.: Föld és Ember. Debrecen, Didakt Kiadó. 17–36. old.
- Jakabffy E.–Páll Gy. (1939): A bánsági magyarság 20 éve Romániában 1918–1938. Budapest.
- Kókai S. (2010): A Bánság történeti földrajza. Nyíregyháza, Kapitális Kiadó.
- Kovach G. (1998): A Bánság demográfiai és gazdasági fejlődése 1716–1848. Szeged.
- Magyar Szent Korona Országainak népszámlálása. 36. rész. Magyar Királyi Központi Statisztikai Hivatal. Budapest, Atheneum. Az 1910-es népszámlálás kötetei. KSH, Budapest, 1910–1914.
- Richard Weber (1995): Die Turbulenzen der Jahre 1918–1919 in Temeschburger Zeitung.
- Szász Zoltán (szerk.) (1986): Erdély története I–III. köt. Akadémiai Kiadó. Budapest.
- Varga E. Á. (1998): Erdély etnikai és felekezeti statisztikája. Budapest.
- Wolf, Josef (2004): Development of ethnic structure in the Banat 1890–1992. Österreichisches Ost- und Südosteuropa-Institut. Wien.
- A francia keleti hadsereg összefoglaló jelentése a magyarországi helyzetről 1918. dec. 27. (irat FDD száma:111, iratszám:54, irat típusa: 5.284/3 sz. irat).

PROF. DR. HABIL. TEFNER ZOLTÁN
 egyetemi magántanár, Budapesti Corvinus Egyetem,
 zoltan.tefner@uni-corvinus.hu

HÁBORÚS SZÖVETSÉG ÉS VETÉLKEDÉS. AHOGY A LENGYELKÉRDÉST AZ OSZTRÁK–MAGYAR MONARCHIA NÉHÁNY JELENTŐS POLITIKUSA LÁTTA (1914–1918)

WAR-ALLIANCE AND RIVALRY. THE POLISH ISSUE REGARDING BY SOME SIGNIFICANT POLITICIANS OF THE AUSSTRO–HUNGARIAN MONARCHY (1914–1918)

ABSTRACT

The First World War signified the beginning of a new era also for the Polish society which also belonged to the Monarchy. The study has made effort to give a brief survey about the opinions about the future of Poland of many leading political outstanding figures in the Austro-Hungarian Monarchy. The study gives answers of two kind on this remarkable unusual question. On one hand, it gives a detailed description of the main concepts made by the Common Ministry of the Foreign Affairs during the four years of the war, on the other hand is treated in the paper the policy of Germany for and against the rebirth of a new Polish state. The author would like to make the problem of the competition between the two allied powers perfectly clear, why the rivalry in the Polish question led to unsucces. The question was temporarily solved by the antant with the restoration of Polish independence after the War. In the solution of the matter have been played a very important role also the Hungarian politicians as István Tisza and Gyula Andrássy junior. The discuss of the two of them is rendered in the study lively and expressiv.

Kulcsszavak: Lengyelország megszállása, ausztrópoliszta megoldás, német világuralmi törekvések, szubdualizmus, magyar kormányzati lengyelpolitika, különbéke-tárgyalások

Key notes: occupation of Poland, the austro-polish solution, german aspirations for world-hegemony, subdualizm, Polish policy of the Hungarian government, separate peace negotiations

1. Bevezetés

1915. augusztus 5-én a német csapatok bevonultak Varsóba. A front délen is messze előrement az orosz birodalom területén, s ezzel megszűnt a Lengyel Királyság 1795 óta tartó megszállása. A katonai sikerek felett érzett öröm a Monarchia és Németország vezető testületeiben, a társadalmi lelkesültség kiszínezte a jövőbe vetett reményeket mindkét megszálló birodalom gazdasági elitjének köreiben. Nagy üzletek, tömérdek pénz, a konjunktúra reménye, német oldalon pedig egyenesen a világuralmi álmok megvalósulásának közelsége valósággal euforikus hangulatba ringatta a Központi Hatalmak vezetőinek nagy részét. Kisebbségük látta csak ebben a helyzetben a széthullás veszélyét. A hadicélokban az elején – még 1914 augusztusában – Oroszország teljes vereségét fogalmazták meg, s a „B és C-forgatókönyvekben” lehetett nyomát látni a mérsékeltebb hatású győzelmeknek. De azt is inkább csak a katonai-szakmai iratokban.

A harcok keleten lengyel és ukrán lakta területeken dúltak, s nem ritkán pusztító hatással jártak az épített környezetre, a természetre, s a civil életekre. Egyre inkább a gondok vették át

a szerepet ezeken a régi lengyel történelmi vidékeken. A „megszállóknak”, vagy a megszállt övezetben élő társadalmi csoportok döntően nagyobb részének szemszögéből a „felszabadítóknak” valamit kezdeniük kellett Lengyelországgal. A helyzet egyik harcoló birodalom számára sem volt egyszerű. Biztosítani kellett a front ellátását, a hátszágban a nyugalmat, de ugyanakkor a „morális győzelem” eszmei értékeinek figyelembevételével az orosz uralomtól sokat szenvedett lakosság kíméletét is a harcok folyamatában. A vezetésben mindkét oldalon egyre élesebben vetődött fel a kérdés: mi lesz, ha győzünk, mégpedig úgy hogy Oroszországra megsemmisítő vereséget mérünk. Ez volt az „A-forгатókönyv”. Semmilyen ország vagy birodalom nem tervezheti magát annyira alul, hogy mindjárt a háború elején egy szerény status quo-békére törekedne, vagy esetleg vereségre. Ha ez így lenne, nem lenne érdemes háborút kezdeni. A hadicélokra mindig a „nettó hatásra” kell törekedni, még akkor is, ha a háború során esetleg jöhetnek hullámvölgyek a katonai eredményektől függően.

2. Katonai főkormányzóságok, Lublin és Varsó. Rivalizálás a központi hatalmak között

A lengyelkérdést mindig napirenden kellett tartani. A gyakorlat, a közigazgatás oldaláról nézve a feladat látszólag egyszerű volt. Létrehozták az ilyenkor katonai szempontok szerint egyetlen racionális szerkezetet, a katonai főkormányzóságokat. Ez a gyakorlat az osztrák–magyar és a német politikában a háború során a megszokott menetrendet követte. Az elfoglalt területeken mindenütt létrejött ez a hivatali szervezet, amely nélkül az élet regenerálása a háborús sokkot követően bajosan lett volna elképzelhető, ezzel szemben működése a helyi lakosság körében nem mindenütt számíthatott általános tetszésre. Ilyen főkormányzóság működött Belgrádban, s ilyent működtettek a németek Belgiumban. Az osztrák–magyar először Kielcében, majd a háború végéig Lublinban, a német Varsóban működött. A főkormányzóságok nagyon kiterjedt, bonyolult bürokratikus szervezetként működtek, ahol az aktatologatás is a rendszer lényegét képezte. Három nagy szekcióból állt: katonai, polgári és gazdasági szekció. Minden ügykört átfogott. Néhány a teljesség igénye nélkül: operatív katonai intézkedések a főparancsnoksággal koordinálva, személyzeti ügyek, közlekedés, terményfelvásárlás és rekvirálás (fő tevékenységi forma, ami miatt nem voltak népszerűek), ló- és szállítási ügyek, gépkocsi – és fuvarügyek, a csendőrség irányítása, egészségügy, sebesültgondozás, hadisírok, a szétlőtt, elpusztult helységek újjáépítése, kulturális és oktatási ügyek, útkarbantartás és még vagy harminc ügy, K. u. K.-módra a legapróbb részletekig kidolgozva az ügymenet.¹

A kérdés kezelése azért vált bonyolulttá, mert a háború második évének közepe táján már kiderült, hogy a szövetségesek felfogásában eltérések vannak, amelyek később ellentétekké fajultak. A szövetségesi viszony Heinz Lemke német történész elnevezésével „együttműködést” és egyúttal „rivalizálást” is magában rejtett.² Nemcsak a lengyel–ukrán rendezést illetően, hanem más összefüggésekben is, mint például a gazdaságilag egységes „Mitteleuropa”, az oroszokkal esetlegesen kötendő különbéke, és még számos kisebb jelentőségű ügy. A két birodalom diplomáciai tevékenysége, amely a háború előtt az egész világban nagyon dinamikusan működött, alacsony intenzitásra kapcsol, s a hagyományos értelemben vett külkapcsolatok jórészt a német–osztrák–magyar együttműködésre (vagy együtt nem működésre) korlátozódtak.

Mik voltak azok az alapok, amelyek a lengyel rendezési ügyekben rendelkezésre álltak. Valamennyi Lengyelországra vonatkozó elképzelés hosszabb múltra tekinthetett vissza 1914 június végi napjaiban. A tervek és elképzelések többé-kevésbé hosszú szerves fejlődés eredményei voltak, ahol generációk rakták egyik téglát a másikra, amíg ki nem alakult a néhány főbb irányzat.

3. Osztrák–lengyel, német–lengyel, orosz–lengyel megoldások

Időrendi sorrendben első az ausztropolonista megoldás gondolata, amely történetileg a legrégebbi rétegben keletkezett. A dinasztikus politikából nőtt ki, területi, nem föderalista, és nem funkcionális alapon,³ s ez a szemlélet a 19. század folyamán végig megmaradt. Csírájában már az 1831-es felkelés idején létezett, amikor bebizonyosodott, hogy az oroszokkal az együttműködés nem járható út. A Bécsi Kongresszuson az Oroszországhoz került rész alkotmányt kapott, amelyet az oroszok I. Sándor haláláig nagyjából be is tartottak. A „kiszolgáltatott önállóság” viszonylag nyugalmas évtizede I. Miklóssal véget ért. Előtte az alkotmányos királyság jó ideig a nyugalom, és a remény esztendeit élte.⁴ A történelem sajátos logikája – írta Wilhelm Feldman a lengyel politikai gondolkodásról szóló művében – a nemzeti sors irányításában a vezető szerepet különböző korokban mindig más és más nemzetrésznek szánta: a negyvenes években ez a szerep a poseni résznek jutott, a hatvanas évek végétől az Ausztriában élő lengyel politikai elit vette át a kezdeményezést, 1815 után azonban ezt a szerepet még a királysági lengyelek játszották.⁵

A 19. században mindig ott élt a remény, hogy adott pillanatban a nemzetnek sikerül megegyeznie a megszálló hatalmakkal, s azok valamiféle közös rendezési program keretében az autonómia kiszélesítésével⁶ esetleg egy „kvázi egységes Lengyelországhoz” is hozzájárulhatnak.⁷ A rövid poseni korszak után a lengyelek szerepe Galíciában akkor kezdett felértékelődni, s akkor lett az osztrák kormánypolitika konciliáns saját lengyeljeivel szemben, amikor a krími háborút követően Ausztria elhidegült, sőt ellenséges viszonyba került Oroszországgal. 1868 után a galíciai lengyelek egyre több engedményt kaptak, nagyon kiterjedt autonómiához juttatták őket, ami az ukrán–lengyel viszonyban az irányító fél szerepét jutatták nekik. Kézenfekvőnek tartották nemcsak ők, hanem a Monarchia egész társadalma, hogy a bizonyos „adott esetben”, tehát valamilyen világjelentőségű fordulat bekövetkeztével (ilyen lett az I. világháború) Lengyelország a Habsburgok jogara alatt egyesül.

Csupán a fokozatokról és a közjogi formákról folytak viták. Felmerült a teljesen önálló Lengyelország képe (több okból tartották irreálisnak), a trialista megoldás (a csehek és a föderalisták⁸ nem akarták, miattuk lett irreális), a horvát mintára szubdualista viszony Ciszlajtániához (a többség által a leginkább jónak tartott verzió; itt viszont a lengyelek akartak többet). Sőt Andrássy köreiből még az is napirendre került, hogy Lengyelország a Magyar Királysággal egyesül, s megvalósul „valami” a Báthori István neve által fémjelzett álomból, a „három tenger által körülmosott” nagy birodalomból.⁹ A szövetséges németek eleinte nem is foglalkoztak azzal, hogy a Bécsben hogy alakítják lengyel terveiket a különféle érdekcsoportok. Látszólag zöld utat engedtek az osztrák–lengyel megoldásból. Taktikai okokból. A háborús szövetséges jóindulatát nem kárták eljátszani azzal, hogy mindjárt 1914 augusztusa, a hadicselekmények elindulása után bejelentik igényüket az esetleges lengyel területi szerzeményekre.

A legnépszerűtlenebb Lengyelország-koncepció a germanopolonista volt. Igaz, hogy voltak a háborús négy évben szakaszok, amikor *bizonyos* társadalmi csoportok, *bizonyos* pártok és *bizonyos* személyek játszottak ezzel a gondolattal. De ez annak ismeretében, hogy a lengyelek, miközben a háború folyt, folytonosan azon megoldások után kutattak, amelyek az adott pillanatban a leginkább közelségbe hozták az önálló lengyel államiséget. Mindenesetre kevesen propagálták a germanopolonista megoldást, legkarakteresebb hirdetője a poroszbarát lengyel Bogdan Hutten-Czapski gróf, aki a Lengyel Királyság jövőjét a Hohenzollernek uralma alatt képzelte el. 1914 augusztusától kezdve német protektorátusra gondolt, nagylengyel egység, egybeolvasztva a sok etnikai csoportot Ukrajna bizonyos részein, Fehéroroszországban és Litvániában. Természetesen, ha onnan sikerül kiverni az

oroszokat. Terveit maguk a németek (katonai lobbí) keresztettk azzal, hogy egy kis csatlósállamot akartak kialakítani Lengyelországból. Ez lett volna „Pufferstaat”, miatta Hutten-Czapski népszerűsége a minimálisra csökkent. 1916-ban Bethman-Hollweg német kancellárral folytatott tárgyalásakor élesen ellenezte az osztrák–lengyel megoldást, nézeteivel egyetértésre talált. Valójában egy közép-európai német politikai és gazdasági szupremácia elejéről volt szó.¹⁰

Az orosz koncepciónak némileg nagyobb volt a népszerűsége. Az 1895 után tömegbázisra talált nemzeti demokratizmus talajából nőtt ki. A nemzeti demokraták a nemzeti érdekek primátusából indultak ki, s az 1863-a felkelés kudarcából kiindulva elkezdett úgynevezett „organikus munka” révén akarták fejleszteni a lengyel gazdaságot, kultúrát, a nemzeti identitást, gondolván, hogy az „adott pillanatban” a nemzeti újjászerveződés alapja csakis egy minden szempontból fejlett társadalom lehet. Nem akartak forradalmat, romantikus nemzeti felkelést a 19. századi minták alapján. Elítélték a megszálló hatalmakkal való megalkuvást. Ugyanakkor a két nagyhatalom, az orosz és a német közül az előbbit tartották lengyel szempontból jobbnak, úgy vélekedvén, hogy a német civilizációs szempontból fejlettebb, s ezáltal sokkal veszélyesebb, mint az orosz.¹¹ Vezéregyéniség a mozgalomban, átnyúlva a 20. századba is: Roman Dmowski (1864–1939). Paraszti ősök, természettudományos tanulmányok a varsói Cári Egyetemen, 1905-től képviselő a Cári Dumában Szent-pétervárott, az 1917 novemberi eleji krach után az antantra építi nemzetegyesítő teveit.

4. Az első hónapok: Berchtold és Andrian

Azt, hogy egy olyan világméretű konfliktusban, mint amilyené az I. világháború a szarajevói merényletből kiszélesedett, ki játszott „mértékadó” és ki „elhanyagolható” szerepet, nehéz eldönteni. Jelen tanulmányunkban is a szubjektív megítélésre vagyunk kénytelenek hagyatkozni, tudván, hogy valamennyien a történelemtudomány szakadatlan fejlődésének vagyunk részben cselekvő, részben passzív, szemlélődő részesei. Ami, vagy aki ma mértékadó, azt lehet, hogy pár évtized múlva a jótékony feledés hamuja borítja.

Az indulás momentumai ugyanakkor valószínűleg a végtelen időben sem hagyhatók figyelmen kívül. Leopold von Berchtold 1912. február 17. és 1915. január 13. között szolgált közös külügyminiszterként. 1914 júliusában, de előtte még a Balkán háborúk idején is a Szerbia ellenes keményvonalas politikát képviselte. Az I. világháború kirobbantásában – hadüzenet nélküli lerohanás terve, ellentétek a diplomáciai utat javasló Tiszával – meghatározó szerepet játszott. Elterjedt nézetek szerint szerényebb intellektuális és gyakorlati-diplomáciai képességekkel rendelkezett, mint számos kor- és pályatársa (Majláth János, Ugron István, Leopold von Andrian), de „alkatilag” mindenben megfelelt a diplomata pályakialakulási követelményeinek. Széles körű műveltség, udvarias, diszkrét, arisztokrátikus megjelenés, finom úri modor. Ahogyan életrajzírója Hugo Hantsch már könyvének címében is jelzi, ő volt az abszolút „grandseigneur”.¹² Mindezeket a tulajdonságokat a szülői házból hozta (Ház alatt egy fényűző kastélyt kell értenünk a morvaországi Buchlauban.) Itt született 1863-ban osztrák grófi családban. Mérhetetlen gazdagság, hatalmas kiterjedésű birtokok Magyarországon is, a Sopron vármegyei Peresznye központtal. S ami ezzel jár: a Monarchia „szolgálati nemessége”, a „Dienstadel” egyik fő társadalom-tipológiai jellemzője, az *identitás-semlegesség*. Zavart mosoly, ha a diplomáciai fogadásokon a nemzetiségi hovatartozás iránt érdeklődnek. De nyitottság minden irányban. Berchtold jól beszélt magyarul.

A lengyelekhez fűződő viszonya ilyen pedigré, s ilyen személyiségjegyek birtokában mindenképpen különlegesnek mondható. Az alattvalói státust abszolutizáló aulikus arisz-

tokrata nyilvánvalóan az etnikai csoportokba is ugyanezeket az attitűdöket képzele bele, elvárásait velük szemben ez a felfogás határozza meg. Amikor a lengyelkérdés a háború elején terítékre kerül, az ausztrapolonista tervnek nincs ellenjavallata. Sem Bécsben, sem Berlinben. A Habsburg-hagyományok a 18. századból tökéletesen rimelnek ezzel a tervvel. Már Mária Terézia úgy akarta jóvá tenni „bűneit” az 1772-es első felosztás után, hogy a lengyel újraegyesítést a dinasztia kötelelességeként jelölte meg. *Egykoron majd* a lengyel földeket és királyságokat a Habsburg-jogar – mint egy mágnes – fogja összerántani. A 18. századi dinasztikus politika hagyományai a modern kor nemzetállami viszonyai között is jelen voltak, s keveredtek a modern közgazdasági, ipari, bányászati, katonai igények megfogalmazásában. Berchtold Lengyelország megszerzésében a „dinasztia nagyobb dicsőségét” szolgáló, „lakosságszámot növelő” aktust *is* látott.

Kérésére azon idők egyik prominens lengyelszakértője, Leopold von Andrian báró állított össze egy vaskos tervezetet „Die Frage österreichischen Gebietserwerbes im Nordosten im Falle eines glücklichen Krieges der Zentralmächte gegen Rußland” [Az észak-keleti osztrák területszerzés kérdése egy Oroszország elleni szerencsés kimenetelű háborúban]¹³ Andrian címválasztása önmagában jelzi, hogy az „A-forगतókönyv” kategóriájában gondolkodik: teljes orosz vereség, feltétel nélküli béke. Másképpen hogyan lehetne egy ilyen nem éppen nagyhatalmat, de mégis egy nagyon nagy országot annektálni? Andrian vezérgondolata, a Habsburg-hivatástudat kihangsúlyozása, egyetlen betű erejéig sem tért el a fentiekől: „[...] A Monarchia küldetése és létezésének célja az, hogy a kis népeknek, amelyek földrajzi helyzetük, továbbá számszerűségükből fakadó gyengeségük miatt nem tehetik meg, hogy önálló államként létezzenek, biztosítsa a nemzeti fejlődés azon előnyeit, melyek a biztonsággal, a hatalommal és a gazdasági növekedéssel állnak összefüggésben, azáltal, hogy részei lehetnek Európa egyik legnagyobb birodalmának.”

Az osztrák–lengyel tervnek sok változata látott napvilágot. Andrian terve lényegét tekintve úgy foglalható össze, hogy az osztrák koronatarományt, Galíciát az oroszoktól elfoglalandó Lengyel Királysággal, azaz a varsói területekkel egyesítik, s ez által a Habsburg birodalom kétközpontúból háromközpontúvá válik. Nem részeként egy föderalista konstrukciónak, hanem egy háromközpontú szerkezet harmadik elemévé. A csehek által az 1870-es évek elején mániákusan (hozzá kell tenni: némi joggal) követelt trialista formációt fogalmazta meg Andrian tanulmányában, adaptálva lengyel viszonyokra. Lényeges elem, hogy valakit az osztrák főhercegek közül (esetleg magát az osztrák császárt) lengyel királlyá koronáznak, s ez a perszonálunió garanciát jelent arra, hogy a történelmi keretek között újra létrehozott lengyel állam sem politikailag, sem katonailag, sem gazdaságilag nem fog a Monarchia ellen fordulni.¹⁴ Andrian terve szerint dualista struktúra megszűnik, Cislajtánia két részre oszlik: örökös tartományok plusz „Böhmen”, valamint a porosz fennhatóság alatt álló Posen és Porosz-Szilézia nélküli nagy Lengyel-Rutén Tartomány, amely adott esetben azonos lesz a Lengyel Királysággal. Következményeiben természetesen sok mindeztől függött a terv kivihetősége. Mindenek előtt a magyar politika ellenállásától, elsőként Tiszától, aki foggal-körömmel ragaszkodott a dualista szerkezethez. Andrian úgy gondolta, hogy a magyarok kielégítésére elég, ha a memorandum megígéri nekik Dalmáciát és Bosznia-Hercegovinát. Ez az, amiben tévedett.

„Sunt certi denique fines.” Végtevére is mindennek megvan a határa. Gyakran van úgy, hogy nehéz részleteiben megragadni a „főnök” és a „beosztott” rátermettsége közötti különbségeket a „beosztott” javára, s ezáltal sem próbálkozunk meg ezzel, csupán annyit szűrünk le a tények és a legendák világából hozzánk eljutott információ-morzszákból, hogy Leopold von Andrian sokoldalú tehetséggel megáldott diplomata volt. Irodalmi műveket is írt, köztük költeményeket, 1918-ban pedig a Hoftheatert is vezette, jó barátságban állt Hermann Bahrral, Hofmannsthallal és Arthur Schnitzlerrel.

Ami pedig a lengyel ügyekben való jártasságát illeti, Andrian valóban a „jelentős” kategóriába sorolható. Tervezete a hasonló iratokkal összevetve a legegységesebb és legkoherensebb. Nem járunk messze a valóságtól, amikor kijelentjük, hogy mindent összefoglalt benne, amit a birodalmi külpolitika erről a kérdésről korábban gondolt, s ezért az ausztrópolonista megoldás korábbi összes iratanyagát figyelembe véve ideál-típusnak tekinthető.¹⁵ Mindnek előtt azért, mert a birodalom vezetésében – függetlenül politikai nézeteitől – a lengyelkérdés szorosan összefüggött a katolicizmus kérdésével. („Ausztiria, mint vezető katolikus hatalom.”) Andrian tézisében nemkülönben: a külpolitikai elv szintjére emelkedett vallási megközelítés a korabeli külpolitikai doktrínából következett, amely Európát, sőt akkor már a világot, négy csoportba sorolta. A nagyhatalmak, ehhez tartozott Anglia, Oroszország, Németország és Ausztiria–Magyarország, döntően képesek befolyásolni a változások irányát. Franciaország nem állt a besorolandók között. Már Aehrenthal ismert frazeológiájában is benne van Franciaország nyílt negligálása, de a korábbi közös külügyminisztereknél is – 1871 óta tulajdonképpen senki sem tekintette Franciaországot *igazi* nagyhatalomnak. Ezért aztán Franciaország alkotta az egyszemélyes második csoportot (esetleg még Olaszország és Törökország jöhetett volna szóba). A középállamok és a kicsik skatulyáiba sorolták a többi országot, amelyek a szövetségesi tervezetek esetében szerepet játszottak ugyan, valójában azonban nem nagyon foglalkoztak velük.

Mind Andrian mind Berchtold úgy ítélte meg, hogy Franciaország kiesésével az első dobozban Ausztiria–Magyarország maradt, mint az egyedüli vezető katolikus állam (katholische Vormacht). Bécs konzervatív politikai gondolkodói, a jezsuita neveltetésben részesült Andrian is természetesen belső meggyőződésből tartották fontosnak Lengyelország Monarchiához történő csatolását, de a liberálisok, sőt helyenként még a baloldaliak is (ők nyilvánvalóan a külpolitikai irányítás befolyásolásának lehetőségétől elzárva) szimpatizáltak ezzel az ideológiai tézissel. Az utóbbi kettő természetesen gyakorlati okokból. Az ugyanis világossá vált az előző fél évszázad során, hogy Oroszország milyen sokat profitált abból, hogy az ortodox keresztény vallást összekötötte a politikával. Pár hónapja, hogy véget ért a második Balkán-háború, amely távolabbi kihatásait tekintve orosz sikernek is volt tekinthető, de az oroszok az 1878-as berlini kongresszus óta többször bebizonyították, hogy mire képes egy „ortodox keresztény vezető nagyhatalom”. A „balkáni keresztények protektora” jelzőjének adaptálása Bécsben irányadó lett a háború elején: Ausztiria Lengyelország protektora.¹⁶

Korántsem volt azonban mindegy, hogy ezt a protektori szerepet Ausztiria miképpen játssza el. A feladat nehézségét az jelentette, ami az dualizmus több mint négy évtizede alatt mindig is az egyik fő gondot okozta: az új területek integrálásának kérdése. Sőt, már maga az a kérdésfeltevés is megosztotta a politikai táborokat, hogy szükség van-e *egyáltalán* a birodalom területi bővítésére.¹⁷ Közismert, hogy 1878 kora őszen Bosznia-Hercegovina okkupálása – amely nemzetközi politikai tekintetben teljesen rendben volt – milyen földindulásszerű mozgásokat eredményezett a birodalom belpolitikájában. De a vitát a fent vázolt 1915-ös háborús sikerek eldöntötték. Ha nem akartak a szövetséges Németország mellett lemaradni, akkor vállalniuk kellett a területi bővítést.¹⁸ És Berchtold úgy látta, hogy el kell indítani a diplomáciai akciót Lengyelország megszerzéséért. 1914. augusztus 8-án a Monarchia berlini nagykövete, gróf Szögyény-Marich László bejelentette a Wilhelmstraßen, hogy a Monarchia igényt tart Lengyelországra. Az elaggott magyar diplomatának talán ez az akció volt nyugállományba helyezése előtt a legutolsó ténykedése és jelentős üzenete Bécsbe. Pozitív visszajelzés, némi sokat sejtető felhanggal: Bethmann-Hollweg „dilatorikusan”, azaz halasztó hatállyal kívánja intézni Lengyelország ügyét, de mindamellett nem gördít akadályt Lengyelország Ausztriához csatolása elé.

5. Harc a dualizmus fenntartásáért: Tisza és Burián

Tisza kezdettől fogva ellenezte a lengyelkérdés a trialista megoldását. Miniszterelnökként mind a parlamentben, mind a közös minisztertanács ülésein elszánt harcot folytatott ez ellen közjogi megoldás ellen. A dualizmus nélkül sok más nemzetársával egyetemben elképzelhetetlennek tartotta a Magyar Királyság jövőjét. Intézkedései a lengyelkérdés tisztázására minden fórumot megjártak, minden követ megmozgatott, minden személyes kapcsolatait az ügy szolgálatába állította. 1914 novemberében látogatást tett Berlinben Bethmann-Hollwegnél. A német kancellár neki is ugyanazt mondta, mint Szógyény-Marichnak, hogy német részről a kivárás taktikája van érvényben, s hogy kedvező katonai helyzet esetén is ki kell várni a háború végét, s akkor kell dönteni Lengyelország státusát illetően. Az 1915. október 6-i közös minisztertanácson ugyanezt a dilatórikus kezelési módot javasolta: kivárás, a döntési szabadság megtartása. Ami pedig a dualizmust illeti: „noli me tangere”. Érveiben sok minden más mellett a félelem fejeződött ki. A lengyel társadalom „új elem”, – mondta – nagy tömeg, s bár lojális néptörzs volt *eddig* a Monarchiában, de mégiscsak szlávok, s ha ilyen sokan vannak, vajon milyen hatással lesznek a külpolitikára?

Kérlelhetetlensége még két ügyben erősödött hónapról-hónapra, a szerint, hogy hogyan javult, vagy rosszabbodott a Monarchia katonai és ezáltal nemzetközi helyzete. Az egyik a Romániához való viszony, a másik Trentino átadása Olaszországnak. A helyzet veszélyes volt a közvélemény várhatóan heves ellenkezése miatt. A Monarchia vezetése megpróbálta a két „szövetségest” visszatartani attól, hogy az antant oldalán lépjenek be a háborúba. Az első esetben Erdély átadása lett volna az ár, ez az engedmény Tisza esetében abszolút kizárt minden tárgyalási alapot, a második esetben Trentino átadása már nem annyira, de folytonos ellenkezése a közös minisztertanácsban és egyéb fórumokon, hivatalos és magánlevelezésében azt mutatják, hogy bármilyen területi engedményben is a dualizmus veszélyeztetettségét látta. Az ellenkezés olyan fokot ért el, hogy a szövetséges németekben az a kényszerképzet is felmerült, hogy mind Tisza, mind a röviddel korábban közös külügy-miniszterré kinevezett Burián István a Monarchia széthullását és Magyarország elszakadását akarja. Kurt Riezler, Bethmann-Hollweg talán legközelebbi tanácsadója írja naplójában 1915. február 20-án: „Az osztrákok semmi szín alatt nem akarják Trentinót átadni. [...] Burián talán az összeomlást akarja. Tisza is. Magyarország leválása. S akkor nem marad más, minthogy előbb kössünk különbékét Oroszországgal, mint Ausztria, felajánlva az oroszoknak Galíciát és Bukovinát, röviden hogy szót értsünk az oroszokkal Ausztria felosztásáról.”¹⁹

Minderről természetesen így, ebben az olvasatban nem volt szó. Inkább abban a szemléletben, ahogy Tisza a Monarchiát a külső erők által veszélyeztetve látta. S ebben tényleg benne rejtett, sőt időnként expressis verbis kimondva is megjelent a javaslat: a Monarchiának le kellene mondani a lengyel tervekről, Galíciát átadni egy teljesen független Lengyelországnak, vagy odaadni a németeknek. Az első esetet Tisza azért látta veszélyesnek, mert „egy teljesen szabadjára engedett”, független Lengyelország játékszere lenne a környező hatalmaknak, ahogy az az elmúlt évszázadokban történt. (Ha az 1939-es Molotov–Ribbentrop-paktumot nézzük, nem járt messze az igazságtól.) A második esetben legyen Lengyelország kolonc a németek nyakán. A tervezett német „Satellitenstaat” állandó irredenta és függetlenségi lázadások előképét vetítette a magyar miniszterelnök szemei elé. Magatartása a lengyel körökben – határon innen és túl – azt eredményezte, hogy a legkevésbé kedvelt magyar politikussá vált.

De ezzel a javaslattal Tisza nem állt egyedül. A fentiekben Berchtold kapcsán említett Leopold von Andrian – mint jeles lengyelszakértő 1915 augusztusától 1917 elejéig a Monarchia Varsói követe a német Katonai Főkörmányzóságnál akkreditálva – módosult formában,

de ugyanígy vélekedett. Munkája során nap nap után szembesült azzal, hogy a szövetséges németek a főkormányzósági területen a lengyel lakosság körében Ausztria ellenes propagandától kísérve a Németországhoz való csatlakozást népszerűsítik. Meggyőződésének adott kifejezést, hogy az esetlegesen létrehozandó német „Pufferstaat”, az „ütközőállam” nagyon veszélyes, olyan vonzerőt fog gyakorolni Galíciára, hogy azt képtelenség lesz majd a Monarchián belül tartani. Ezért javasolta azt főnökének, Burián Istvánnak, hogy le kellene mondani Galícia bizonyos részéről, mégpedig a régi úgynevezett „Krakkói Nagyhercegségről”, s a hozzá kapcsolódó kerületekről akár egészen le a Dunajec folyóig,²⁰ s azt saját szóhasználatával „nászajándékként”²¹ odaadni a németeknek. A maradék részt már könnyen lehetne kezelni, tekintettel arra, hogy ott már az ukrán, s nem a lengyel elem van többségben. Galícia megosztásának javaslata Andriannál Burián távozása és Czernin hivatalba lépése után is többször felvetődött. Az egyik Czerninnek írt magánlevelében még 1916. december 30-án is felmerül Galícia felosztása a németekkel egy másik formában, hivatkozva arra, hogy Burián idejében, 1916 nyarán a terv komolyan szóba jött.²² (Ebben a tervben a határt a német és az osztrák–magyar terület rész között északabbra húzták volna meg.)

A kérdéstről Tisza és a közös külügyminiszter, Burián István között 1916-ban polémia bontakozott ki. Ez annál is inkább figyelemre méltó körülménynek számított, mivel Burián magasra ívelő karrierjét jórészt Tiszának köszönhette. Burián István, a Monarchia közös külügyminisztere ezekben a hetekben, 1915 januárjában érkezett el élete legfontosabb állomására, amikor elfoglalta helyét a Ballhausplatzon, Metternich íróasztalánál. A 18. század vége óta sok minden megváltozott. De a diplomácia továbbra is a maga köreit róttta. Hogy kiből mikor, mi lehetett, azt szigorúan a hagyományok határolták be. A követi, nagyköveti beosztás, netalántán egy magasabb állás a bécsi intézményben még 1890 körül is a hercegek, grófok, legrosszabb esetben a bárói rangúak foglalkozása lehetett. Köznemesei származék csak alacsonyabb beosztást kaphatott, vagy a presztízsből alacsonyabban álló konzuli állások nyíltak meg előtte. Kivétel el-elvétve akadt. Az Erdélyből, Mezőzáhról származó Ugron István, aki éppen a lengyel ügy kapcsán emelkedett ki a külügyi szolgálatosok „átlagából”, ezt a kivételt jelentette, amikor követként Varsóban a német Katonai Főkormányzóságon képviselte a Monarchiát. De hogy valaki közös külügyminiszter legyen, erre nagyon szerencsés csillagállás kellett, még a 20. században is. Tisza Buriánt először saját kormányában a felség körüli miniszter posztjára hozta be a diplomácia területéről (tanácsadóként, merthogy ő maga bizonytalanul mozgott külügyekben), majd Berchtold megbuktatása után Tiszának nem kevés szerep jutott abban, hogy Buriánból Bécs érdekköréi közös külügyminiszter csináltak.

1916 kora nyarán változott a helyzet. Tavasszal már közelségbe került a románok átállása az antant oldalára (Erdély megszerzésének reményében). A Bruszilov-áttörés pedig, a kapitális veszteségek, a hadvezetés csődje, a Monarchia katonai értékének lecsökkenése a német szövetségesek szemében válságnak lett az elindítója. Tisza rettegése a románok váratlan lépései miatt a két politikus között feszültséget gerjesztett. Tisza, amikor Burián karrierjére tett, egy nagyon fontos dolgot nem vett figyelembe. Burián személyiségének doktriner hajlamait.

Burián a bécsi Keleti Akadémiát²³ végezte, kiváló eredménnyel, nagy elméleti tudást szerezve. Végigjárta a diplomáciai pálya grádicsát. Kiváló képességeinek köszönhette, hogy kisebb jelentőségű helyeken (Szófia, Stuttgart, Athén) már követként szolgálhatott.²⁴ De az igazi áttörés akkor következett be, amikor 1903-ban, Kállay Béni halála után, a közös pénzügyminiszteri posztra szemelték ki. Kapott a sorstól pár évet, amikor már nem a távoli állomáshelyekről, hanem „felsőbb pozícióból”, Bécsből figyelhette a nagyhatalmi politikát.²⁵ „Tragikus törés: 1912 februárjában leváltják. Majd alig pár hónap múlva ismét felfelé viszi a hullám. A nagy, és egyben döntő fordulat előidézője barátjának, Tisza Ist-

vánnak a műve. Tisza akkor lesz újra miniszterelnök, amikor Burián munka nélkül van, s Tisza „király személye körüli miniszter” posztjára szemeli ki. Nem véletlenül éppen őt. Tisza a magyar belpolitikai küzdelmek során távolra került a világpolitika nagy áramlataitól, idegenül mozgott a nemzetközi kérdések szövevényében, s 1915 júniusában olyasvalakire volt szüksége, akiben megbízik, s ugyanakkor rajta tartja a kezét a nemzetközi diplomácia ütőerén.”²⁶

Burián sok mindent tudott a kultúrákról, történelemről, a politikáról, s talán túl sokat is. Elképzeléseit próbálta a valóságra rákényszeríteni, mint a doktriner hajlamú emberek általában. A lengyelkérdés lett az a terep, amelyen elképzeléseit a reális helyzet figyelmen kívül hagyásával próbálta megvalósítani. Tisza július 15-én, amikor már javában folyt a Bruszilov-féle támadás, levélben figyelmeztette Buriánt a közelgő veszélyre: „Ne áltassuk magunkat. *A román veszély nagyon komoly és bármely pillanatban aktuális [lehet].* [...] Bratianu már elmulasztott egy jó alkalmat, bizonyára el lesz határozva reá, hogy még egyet el ne szalasszon és sietni fog, ha egyszer arra a tudatra ébred, hogy a kellő pillanat elérkezett.”²⁷ Majd pár sorral lejjebb: a németekkel nem a lengyelek miatt kell veszekedni, hanem meg kellene velük beszélni, hogy mit lehet tenni a román veszély elhárítására.

Tisza tanácsait többször megismételte: bizalmas beszélgetés néhány napon belül, meleg, baráti, bajtársi hangulat, a közös veszély elhárítása, végső erőfeszítés – ezek Tisza kulcsszavai. (Tisza ugyanennek a levélnek az elején a Bruszilov áttörés emberveszteségét 400 ezer főben jelölte meg, valójában 600 ezer²⁸ volt). „Ezt a szempontot nem veszíthetjük szem elől a lengyel kérdésben. Különben is nem a lengyel hódításokról van szó, hanem a monarchia létéről vagy nemlétéről. A fenyegető katasztrófával szemben igazán háttérbe szorul az a kérdés, hogy Lengyelországgal mi lesz.”²⁹ Tisza pontosan látta, hogy nincs olyan veszély, amit megfelelően magas ár kifizetése esetén nem lehetne elhárítani. Valószínű, hogy Tisza *közvetlenül* az olasz hadba lépés előtt pontosan látta Burián (és a saját) elkövetett hibáját Trentino kérdésében: az olasz tartomány átadása *kontra* olasz hadba lépés – az államférfi attól államférfi, hogy helyesen érzékeli, el lehet-e menni egy ilyen ügyletben egy olyan határig, amin túl már a mélység tátong.³⁰ Ez volt az a pont, amikor az 1913-tól kezdődő „tanácsadói” pozíció megrendült, s útjaik különváltak. Tisza szinte esdeklő hangvételű levele teljesen idegenül hat száz év távlatában is ettől a nagy formátumú, makacs (kálvinista) államférfitől. Buriánt elhelyezte a reménytelenek kategóriájában.

A magyar miniszterelnök levelében természetesen *egyéb* kompenzációra³¹ (s nem Erdély átadására) gondolt: „Ilyen viszonyok között végzetes dolognak tartanám, ha lengyel terveid továbbszövésével foglalnád el az égetően szükséges sürgős védintézkedések [értsd: külügyi intézkedések – T. Z.] előkészítésére szükséges időt s azok előtérbe állításával csökkentenéd a fenyegető veszély elhárítására irányuló akció kilátásait. Kedves barátom, kérve kérlek: szakíts e kedvenc eszméiddel. Azok úgy sem kivihetők. Sem a két kormány nem járulhat hozzájuk, sem a németek. Még ha a monarchia struktúrája és további belső fejlődése szempontjából elfogadhatnók is proposícióidat, a legkárosabb hatást idézne elő, ha azokkal éppen most lépnél a németek elé.”³² Majd sorban jönnek a szemrehányásként is felfogható kritikus hangok, amelyek arról vallanak, hogy Tisza – előző állításunkkal szemben – talán mégis elég jól ismerhette Burián valódi természetét: grandiózus álmok, illúzió, soha be nem teljesülő remények... S a legvégén: „Még egyszer nagyon kérlek, hallgass reám. Azoknak a világtörténelmi perceknek egyikét éljük, amelyekben egy eltévesztett vagy elmulasztott lépés államok és nemzetek halálos ítélete lehet.”³³ A román betörés Erdélybe akkor már eldöntött kérdés volt egy több évtizede tartó folyamat záróakkordjaként. A francia kultúrájú, román intellektuális polgárság, az úgynevezett „Titulescu-nemzedék” külpolitikai credója úgy szólt, hogy egyidejűleg kell gyengíteni a Monarchiát és Oroszországot, elfoglalni Erdélyt, s megnyitni az utat a francia tőke beáramlása előtt.³⁴

Másnap válaszában Burián a „nehezen tanul és könnyen felejt” szellemében megpróbálja bizonyítani, hogy nincs baj, a két üggyel történő párhuzamos, intenzív törődés nem zárja ki egymást. A trializmust mereven elutasító, és Lengyelországot Németországnak már régóta átadni akaró Tisza nem kis megrökönyödéssel olvashatta: „A lengyel kérdést a román veszély mellett is *kezeln* [T. Z.] kell, mert azt Németország is megkívánja. Bizonyítékát fogod látni Tschirschky³⁵ tegnapi levelében is, mely nagyon előzékeny hangon fejezi ki a kancellár várakozását további nyilatkozataim iránt és kíváncsnak mondja a minél előbb való megegyezést.”³⁶ Majd: „Tudok ellentállani ingerlés nélkül is. De módszerem nem lehet mindig és mindenben engedni. Ennyi kifelé. Befelé alig szükséges megjegyez-nem, hogy a lengyel kérdésben semmiféle rögeszmém nincs, hanem alkalmazkodni a változó helyzet követelményeihez és törekszem megmenteni mentül többet érdekeinknek. Nem volt ez talán már eddig sem egészen reménytelen a kancellárral szemben, amennyiben levélben, most már »eine parallele Stellung zu den Polen in Berlin und Wien«-ről beszél.”³⁷ Pár héttel a román betörés előtt még a legbarátibb kapcsolataiban is merő diplomáciai formalitások felhozatalával védekezik, hogy mit ír a német kancellár. Aminek egyébként alig van jelentősége, hiszen a levél végén maga is elismeri, hogy a németek katonailag erősebbek. Nehezen értelmezhető levélfordulat: a Monarchia politikailag attól még lehet erősebb.³⁸

Mentegetőző válasz: mindent megtett a haza védelme érdekében. „Hogy képzeled, hogy én ilyenekkel telítem magam, oly pillanatban, midőn, mint azt magad is oly melegen hangsúlyozod, a monarchia és a haza megmentéséről van szó?”³⁹ 1916. augusztus 17-én Bukarestben titkos szerződésben csatlakoztak az antanthoz, 27-én Bécsben átadták a hadüzene-tet, s a román csapatok még ugyan e nap éjjelén átlépték a teljesen őrizetlen kárpáti hágókat. A káosz a Székelyföldön és a Szászföldön óriásira duzzadt, mintegy 200 ezer menekült árasztotta el a belső vármegyéket.⁴⁰

6. A dualizmustól a trializmusig. Gróf Andrássy Gyula junior

A két politikus, Tisza István és ifj. Andrássy Gyula lengyelkérdésben kialakított nézete két nagyon lényeges ponton tért el egymástól. Elsődlegesen abban, hogy Andrássy elfogadta a trializmus gondolatát, amitől Tisza mereven elzárkózott. Másodlagosan minden olyan megoldást ellenzett, amely Lengyelország újabb felosztásához vezetett volna. Ennek a két Tiszától eltérő véleménynek köszönhetette a lengyelek körében élvezett példátlan népszerűségét. Valójában persze ő is a Monarchia területi épségének megőrzésében gondolkodott,⁴¹ úgy, ahogy Tisza, csupán a trializmus-dualizmus ellentétpárban az elsőt nem tartotta elfogadhatatlannak. Tisza a horvát megoldás, a szubdualista betagozódás híve volt, kompenzációként délszláv területek Magyarországhoz csatolása jött szóba.⁴² Galíciát továbbra is a Monarchia elidegeníthetetlen részének tekintette, ugyanúgy, ahogy az akkori vezető osztrák–magyar politikusok bármelyike, s egyesülését Orosz-Lengyelországgal csupán az ausztrapolonizmus valamilyen formájában tartotta kivihetőnek. Hasonlóan Tiszához azt is ellenezte, hogy a Lengyel Királyság visszaállításával Posen és Porosz-Szilézia elszakadjon Németországtól. A lengyelekkel szemben tanúsított jóindulatának tehát voltak korlátai.

A kérdés első propagandistájaként (ő volt az első, aki a kérdésben 1915. december 7-én a magyar képviselőházban először nyilatkozott meg a magyar politikusok közül a nagy nyilvánosság előtt) mindenek előtt attól óvta a közös külpolitikát, hogy a lengyeleket viszszaadja az oroszoknak. „Mert ennek az volna a következménye, hogy éppen ez az Achilles-sarka Oroszországnak kigyógyulna, mert Lengyelország belátná, hogy nincs többé mit remélnie Közép-Európa győzelmétől, (ugy van! a bal- és a szélsőbaloldalon.) hogy a sors

egyszer s mindenkorra odalánczolta Oroszországhoz, hogy le kell mondania arról a reményről, hogy bármikor is felszabadulhat a járom alól. És akkor természetesen előtérbe lép a lengyel nemzet másik természetszerű vágyódása, az egyesülés: ha már nem tud felszabadulni, legalább legyen nagyobb tömegekben egy kormányzat alatt és kifejlődnék [a] tendencia, az a vágy a lengyel nemzetben, hogy cári védelem alatt törekedjék az egyesítést biztosítani. Pedig egy győzelmes harcnak oly sok áldozat után, amelyet hoztunk, ez nem lehet a következménye.”⁴³

Nincs újrafelosztás, de a régi felosztás érvényben marad azzal a strukturális változással, hogy most nem három, hanem két felosztó hatalom osztozkodik rajta. Andrassy a beszédben nem érzékelteti az általa javasolt megoldás veszélyeit, főleg azokat, amiket az irredentizmus eredményezne. Abszurd helyzet: ha a trialista rendszer kialakul a Monarchiában, ebben az esetben mind Posen, mind Szilézia lengyelsége véget nem érő harcba fog kezdeni az Osztrák–Magyar Monarchia kötelékébe tartozásért. 1916 után a kritikusabb, és a helyzetet mélyebben elemző gondolkodók már számoltak ezzel a következménnyel (több nevet lehetne említeni).

Sajátos módon Andrassy elképzelései meglepő egyezést mutatnak az „erzpreußisch”, az „ösporosz” felfogással, többeken kívül a fent említett Hutten-Czapski előterjesztéseivel a császári tanácsban, de amelyek a Monarchia politikai teoretikusaitól sem voltak idegenek. A nagy szarmata síkság mint politikai tér „bejátszása” keleti irányban, mélyen a Nagy Péter-i Oroszország határain is túlra, egészen Ukrajna és Fehéroroszország mélyéig. Sokan gondolták úgy (többek között az idősebb Andrassy Gyula is annak idején), ahogy ifj. Andrassy Gyula: a határok kiterjesztése nemcsak a katonai biztonságot hozná meg a Monarchia számára, hanem a területnövekedéssel európai súlya is nagyobb lenne a külpolitikában. Két legyet egy csapásra. Nemcsak Oroszország kiszorítása Közép-Európából lenne a terv hozadéka, hanem közvetetten az is, hogy Oroszország agresszivitása lefékeződne a Tengerszorosoknál.

Természetesen nem szabad Andrassy esetében a végletekig hangsúlyozni nézeteinek pragmatizmusát, azt, hogy a német szövetséges iránti belátásból nem követeli a porosz korona részeinek csatlakozását a trialista lengyel államhoz. Andrassy beszédének tulajdonítanunk kell emberi, érzelmi vonatkozásokat is, amelyek az Andrassy-család évszázados lengyelbarát hagyományaitól éppen hogy nem idegenek. Ezeknek az érzelmi elemeknek a túláradását mutatja a beszéd vége: „És épen [sic!] Magyarországnak a hideg éssen kívül hallgatnia kell egy kicsit az érzésre is. A lengyelek története, múltja szerencsétlen. Lengyelország épugy [sic!], mint Magyarország a múltban volt, fel van osztva, idegen járom alatt szenvedett. Nekünk át kell éreznünk, hogy mit jelent ez egy nemzetnek, mennyi kint, mennyi szenvedést jelent ez és ennél fogva erkölcsi kötelességünk ezt megérteni és baráti kezünket nyújtani Lengyelországnak! Amennyiben ők is belátják, hogy a jövő ide kapcsolja őket Közép-Európához és jövőjük elválasztja őket a pánszlávizmustól, annyiban a legnagyobb rokonszenvvel, bizalommal és barátsággal kell őket fogadni, (ugy van! a bal- és a szélsőbaloldalon.) És ez az érzelem a legbölcsebb politika, mert a bizalom bizalmat fog kelteni.”⁴⁴

„Abyssus abyssus invocat.” A mélység vonzza a mélységet. A magyar és a lengyel politika összefonódása Bécsben végigvonult az egész 19. századon. A nevezetes december 7-i beszédet követően mind a bécsi lengyel Reichsrat-képviselők mind a lengyelek bárhol Európában pártfogójuknak tekintették Andrassyt, egymást érték a megkeresések, meghívások, interjúk. Andrassy a sajtóban is megosztotta nézeteit a világgal, 1915. kora őszén cikkeket írt több lapba, köztük a bécsi „Neue Freie Presse”-be, valamint a Magyar Hírlapba. A „jó béke céljai” című tanulmányában, valamint a világháború problémáiról írt könyvében⁴⁵ nagy terjedelemben foglalkozik a lengyel nemzet jövőjével. A legtömörebben talán Gellért Oszkár a Nyugatban megjelent recenziójában foglalja össze Andrassy szándékait: „Ha nem sikerül a lengyel kérdés szerencsésen megoldanunk, örökös viszályokat okozhat, mert Oroszország revanche-vágyát fogja növelni; ha ellenben a lengyelek megelégedettek

lesznek, több remény van arra, hogy Oroszország a változhatatlanba belenyugodjék. Hogyan képzei Andrassy a legszerencsésebb megoldást? Különösen érdekes kérdés ma, a lengyel kérdés tényleges megoldása után. Teljesen önálló lengyel királyságról nem lehet szó. Ez nincsen a lengyel nemzet érdekében sem, a független külön királyság nem bírna az önálló lét feltételeivel, három nagyhatalom közé ékelve ezek könnyű játékszerévé válnék. S nem lenne ez a megoldás előnyös Közép-Európára nézve sem, mert az új királyság, bárki legyen is uralkodója, előbb-utóbb a galíciai és kelet-poroszországi tartományokra vágyód-nék. Hálára ne építsünk – írja Andrassy –, mert az önálló állami lét természetes és kötelességszerű egoizmusának kényelmetlen teher a hála [,] s aki hálát követel, barátból is ellenséget csinál... A politika erkölcsi oldalát megvilágító irányelveket ilyen józanul, a szó leg-tisztább és leghízelgőbb értelmében vett Machiavelli-szerű stíluskészséggel aligha tud ma valaki nálunk Andrassyhoz hasonlóan definiálni.”⁴⁶ Andrassy a lengyel vezetők előtt is ugyanilyen őszinteséggel nyilatkozott. Władysław Jaworskinak,⁴⁷ a Nemzeti Főbizottság elnökének mondta ezekben az időkben, hogy olyan fajta megoldásnak volt mindig híve, hogy a Galíciával egyesült Orosz-Lengyelország a Habsburg-monarchia alkotó része legyen. Így több lengyel lenne együtt, állami létük életképebb lenne, kisebb lenne az irre-denta lehetősége. Az önálló Lengyelország továbbra is a nagyhatalmak játékszere marad.⁴⁸

7. A magyar és az osztrák–német politikai elit érdekközössége a dualizmus fenntartásában. Karl von Stürgkh

Tisza, Burián és az osztrák kormányzat között 1915 decembere, a németek kezdődő pálfordulása után egyre inkább érdekközösség kezdett kiformálódni, amely 1916 novembe-re után (Ferenc József halála) néha a közös külpolitika útjait is keresztelte. 1915 végén alig telt el egy év Szögyény-Marich jegyzékének átadása és Bethmann-Hollweg dodonai vála-sza óta, s a németek előléptek valódi szándékaikkal, érzékeltették, hogy *akarják* Lengyel-országot. 1916. április 5-én Bethmann-Hollweg beszéde a Reichstagban nem hagyott két-séget e felől: „A történelem könyörtelen lépésekkel nyomul az úton előre, s nem visszafelé. Németország és Ausztria–Magyarország nem voltak képesek megmozdítani a lengyelkér-dést; mozdítsa meg hát azt a csaták sorsa. Most is megoldatlan, s rendezésre vár. Oldja meg azt Németország és Ausztria–Magyarország [...]”.⁴⁹

1915-ben Németországban a katonai szempontok kerültek előtérbe a lengyel rendezés-ben. Mind a nyugati mind a keleti fronton elszenvedett mérhetetlen veszteségek a német katonai vezetésben aggodalmakat ébresztettek, hogy az élőerő fogyása miatt hamarosan nem tudják folytatni a háborút. Felmerült a különbéke gondolata az oroszokkal annak ér-dekében, hogy az erőket a nyugati frontra vihessék át, de már Falkenhayn vezérkari főnök ideje alatt előtérbe került a németeknél az a felismerés, hogy létre kellene hozni *valamilyen* lengyel államkezdeményt, állami jelvényekkel és a szuverenitás kezdetleges elemeivel, mivel a lengyel nemzeti karakter ismeretében tudták, hogy ezek nélkül az intézkedések nélkül nem lehet az orosz-lengyelországi társadalom fiataljait katonáskodásra ösztönözni.⁵⁰ Az 1915 őszétől lezajlott sorozási kísérletek eredménytelensége ezt bizonyította. A két birodalom katonai vezetése, nevezetesen a két katonai főkormányzó, Beseler vezérezredes, és Kuk tábornagy 1916. december 5-én kibocsátott egy deklarációt, amelyben ígéretet tettek, hogy „az orosz uralom alól nagy áldozatokkal elragadott lengyel területeket” új államban egyesítik.⁵¹ A deklarációban nagy hangsúlyt kapott a múlt és a jelen lengyel ka-tonai dicsősége, az elesett bajtársak emlékezete, s az, hogy ezek a hagyományok az új, felállítandó lengyel hadsereg szellemiségében éljenek tovább. Régenst, régenstanácsot, s később Ideiglenes Államtanácsot neveztek ki.⁵²

Tisza – mint láttuk – vagy a tartományi státust látta volna legelőnyösebbnek a magyar szempontok miatt (valamilyen torz föderalizmust Ciszlajtánián belül), vagy a horvátországiéhoz hasonló szubdualista megoldást. Az első variációt közigazgatásilag is nehéz lett volna megoldani (Lengyelország óriási terület, nagy lakosságszám), de a szubdualista viszony Ciszlajtániához járható útnak tűnt. De a német hadicélok már régen túlléptek minden kelet-európai demokratikus-föderalista tervet⁵³ és elképzelést.

De még mielőtt a németek végzetes bejelentése megtörtént volna, Burián (1915 január 13-tól közös külügyminiszter [miután Tisza Berchtoldot megbuktatta]) lépéseket tett, hogy a németek előtt bemutassa, hogyan képzei el a Monarchia az új lengyel állam betagozódását a monarchiába (Úgy, ahogy az Tiszának is megfelelt – a szubdualizmus alakjában). 1915 őszén tárgyalások kezdődtek a németekkel, s az anyag ezekhez szolgált volna kiindulási pontként. A tervezet kidolgozására azt kérte fel, akinek a leginkább érdekében állott a dualizmus megerősítése, Karl von Stürgkh osztrák miniszterelnököt. Az elaborátum az 1915. október 6-i közös minisztertanács függelékében található, s „A jövőendő Lengyelország alkotmány- és közigazgatás-politikai berendezkedésének alapvonalai” címet viseli.⁵⁴ Az ügy fontosságát kiemeli, hogy az október 6-i ülés második részében csak ez a téma szerepelt.⁵⁵ Stürgkh tervezete kijelentette, hogy az Oroszországgal kötendő későbbi békeszerződésben az orosz–lengyel területeket Galíciához csatolva a Lengyel Királyságban egyesítik.⁵⁶ Bár a szöveg bevallott célként annak adott hangot, hogy a Monarchia érdekeit és a lengyel nemzeti közös nevezőre hozza, ténylegesen minden olyan lényeges jogosítványt elvont Lengyelországtól, amitől egy ország szuverén ország lehet.

A végrehajtott hatalmat egy Bécsben felállított „lengyelminisztérium” gyakorolta volna, amelynek minisztere a ciszlajtániai kormány tagja.⁵⁷ A tartománygyűlés ugyanazokkal a jogokkal rendelkezik, mint bármely más osztrák tartomány. A belső ügyekben eljáró hatóságok, hivatalok, bíróságok nyelve a lengyel, de a külső forgalomban a német. Hasonlóan német a nyelve a vasútnak, a távíróforgalomnak, a bankrendszernek, a számvizsgálatnak.⁵⁸ Marad tehát lengyel döntési jogkörnek, az oktatás, egészségügy, kultúra stb. A jogok tehát ugyanazok a nagy Lengyel Királyságnak, mint a nálánál körülbelül száznyolcszor kisebb Vorarlbergnek. A terv végig titokban maradt, de a kiszivárgott részletek a szóbeszédben megjelentek, s nagyon negatív felhangot kaptak a lengyelek körében.

Ami a tervezet egészét illeti, abban a leginkább figyelemre méltó a B. pont, amely a magyar álláspontot rögzíti,⁵⁹ s amely terjedelmében majdnem olyan hosszú, mint az A. pont, a tervezet tematikusan „érdemi” része. A B. pont a Lengyel Királyság megalapítását feltételekhez köti, ezek a dualizmus fenntartása, valamint a magyar paritás megőrzése a birodalmon belül az 1867-es kiegyezési törvény alapján. Magyarország nem szenvedhet veszteséget Lengyelország visszaállítása során. De nemcsak magyar szempontból fontos, hogy ez így legyen – fogalmaz Stürgkh (Tisza) tervezete – hanem ezt diktálja a monarchia létérdeke is, mint nagyhatalom.⁶⁰ A két birodalomrész vezető elitjének álláspontja tehát találkozott a lengyel kérdésben. A birodalom előtt álló feladat nem is úgy jelent meg, hogy dualizmus kontra dualizmus, hanem úgy, hogy meg kell nyerni a háborút. Ezen a téren a tervezet minden bizonnyal Tisza által sugalmazott „magyar része” fokozott óvatosságra int: „Egy egész sor katonai feladatot kell viszonylag rövid időn belül megoldanunk, amelyek lehetővé teszik számunkra, hogy ellenségeink legalább is egy részét békére kényszerítsük, vagy pedig szerényebb eredménnyel kell megelégednünk, mielőtt bekövetkezik a kimerültség állapota, vagy mielőtt annak közelségét az ellenség észreveszi.”⁶¹

A Tisza feltételeit tartalmazó B. pont ugyanakkor azt is elismerte, hogy Lengyelország Ausztria ügye (természetesen, hiszen ez a dualizmus elkerülésének módja), s az új helyzet megelégedésül szolgál majd mind a lengyel, mind az osztrák–német etnikai tömb számára. „[...] az állami élet etnikai ágait elsődlegesen érintő erőviszonyok lényegesen jobbak lesz-

nek a szlávokkal, mint eddig voltak.”⁶² A B. pont 2. alpontja meghatározza a lengyel rendezés osztrák kézbe adásának területi feltételeit. A kompenzáció az ülés során részleteiben megtárgyalt délszláv területekre, Boszniára és Hercegovinára vonatkozott, valamint arra a Fiumétól nyugatra fekvő tengerparti szakaszra, ahol Magyarország kikötőbővítést szándékozott elkezdni. Nagy vonalakban ezekben állapodtak meg, s a *csereobjektum* nem volt kevesebb, mint maga Lengyelország.

8. Különbéke-kísérletek. IV. Károly, Czernin, Clam-Martinic

1916 decemberében változások történtek a Monarchia legfelső vezetésében. IV. Károly Ottokar von Czernint nevezte ki közös külügyminiszternek. Czerninben a Habsburg-monarchia konzervatív, szláv hagyományai éledtek újjá egy rövid, majd másfél éves időszakra a birodalom bukását megelőzve. Czernin Ferenc Ferdinánd köréhez, az úgynevezett Belvedere-csoporthoz tartozott,⁶³ kinevezése 180 fokos fordulatot jelentett a dualizmus fenntartását képviselő Tisza–Burián–Stürgkh-csoport leváltása után (Tisza még egy darabig maradt magyar miniszterelnök). A háborús politikát illetően is változás kezdődött: a különbéke próbálkozások időszaka Buriánnak a háború folytatása mellett kiálló politikáját megváltoztatva.

A Monarchia és a fiatal uralkodó kétségbeesett helyzetére mi sem jellemzőbb, mint II. Vilmoshoz intézett saját kezű levele. „[...] Nemcsak egész Lengyelországról vagyok kész lemondani, hanem hajlandó vagyok arra is, hogy átengedjem Galíciát Lengyelországnak, s elősegítsem ezen birodalom [sic!] Németországhoz csatolását. Így Németország keleten egy birodalmat nyerne, mialatt nyugaton oszágának egy részét áldozná fel.”⁶⁴ Az uralkodók közötti diplomáciában a saját kezűleg írt levélnek mindig különös jelentősége van. Az új politikai vezetés eldöntötte, hogy a Monarchia megmentése érdekében feláldozza Lengyelországot. A levél kompenzációkat sem említ, mint ahogy azok Tisza és Burián felfogásában a Nyugat-Balkán egyes részeit érintették volna.

A békediplomácia több irányban zajlott. Mindenek előtt a németeket próbálták meggyőzni a háború értelmetlenségéről. Eredménytelenül. Az 1917. január 12-i Badenben tartott közös minisztertanácson a hadicélokot, pontosabban már nem is magát a háborút, hanem a békekísérleteket és – részletekbe menően – a hozzájuk kapcsolódó lengyelkérdést tárgyalták az uralkodó elnöklete alatt.⁶⁵ A kérdés az újabb német ultimátum miatt került a tanácskozás középpontjába. A németek követelték, hogy a Monarchia ürítse ki az egész megszállási övezetet, ahol a német kormány felállítja a maga államigazgatási apparátusát egy szász herceg, mint régens elnökletével.⁶⁶ Mind a császár mind Czernin kifejezésre juttatták álláspontjukat, hogy a német követelést nem szabad teljesíteni: katasztrofális következmények, Galíciára nézve a tartomány biztos elszakadása a Monarchiától, galíciai irredenta, a Monarchia területi épségének és szuverenitásának végzetes megsértése. A legjobban talán az osztrák miniszterelnök fejezte ki aggodalmát a jövő miatt. A galíciai lengyelek irredentizmusa idővel erősödni fog, s csupán idő kérdése a tartomány elszakadása és csatlakozása a nemzettársakhoz.⁶⁷

A tárgyalás egész menetét ezek a félelmek kísérték végig. Nyilván Czernin is, és maga a császár is azt a megoldást helyezte első helyre, amidőn a problémát maguk a központi hatalmak oldják meg, de nem zárta ki annak lehetőségét sem, hogy a „status quo ante” béke megkötését követően az elintézés az antanttal közösen kell, hogy történjék. Bármilyen történjék is – így Czernin – a Monarchiának ragaszkodnia kell a „szabad kéz” formulához, hogy adott esetben semmilyen posztulátum ne álljon a racionális rendezés útjában. Mindenek előtt az legyen a fő kívánság, hogy a német függőség ne öltön túl nagy méreteket.⁶⁸ Nem meglepő, hogy részt-

vevők között a terv legnagyobb ellenállásba Tisza részéről ütközött.⁶⁹ Lengyelországot oda kell adni Németországnak. Fölösleges az ellenállás egy olyan politikával szemben, amely az elmúlt években a legtöbb meglepetést okozta a maga sarkos fordulataival.⁷⁰

De a kérdés továbbra is nyitott maradt, mert a jövőbe egyikük sem látott bele: kivel kell megkötni a békét (nem egész egy hónappal vagyunk az orosz februári forradalom és majd egy évvel az 1917. novemberi bolsevik puccs előtt), mik lesznek a másik fél elvárásai és követelései, vissza kell-e adni Franciaországnak Elzász-Lotaringiát, vagy Oroszországnak – netalántán (!) – magát Lengyelországot? A Bethmann-Hollweg által 1914-ben említett dilatórikus megoldásnál egyik tanácskozó sem tudott jobbat mondani. Conrad von Hötzendorff vezérkari főnök sem, aki sajátos katonai szemléletéből adódóan az elégséges védelem szempontjából közelítette meg a kérdést Tiszának címezve: a lengyel ügy *nem csupán* Ausztria ügye, Magyarországé is éppúgy, mint az egész Monarchiáé, hiszen mint ahogy a folyó háború is mutatja, Magyarországot is Galíciában védik meg.”⁷¹

De a lengyelpolitika kényszerűség által diktált csődje feltartóztatlanul közeledett 1918 késő telén. Ez volt az a tárgyalássorozat, amely Brest-Litowskban kezdődött, s amelynek része lett az úgynevezett „Brotfrieden”, a „kenyérbéke”, lerombolva mindazon vívmányokat, amelyeket 1815-től kezdve a Monarchia lengyelpolitikájában elért. A háborús kimerültség, az éhező Bécs, a forradalom fenyegetése kikényszerítette alku, az 1918. február 9-én Brest-Litowskban aláírt úgynevezett „ukrán béke”, lesújtó következményekkel járt a lengyel társadalom és Ausztria–Magyarország viszonyában.⁷² A császár és Czernin úgy bocsátotta el a tárgyaló delegációt, hogy *mindenképpen* eredményt kell produkálniuk, meg kell kötni a megállapodást az orosz „maximalistákkal” (akkor még így hívták a bolsevikokat).⁷³

Az osztrák–magyar delegáció a tárgyalásokon hivatalosan szereplő szovjet delegáció háta mögött külön megállapodást írt alá az Ukrán Radával. A megállapodás értelmében az Ukrán Népköztársaságnak⁷⁴ másfél millió tonna gabonát kellett szállítania a Monarchia éhező városainak (A gabona sosem érkezett meg.). Cserébe a Monarchia vezetése lemondott a chełmi területről,⁷⁵ Bukovináról és Kelet-Galíciáról, amely a jövőben az Ukrán Népköztársaság részének lett volna tekintendő. A megkötött szerződés a Monarchiára ráragasztotta a „hítségő Ausztria” jelzőt, korábban Monarchia-hű személyiségek mondtak le pozícióikról, mint az egykori szófiai követ, Adam Tarnowski, az egykori galíciai helytartó, Michał Bobrzyński, a hosszú ideig pénzügyminiszter Leon Biliński és többen mások, mind a régi, osztrák–magyar hűségben élő, úgynevezett „krakkói konzervatív” táborból. A németek pedig nem hagyták, hogy az ellentét, amely Czernin, az uralkodó és a lengyel nemzet között keletkezett, kihasználatlanul maradjon. Sokadszor is hátra támadták a Monarchiát. Ugron István, a Ballhausplatz varsói követe a német főkormányzóság mellett írta egyik jelentésében az akkor már lemondott Czerninnek: [...] és mindent felajánlanak, hogy itt [Varsóban – T. Z.] az ausztrapolonista megoldást tökéletesen diszkreditálják. Teljes gőzzel dolgoznak azon, hogy láthatóvá váljanak az előnyök, amelyek a Németországhoz való csatlakozással járnak, s hogy az ausztrapolonista koncepció hátrányos következményeit kézzel foghatóvá tegyék.”⁷⁶

A sikertelen kísérletek patthelyezetbe vezettek. 1918. április 14-én Czernin lemondott. A történeti irodalomnak az a része, amely azt állítja, hogy a „kenyérbéke” bukott bele, nem jár messze az igazságtól. Jött ismét Burián, aki október végéig tovább szövögette lengyel terveit. Tovább küzdött a már rég elvesztett vártán, ahogy azt Werner Conze szellemesen megfogalmazta.⁷⁷ Voltak még az ausztrapolonista terv kilátásai szempontjából jó periódusok, de hiábavalónak bizonyultak a mérvadó személyiségek próbálkozásai. A katonai események – elsősorban a Monarchia hadseregének elakadó 1918. nyári offenzívája a Montelló-nál – bármilyen jó lengyel tervet az akadémikus spekulációk világába száműzték.

JEGYZETEK

1. Kriegsarchiv Wien. Armee-Oberkommando. Neue Feldakten. Militär-Generalgouvernement Polen. K. 1598. 1916/18 Diverse Akten.
2. Lemke, Heinz (1977): Allianz und Rivalität. Die Mittelmächte und Polen im Ersten Weltkrieg (Bis zur Februarrevolution). Hermann Böhlau Nachf. Wien–Köln–Graz.
3. Gyarmati Enikő (2017): A föderalizmus pozíciói a Nagy Háború korában. Friedrich Nauman „Közép-Európá”-ja száz év távlatából. In: Közép-Európai Közlemények, 2017/1. X. évfolyam 1. szám. No. 36. 159. old. 116. old.
4. Tefner Zoltán (2007): Az Osztrák–Magyar Monarchia lengyelpolitikája 1867–1914. L'Harmattan Kiadó, Budapest. 42–43. old.
5. Feldman, Wilhelm (1917): Geschichte der politischen Ideen in Polen seit dessen Teilungen (1795–1914). München–Berlin, Verlag von R. Oldenbourg. „Man erkannte, wie eine eigentümliche Logik der Geschichte die Leitung der nationalen Geschicke nach den Teilungen wechselweise je einem der drei Anteile anvertraut; nach dem Herzogtum Warschau fiel Kongreßpolen die Führerrolle zu; in den vierziger Jahren hatte sie das Großherzogtum Polen übernommen, und nach dem unheilvollen Versuch im Königreich kam nun endlich die Reihe an Galizien.” 228–229. old.
6. Topolski, Jerzy (1989): Lengyelország története. Gondolat Kiadó, Budapest. „Közvetlenül a bécsi kongresszus után, majd még több évtizeden át a konzervatív körök (az arisztokrácia egy része és a főpapság) arra számítottak, hogy megegyezésre jutnak a megszálló hatalmakkal, és a hozzájuk csatolt egyes területeken sikerül megvalósítani a politikai autonómiát. Ezek a remények azonban – beleértve a társadalom támogatásának megszerzését is – fokozatosan szertefoszlottak.” 251. old.
7. Tefner Zoltán (2007) 43. old.
8. Föderalizmuson a régi Ausztriában és a dualizmus idején a háromnál több történelmi identitás (formáció) meglétét értették. A csehek a Vencel-korona országait. A történelmi identitás fogalma Metternich politikai frazeológiájában „történelmi individualitás”-ként használatos, s nem volt nacionalista tartalma. Az ellentétpárról lásd Gyarmati (2017) 115–118. old.
9. Ress Imre (2007): Andrássy Gyula a „birodalmi miniszterelnök”? In: Történelmi Szemle, 2007/4. Somogyi Éva különszám. 534–537. old., ill. Tefner Zoltán (2004): Hohenwart, Beust, Andrássy és a lengyelkérdés. In: Valóság, 2004/8. 44–47. old.
10. Szávai Ferenc (2016): Küzdelem az egységes közép-európai gazdaságért: Hantos Elemér 1881–1942. In: Közép-Európai Közlemények 9: (4./No. 35.). 173–190. old.
11. Lagzi Gábor (2017): A lengyel nacionalizmus forrásvidékein – Roman Dmowski: Egy modern lengyel gondolatai (1903). In: Limes. Nemzeti programok. http://www.academia.edu/10244037/A_lengyel_nacionalizmus_forr%C3%A1svid%C3%A9kein_Roman_Dmowski_Egy_modern_lengyel_gondolatai_1903. Letöltve: 2017. március 25. 105. old.
12. Hantsch, Hugo (1963): Leopold Graf Berchtold. Grandseigneur und Staatsmann. Styria, Graz.
13. Haus, Hof- und Staatsarchiv Politisches Archiv I. Allgemeines. Geheime Akten. 1839–1868, 1873–1918. Liasse XLVII 1c. Die Frage österreichischen Gebietserwerbes im Nordosten im Falle eines glücklichen Krieges der Zentralmächte gegen Rußland. (Továbbiakban: HHStA. PA. I. Karton 496. Liasse XLVII 1c. Verschiedene Memoranden.) (Az irat fénymásolatát Fazekas István bécsi magyar levéltári delegátus bocsátotta rendelkezésemre.)
14. Tefner Zoltán (2011): Ugron István és a német külpolitika 1918 április-májusában. In: Századok, 2011/6. 145. évfolyam. 1421. old.
15. Uo.
16. Uo. 1422. old.
17. Uo.
18. Uo.
19. Riezler, Kurt (1972): Tagebücher, Aufsätze, Dokumente. Eingeleitet und herausgegeben von Karl Dietrich Erdmann. Vandenhoeck & Ruprecht in Göttingen. „Die Österreicher wollen unter keinen Umständen das Trentino abtreten. [...] Vielleicht will Burian den Zusammenbruch. Auch Tisza. Loslösung Ungarns. Dann bleibt uns nichts über als der Separatfrieden mit Russ-

- land früher als Oesterreich zu schliessen [,] ihm Galizien und die Bukowina anzubieten, kurz uns mit Russland über die Aufteilung Oesterreich zu verständigen.” 207. old.
20. „Als Lösung schlug er Außenminister Stephan Burián vor, dem jungen Königreich gegen finanzielle und wirtschaftliche Vorteile das sogenannte Großfürstentum Krakau, unter Zugabe einiger angrenzender rein polnischer Bezirkshauptmannschaften (etwa bis zum Dunajec), als Morgengabe abzutreten. Das restliche Galizien, in dem die Ukrainer dann eine knappe Majorität besäßen, wäre dann nach seiner Einschätzung leicht zu behaupten.” In: https://de.wikipedia.org/wiki/Leopold_Andrian
 21. Morgengabe, „móring”.
 22. HHStA. Krieg. 56/a/1. Polen seit der Proklamation von 5. XI. 1916. K. 1011. Andrian–Czerninnek, 1916. december 30. „Am wahrscheinlichsten erschien in Wien in dieser Zeit (April–Juli 1916) eine Theilung des Königreiches zwischen Deutschland und Oesterreich–Ungarn.”
 23. K. K. Orientalische Akademie, Wien.
 24. Tefner Zoltán (2016): Régi célokkal az elvesztett vártán. Burián István és a lengyel ügy az első világháborúban. In: Valóság, 216 december. 65. old.
 25. Uo.
 26. Uo.
 27. Gróf Tisza István összes munkái. 5. kötet (1933). Budapest. Tisza Buriánnak, 1916. július 15. „[...] megállapítani honnan, mikor, milyen erőt fordíthatunk a román veszély elhárítására és habozás nélkül megtenni a szükséges lépéseket, ha még oly fájdalmas is.” 247. o.
 28. Galántai József (1974): Az első világháború története. Akadémiai Kiadó, Budapest. 298. old. A németeké 85 ezer volt, az oroszoké 800 ezer.
 29. Tisza (1933) 247. old.
 30. Krupinski, Kurt (1941): Die Westmächte und Polen von Napoleon I. bis Versailles. München und Berlin. Mind Tisza, mind a magyar közvélemény inkább Trento megtartását választotta volna, mint Lengyelországot: „Was die Rückwirkung der Abtretung österreichisch–ungarische Gebietes auf die öffentliche Meinung der Monarchie betrifft, ist Graf Tisza der Ansicht, wenn auch das Geheimnis über die erfolgte Abtretung nicht zu halten sein wird, die große Öffentlichkeit dieses Opfer doch nicht so schmerzlich empfinden wird, als man annehmen könnte.” 223. old.
 31. Délszláv területek megszerzésére.
 32. Tisza Buriánnak, 1916. július 15. In: Tisza (1933) 247. old.
 33. Uo.
 34. Borsi-Kálmán Béla (1996): Nicolae Titulescu – hagyomány és európaiság. In: Kihívás és eretnokség. Adalékok a román–magyar viszony történetéhez. Sepsiszentgyörgy. 42–43. old.
 35. Tschirschky, Heinrich von (1858–1916): drezdai szász nemesi családban született, 1883-tól német diplomata. Állomáshelyei: Bern, Konstantinápoly, Athén, Szentpétervár, Luxembourg, Mecklenburgi német képviselő. 1906-ban külügyi államtitkár, 1907-től bécsi nagykövet.
 36. Burián Tiszának, 1915. július 16. In: Tisza (1933) 249. old.
 37. Uo.
 38. Uo. „Ne felejtjük el, hogy katonailag gyengébbek vagyunk Németországnál, politikailag előnyeink vannak, melyeket szövetségünk nagyon jól ismer és azért nem tartok erőszakoskodástól.” 249–250. old.
 39. Uo. 248. old.
 40. Szász Zoltán (1987): Románia kísérlete Erdély elfoglalására. In: Erdély története. Harmadik kötet. 1830-tól napjainkig. Szerk.: Szász Zoltán. Budapest. 1694–1695. old.
 41. Szokolay Katalin (1967): Az osztrák–magyar kormány lengyel politikája az első világháború idején. Akadémiai Kiadó, Budapest. 72. old.
 42. Ress Imre (2017): Das Königreich Ungarn im Ersten Weltkrieg. In: Die Habsburgermonarchie 1848–1918 Band XI. Die Habsburgermonarchie und der Erste Weltkrieg. 1. Teilband. Der Kampf um die Neuordnung Mitteleuropas. Hrsg.: von Helmut Rumpler im Auftrag des Institut für Neuzeit- und Zeitgeschichte an der Österreichischen Akademie der Wissenschaften Forschungsbereich Geschichte der Habsburgermonarchie. Sonderdruck, Wien. „Nach der Eroberung der russisch-polnischen Gebiete billigte er 1915 dann doch die subdualistischen

- Konzepte einer Eingliederung in Österreich. Mehreren Varianten der Umsetzung wurden diskutiert, so z.B. als Kompensation der Anschluss Bosnien-Herzegowinas an Ungarn und die Vereinigung Dalmatiens mit Kroatien-Slawonien.” 508. old.
43. Képviselőházi napló, 1910. XXVII. kötet. 1915. május 7–december 21. 592. országos ülés. 327. old.
 44. Uo. 327–328. old.
 45. Andrassy Gyula [ifj.] (1916): A világháború problémái. „Élet” Irodalmi és Nyomda Rt., Budapest.
 46. Gellért Oszkár (1917): Gróf Andrassy Gyula könyve a világháború problémáiról. In: Nyugat, 1917. 1. szám. In: <http://epa.oszk.hu/00000/00022/00213/06500.htm>. Letöltve: 2017. március 31.
 47. Jaworski, Władysław Leopold, lásd életrajzok jegyzéke.
 48. Andrassy Jaworskinak, 1916. augusztus 11. Idézi: Szokolay Katalin: Az osztrák–Magyar [...] 73. old.
 49. Bazyłow, Ludwik (1982): Sprawa polska po wybuchu pierwszej wojny światowej. In: Historia Dyplomacji Polskiej. Tom III. 1795–1918 pod redakcją L. Bazyłowa. Państwowe Wydawnictwo Naukowe, Warszawa. „Historia posunęła się nieubagłanym krokiem naprzód i nie zawróci z drogi. Niemcy i Austro nie miały zamiaru poruszania kwestii polskiej; poruszył ją los bitew. Teraz ona istnieje i czeka na swoje rozwiązanie. Rozwiążą ją Niemcy i Austro–Węgry [...]” 849. old.
 50. Uo. „Obaj zwolennicy prowadzenia wojny do tzw. zwycięskiego końca, obaj też dążąc do wycisnienia z ludności maximalnego potencjału wojskowego, opowiadali się daniem Królestwu form państwowych.” 850. old
 51. Szokolay [...]. 113. old.
 52. Ress (2017): „Im Sommer 1916 wurde die austro-polnische Lösung von Österreich-Ungarn offiziell ad acta gelegt, nachdem Tisza wegen des drohenden Kriegseintritts Rumäniens Burián aufgefordert hatte, die Ansprüche auf Polen aufzugeben, um die deutsche Unterstützung für die Verteidigung Siebenbürgen zu erhalten: [...]” 1141. old. Burián látszólag, hogy Tiszát leszerelje, visszavonulót fűjt, valójában azonban a harc a németekkel egészen leváltásáig tovább folyt.
 53. Uo. Például az ekkor már közkézen forgó Naumann-féle Közép-Európa-terven is.
 54. A tervezet címe: „Grundzüge der verfassungs- und verwaltungspolitischen Einrichtung des künftigen Königreiches Polen.” In: Komjáthy Miklós (1966): Protokolle des Gemeinsamen Ministerrates der Österreichisch-Ungarischen Monarchie (1914–1918). Magyar Országos Levéltár kiadványai, II. Forráskiadványok 10. Budapest.
 55. A tanácskozást Burián vezette. Stürgkh, Tisza, a hadügyminiszter von Krobatin, a pénzügyminiszter Koerber és a tengerészeti szekció helyettes vezetője von Kailer altengernagy voltak a résztvevők.
 56. „Die im Friedensvertrage an die Österreichisch-Ungarische Monarchie abgetretenen ehemals russisch-polnischen Gebiete werden mit dem dazu bestimmten Teile des Königreiches Galizien zum Königreiche Polen vereinigt.” In: Komjáthy (1966) 309. old.
 57. Uo. „Die oberste Regierungs- und Vollzugsgewalt im Königreiche Polen wird von dem in Wien residierenden und dem Reichsrat verantwortlichen Ministerium ausgeübt. Behufs Wahrnehmung der speziellen Interessen des Königreiches Polen wird dieses im Ministerrat durch einen besonderen dem Reichsrat verantwortlichen Minister vertreten sein.” 309. old.
 58. Uo. 309–311. old.
 59. Uo. „B) Stellungnahme der kgl. ung. Regierung zur Frage der Angliederung Russisch Polens an die Monarchie”
 60. „Die ungarische Regierung erklärt der Angliederung des nicht von Deutschland zu annektierenden Teiles Russisch-Polens an die Monarchie im Prinzip unter folgenden Bedingungen zuzustimmen: 1. Diese Angliederung kann der dualistischen Struktur der Monarchie und der paritätischen Stellung Ungarns keineswegs Einbusse tun. Nicht nur das historische Recht Ungarns, sondern die Lebensinteressen der Monarchie, als Grossmacht, [...]” In: Komjáthy (1966) 312. old.
 61. Uo. „Wir müssen die ganze Reihe von militärischen Aufgaben, welche es uns ermöglichen würden, wenigstens einen Teil unserer Gegner zum Frieden zu zwingen, in relativ kurzer Zeit

lösen oder uns mit einem bescheideneren Ergebnis abfinden und Frieden schliessen, bevor das Erschöpfungsmoment eintritt oder dessen Herannahen vom Feinde bemerkt wird.”

62. Uo. „[...] wesentlich besseres Kräfteverhältnis mit den slavischen Elementen treten können, als es jetzt der Fall ist.” 313. old.
63. Ferenc Ferdinánd és köre elképzelései három csoport szerint tematizálhatók: 1. trializmus, föderalizmus, magyarellenesség. A kérdés csak az volt, hogy melyik legyen a harmadik. A trónörökös a „horvátok” választ adta, de a tervezetések szintjén a csehek és a lengyelek is szóba kerültek. Lásd Gulyás László (2012): Küzdelem a Kárpát-medencéért. Reionalizáció és etnoregionalizmus, avagy a nemzeti és nemzetiségi kérdés területi aspektusai Magyarországon 1690–1914. Kárpátia Stúdió, Budapest. 139. old; Lásd még: Gulyás László (2012): Az Osztrák–Magyar Monarchia etnoregionalista átszervezésének tervezete. Aurél Popovici terve 1906. In: Majoros István főszerk.: Háborúk, békék, terroristák. Székely Gábor 70 éves. ELTE. Új- és Legújabbkori Történeti Tanszék. Budapest. 239–246. old.
64. HHStA. Politisches Archiv I. Krieg 56a/7. Karton rot 1015. Károly – II. Vilmosnak, 1917. augusztus 20.
65. Komjáthy (1966): Protokoll des zu Baden am 12.Jänner 1917 abgehaltenen Ministerrates für gemeinsame Angelegenheiten, unter dem Allerhöchsten Vorsitze Seiner Majestät des Kaisers und Königs. K.Z. 4. G.M.K.P.Z. 530. 440. old.
66. Uo. „Gelegentlich seines [Czernin – T. Z.] jüngsten Besuches in Berlin hätte die deutsche Regierung folgende Postulate aufgestellt: Räumung des k.u.k. Okkupationsgebietes und Errichtung einer deutschen Verwaltung unter einem sächsischen Prinzen als Regenten. Angesichts der katastrophalen Folgen, welche ein derartiger Schritt auf das Verhältnis Galiziens zu Österreich ausgeübt hätte, habe Graf Czernin die deutschen Vorschläge als undiskutabel zurückgewiesen [...]” 442. old.
67. Uo. „In seinen (Grafen Clams) Augen sei die Gefahr der Entwicklung irredentistischer Strömungen in Galizien eine sehr grosse, selbst wenn das Schalten und Walten der deutschen Faust die von Grafen Tisza skizzierten Resultate in Kongresspolen zeitigen sollten, denn das ideelle Moment der Vereinigung aller Konnationalen unter einem Dache sei ein nicht zu übersehender Faktor.” 444. old.
68. Uo. „Forderung der Errichtung einer polnischen Armee entfalle. Nach Ansicht des Ministers des Äussern müsse sich die Monarchie nunmehr freie Hand für alle Eventualitäten bewahren. Die günstigste Eventualität erblicke er selbstredend in einer Lösung der polnischen Frage ohne Zutun der Entente; es müsse aber auch die Eventualität einer Lösung der Fragen im Verhandlungswege mit der Entente respektive mit Russland in Betracht gezogen werden. Für diese Eventualität sei es vor allem notwendig, schon jetzt vorzubeugen, dass die deutsche Präponderanz allzu grosse Dimensionen annehme.”
69. Ress (2017): „Die Angst Ungarns vor einer Gefährdung des Dualismus durch den austro-polnischen und großkroatischen Trialismus.” 1139. old.
70. Komjáthy (1966): „[...] wegen der Sprunghaftigkeit der deutschen Politik, welche uns gerade in der polnischen Frage so manche unliebsame Überraschungen bereitet habe.” 443. old.
71. Uo. „Mit Bezug auf die Äusserungen des Grafen Tisza bemerkt der Chef des Generalstabes, dass die polnische Frage nicht als rein österreichische Frage betrachtet werden könne. Die bestmögliche Lösung dieser Frage herbeizuführen, sei ein eminentes Interesse beider Staaten der k.u.k. Monarchie, denn auch Ungarn werde, wie der Verlauf des Krieges deutlich zeige, in Galizien verteidigt.” 445. old.
72. Grossfeld, Leon (1962): Polityka państw centralnych wobec sprawy polskiej w latach pierwszej wojny światowej. Warszawa. „Fakt ten miał doniosłe znaczenie zarówno dla rozwoju sytuacji wewnętrznej w Polsce, jak i dla dalszego kształtowania się sprawy polskiej. W szczególności wywołał on falę ogromnego oburzenia przeciw obu państwom centralnym, a przede wszystkim przeciw »wiarołomstwu« monarchii i jej ministra spraw zagranicznych [...]”. 267. old.
73. Komjáthy (1966): „Der Minister des Äussern ist ermächtigt 1. eventuell und falls es nicht anders gehen sollte, mit den russischen Maximalisten in der von Grafen Czernin vorgeschlagenen Form ein Separatabkommen abzuschliessen, 2. wenn die Versorgungsverhältnisse in der Monarchie eine Fortführung des Krieges unmöglich erscheinen lassen sollten und eine reale Unter-

- lage vorhanden wäre, mit der Ukraine auf der Basis einer Zweiteilung Galiziens in Verhandlungen einzutreten. Die Schuld eines eventuellen Scheiterns dieser Verhandlungen müsste in ostensibler Weise den ukrainischen Vertretern aufgebürdet werden.” 633. old.
74. Az ukrán Központi Rada (Tanács) 1917 márciusában alakult. Nagygyűlése, a „3. Univerzálé” megalakította a (ma már meglehetősen rosszul hangzó) Ukrán Népköztársaságot. 1917 decemberében a bolsevikok megalapították Harkovban az Ukrán Szovjetköztársaságot, majd a Központi Radát elűzték Kijevből Zsitomirba. Ennek ellenére a breszt-litowski tárgyalásokon a Központi Rada volt a tárgyaló fél. Lásd Varga Beáta (2017): „Két Ukrajna?” Ukrajna megosztottságának történeti gyökerei. In: Közép-Európai Közlemények, 2017/1. X. évfolyam 1. szám. No. 36. 159. old.
 75. Chełmi terület: jelenleg a lublini vajdaság része. Ukránul Cholm. A középkorban halicsi fejedelmi székhely, 1795-től Oroszország, 1918-tól Lengyelország része. Vegyesen lengyel-ukrán lakosság lakja. Itt született Mihajlo Hruszevszkij (1866-1934) ukrán politikus, az Ukrán Népköztársaság elnöke. Az ukrán érvelés alapja a terület átadásakor a vegyes etnikai jelleg volt. Lásd Surányi Róbert (1994): Ukrajna és az európai hatalmak 1917–1921. In: História, 1994/7.
 76. HHStA. Ministerium des Aeussern. Politisches Archiv. Krieg 56a/7. Karton rot 1015. Verhandlungen über das polnische Problem seit Mitte April 1918. Ugron – Czerninnek, 1918. április 16.
 77. Tefner (2016). Burián kept on fighting for the “old aims which had lost” – said wittily Werner Conze. Lásd Conze, Werner (1958): Polnische Nation und deutsche Politik im ersten Weltkrieg. Köln-Graz. 371. old.

FELHASZNÁLT IRODALOM

- Andrássy Gyula [ifj.] (1916): A világháború problémái. „Élet” Irodalmi és Nyomda Rt., Budapest.
- Bazyłow, Ludwik (1982): Sprawa polska po wybuchu pierwszej wojny światowej. In: Historia Dyplomacji Polskiej. Tom III. 1795–1918 pod redakcją L. Bazyłowa. Państwowe Wydawnictwo Naukowe, Warszawa.
- Borsi-Kálmán Béla (1996): Nicolae Titulescu – hagyomány és európaiság. In: Kihívás és eretnek-ség. Adalékok a román–magyar viszony történetéhez. Sepsiszentgyörgy.
- Conze, Werner (1958): Polnische Nation und deutsche Politik im ersten Weltkrieg. Köln-Graz.
- Feldman, Wilhelm (1917): Geschichte der politischen Ideen in Polen seit dessen Teilungen (1795–1914). München–Berlin, Verlag von R. Oldenbourg.
- Galántai József (1974): Az első világháború története. Akadémiai Kiadó, Budapest.
- Gellért Oszkár (1917): Gróf Andrássy Gyula könyve a világháború problémáiról. In: Nyugat, 1917. 1. szám. In: <http://epa.oszk.hu/00000/00022/00213/06500.htm>. Letöltve: 2017. március 31.
- Gulyás László (2012/a): Küzdelem a Kárpát-medencéért. Reionalizáció és etnoregionalizmus, avagy a nemzeti és nemzetiségi kérdés területi aspektusai Magyarországon 1690–1914. Kárpátia Stúdió, Budapest.
- Gulyás László (2012/b): Az Osztrák–Magyar Monarchia etnoregionalista átszervezésének tervezete. Aurél Popovici terve 1906. In: Majoros István főszerk.: Háborúk, békék, terroristák. Székely Gábor 70 éves. ELTE. Új- és Legújabbkori Történeti Tanszék. Budapest. 239–246. old.
- Gyarmati Enikő (2017): A föderalizmus pozíciói a Nagy Háború korában. Friedrich Nauman „Közép-Európá”-ja száz év távlatából. Közép-Európai Közlemények, 2017/1. X. évfolyam 1. szám. No. 36.
- Képviselőházi napló, 1910. XXVII. kötet. 1915. május 7–december 21. 592. országos ülés.
- Komjáthy Miklós (1966): Protokolle des Gemeinsamen Ministerrates der Österreichisch-Ungarischen Monarchie (1914–1918). MOL kiadványai, II. Forráskiadványok 10. Budapest.
- Krupinski, Kurt (1941): Die Westmächte und Polen von Napoleon I. bis Versailles. München und Berlin.
- Lagzi Gábor (2017): A lengyel nacionalizmus forrásvidékein – Roman Dmowski: Egy modern lengyel gondolatai (1903). In: Limes. Nemzeti programok. http://www.academia.edu/10244037/A_lengyel_nacionalizmus_forr%C3%A1svid%C3%A9kein_Roman_Dmowski_Egy_modern_lengyel_gondolatai_1903_. Letöltve: 2017. március 25. 105. old.
- Lemke, Heinz (1977): Allianz und Rivalität. Die Mittelmächte und Polen im Ersten Weltkrieg (Bis zur Februarrevolution). Hermann Böhlau Nachf. Wien–Köln–Graz.

- Ress Imre (2007): Andrassy Gyula a „birodalmi miniszterelnök”? Történelmi Szemle, 2007/4. Somogyi Éva különszám.
- Riezler, Kurt (1972): Tagebücher, Aufsätze, Dokumente. Eingeleitet und herausgegeben von Karl Dietrich Erdmann. Vaandenhoeck & Rprecht in Göttingen.
- Surányi Róbert (1994): Ukrajna és az európai hatalmak 1917–1921. História, 1994/7. szám.
- Szász Zoltán (1987): Románia kísérlete Erdély elfoglalására. In: Erdély története. Harmadik kötet. 1830-tól napjainkig. Szerk.: Szász Zoltán. Budapest.
- Szávai Ferenc (2016): Küzdelem az egységes közép-európai gazdaságért: Hantos Elemér 1881–1942. Közép-Európai Közlemények 2016/4. (No.35).
- Szokolay Katalin (1967): Az osztrák–magyar kormány lengyel politikája az első világháború idején. Akadémiai Kiadó, Budapest
- Tefner Zoltán (2004): Hohenwart, Beust, Andrassy és a lengyelkérdés. Valóság, 2004/8. szám.
- Tefner Zoltán (2007): Az Osztrák–Magyar Monarchia lengyelpolitikája 1867–1914. L'Harmattan Kiadó, Budapest.
- Tefner Zoltán (2016): Régi célokkal az elvesztett vártán. Burián István és a lengyel ügy az első világháborúban. Valóság, 2016/december.
- Tefner Zoltán (2011): Ugron István és a német külpolitika 1918 április–májusában. In: Századok, 2011/6. 145. évfolyam.
- Tefner, Zoltán (2016): István Burián and the Settling of the Polish Issue during the First World War. In: Prague Papers on History of International Relations 2016/2.
- Gróf Tisza István összes munkái. 5. kötet (1933). Budapest.
- Topolski, Jerzy (1989): Lengyelország története. Gondolat Kiadó, Budapest.
- Varga Beáta (2017): „Két Ukrajna?” Ukrajna megosztottságának történeti gyökerei. Közép-Európai Közlemények, 2017/1. X. évfolyam 1. szám. No. 36.
- Villain, Jörg (1977): Zur Genesis der Mitteleuropakozeption Friedrich Naumanns bis zum Jahre 1915. In: Studien zur Geschichte des deutschen Imperialismus von der Jahrhundertwende bis 1917. Jahrbuch für Geschichte. Bd 15. Akademie Verlag, Berlin.

GYARMATI ENIKŐ

Phd-hallgató, Történelemtudományi Doktori Iskola, Eszterházy Károly Egyetem (Eger)
gyarmatieniko@t-online.hu

A FÖDERALIZMUS POZÍCIÓI A NAGY HÁBORÚ KORÁBAN. A LENGYEL TRIALIZMUS VERSUS DUALIZMUS KÉRDÉSE AZ OSZTRÁK ÉS MAGYAR POLITIKÁBAN 1914–1918

FEDERALISM DURING THE GREAT WAR. TRIALISM VERSUS DUALISM WITH POLAND IN THE AUSTRO- HUNGARIAN POLITICS 1914–1918

ABSTRACT

The autonomy of historical Poland as an independent state for the Triple Entente respectively as a self-dependent state for the Central Powers became a political objective during the Great War. The German Empire was interested first of all in a buffer state and integrating Poland economically into Middle Europe, while in the Austro-Hungarian Monarchy the Austro-Hungarian-Polish trialism as well the Austro-Polish dualism had been under consideration after the military successes in the Eastern Front in the middle of 1915. The present study highlights the pros and cons of the conceptions, discussed on the Cabinet meetings held October 2nd in Budapest and October 6th 1915 in Vienna. In spite of the fact, that the Hungarian Prime Minister Count István Tisza had not supported the idea of an Austro-Hungarian-Polish trialism and required substantial territorial compensations (the integration of Bosnia-Herzegowina, Dalmatia into the Hungarian Kingdom, a small territorial compensation around Fiume), and financial compensations (burdening Austro-Hungarian debts onto Poland, reduction of the financial quotas for the Hungarian Kingdom), all these compensations for accepting the Austro-Polish dualistic solution, he offered at the same time substantial support for the Austro-German politicians, who also rejected any constitutional modification of Austro-Hungarian Dualism. The destiny of Poland after the Great War lied in the hands of the Allies' politicians and as a result an independent Poland had been established instead of the alternatives of integration models into Austria-Hungary or the German Empire.

Kulcsszavak: Nagy Háború, Ausztria-Magyarország, ausztro-lengyel megoldás, dualizmus versus trializmus, Bosznia-Hercegovina és Dalmácia integrálása, nézetek a lengyel függetlenségről.

Key words: The Great War, Austria-Hungary, Austro-Polish solution, Dualism versus Trialism, The Integration of Bosnia-Herzegowina and Dalmatia, Conceptions on Polish independence.

1. Bevezetés

A történelmi Lengyelország önálló, független államának megteremtése a korszak nemzeti mozgalmainak egyik legerősebb nemzeti törekvése volt a Nagy Háború korában.¹ A magyar történeti szakirodalomban jobbra lengyelkérdésként tárgyalt történeti jelenség mind a nagyhatalmi háborús politika tekintetében, mind pedig a közjogi átalakulási igények története tekintetében jól feldolgozott szelete a hazai és az európai történetírásnak.² Általános történeti konszenzus szerint Lengyelország nem szerepelt az Osztrák–Magyar Monarchia háborús céljai között. A központi hatalmak keleti fronton elért katonai eredmé-

nyeinek következményei azonban előtérbe állították a lengyel állam újjászervezésének problematikáját úgy a Német Császárság, mind az Osztrák–Magyar Monarchia politikai közéletében. A lengyelek politikai és katonai támogatásának megszerzése a központi nagyhatalmak számára kulcskérdéssé vált, hiszen 1916-ban a háborúzó nagyhatalmak hadseregeiben 1,9 millió lengyel katona szolgált.³

Közvetlenül a háború kirobbanását követően a lengyelek számos politikai szervezet révén kívánták befolyásolni a nagyhatalmak lengyel politikáját. Az 1914. augusztus 16-án létrehozott Legfelső Nemzeti Bizottság elnökével, Julius Leo krakkói polgármesterrel⁴ osztrák védnökség alatt kívánta egyesíteni Lengyelországot. Ezt a szervezetet a galíciai pártok is támogatták, valamint kapcsolatokat ápolt Pilsudski Lengyel Nemzeti Szervezetével. A Roman Dmowski által létrehozott Lengyel Nemzeti Bizottság azonban az Oroszországon belüli lengyel autonómiát tűzte ki célul. Székhelye 1915-ben Szentpétervárott volt, majd átköltöztek Lausanne-ba. Ezt a lengyel szervezetet az 1914 szeptemberében a nemzeti demokraták által alapított Polgári Központi Bizottság is támogatta. Londonban a Lengyel Információs Bizottság képviselte a lengyelek ügyét, legfőbb angol támogatójaként Seton-Watsont tartják számon. Elsősorban a lengyel területek háború által sújtott részeinek segélyszállítványokkal történő ellátását koordinálta a Lausanne melletti Vevey-ben I. J. Paderewski által irányított Központi Segélyügynökség. Irodákat működtettek Londonban, Pétervárott, Rómában és Washingtonban, és elsősorban a Lengyel Nemzeti Bizottság égisze alatt tevékenykedtek. Ezek a lengyel szervezetek fontos szerepet játszottak a nagyhatalmak lengyel politikájában és az osztrák közjogi lehetőségek alakításában is.⁵

2. A szubdualizmus versus trializmus érvrendszere

Ez a tanulmány elsősorban a lengyelkérdés közjogi dimenziójának azt a szeletét kívánja egy esettanulmány keretében újragondolni, amely a nemzetközi és hazai történeti irodalomban az ausztró–lengyel megoldásként van jelen. Az ausztró–lengyel megoldás és a Közép-Európa koncepció junktimának, majd ennek megghiúsulása következtében folytatott német–osztrák–magyar vámuniós tárgyalások történetének ugyanúgy nem kívánok figyelmet szentelni, mint ahogy lemondok a háborús célpolitika és magának a lengyelkérdés eseménytörténetének ismételt bemutatásáról is. Elavult és modern tanulmányok sokasága áll ebben az esetben a történész szakma rendelkezésére. Elsősorban az a – repülésirányítási szakszóval élve – történeti „résidő” érdekel engem, amely alapján a lengyel állam integrálásának vitája a teljes önállóság (trializmus) vagy a korlátozott önállóság (szubdualizmus Ausztria keretében) elképzeléseiről mélységében világítják meg a háború alatti nemzetiségi törekvések alternatíváit. Ennek értelmében a tárgyalásom fókuszában az 1915. október 2-i magyar minisztertanácsi ülés, majd a négy nappal később, 1915. október 6-i bécsi közös minisztertanács ülés érveinek és ellenérveinek tüzetes rekonstrukciója áll. Az említett források alapján a magyar történeti irodalomban jól ismertek Tisza István területi kompenzációs követelései, amelyeket az ausztró–lengyel megoldásért cserébe kívánt realizálni.

A lengyelkérdéssel kapcsolatos magyar álláspontok hivatalos egyeztetésére az 1915. október 2-án tartott magyar minisztertanácsi ülésen került sor. A magyar miniszterelnök a közös osztrák–magyar minisztertanácsi ülésre történő felkészülés jegyében ismertette a kormány elképzelését a meghódított lengyel területek rendezésére vonatkozóan, és alapvetően a vélemények szondázása mellett saját javaslatának támogatását kérte a jelenlevőktől. A helyzetértékeléseket alapvetően három csoportba sorolhatjuk, noha ezek szorosan összefüggnek, és ok-okozati viszonyt is képeznek egymással. Az állásfoglalásokat leggyakrabban a nemzetiségi problémák megszorodásának félelme hatotta át. Ehhez kapcsolódóan

konkrét utalások hangoztak el arra vonatkozóan, hogy az esetleges lengyel függetlenség vagy a bosnyák–hercegovinai autonómia a nemzetiségi függetlenségi igények megnövekedéséhez vezet majd a Monarchián belül is. Az értékelések másik fontos szempontját képezte a közjogi szerkezet megtartásának igénye. Végül, de nem utolsósorban a mit nyerhet és mit veszíthet a Monarchia kérdésének alapján a kompenzációs igényekkel kapcsolatos álláspontok nyújtanak betekintést a lengyelkérdés mélységébe.⁶

A magyar miniszterelnök szerint Lengyelország Monarchiába történő integrálása előnyt jelent, mert ezáltal egy hatvan millió lakosú nagyhatalom jöhet létre. Ausztria–Magyarország az integráció által százötven millió korona többletbevételre tehet szert, ami a háborús terhek viselésében nem lebecsülendő hozzájárulást képez.⁷ A miniszterelnöki javaslat véleményezésére megfogalmazott vélemények fenti válaszcsoportokba történő sorolása természetesen önkényes, hiszen ezek egymással szorosan összefüggnek. Az érvek hierarchiájának és súlyának megállapításához azonban némi támpontot nyújtanak. A nemzetiségi problémáktól történő tartózkodást közvetíti az a vélemény, miszerint célszerű lenne Galícia északkeleti részét átengedni Oroszországnak, mert a kelet-galíciai lakosság rutén elemei megbízhatatlanok. A területi átengedés közgazdaságilag nem jelent veszteséget, további előny, hogy az oroszbarát lakosság nem „terhelne” a Monarchiát, valamint az így kialakított Bug–Złota–Dnyeszter határvonal stratégiailag is előnyt képez.⁸ Más vélemény szerint a nemzetiségi problematika súlyosbodása nem területi rendezéssel kerülhető el, hanem a dualisztikus alap feletti féltékeny örködéssel valósítható meg.⁹ Mivel a felelős pozícióban lévő politikusok egy része azon a véleményen volt, hogy magának a dualizmusnak kizárólag nemzetiségi ellenzői vannak, ezért a lengyelkérdés rendezésének szubdualista alternatíváját szintén a probléma súlyosbodásához vezető körülményként láttatták. Ennek kiküszöbölésére fogalmazódott meg az az elgondolás, hogy a dualista Monarchia érdekét jobban szolgálná egy olyan különbke Oroszországgal, ami Lengyelország integrálása nélkül jönne létre. Magyarország erősítését pedig kizárólag a hadseregek nemzeti alapra történő helyezése szolgálná.¹⁰

Magának a lengyelkérdésnek a fontosságát, aktualitását nem egyformán ítélték meg a résztvevők. A földművelési miniszter nem kívánt foglalkozni a kérdéssel, a véleménynyilvánítástól a jelenlévők között egyedül tartózkodott.¹¹ Elméletileg a mindenkori kormány legfontosabb tagja, a király személye körüli miniszter álláspontja szerint a kérdés azért nem bír aktualitással, mert számos közjogi nehézség elé állítja a duális Monarchiát.¹² Ezen álláspont értelmében inkább az Oroszországgal kötendő különbke mellett tette le a voksát. Úgy vélte azonban, hogy abban az esetben, ha mégis elkerülhetetlen Lengyelország Ausztriába történő integrálása, ezt átmenetileg oldják meg katonai uralom és közigazgatás bevezetésével, a közjogi kérdés rendezését pedig halasszák későbbre.¹³

Tisza István miniszterelnök azonban azon a véleményen volt, hogy a közjogi kérdésben állást kell foglalni. A magyar vélemények elsöprő többsége fényében a megoldás nem az osztrák–magyar–lengyel dualizmust megvalósító, szuverén Lengyelország helyreállítása, hanem az Ausztriába történő integrálást jelentő ausztró–lengyel megoldás, azaz egyfajta osztrák–lengyel dualizmus. Mivel azonban ez mind politikai, mind gazdasági tekintetben csak Ausztriára nézve lenne előnyös, szólt a magyar miniszterelnök érvelése, ezért a magyar kormány területi és anyagi kompenzációt kér az ausztró–lengyel elképzelés támogatásáért cserébe. Bosznia–Hercegovina Magyar Királyságba történő integrálását alátámasztja a miniszterelnök szerint a történelmi jog, annak földrajzi helyzete, valamint az, hogy a nagyszámú délszláv lakosság Ausztriához való tartozása az osztrák–németiség számára jelentene veszélyt. Ezzel a veszéllyel pedig a magyar nemzet a kedvezőbb számbeli arányaiból kiindulva jobb kilátásokkal birkózhat meg. A nemzetiségi bomlasztó erők miatt azonban kizárta Bosznia–Hercegovina esetében a közjogi autonómiát. A magyarok kom-

penzálását egyébként jogos igényként támogatta a horvát bán is Bosznia–Hercegovina és Dalmácia esetében.¹⁴ Továbbá Dalmácia azért kerüljön szintén a Magyar Királysághoz, mert financiálisan veszteséges és geográfiailag külön áll Ausztriától. A területi kompenzáció harmadik elemeként Tisza követelte még a Fiumétől nyugatra eső keskeny partmenti sáv átadását is.¹⁵

Ezen az ülésen a magyar minisztertanács felhatalmazta a miniszterelnököt, hogy az általa megfogalmazott javaslatokat megtegye a közös minisztertanács ülésen. Többségi támogatást kaptak szubdualista kompenzációs javaslatai.¹⁶ A magyar politikai vezetés legfontosabb célja volt, hogy a dualizmus és a paritás fenntartását az osztrák–magyar közös minisztertanács is támogassa. Az osztrák–magyar közös minisztertanács 1915. október 6-i összehívásának alapvető célja volt a felkészülés a német szövetséggel folytatandó tárgyalásokra, valamint az osztrák–magyar–német közös álláspont kialakítása a kongresszusi Lengyelország jövőjéről.¹⁷

Míg a magyar kompenzációs javaslat pénzügyi elképzelései a magyar megbeszélésen egyértelműen a háttérben maradtak, addig a közös ülésen konkrét számok formájában öltöttek testet a javaslatok.¹⁸ Mivel a hatalomért folytatott harc elsősorban az anyagi javak birtoklásért és elosztásért folyik, ez a feltételrendszer nagyobb súllyal esik latba az esélyek mérlegelésekor, mint a területi kompenzációk. A területi cserék és kompenzációk a háborús politikai taktika részét képezték. Tisza István súlyos pénzügyi árat kért magáért a szubdualista verzióért. Úgy érvelt, noha Bosznia–Hercegovina és Dalmácia Magyar Királyságba történő beolvasztása nem jelentene változást a pénzügyi kvótákban,¹⁹ addig ezt Lengyelország esetében kizártnak tartja. Először is Oroszország adósság nélkül adja át Lengyelországot a Monarchiának. Erre az adósságmentes Lengyelországra ezt követően az 1914. július 1-i osztrák–magyar adósságmegosztási elv mentén terjesszék ki ezt az elvet a lengyelekre, azaz a fejenként számolt 407 korona alapján tizenkétfélmillió lengyelre vetített öt milliárd korona adóssággal terheljék meg Lengyelországot. A módosított kvótaarányt pedig úgy képzelte el, hogy Ausztria hozzájárulása 72%-ra nőne, Magyarország kvótája pedig 28%-ra csökkenne.²⁰

A magyar javaslat felkészületlenül és váratlanul érte az osztrák felet.²¹ Az osztrák miniszterelnök, gróf Karl Stürgkh egyértelműen visszautasította a kvótákkal kapcsolatos bármilyen tárgyalást és állásfoglalást. Ugyanakkor a közjogi kérdésben, azaz a területi kompenzációkban ügyes húzással próbálta tesztelni a magyarok elhivatottságát saját államjogi viszonyaik irányában. Ha már a Magyar Királyság elutasítja a trializmust, javasolta, hogy alkalmazzák az ausztró–lengyel megoldásban a horvátok és a magyarok államjogi viszonyának mintáját úgy a politikai képviselőket, mint a gazdasági ügyek terén. Az osztrák javaslat kilátásba helyezte Lengyelország számára a parlamenti képviselőket mind a birodalmi tanácsban, mind a közös delegációban. A gazdasági autonómiát a lengyelek viszont úgy képzelték el, hogy bizonyos állami bevételek részükre történő átengedésére kerül sor. A másik lehetőséget, miszerint a horvát kiegyezési törvény mintája alapján kvótát állapítanának meg, az ausztriai lengyelek elutasították. Stürgkh osztrák miniszterelnök személy szerint egy harmadik utat vélt járhatónak, mégpedig az osztrák koronatarományok esetében alkalmazott pénzügyi struktúrák alkalmazását vélte előnyösnek. Ami a védelmi alkotmányt illeti, készek voltak szintén horvát–magyar mintára kidolgozni egy javaslatot.²² Az is egyértelműen rekonstruálható a jegyzőkönyvekből, hogy Stürgkh személyes véleménye maximálisan összhangban volt a magyar véleményekkel. Hiszen ő is annak a nézetének adott hangot, hogy csak a dualizmus fenntartásával őrizhető meg „Ausztria” jellege. A tizenkét millió lengyel nagy számbeli fölénye az osztrák–németeknél ugyanúgy félelem forrása volt. Az esetleges lengyel autonómia számukra sem volt kíváncsi, mivel más nemzetiségek függetlenségi igényének ösztönzését látták benne.

A magyar miniszterelnök számára tehát 1915. október elején a lengyelkérdés nem államjogi kérdés volt. A béketárgyalások kompenzációs lehetőségeként tartotta számon az ügyet. Tekintettel arra, hogy Lengyelország az Osztrák–Magyar Monarchia számára nem volt hadicél, az Oroszországgal kötendő jövőbeni békefeltételek kialakításában játszik majd fontos szerepet annak érdekében, hogy a Balkánon a Monarchia megőrizhesse nagyhatalmi befolyását. A közös ülésen elhangzott kompenzációs követelések vádját a magyar miniszterelnök a következő gondolatokkal utasította vissza: „Ausztia nagy, gazdag területre tesz szert, ami politikailag hátrányt, gazdaságilag előnyt szerez számára. Gazdaságilag Dalmácia és Bosznia–Hercegovina szegény országok, politikailag ugyanaz a helyzet itt is, mint Ausztia és Lengyelország között. Magyarország számára szintén nehézséget jelent alkotmányos értelemben integrálásuk. Magyarország szolgálatot tesz Ausztriának azzal, hogy ily módon a délszláv kérdés nehézségeit magára vállalja.”²³ Tisza stratégiai célja az volt, hogy a németekkel egy hónappal későbbre tervezett tárgyalásokat mindenféle kötelezettség nélkül folytassák le.²⁴ Burián osztrák–magyar külügyminiszter, aki az uralkodó távollétében a közös minisztertanácsi ülést elnökként vezette, szintén elvetette a lengyel állami önállóság igényének jogosságát.

A német katonai és politikai vezetés elsősorban egy lengyel ütközőállamban gondolkodott. Mindazonáltal kész volt tárgyalni arról, hogy a kongresszusi Lengyelország Ausztia részévé váljon, abban az esetben, ha cserébe Ausztia–Magyarország kész egy vámunió kiépítésére. A történeti irodalomban az ausztró–lengyel megoldás és a Közép–Európa koncepció junktimaként bevonult elképzelés megvalósítására azonban rendkívül rövid történeti résidő állt rendelkezésre. 1916 áprilisában a németek nyitottsága a junktim kérdésében gyakorlatilag megszűnt. A tárgyalások jelentős része a Nagy Háború utolsó két évében a vámuniós elképzelések egyeztetésére irányult, és az 1918. májusában megkötött spa-i egyezményben öltött konkrét formát.²⁵

A magyar belpolitikában kevés veszéllyel járt a lengyelkérdés szőnyeg alá seprése. Az osztrák belpolitika ezzel szemben rákényszerült arra, hogy foglalkozzon a lengyelkérdéssel. Az ausztriai lengyeleket tömörítő Polenklub már a háború közvetlen kitörésekor Galícia és a kongresszusi Lengyelország egységének megteremtését tűzte ki elérendő politikai célként.²⁶ Leon von Biliński,²⁷ a Polenklub elnöke 1915 és 1917 között ugyan elfogadta volna a szubdualista megoldást, a lengyelek többsége azonban a horvátországi analógiát elutasította. Stürgkh miniszterelnök noha a közös minisztertanácsi ülésen ezt a javaslatot beterjesztette, mint a jegyzőkönyv alapján más érvek mellett utaltam rá, azon a véleményen volt, hogy minden alapvető államszerkezeti változtatás annak súlyos következményei miatt a háború idején elkerülendő.²⁸ A nézetek jelentős különbsége mellett mindazonáltal a tárgyalások folytatását indokolta a lengyel parlamenti képviselő befolyása is. Galícia tartomány közel nyolcvan lengyel képviselőt delegált az osztrák képviselőházba. A száznyolc cseh képviselő mellett a legbefolyásosabb nemzetiségi képviselőcsoportot képezték.²⁹ Kortárs feltételezések szerint Galícia önállósítása és kikerülése az osztrák képviselőházból jelentősen csökkentette volna az osztrák–német képviselők befolyását a parlamentben.

1917 májusától az osztrák költségvetési szavazások azt bizonyították, hogy a lengyel képviselők szavazata nélkül nem születhetett volna meg az érvényes költségvetési provizórium. Az 1917. október 23-án lefolytatott költségvetési szavazás eredménye szerint a leadott 397 szavazatból 227 szavazatot kapott a kormányoldal, 170 szavazatot kapott az ellenzők tábora. Az ötvenhét szavazatkülönbségben a kormány mellett szavazott 54 lengyel és három ukrán képviselő.³⁰ Az 1918. július 6-i szavazás még inkább érzékelteti a lengyelek politikai befolyását annak ellenére, vagy éppen azért, mert jelentős csoportjai kiváltak és ellenzékbe vonultak.³¹ A 410 leadott szavazatból 215 jutott a kormányoldalnak, 195 az ellenzéknek. A lengyel képviselők közül itt is 54-en szavaztak a költségvetés elfogadására.

Öt lengyel képviselő pedig az elutasítására. Ekkor már azonban 25 ukrán képviselő ellenzékben szavazott.³² Ezt a sikert az osztrák kormány annak ellenére könyvelhette el, hogy 1917. május 28-án a Polenklub krakkói ülésén döntés született immáron a teljesen független Lengyelország követeléséről, ami a trializmust és dualizmust egyaránt támogató Biliński lemondását eredményezte.³³

Az osztrák lengyelek elégedetlenségét elsősorban két tényező táplálta. Noha 1916 augusztusában a Német Császárság és az Osztrák–Magyar Monarchia megállapodott a Lengyel Királyság háború után történő létrehozásáról, és 1916. november 5-én közösen proklamációt adtak ki ezen szándékukról, csupán egy király nélküli örökletes királyság és egy kormány nélküli államot hoztak létre. A németek érdektelensége azonnal beállt, amint nyilvánvalóvá vált, hogy nem valósul meg a lengyel ütőképes hadsereg felállításának terve. Nyilvánvalóvá vált az is, hogy állami intézmények nélkül nehéz a gyakorlatban kivitelezni a hadkötelezettséget és a sorozást. Amikor állami intézmények létrehozásáról 1917. szeptember 12-én közös manifesztum keretében döntés született, ez csupán az igazságszolgáltatás és oktatás önálló igazgatását érintette. A szintén ekkor felállított háromfős régenstanács hathatós működésének reményéért cserébe az osztrák kormány újra megkapta a Lengyel Klub támogatását a költségvetési provizórium négy hónapra történő meghosszabbításához.³⁴

Az osztrák kormánypolitika különböző politikai irányzatú képviselőinek az érdekei mellett érdemes tudatosítani, hogy maga az új uralkodó sem volt igazán híve a lengyelkérdés oly módon történő megoldásának, ami a dualizmus közjogi helyzetét átalakította volna. Noha a kortársi felelős politikusi nyilatkozatok alapján Lengyelország eredetileg nem szerepelt háborús célként az Osztrák–Magyar Monarchia háborús politikájában, rögtön a háború kezdetén születtek olyan munkák, amelyek Lengyelország háború utáni sorsát érintették. Nem kis szerepet játszott ebben az orosz nagyherceg 1914. augusztus 14-i lengyel autonómiát felajánló nyilatkozata, ami egyúttal a lengyelek kegyeiért folytatott nagyhatalmi harc kezdetét is jelentette.³⁵ I. Károly (a háború elején még főherceggként) 1914. decemberi háborús visszaemlékezéseiben az értelmetlenség és a káosz okozójának nevezte a lengyel trializmus alternatíváját. A főherceg tisztában volt azzal, hogy a németek inkább egy lengyel ütközőállam létrehozásában érdekeltek, míg az osztrák hivatalos politika inkább annexiópárti volt. Az ifjú főherceg uralkodóként maga sem kívánt több lengyel képviselőt a birodalmi gyűlésben, nem beszélve arról, hogy tartott a lengyel gazdaság erejétől is.³⁶

Az uralkodó hasonlóan az elhunyt Ferenc Ferdinand trónörökös és a Belvedere-kör politikai elképzeléseihez a kezdetektől a délszláv trializmus híve volt. Úgy vélte, hogy a háború a szlávság és a Balkán feletti uralomért tört ki. Elkötelezett híve volt a „Délszláv Birodalom” megteremtésének, amelyben nézetei szerint egyesülne a Bánát, Horvátország, Szlavónia, Bosznia–Hercegovina, a Szerb Királyság, Montenegró és Albánia egy része is osztrák vezetés alatt.³⁷ A trialista megoldás tehát önmagában nem volt számára idegen. Mégis a nagyhatalmi szövetségek érdekeinek mérlegelésekor úgy vélte, hogy ezt a megoldást az Osztrák–Magyar Monarchia érdekei alapján a Balkánon lehet reálisan kivitelezni. Lengyelország pedig legyen önálló és független, sorsáról pedig Oroszországgal közösen kell dönten.

Uralkodásának kezdetétől az antant szövetséggel folytatott titkos béketárgyalásokra megfogalmazott javaslatok folyamatosan visszatéró eleme volt Lengyelország szuverenitásának visszaállítása. XV. Benedek pápának 1918 február-márciusa során írt levelében a teljesen szabad önrendelkezést kívánta Lengyelországnak.³⁸ Mindez már a wilsoni elvek elfogadásának a jegyében és a különbéke reményében született.³⁹ Károly a béke érdekében Galícia megosztását is el tudta fogadni, azaz Galícia egy részét kész volt átadni Ukrajnának.⁴⁰ 1918 szeptemberében pedig egy utolsó békepróbálkozás keretében Franciaország

berni képviselőjén keresztül eljuttatott elképzelésében a lengyeleket, a csehszlovákokat és a jugoszlávokat az osztrák–németekkel és a magyarokkal egyenlő jogokkal kívánta felruházni. Kész lett volna az osztrák–magyar–lengyel trializmus helyett már az öt szuverén nemzetből álló államszövetségre.⁴¹ Bulgária kapitulálása azonban megghiúsította ezt a lehetőséget is.

Az önálló, független Lengyelország megteremtését egyértelmű prioritásként kezelték az antant szövetség országai 1917 elejétől. Ahogyan a titkos különbéke tapogatózások folyamán egyre nyilvánvalóbbá vált, hogy Elzász–Lotharingia németek részéről történő átadása minden különbéke egyértelmű feltétele az antant szövetség számára, az Osztrák–Magyar Monarchia kész volt feladni az ausztró–lengyel változatot 1917 áprilisában és hozzájárulni a német fennhatóság alatt történő lengyel területek egyesítéséhez, ha Németország lemond az 1870-ben megszerzett Elzász–Lotharingiáról.⁴² Az 1917. május 6-án ülésező közös minisztertanácson elhangzott helyzetértékelés szerint a németek részéről a lengyelkérdés egyébként is gazdasági kérdés, a fő német cél, Lengyelországot a német gazdasági rendszer részévé tenni. Mivel Anglia azért érvelt a háború folytatása mellett, mert úgy látta, hogy a két központi nagyhatalom katonai és gazdasági együttműködése a porosz militarizmus megerősödéséhez vezet, mindenféleképpen elkerülendővé vált annak látszata, hogy a Monarchia kész gazdasági unióra Németországgal.⁴³ Érdemes kiemelni, hogy Nagy Britannia 1916 nyarán/nyaratól cseh–lengyel föderációt szorgalmazott.⁴⁴ Franciaország pedig a párizsi Lengyel Nemzeti Bizottság 1917 szeptemberi elismerésével tette meg az egyik jelentős lépést a lengyelek hathatós nemzetközi támogatásának irányában.

Oroszország kiválása a háborúból jelentős mértékben hozzájárult ahhoz, hogy az antant szövetség egyre inkább egységesen tudott kiállni a független Lengyelország mellett. Az Egyesült Államok elnöke, Woodrow Wilson nem csupán 1918 januári tizennégy pontjában nyilatkozott erről alapvetően egyértelmű fogalmakkal, hanem már korábban az amerikaiak megváltozott háborús stratégiája részeként a frissen megválasztott amerikai elnök az 1916 novemberében Paderewskivel folytatott megbeszélésen támogatásáról biztosította a független Lengyelország elképzelést. Az amerikai elnök 1917. január 21-én elmondott éwertékelő beszédében egyesített Lengyelországról foglalt állást. Az antant részéről számos, kényszer hatása alatt született, általánosságokban fogalmazó kiáltvány született a lengyel függetlenségről 1917 folyamán. Az antant szövetségesek által elsőként jól körülírt garanciája a lengyel önállóság támogatásának az 1918. március 2-án a romániai Iasiban kiadott nyilatkozat volt. Ez azonban még nem vált nyilvánossá. Egységes antant fellépést a lengyel nemzeti ügyben a brit–francia–olasz–amerikai jegyzék közvetített 1918. június 3-án.⁴⁵

3. Összegzés

A háború utáni Lengyelország sorsáról a háborúból győztesen kikerült nagyhatalmak, azaz az antant szövetség tagjai döntöttek. Az antanton belül tesztelt számos föderációs elképzelés helyett az egyesített, független Lengyelország alternatívája vált politikai realitássá.⁴⁶ Az Osztrák–Magyar Monarchia és a Német Császárság által képviselt koncepciók nem csupán a háború elvesztése vagy a mindennapi háborús kihívások kezelése – mint például az élelmiszerhiány – miatt hiúsultak meg, hanem az általános osztrák–magyar politikai készség és kooperáció hiánya miatt. Az osztrák–lengyel megoldás alternatívájának esélytelensége mögött nyilván szerepet játszhatott az osztrák–lengyelek számbeli helyzetéből fakadó, alacsony politikai érdekérvényesítési képesség is. A magyar politikai ellenzék soraiban számos mértékadó személyiség nemcsak utólag értékelte járható útnak az osztrák–magyar–lengyel trializmust, hanem 1915–1916. évi parlamenti felszólalások is bizo-

nyítják, hogy lett volna politikai támogatottsága ennek a megoldásnak magyar részről.⁴⁷ A háború alatt elvárt, és törvények által is kikényszerített politikai egységtörekvésekben mindazonáltal hiányzott az ellenzék részéről a valódi akarat a mélyreható változtatásokhoz.

Tisza István ausztro–lengyel és magyar–bosznia–hercegovinai junktíma teljesíthetetlen feltételeket fogalmazott meg 1915 októberében. Az osztrák–magyar politikai elit nem állt készen semmilyen közjogi változtatás kivitelezésére. A trializmus, valamint a szubdualizmus formai elutasítása is a lengyel függetlenség által táplált nemzetiiségi igények megnövekedéséből fakadó aggályok hangoztatása mentén történt. Elsősorban nem a szubdualista területi kompenzációk, hanem valójában a kompenzációként követelt új osztrák–magyar pénzügyi feltételrendszer kínálta az osztrák–magyar–lengyel trializmus versus osztrák–lengyel dualizmus legnagyobb akadályát. Mind az osztrák–német, mind a magyar politikai elit befolyásos képviselői kettős mércével kezelték a korszak legnagyobb kihívását, a nemzeti elv érvényesítésének lehetőségeit. Lengyelország háború utáni sorsát a győztes antant-hatalmak döntötték el. A központi hatalmak integrációs alternatívái helyett Lengyelország területeinek egyesítésével a független Lengyelország létrehozása vált realitássá.

JEGYZETEK

1. A három nagyhatalom Oroszország, Poroszország és a Habsburg Birodalom által a 18. század végén végrehajtott három felosztás (1772, 1793, 1795) előtt működő Lengyel–Litván Államszövetség visszaállításának eszméi törekvése számos lengyel szervezet politikai célkitűzése maradt a 20. század második évtizedében is. Az 1772 és 1867 közötti osztrák politikáról lásd: Tefner Zoltán (2007): *Az Osztrák–Magyar Monarchia lengyelpolitikája 1867–1914*. L'Harmattan. Budapest. 21–47. old.
2. Batowski, Henryk (1980): *Die Polen*. In: *Die Habsburgermonarchie. Die Völker des Reiches*. Bd. III. (Die Habsburgermonarchie 1848–1918). Verlag der Österreichischen Akademie der Wissenschaften. Wien. 522–554. old., Majoros István (2001): *A lengyel kérdés az első világháború idején a francia külpolitikában*. In: *A Kárpát–medence vonzásában. Tanulmányok Polányi Imre emlékére*. Szerk. Fischer Ferenc. University Press. Pécs. 293–302. old., Romsics Ignác (2004): *Nemzet, nemzetiség és állam Kelet–Közép- és Délkelet-Európában a 19. és 20. században*. Napvilág. Budapest. 170–182. old., Tefner Zoltán (2010): *A lengyel-kérdés megoldásának alternatívái az osztrák-magyar külpolitikában az első világháború alatt*. I–III. In: *Trianoni Szemle* 2. szám 60–70. old., 3. szám 43–52. old., 4. szám 6–18. old., Szlanta, Piotr (2016): *Der lange Abschied der Polen von Österreich*. In: Rumpel Helmut hg. *Die Habsburgermonarchie und der Erste Weltkrieg*. Bd. XI. Teilbd. 1–2. (Die Habsburgermonarchie 1848–1918). Verlag der Österreichischen Akademie der Wissenschaften. Wien. Teilbd. 2. 813–851. old., Szokolay Katalin (1967): *Az osztrák–magyar kormány lengyel politikája az első világháború idején*. Akadémiai Kiadó. Budapest. 33–51. old.
3. Davies, Norman (2006): *Főnix. A lengyel állam újjászületése (1914–1918)* In: *Uő: Lengyelország története*. Osiris. Budapest. 720–721. old.
4. Leo, Juliusz Dr. iur. 1861–1918. 1904 és 1918 között haláláig Krakkó polgármestere volt. Ebben a minőségében vált az osztrák képviselőház tagjává 1911-ben. Adlgasser, Franz (2014): *Die Mitglieder der österreichischen Zentralparlamente 1848–1918. Ein biographisches Lexikon* Bd. I–II. (Studien zur Geschichte der Österreichisch–Ungarischen Monarchie) Verlag der Österreichischen Akademie der Wissenschaften. Wien, Itt: Bd. 1. 694. old.
5. Davies, Norman (2006): 719. old.
6. Magyar Minisztertanács Jegyzőkönyvek 1867–1944. A 18. ülés jegyzőkönyve (1915. október 2.) megtalálható K27191510021045–1058.jpg www.adatbazisok.online.hu.
7. Uo. K27191510021051.jpg.
8. Uo. K27191510021046.jpg.
9. Uo. K27191510021047.jpg.

10. Uo. K27191510021048.jpg.
11. Ghillány Imre, földművelésügyi miniszter a második Tisza István-kormányban 1913 és 1917 között.
12. A király személye körüli miniszter 1915 és 1917 között báró Roszner Ervin (1852–1928) volt.
13. K27191510021045.jpg.
14. Ivan Škrlec 1913–1917 között horvát bán.
15. K27191510021052.jpg.
16. Az osztrák–magyar dualizmus megtartása mellett érvelt: Jankovich Béla (1865–1939) vallás- és közoktatási miniszter, Balogh Jenő (1864–1953), igazságügyminiszter (1913–1917), Sándor János (1860–1922), belügyminiszter (1913–1917 között), báró Hazai Samu (1851–1942), honvédelmi miniszter 1910–1917 között, Teleszky János (1868–1939), pénzügyminiszter 1912–1917 között.
17. Az idős uralkodó, I. Ferenc József ezen az ülésen sem vett részt, az ülés elnöke így a közös osztrák–magyar külügyminiszter, báró Burián István volt. A magyar miniszterelnökön kívül jelen volt az osztrák miniszterelnök gr. Stürgkh, a közös pénzügyminiszter Dr. Körber, a közös hadügyminiszter Ritter von Krobatin és a haditengerészeti admirális képviselőtében von Kailer, viceadmirális. Komjáthy Miklós szerk. (1966): Protokolle des Gemeinsamen Ministerrates der Österreichisch–Ungarischen Monarchie (1914–1918). Akadémiai Kiadó. Budapest. 285. old.
18. Uo. Tisza előterjesztését lásd 298–302. old., ennek teljes szövege megtalálható 312–314. old.
19. 1915-ben az osztrák–magyar kvótaarány: 63,6–34,4 volt.
20. Komjáthy Miklós (1966): 301–302. old.
21. Uo. 303., 308. old.
22. Uo. 292–294. old. Magát a javaslat szövegét lásd: 309–312. old.
23. A szövegrészletet saját fordításomban közlöm. Lásd: Uo. 308. old.)
24. Báró Burián István közös osztrák–magyar külügyminiszter és Bethmann Hollweg német kancellár egyeztető tárgyalásaira a németek által javasolt harminc évre szóló osztrák–magyar–német vámszövetség tervéről volt az 1915. november 10–11-re tervezett találkozásonak a célja.
25. Mitteleuropa és a vámtárgyalások történetéről lásd: Németh István (2009): Hatalmi politika Közép-Európában. Német és osztrák–magyar Közép-Európa tervezés (1871–1918). L'Harmattan. Bp.
26. A Lengyelek Klubja (Polenklub vagy Koło polskie) folyamatosan működött az osztrák birodalmi gyűlés képviselőházában az 1861 és 1918 közötti törvénykezési periódusokban. Az osztrák képviselőházi frakciókról és klubokról lásd: Adlgasser, Franz (2014): Die Mitglieder der österreichischen Zentralparlamente 1848–1918. Ein biographisches Lexikon Bd. I–II. (Studien zur Geschichte der Österreichisch–Ungarischen Monarchie) Verlag der Österreichischen Akademie der Wissenschaften. Wien, Bd. 1. LXXIX–LXXXIII. valamint Tefner Zoltán (2005): A Lengyel Klub helye az osztrák–magyar politikában és a mürzstegi reformprogram. In: Erdődy Gábor – Pók Attila szerk. Nemzeteken innen és túl. Tanulmányok Diószegi István 70. születésnapjára. Korona. Budapest. 193–227. old.
27. Leon Ritter von Dr. iur. Biliński (1846–1923) 1898 óta volt tagja a Lengyelek Klubjának. Jogi doktorátusát 1867-ben a Lembergi Egyetemen szerezte meg. 1911 és 1912 folyamán annak elnökhelyetteseként, 1915 májusa és 1917 között elnökeként tevénykedett. 1919-ben a független Lengyelország pénzügyminiszterévé nevezték ki. Uo. Bd. 1. 86. old.
28. Höbelt, Lothar (2015): „Stehen oder Fallen?” Österreichische Politik im Ersten Weltkrieg. Wien–Köln–Weimar. Böhlau. 67. old.
29. Uo. 66. old.
30. Uo. 201. old.
31. Adlgasser, Franz (2014): LXXXIII. old. 1918 folyamán számos kiválást élt meg a Lengyelek Klubja. 1918 márciusában például a lengyel szociáldemokraták léptek ki, ez a csoport még 1916 késő telén a két császár független Lengyelország létrehozásáról szóló deklarációja után lett a Lengyelek Klubjának a tagja.
32. Höbelt, Lothar (2015): 255. old.
33. Uo. 166. old.
34. Uo. 113–115., 200. old.

35. A teljes szöveget közli: Davies, Normann (2006): 721. old.
36. Kovács, Elisabeth hg. (2004): Kaiser und König Karl I.(IV.). Politische Dokumente aus Internationalen Archiven. Bd. 2. Böhlau Verlag. Wien–Köln–Weimar. IV. Károly háborús visszaemlékezéseit lásd: 49–86. old., itt a lengyel kérdésről konkrétan: 74., 82. old.
37. Uo. 78. old.
38. Kaiser und König Karl an Papst Benedikt XV. Wien, 1918. február/március. In: Kovács Elisabeth (2004): 311–313. old.
39. Entwurf einer „Allerhöchsten Antwort“ Kaiser und König Karls an „den Präsidenten der Vereinigten Staaten von Amerika“. Wien, 1918. március 22. Uo. 313–318 old. A nézetek közelségéről vallott gondolatait lásd 314 old.
40. „Vineta–Fragment“ Aufzeichnungen Kaiser und König Karls über die Monate Jänner bis April 1918. Uo. 318–336. old. Itt: 321. old.
41. Emile Haguenin an den französischen Aussenminister Stéphen Pichon: „Österreich–Ungarisches Separatfriedensprojekt zwischen der Entente, Österreich–Ungarn und Bulgarien. Bern, 1918. szeptember 18. Uo. 386–388. old.
42. Graf Ottokar Czernin közös osztrák–magyar külügyminiszter 1917. áprilisi javaslatáról lásd: Hajdú Tibor–Pollmann Ferenc (2014): A régi Magyarország utolsó háborúja 1914–1918. Osiris Kiadó. Budapest. 240. old.
43. Komjáthy Miklós (1966): 499–510. old. Közös minisztertanácsi megbeszélés: 1917. május 6.
44. Hajdú–Pollmann (2014): 235–236. old.
45. Davies, Norman (2006): 724–725. old.
46. Németh István szerk. (2014): Az első világháború 1914–1918. Tanulmányok és dokumentumok. L'Harmattan. Budapest., Romsics Ignác szerk. (1995): Magyarország és a nagyhatalmak a 20. században. Teleki László Alapítvány. Budapest.
47. Andrassy, Julius von (1920): Diplomatie und Weltkrieg. Ullstein. Berlin. 106–113. old.

FELHASZNÁLT IRODALOM

- Adlgasser, Franz (2014): Die Mitglieder der österreichischen Zentralparlamente 1848–1918. Ein biographisches Lexikon Bd. I–II. (Studien zur Geschichte der Österreichisch–Ungarischen Monarchie) Verlag der Österreichischen Akademie der Wissenschaften. Wien.
- Batowski, Henryk (1980): Die Polen. In: Die Habsburgermonarchie. Die Völker des Reiches. Bd. III. Verlag der Österreichischen Akademie der Wissenschaften. Wien. 522–554. old.
- Davies, Norman (2006): Főnix. A lengyel állam újjászületése (1914–1918) In: Uó: Lengyelország története. Osiris. Budapest. 717–728. old.
- Galántai József (1974): Magyarország az első világháborúban (1914–1918). Akadémiai Kiadó. Budapest.
- Hajdú Tibor–Pollmann Ferenc (2014): A régi Magyarország utolsó háborúja 1914–1918. Osiris Kiadó. Budapest.
- Höbelt, Lothar (2015): „Stehen oder Fallen?“ Österreichische Politik im Ersten Weltkrieg. Wien–Köln–Weimar. Böhlau.
- Komjáthy Miklós szerk. (1966): Protokolle des Gemeinsamen Ministerrates der Österreichisch–Ungarischen Monarchie (1914–1918). Akadémiai Kiadó. Budapest.
- Kovács, Elisabeth hg. (2004): Kaiser und König Karl I.(IV.). Politische Dokumente aus Internationalen Archiven. Bd. 2. Böhlau Verlag. Wien–Köln–Weimar.
- Magyar Minisztertanácsi Jegyzőkönyvek 1867–1944. Magyar Minisztertanács 18. ülés 1915. október 2. K27191510021045.jpg–K27191510021058.jpg www.adatbazisokonline.hu
- Majoros István (2001): A lengyel kérdés az első világháború idején a francia külpolitikában. In: A Kárpát–medence vonzásában. Tanulmányok Polányi Imre emlékére. Szerk. Fischer Ferenc. University Press. Pécs. 293–302. old.
- Németh István szerk. (2014): Az első világháború 1914–1918. Tanulmányok és dokumentumok. L'Harmattan. Budapest.
- Rauchensteiner, Manfred (2013): Der Erste Weltkrieg und das Ende der Habsburgermonarchie 1914–1918. Böhlau Verlag. Wien–Köln–Weimar.

- Romsics Ignác főszerk. (2010): Magyarország az első világháborúban. Kossuth Kiadó – Hadtörténeti Intézet és Múzeum. Budapest.
- Romsics Ignác (2004): Nemzet, nemzetiség és állam Kelet–Közép- és Délkelet–Európában a 19. és 20. században. Napvilág. Budapest. 170–182. old.
- Romsics Ignác szerk. (1995): Magyarország és a nagyhatalmak a 20. században. Teleki László Alapítvány. Budapest.
- Szlanta, Piotr (2016): Der lange Abschied der Polen von Österreich. In: Rumpler Helmut (hg.). Die Habsburgermonarchie und der Erste Weltkrieg. Bd. XI. Teilbd. 1–2. (Die Habsburgermonarchie 1848–1918). Verlag der Österreichischen Akademie der Wissenschaften. Wien. 813–851. old.
- Szokolay Katalin (1967): Az osztrák–magyar kormány lengyel politikája az első világháború idején. Akadémiai Kiadó. Budapest.
- Tefner Zoltán (2010): A lengyel-kérdés megoldásának alternatívái az osztrák-magyar külpolitikában az első világháború alatt. I-III. In: Trianoni Szemle 2. szám 60-70. old., 3. szám 43-52. old., 4. szám 6-18. old.
- Tefner Zoltán (2007): Az Osztrák-Magyar Monarchia lengyelpolitikája 1867-1914. L'Harmattan. Budapest.
- Tefner Zoltán (2005): A Lengyel Klub helye az osztrák-magyar politikában és a mürzstegi reformprogram. In: Erdődy Gábor–Pók Attila szerk. Nemzeteken innen és túl. Tanulmányok Diószegi István 70. születésnapjára. Korona. Budapest. 193-227. old.

DR. PHD SUBA JÁNOS
 térképtárvezető, Hadtörténeti Intézet és Múzeum, Hadtörténeti Térképtár, Budapest
 suba.janos@mail.militaria.hu

DEMARKÁCIÓS VONALAK FELVIDÉKEN 1918. (KARTOGRÁFIA-ELEMZÉS)

LINES OF DEMARCATION IN UPPER-HUNGARY, 1918.

ABSTRACT

The Czech and the Slovakian National Council had definite ideas about the boundaries of the future Czechoslovakian state. The Czech government was seeking to occupy the demanded territory before the decision of the peace conference. Masaryk, who was the President of the Czechoslovakian Republic, demanded the evacuation of Slovakia repeatedly. According to the Hungarian government, the occupation was not a political issue but the question of strategic expediency. That is why a Line of demarcation was created (between Bartha, minister of foreign affairs and Milan Hodza, Czech envoy). This Bartha–Hodza line of demarcation roughly followed the Northern geographical line of the Hungarian language border.

The Hungarian government had an illusion that the final line of demarcation would be set by taking the temporary agreement into consideration. The president of the French military mission, Vix lieutenant-colonel, handed over the list on December the 24th, 1918 that defined the historical borders of the Slovakian land, behind which the Hungarian legions had to be ordered. This made the line(s) of demarcation that had been created earlier pointless. In addition, the Czech army did not cease its attacks afterwards, willing to occupy as big territories as possible.

Kulcsszavak: Szlovák nemzeti tanács, Masaryk, Bartha–Hodza demarkációs vonal, Francia katonai misszió, Vix alezredes, Szlovákia történelmi határa.

Key notes: Slovakian National Council, Masaryk, Bartha–Hodza line of demarcation, French military mission, Vix lieutenant-colonel, historical borders of the Slovakian land

1. Bevezetés

1918. október 31-én a magyar polgári demokratikus forradalommal egy időben az Osztrák–Magyar Monarchia felbomlása felgyorsult. November 1-jén Linderer Béla hadügyminiszter elrendelte, hogy a magyar csapatok tegyék le a fegyvert. 1918. november 3-án a padvai fegyverszünet aláírásakor az Osztrák–Magyar Monarchia gyakorlatilag a következő részekre esett szét:

- ✓ Magyarország, Horvátország és Szlavónia nélkül.
- ✓ Zágrábban a horvátok már 1918. október 2-án kimondták elszakadásukat Magyarországtól.
- ✓ Megszületett Német-Ausztria a Ciszlajtaniai német lakta területekből.
- ✓ Csehszlovákia: még egyelőre Csehország, Morvaország, valamint Szilézia cseh és morva lakta részeiből.
- ✓ Létrejött Jugoszlávia az alábbi alkotórészekből: Horvát-Szlavonország, Bosznia-Hercegovina, Dalmácia, az Osztrák örökös tartományok horvát és szlovén lakta területeiből, illetve Szerbiából.

- ✓ Nyugat-Ukrajna, Kelet-Galícia és Bukovina ukrán lakta területéből.
- ✓ Nyugat-Galícia és Szilézia lengyel lakta területének igazgatását a Lengyel Köztársaság nevében működő Krakói felszámoló bizottság vette át.

Ezek az államok területi követelésekkel léptek lel egymás ellen.¹ Továbbá területi igényei voltak Romániának, Szerbiának, és Olaszországnak. Horvátországban erőteljes mozgalom bontakozott ki a Szerbiával való egyesülés mellett. Bécs Németország felé, Lemberg pedig Nyugat-Ukrajna felé vonzódott. Teljes volt a zűrzavar.² Közben mindenki hadsereget szervezett, és mindenki ellen harcolt, azért hogy a békekonferencián, birtokon belül tárgyalhasson.

IV. Károly király lemondásával, az egykori Monarchia „jogilag” is az egymástól független és egymással civakodó államok halmazává vált. A kortárs is így látta: „Az első mámorral elmúlt a testvériség. A gyűlölet újra éledt. Horvátországból elmenekülnek a magyarok. Szlovének, horvátok, osztrák- németek egymással versenyeznek abban, hogy kifoszszák és meggyötörjék az olasz frontról hazatörekvő magyar katonákat. Galiciában egymást gyilkolják a lengyelek és az ukránok. Erdélyben a román tenger közepén állandó rettenet a magyarság élete, a csehek kapzsi szerző vággyal fegyveres erőt küldenek Magyarország földjére. Ebben a pillanatban úgy látszik, hogy a Monarchia minden népe. háborúban áll minden más nép ellen és mind együtt szövetkezik a magyarság megrontására. A balkáni vérbosszú országa lettünk, ahol hiába minden béketárgyalás, európai határozat, népeknek kijáró önrendelkezési jog, szemet, szemért, fogat fogért, vért vérért kegyetlen elve száll majd nemzedékről nemzedékre.”³

2. Belgrádi konvenció

Ilyen szituációban zajlott le a Károlyi Mihály vezette magyar fegyverszüneti küldöttség Belgrádi útja. A Károlyi Mihály kormánynak egyik első lépése az antant hatalmakkal való viszony rendezése volt. Jelen esetben a Balkánon állomásozó francia haderő vezetőjével, Franchet d'Espèrey-vel.⁴ A monarchia felbomlása miatt a francia tábornok érvénytelennek tartotta a padovai fegyverszünetet, és november 5-én átkelt a Száván serege élén. Úgy gondolta, hogy a padovai fegyverszünet csak az olasz demarkációs vonalat írta elő, és a feltételek Magyarországra nézve nem jártak konkrét következményekkel.⁵ Ezért a magyar kormánynak új katonai megállapodást kellett kötnie az antant államok és szövetségeseik képviselőivel. A Belgrádi katonai konvenciót november 13-án írtak alá.⁶ Az egyezmény értelmében a „magyar Kormány összes csapatait északra vonja vissza attól a vonaltól, amelyet a Nagy-Szamos felső folyása, Beszterce–Marosfalu–Maros folyónak a Tiszába való torkolata, Szabadka, Baja, Pécs, amely helyeket a magyar csapatok nem tarthatnak megszállva s a Dráva folyása, alkot addig, ahol ez a folyó a Szlavón-Horvát határral összeesik”.⁷

Az egyezmény megkönnyítette Magyarország katonai-politikai megszállását, mivel adott frontszakaszra kötöttek. Ugyanakkor biztosíték volt arra, hogy a magyar kormány nem támaszt nehézséget sem a stratégiai pontok megszállásában, sem az ország közlekedési vonalainak és eszközeinek használatában.⁸

3. A Felvidéki demarkációs vonalak kialakulása

3.1. A demarkációs vonalak sajátosságai

„A demarkációs vonal az ellenséges felek kölcsönös beleegyezésével fegyverszünetek alatt a terepen kijelölt határvonal, amelyet a további összeütközéseknek elejét veendő hadakozó felek csapatai és egyénei át nem léphetnek.”⁹ A megfogalmazásból megállapítható a demarkációs vonal első jellemzője, az ideiglenesség. Amikor a katonai erőt a háborús célok elérésében háttérbe szorítja más politikai, diplomáciai eszközök alkalmazása, illetve a kettő kombinálása. A másik jellemzője a terepen kijelölt vonal. Ugyanis először a térképen meghúzott vonalat a terep sajátosságaihoz kell igazítani. Azonban az ideiglenesség miatt erre sokszor nem kerül sor, mert már átléptek, és így érvényét veszítette a megállapodás.

Ezért át kell tekintenünk a Cseh Nemzeti tanács, illetve a Csehszlovák állam vezetőinek elképzeléseit a létrejövő csehszlovák állam határaitra, mint hadicélra vonatkozólag.¹⁰

3.2. Cseh és szlovák elképzelések „Szlovákia” határáról

A Cseh Nemzeti Tanácsnak határozott elképzelései voltak a leendő Csehszlovák állam határáiról. Supka Géza Prágai magyar követ 1918. november 7-én jelentette, hogy a Cseh Nemzeti Tanács igényt tart Észak-Magyarország területére a Duna vonala–Vác–Gyöngös–Miskolc–Tokaj–Csap–Máramarosziget–Verecke vonaláig.¹¹

A csehszlovák kormány arra törekedett, hogy az általa igényelt területet még a békekonferencia döntése előtt birtokba vegye.¹² Ezt egyfelől diplomáciai úton, másfelől a Vág völgyében és a Morva folyótól keletre működő csapatainak megerősítésével igyekezett elérni. Ezt bizonyítja, az a jegyzék, amelyet Masaryk – a Csehszlovák Köztársaság elnöke – intézett Károlyi Mihályhoz 1918. november 14-én. Ebben Szlovákia kiűrését követelte, azzal hogy „a magyar kormány haladéktalanul adjon parancsot hadseregének, hogy csapatai, tartózkodjon biztonsági csapataink kiűzésétől”.¹³

A jegyzék egy szóval sem említi Szlovákia határait. Ugyanakkor a már aláírt belgrádi katonai egyezmény tizenhetedik pontja szerint a magyar területek magyar közigazgatás alatt maradnak volna.

A Szlovák Nemzeti Tanács nevében Milán Hodza¹⁴ – akit Budapesti követté neveztek ki – a következő területek átadását követelte: „Trencsén, Nyitra, Bars, Turóc, Árva, Liptó, Szepes, Sáros és Zólyom megyék teljes egészben, Pozsony városa, Pozsony megye Csallóköz nélkül. Selmecbánya városa, Hont megye Hontnadas¹⁵–Magasmajtény¹⁶ vonalától északra Nógrád megye Balassagyarmat, Losonc és Salgótarján városával együtt, e helységek¹⁷ délről eső részét Magyarországnak hagyva, Abaúj-Torna megyének Seps¹⁷–Nagyida¹⁸–Hernádsadány¹⁹ vonalától északra eső része, Kassa városa. Ung megye Kozma²⁰–Ungvár vonalától északra eső része, innen Abaúj–Szina²¹ irányába északra húzódó vonal, amely község Csehszlovákiáé.”²²

Ebből is látható, hogy a Szlovák Nemzeti Tanács nem tartott igényt: Csallóközre, Komárom és Esztergom megyékre, és az Ipolyságra. Salgótarjánt és Pozsonyt nem etnikai, hanem gazdasági okokból igényelték. Pozsony – ezt Masaryk is elismerte – lakosságát tekintve, nem szlovák, de nem is magyar, hanem német, vidéke viszont szlovák és Csehszlovákiának gazdasági okokból szüksége van Pozsonyra. Pozsony lesz a mi dunai kikötőnk – mondta Masaryk – kivitelnk nagy részének, főleg a cukornak, a fának és a szénnek vízi utakra van szüksége.²³

Az igényeit határvonal Losonctól keletre sehol sem érte el a békeszerződésben később megállapított határokat. És a területi követelés mérsékeltebb volt, mint a Cseh Nemzeti Tanács területi követelése.

3.3. A Bartha–Hodza demarkációs vonal születése

Milán Hodza – aki a szlovák politikai elit megbízásából november 23-a óta Budapesten tartózkodott – 1918. november 25-én tárgyalásokat kezdett a magyar kormánnyal. Közben a Szlovák Nemzeti Tanács képviselői is Budapestre utaztak. Hodza megkezdte tárgyalásait, anélkül hogy erre Prágából megbízást kapott volna. Ezért ezek a tárgyalások Prágában nagy ellenállást váltottak ki. Hodza azért kezdett tárgyalásokba, mert a szlovák elit hatalmát – a cseh megszálló csapatok gyengesége, Prága és Párizs segítségnyújtásának elmaradásával – csak a magyar kormánnyal kötött kompromisszum menthette meg. Mint mondotta: „A tárgyalások fő célja az én felfogásom szerint egy olyan átmeneti helyzetnek a teremtése volt, amelyet a magyar kormánynak a csehtót állammal szemben való felfogása tett szükségesé.” Ugyanakkor hangsúlyozta törekvését, arra hogy: „A béketárgyalásokig bizonyos provizóriumot létesítsünk, kapcsoljunk ki bizonyos elvi kérdéseket, elsősorban a területi kérdést, másodsorban a csehszlovák orszáig igényeit.”²⁴

A magyar politikusok is nagy reményeket fűztek a tárgyalásokhoz. A nyitrai alispán jelentette, hogy: „Az egész vármegye szorongva és aggódva várja a budapesti tárgyalások eredményét, és az utolsó órában kérjük minden lehető módon, befejezését és a cseh csapatok azonnali kiharcolását sürgetni, ellen esetben a közrend és biztonság teljesen felbomol, és beláthatatlan események következnek be.”²⁵

Hodza tárgyalási alapja egy nemzetiségi térkép volt, amelyet a cseh békedelegáció is használt Párizsban a béketárgyalásokon. A térképen a már említett területi követelések voltak berajzolva, etnográfiai határként, ahol 50–100%-ban szlovákok élnek. A magyarok nem fogadtak el a térkép adatait. A tárgyalásokon a vármegyék nemzetiségi viszonyait vették alapul, és csak a járásokra lebontva ismerték el az 50%-os nemzetiségi arányt. Egyébként, a tárgyalások tizenöt vármegyéről folytak.

Ha a közigazgatási járások szerint nézzük a magyarlakta területet; elhelyezkedését, az 1910. évi statisztika alapján a következő képét kapjuk: a magyar többségű járások a somorjai (90%), a dunaszerdahelyi (99%), a komáromi (96%), a galántai (90%), és a vágselyei (70%). Az ógyallai (93%), a szenci (77%), az érsekújvari (55%), a párkányi (97%), a verebélyi (56%). A zselizi (96%), a korponai (58%), a losonci (47%), a feledi (97%), a rozsnói (54%). A nagykaposi (74%), a királyhelmeci (99%), a sepsii (81%).

A magyar nyelvterülethez tartozó legnagyobb városok a megyei székhelyek közül Pozsony, Kassa, Munkács és Ungvár volt. A magyarok száma az 1910. évi népszámlálás szerint egész Szlovákiában 893 000 volt, szemben 1 686 000 szlovákkal.²⁶ Ehhez jöttek még természetesen a Kárpátaljai magyarok is.

Közben Vix alezredes²⁷ december 3-án, Budapesten jegyzéket nyújtott át a magyar kormánynak. Ebben az Antant utasította Károlyit Szlovákia kiürítésére. „Az antant elismerte a csehszlovák államot és az antanthatalmak a csehszlovák hadsereget is szövetségeseiknek ismerték el. A csehszlovák államnak jogában áll megszállni Szlovákia területét. Mar azon okból is, hogy a csehszlovák állam, mint szövetséges hadviselő fel részt vesz a fegyverszünet végrehajtásában is, amely elrendeli a volt Osztrák–Magyar Monarchia megszállását. Ennek folytán megbíztak, hívjam fel a magyar kormányt, hogy haladéktalanul vonja vissza csapatait a szlovák területről.”²⁸

A jegyzék nem határozta meg pontosan, hogy mit kell érteni szlovák területen. Ezért Hodza folytatta tárgyalásait. 1918. December 4-én táviratozott Párizsba Benešnek, hogy kérjen felhatalmazást a következő városok megszállására: Pozsony, Galánta, Érsekújvár, Komárom Léva, Ipolyság, Balassagyarmat, Salgótarján, Losonc, Rimaszombat, Rozsnyó, Kassa a szlovák lakosságú környékük, Töketeremes, Csap és Ungvár.²⁹

Egy másik táviratban már a Duma vonalát az Ipoly torkolatáig igényelte.³⁰ Ugyanakkor felkérte Vix alezredest, hogy kérjen utasításokat a határvonalakra vonatkozólag. Vix továbbbította Hodza javaslatait.

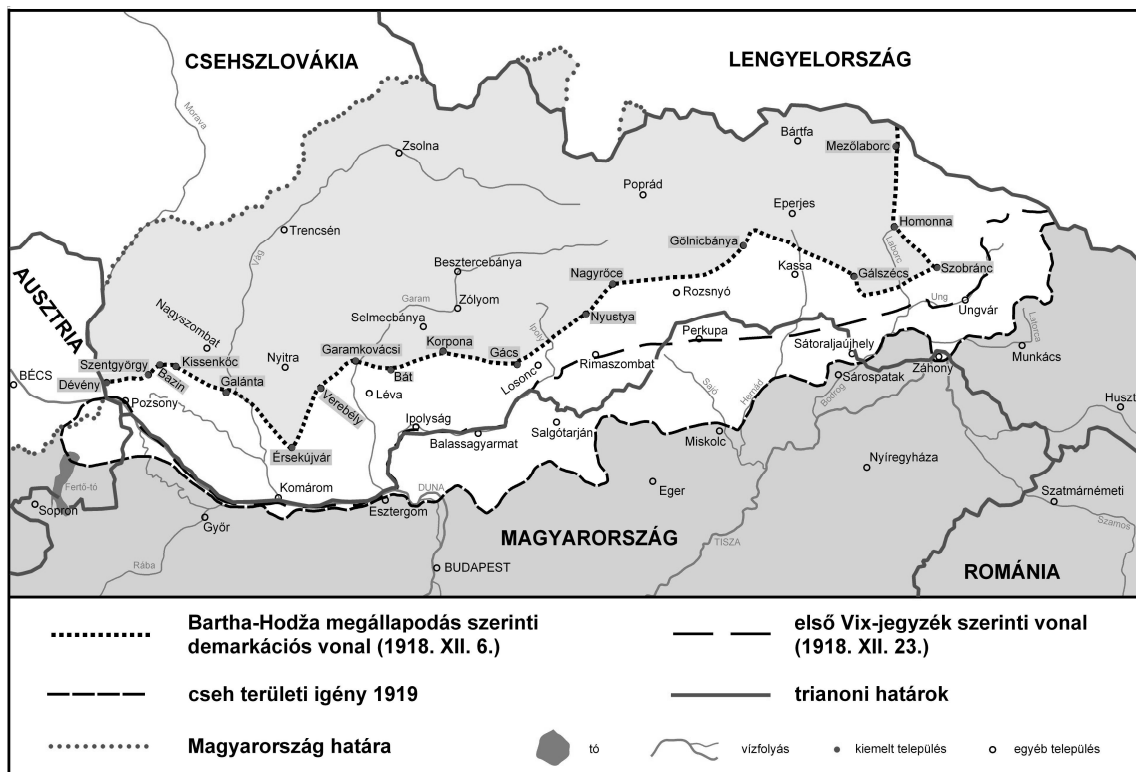
3.4. A Bartha–Hodza-féle demarkációs vonal futása

Vix hozzájárult, hogy a magyar és a cseh fél közvetlenül egyezzen meg egy ideiglenes határvonal tekintetében, míg a végleges demarkációs vonalat nem közlik. Hodza állítása szerint, Ő 1918. december 6-án, a budapesti csehszlovák követség jelzésével ellátott papíron Bartha által is alá irt jelentést küldött Vix alezredesnek, hogy az adott instrukciók alapján a következő ideiglenes demarkációs vonalban egyeztek meg, amelyet a csehszlovák haderő megszállhat: Dévény³¹–Bazin³²–Kissenkőc³³–Sifak folyó mentén Pered³⁴–Verebély³⁵–Garazkovacsi (Garamkovácsi!)³⁶–Bát³⁷–Hontnémeti³⁸–Litva³⁹–Lest⁴⁰–Losonc⁴¹ – innen egyenes vonal Szolnok (helyesen Szomolnok)⁴² községig, tovább Margitfalvához.⁴³ Hernád völgyében követi Sáros megye déli határát egészen Zemplén megye határáig, egyenesen Töketerebeshez,⁴⁴ magába foglalja Gálszécset,⁴⁵ tovább közvetlenül Töketerebestől Szobránc⁴⁶ községen át, Vihorlát község teteje, Homonnán⁴⁷ és a Laborc völgyén át a magyar–lengyel határig.⁴⁸

Magyar források szerint az ideiglenes demarkációs vonalul: Dévényújfalú⁴⁹–Szentgyörgy⁵⁰–Galánta⁵¹–Verebély–Bát–Korpona⁵²–Gács⁵³–Nyusta⁵⁴–Nagyőrce⁵⁵–Gölnicbánya⁵⁶–Lemes⁵⁷–Gálszecs–Nagymihály⁵⁸–Szobránc–Homonna–Mezőlaborc⁵⁹ állapított meg.⁶⁰

Bartha Albert 1929. január 9-én „egyeb budapesti lapokban” és 1929. szeptember 8-án a pozsonyi „slovák” című napilapban megcáfolta, hogy Ő a fenti szövegű egyezményt Hodzával együtt saját kezűleg aláírta volna.⁶¹

1. térkép: Demarkációs vonalak és területi igények (1918–1919)

A magyar kormány által kiadott francia nyelvű dokumentum kötetben a Hodza–Bartha féle egyezményről szó sincs.⁶² A Vix misszió iratai között sem található az egyezmény másolata. Valószínű az, hogy a könyvben idézett 126. sorszámú levelet Hodza elküldhette Vixnek, de csak a saját aláírásával, nem pedig „Dr. Bartháéval” együtt.

Az viszont igaz, hogy Bartha hadügyminiszter megbízásából a pozsonyi kerületi parancsnokság és Dr. Hodza Milán között, Vix alezredes hozzájárulásával tárgyalások indultak meg egy ideiglenes határvonal megállapítása tekintetében, amíg az antant által megállapított, végleges demarkációs vonal mindkét féllel közöltetni fog.⁶³

A tárgyalásokba a csehek azért mentek bele, mert a szerveződő hadseregük meg nem volt képes a követelt területek teljes megszállására. Igaz hogy a megszállásra sem a Paduai fegyverszüneti szerződés, sem a Belgrádi katonai egyezmény nem jogosította fel Őket. Egyszerűen a békekötésig birtokba akartak venni az igényelt területeket. Ugyanis a párizsi tanácskozásokon és szerte Európában a helyzet egyre zavarosabb lett. Csak az látszott biztosnak, amit azonnal birtokba lehetett venni.

Ezért kapóra jött a cseheknek, hogy a pozsonyi kerületi parancsnokság velük a helyi fegyverszüneti vonalak megállapítása végett érintkezésbe lépett, s ennek eredménye lett a Hodza Milán és Bartha Albert által kötött szerződés. Hiszen a magyar kormány álláspontja szerint a megszállás nem is politikai kérdés, hanem stratégiai célszerűségek dolga. Ezért bízta meg Bartha hadügyminisztert a részletek megbeszélésével. A határok megállapítása ugyanis a békekonferencia elé tartozik.⁶⁴

3.5. Az 1918.december 4-i megállapodás

A pozsonyi kerületi parancsnokság iratai között megtalálható egy 1918.december 4-én kelt jegyzőkönyv. A kerületi parancsnokság és a bevonuló cseh haderő („Cs.vojenske velitelstvi na Slovensku”) között kötött egyezségről a Morva és a Vág folyó közötti helyi demarkációs vonalra vonatkozólag, amely a pozsony vármegye településein és a Kis-Kárpátok csúcsain húzódott. Ebből idézünk: „Demarkationslinie südlich Eisenbannstation Devenyto-südlich Bisternitz – +426 – 585 Ahornberg – Dreiteiner Katterberg – +494 Mühle nördlich Czajla, Strassen-Baahn-kreuzung, Meierhof Bahnwald südlich Nagy és Kissenkocz, Mühle am Sifak p. mv.–Sárfő–Kápolna–Pusztá Pál–Meierhof auí Strasse Majcyhov (?)–Szilincs-südlich–Vágkeresztur-südlich–Válta ausschliessend an die Waag als Linie der Besetzung seitens der tschech. Truppen.”⁶⁵

Ez a Dévenytó vasútállomástól délre – Besztercétől⁶⁶ délre a 426 Malinsky (csúcs)⁶⁷–585 háromszögelési pont⁶⁸–Ahornberg (Kornberg) csúcsa⁶⁹–494 Dreisteiner Katterberg⁷⁰–Czajlától⁷¹ Északra lévő patak-út- és vasútkeresztződés, Meierhof Bahnwald (majorság)⁷²–Nagysenkőc–Kissenkőc–Sifak patakon lévő malom–Sárfő⁷³–Kápolna⁷⁴–Pusztá-pát⁷⁵–Szilincs⁷⁶–Vágkeresztúr⁷⁷–Válta⁷⁸ vonalat jelöli.

A térképi elemzésből kiderül, hogy Dévenytó vasútállomás Devenyújfalutól északra fekszik, és fontos vasúti csomópont. Itt fut össze Szakolcáról (Észak-Magyarországról) és Bécsből jövő vasútvonal, s onnan halad tovább Pozsony felé. Czajla Bazintól északkeletre fekszik. Nagy és Kissenkőc a Sifak patak mentén található. A Sifak folyó a Kis-Kárpátokból ered, innen a Feketevízbe torkollik, majd a Dudvágba és a kis Dunába folyik. Szilicsnek van egy másik neve Szelics (a helységnévtárakban is így szerepel). Válta helyesen Váltasúrként szerepel a térképeken.

3.6. Az 1918. december 8-i megállapodás

December 8-án újabb tárgyalások voltak a pozsonyi kerületi parancsnokság és a cseh-szlovák megszálló csapatok között. A következő megegyezés született a demarkációs vonalra nézve.⁷⁹ A cseh csapatok megszállják a következő vonalat: Dévénytő vasútállomás–Beszterce–426 Malinsky Vrh és 585 Ahornberg magaslati pontok, Szentgyörgy városa,⁸⁰ Tótgurab,⁸¹ Hattyú-patak,⁸² Sárköz, Csataj,⁸³ Páld,⁸⁴ Ábrahám⁸⁵ 134-es háromszögelési pont,⁸⁶ és Vága.⁸⁷

A két vonal összevetéséből megállapítható, hogy a magyarok egy újabb sávot adták át. Benne Bazint, Szentgyörgyöt, valamint Szeredet közvetlen környékével együtt. Feltehetően azért, mert így jobban megfelelt az etnográfia határnak.

A magyar hadügyminisztérium (1918. december 8-án kelt 32 901. sz. eln. 1. oszt. iratában) a csapatok által megállapított helyi demarkációs vonalat jóváhagyta és érvényesítette. Felhívta a figyelmet arra, ha a csehek a fegyverszünet leteltéig a legújabb követeléseiket fenntartják „a Dévény–Bazin–Kissenkőc–Sifak patak–Pered–Zsigárd”⁸⁸ vonal végleges demarkációs vonalnak tekintendő, és a cseh támadások ellen is tartani kell. A Vágsellyei vasútvonalat csak akkor kell feladni, ha elkerülhetetlenül szükséges és egyébként harcra kerülne sor.⁸⁹ Ugyanakkor törekedni kell - megegyezés útján arra, hogy a Budapest–Pozsony közötti vasúti forgalom zavartalan legyen.

Ezért Bartha bejelentette: A tótok képviselőjében Dr. Hodzával lefolytatott tárgyalások alapján elrendelem, hogy: Dévény–Bazin–Kissenkőc–Sifak folyása–Pered–Érsekújvár⁹⁰–Zsitva folyó⁹¹–Verebély–Garamkovácsi–Bát–Hontnémeti–Litva–Lest–Losonctamási⁹²–Nusta–Nagyrocze–Betlér⁹³–Szomolnok–Gölnic folyó Margitfalváig⁹⁴–Hernád folyó Sáros vármegye déli határa Zemplén vármegye határáig–Gálszécs–Töketerbes–Solymos⁹⁵–Szobránc–Vihorlát 1074 magaslati ponton Homonán át a Latorcza folyó mentén a határig húzódó vonaltól északra csak olyan csapatok maradjanak meg, amelyek kiegészítésüket a fenti vonaltól északra fekvő területekről kapják.⁹⁶ (Bartha–Hodza féle vonal). A Miniszteri Fegyverszüneti Bizottság irataiban is ez a vonal szerepel. Azzal a megjegyzéssel, hogy ez a demarkációs vonal csak az újabb utasításokig érvényes.⁹⁷ A megállapított fegyverszüneti vonal magyar kézén hagyta Ungvárt, Kassát, Salgótarját, Losoncot, Lévát, Pozsonyt, Csallóközt valamint a felvidék jelentékeny részét.

A pozsonyi kerületi parancsnokság december 10-én jelentette: a helyi demarkációs vonal megállapítása véget kiküldött vezérkari tiszttel az Ung. Hradischban⁹⁸ székelő cseh főparancsnokság tudatta, hogy az Antant parancsa folytán a csehek Magyarország területet meg fogjak szállni a következő vonalig: A Duna északi partja Dévénytől, Nógrádverőcig–Miskolc–Sátoraljaújhely–Csap (e városokat beleértve) és Ung megye keleti határa. Ezért a megállapított helyi demarkációs vonalat a csehek – hivatkozva az Ung. Hradischban folyó tárgyalásokra – felmondták.⁹⁹

Ez a demarkációs vonal, tulajdonképpen magyar sugallatra jött létre. Nagyjából a magyar nyelvhatár északi földrajzi vonalát követi. Nyugatról kezdve Pozsony megyében Pozsony, Vereckye,¹⁰⁰ Ebhard,¹⁰¹ Cseklész,¹⁰² Németgurab,¹⁰³ Egyházfa¹⁰⁴ (Maholánypusztá), Nagymácséd,¹⁰⁵ Galánta, felette Vága.¹⁰⁶

Nyitra vármegyében (Vág)Vecse,¹⁰⁷ Tardoskéd,¹⁰⁸ Érsekújvár,¹⁰⁹ Bars megyében (Zsitva)Besenyő,¹¹⁰ Verebély.¹¹¹ Verebélytől két hosszabban kiszögelő félsziget nyugat felé: az alsó pontjai a Nyitra megyei Kisbér és Nagyemőke,¹¹² a felsőé (Nyitra) Gerencsér,¹¹³ és (Bars)Lédec.¹¹⁴ Verebélytől tovább a Bars megyei Kiskoszmány,¹¹⁵ Kálna,¹¹⁶ Léván¹¹⁷ át, tart a Hont megyei Bori,¹¹⁸ Demend,¹¹⁹ Egeg,¹²⁰ Palást,¹²¹ Csáb,¹²² Bátorfalu.¹²³

Nógrád megyei Nagyzellő¹²⁴ (Felsőzellő), Pelsőc (Jelsőc),¹²⁵ Losonc, Pinc.¹²⁶ Gömör-Kishont megyében Rimaszombat, Padár,¹²⁷ Deresk,¹²⁸ Gice,¹²⁹ Csetnek,¹³⁰ Körös (Berzete-

körös),¹³¹ Csúcsom,¹³² Rozsnyó.¹³³ Abaúj-Torna megyében Jászó,¹³⁴ Nagyida,¹³⁵ Miglec (Miglécnémeti).¹³⁶ A folytonosság itt megszabad és Kassa városa, valamint a tőle keletre fekvő hét kis nyelvsziget alkotja a folytatólágosságot.

A második tömbterület azután Sátoraljaújhely felett Mihálnál indul. A folytatólágos nyelvhatár: Mihályi,¹³⁷ Csarnaho,¹³⁸ Imreg,¹³⁹ Szürnye¹⁴⁰ felett kiszögelés Hordicsáig, majd Szürnyétől Deregyő,¹⁴¹ Bajánháza,¹⁴² (Ung)Tarnóc,¹⁴³ Ungvár,¹⁴⁴ Császlóc,¹⁴⁵ Helmec,¹⁴⁶ Csomonya (Csongor),¹⁴⁷ Barkaszo,¹⁴⁸ Fornos.¹⁴⁹ Felette Munkács Bereg megyében még Beregújfalú,¹⁵⁰ majd Salánk,¹⁵¹ Királyháza,¹⁵² és Gödényháza¹⁵³ vonalán fut a nyelvhatár.

A magyar csapatok visszavonulását Vix alezredes – a cseh követeléseknek megfelelően – szorgalmazta. Több átíratában szót emelt, azért, hogy a magyar csapatok a demarkációs vonaltól délre vonuljonak vissza. Például: december 11-én a magyar csapatok feltartóztaták cseh osztagokat Nagymácséd¹⁵⁴ környéken, mely község kb. húsz kilométerre északra, fekszik a demarkációs vonaltól, mert ez Pered és Érsekújvár között egyenes vonallal jelöltetett ki.¹⁵⁵ A demarkációs vonal terepen való pontos megállapítása és kijelölése életbevágóan fontos lett volna, de erre nem került sor.

A fegyverszüneti vonal pontos futásának hiánya, önkényes értelmezésekre és területfoglalásokra adott alkalmat, amit sokszor kihasználtak. Ez a helyzet vezetett oda, hogy a szembenálló katonai egységek parancsnokai helyi demarkációs vonalban egyeztek meg. Teiler Károly ezredes – a Nyitrai 14. gyalogezred parancsnoka – jelentette, hogy a szembenálló cseh erők parancsnoka – Galgócznál¹⁵⁶ - átküldött két polgári egyént a következő demarkációs vonal ajánlattal: Nagybáb¹⁵⁷–226. magassági pont¹⁵⁸–Lakács¹⁵⁹–Assakürt¹⁶⁰–Ujlacska.¹⁶¹ Teisler ezredes nem fogadta el, az ajánlatot, mert így a csehek Nyitrától északra teljesen szabad kezét nyertek volna, de – kijelentette, hogy – elfogadja abban az esetben, ha a csehek a vonalat a műút és a vasút mentén Radosnaig¹⁶² Bajnán¹⁶³ át nagyban Bánig¹⁶⁴ meghosszabbítják.

A demarkációs vonalat elfogadták úgy, hogy ettől a vonaltól 8 kilométer széles területet jelöltek ki nyugati irányban, mely területen egyik félnek sem szabad fegyveres erőt állomásoztatni. A megállapodás csak a két kormány által megkötendő szerződésig marad életben.¹⁶⁵

A hadügyminisztérium utasítása szerint a kerületi parancsnokságoknak irányelvül az 1918. december 8-án kelt 32 931. eln. 1. sz. rendelet 3. pontja szolgál. (A Bartha-Hodza féle megállapodás.) Az ezen a vonalon túlmenő követelések felett tárgyalásokban bocsátkozni nem szabad. A megbeszélésen csak a helyi demarkációs vonal megállapítására szorítkozhatnak.¹⁶⁶

A kapott parancs szellemében például a Lévai állomásparancsnok érintkezésbe lépett a Nyitrai cseh parancsnokkal. Ez azonban minden tárgyalást visszautasított azzal, hogy Hodza tárgyalásai érvénytelenek, sőt az Antant parancsára nemsokára az egész Magyarországot meg fogják szállni.¹⁶⁷

4. Vix 1918. december 24-i jegyzéke

Vix meghagyta a magyar kormányt abban az illúzióban, hogy a végleges demarkációs vonalat az ideiglenes egyezés figyelembevételével fogják megállapítani. Képzeltető Károlyi Mihály nagy meglepetése, amikor Vix alezredes 1918. december 24-én átadta azt a jegyzéket¹⁶⁸ (tulajdonképpen közvetítette Franchet d'Esperey tábornok átíratát), amelyben az Antant Keleti Hadseregének parancsnoka meghatározta „...a szlovákiai föld történelmi határai[t], amely mögé a magyar csapatokat, vissza kell rendelni. A december 3-i 89/5. számú közlésem kiegészítésképpen... a szövetségesek keleti hadseregének parancsnokló

tábornokától kapott utasítás szerint a Csehszlovák állam által követelt határok – mint a Szlovákia történelmi határai – következőképpen állapították meg: 1. Magyarország jelenlegi északi határa, 2. Magyarország nyugati határa a Dunáig, 3. A Duna folyó az Ipoly torkolatáig, 4. Az Ipoly folyó Rimaszombatig (a város Szlovákországgé), 5. Egyenes vonal Rimaszombattól az Ung folyó torkolatáig, 6. Az Ung folyó az Uzsoi hágóig.”¹⁶⁹

Károlyi Mihály Vix-hez intézett levelében utalt rá, hogy a december 23-i átiratban meghatározott határokat még a szlovákok által megszállott vidékek néprajzi határainak sem lehet tekinteni, mert ezeken belül túlnyomóan szlovákok által lakott területek mellett egy élesen elhatárolt és majdnem kizárólag magyarok által lakott zóna is van.

A csehek által követeit területeken 725 074 magyar, 193 799 német, 110 356 rutén, továbbá 63 047 szinten más, mint szlovák, tehát összesen: 1 094 776¹⁷⁰ nem szlovák lakók, 1 602 353 szlovákkal szemben, nem számítva Csallóköz és Komárom város 122 031 főnyi teljes magyar lakosságát, amelyek nem esnek a demarkációs vonalon belül, mert a Duna északi ágától délre fekszenek.

A Szlovákia „történelmi határainak” kialakulásának folyamata meghaladja e dolgozat kereteit. Azonban el kell mondani, hogy Szlovákia és Kárpátalja 3900 településéből 818 helység magyar jellegű volt, ahol a magyarság a helyi lakosság 20–100%-át alkotta. 786 község, 21 mezőváros, 7 vidéki város és 4 nagyobb város tartozott e helységek közé. Ebből a 818 helységből 788, azaz 96% ekkor összefüggő zárt területet alkotott, s ezen a területen csupán 30 helység volt, melyek más nemzetiségű kis szigetek gyanánt, ékelődtek be a magyar etnikumba. Ez az egységes magyar nyelvterület földrajzi tekintetben csupán egyetlen helyen szakadt meg, közvetlenül Kassa alatt. Nyugaton 55 km, középütt 30, keleten pedig 35 kilométer széles volt, míg hossza úgy 800 kilométert tett ki.¹⁷¹ A Károlyi fele tiltakozó jegyzék hatástalan maradt. A magyar csapatok visszavonultak.

5. Kísérletek a helyi jellegű demarkációs vonal kijelölésére

Történtek azonban kísérletek, hogy a kijelölt demarkációs vonalat részben megváltoztassák. Kiindulópont a nemzetiségi határok figyelembe vétele volt. Például: 1919. február 2-án Rozsnyó város és járás kormánybiztosa – Garzó Gellért – a nemzetiségi határokat figyelembe véve egy demarkációs vonalat dolgozott ki Gömör megye területére. Így a leendő demarkációs vonal Gömör vármegyében:¹⁷² Dénes¹⁷³–Betlér–Rekenyeújfalu¹⁷⁴–Hámosfalva¹⁷⁵–Miglészpatak¹⁷⁶–Süvete¹⁷⁷–Kövi¹⁷⁸–Kisborosznok¹⁷⁹–Ispánmező¹⁸⁰–Gesztés¹⁸¹–Bugyikfalva¹⁸²–Meleghegy¹⁸³–Pápocs¹⁸⁴–Tóthegymeg¹⁸⁵–Perjése¹⁸⁶–Alsópokonány¹⁸⁷–Cserenycsény¹⁸⁸–Susán¹⁸⁹–Fazekaszaluzsány¹⁹⁰ vonalon választódik el tót és magyar vidékre.

Az 1918. december 24-én megállapított demarkációs vonal maradt, és a magyar kormány ezután ennek betartásáért küzdött.

JEGYZETEK

1. Az Osztrák–Magyar Monarchiát feszítő nemzetiségi problémákról bővebben lásd. Gulyás László (2002): Az Osztrák–Magyar Monarchia és a regionális etnikai nacionalizmus. In: Gazdag László (szerk.): Pécsi Tudományegyetem Regionális politika és gazdaságtan Doktori Iskolájának Évkönyve. Pécs. 168–188. old; Gulyás László (2005): A versailles-i békerendszer hatása a Kárpát-medence régióira. In: Glück Róbert, Gyimesi Gergely (szerk.): Pécsi Tudományegyetem Regionális politika és gazdaságtan Doktori Iskolájának Évkönyve. Pécs. 17–25. old.; Gulyás László (2012/a): Küzdelem a Kárpát-medencéért. Regionalizáció és etnoregionalizmus, avagy a

- nemzeti és nemzetiségi kérdés területi aspektusai Magyarországon 1690–1914. Kárpátia Stúdió. Budapest; Gulyás László (2012/b): Az Osztrák–Magyar Monarchia etnoregionalista átszervezésének tervezete. Aurél Popovici terve 1906. In: Majoros István főszerk.: Háborúk, békék, terroristák. Székely Gábor 70 éves. ELTE. Új- és Legújabbkori Történeti Tanszék. Budapest. 239–246. old.
2. A nagyobb összefüggésekhez és az ország geopolitikai helyzetére lásd Csüllög Gábor publikációt: Csüllög Gábor (2008): Az európai áramlási terek hatása a Kárpát-medence területi tagolódásának történeti folyamatára. In: Reményi P.–Szabó A. szerk. (2008) A nagy terek politikai földrajza. Pécs. 334–341. old.; Csüllög Gábor (1998): Térszerveződési irányok a Felvidék regionális tagozódásában (10–15. század). In: Frisnyák S. szerk. (1998): A felvidék történeti földrajza. Nyíregyháza: MTA Szabolcs-Szatmár-Bereg M. Tudományos Testület – BGYTF, 243–253. old.; Csüllög Gábor (2010): A Kárpát-medencei államtér problémái Trianon után. Közép-európai Közlemények 2010/4. szám (No. 11.) 56–61. old.; Csüllög Gábor (2012): A Közép-Európai Duna-völgy történeti földrajzi jellemzői. Közép-Európai Közlemények 2012/3–4. szám (No. 18–19.) 137–146. old.
 3. A diadalmas forradalom könyve. A Népkegyelet tagjainak, a forradalom szereplőinek és 75 magyar íróinak önvallomása. A forradalmi napok hiteles krónikája, szerk.: Gellért Oszkár. Budapest. 1918. Légrády testvérek kiadása. 38–39. old.
 4. Louis Franchet d'Espèrey, (Mostaganem, 1856. május 25. – Saint-Amancet, 1942. július 8.) francia tábornagy. A francia Keleti Hadsereg parancsnoka. A padovai fegyverszünet (1918. november 3.) megkötése után is a térségben maradt 1921-ig a békekötéseket felügyelni.
 5. Erről a kérdéssel bővebben: Ormos Mária (1983): Padovától Trianonig 1919–1920. Magvető. Budapest. 59–74. old.
 6. Belgrádi katonai konvenció a padovai fegyverszünet katonai alkalmazása. Amelyet a Károlyi kormány az Antant hatalmak képviselőivel, a francia keleti hadsereg (Henrys tábornok.) és a szerb hadsereg (Michits vajda) főparancsnokával 1918. november 13-án kötött meg. „... A legyőzött Magyarország kérte, hogy letehesse a fegyvert...” (Vix). A konvenció értelmében kijelölték Magyarországon a déli demarkációs vonalat. Ez Nagy-Szamos felső folyása, Beszterce, Maros falu a Maros folyónak a Tiszába való torkolata, Szabadka, Baja, Pécs, a Dráva folyása a szlovén–horvát határig. A kiűrésnek 8 napon belül meg kell történnie. A polgári közigazgatás magyar kézben marad. A magyar hadsereg teljes leszerelését írták elő, 6 gyalog és 2 lovas hadosztály kivételével. Átvonulási és tartózkodási jogot biztosított a szövetségesek csapatoknak. Lehetővé tette a stratégiai pontok megszállását. A konvenció még felsorolta, azokat a munkás és katonai alakulatokat és anyagi eszközöket, amelyet az antant igényelt a szerbiai közlekedés, hírközlés és szállítás helyreállítására. A konvenció aláírásakor is túlhaladott volt, amelyet soha nem tartottak be az antant és szövetségesei.
 7. Hadtörténelmi levéltár. Miniszteri Fegyverszüneti bizottság iratai (továbbiakban: HL. MFB.) 23. doboz. 1. főló.
 8. Ormos (1983): 71. old.
 9. Révai Nagy Lexikon Bp. 1912. V. kötet. 414. p.
 10. Ez a folyamat a csehszlovák–magyar viszonylatban 1918. november 2-tól 1919. június 13-ig tartott. Attól az időponttól, amikor az első cseh, morva katonai alakulat a történeti Magyarország területére – a Felvidékre – lépett, addig, amíg Clemenceau – az Antant nevében – közölte a magyar kormány vezetőivel Magyarország északi határát. A csehek területi követeléseire lásd: Suba János (2005): Cseh és szlovák elképzelések Szlovákia déli határáról. In: „Honvédő város” Nógrád megye északi határának megvédése Discussioes Neogradienses 8. Salgótarján. 54–77. old.
 11. Vavro Srobar (1928): Osvobodene Slovensko Pamati z rokov 1918–1920. Praha. 1. kötet. 212. old.
 12. Különösen fontos szerepet játszott ezen törekvésekben Edvard Beneš, lásd Gulyás László (2008): Edvard Beneš. Közép-Európa koncepciók és a valóság. Attraktor Kiadó. Máriabesnyő-Gödöllő; Gulyás László (2008): Beneš statesman or charlatan? The plans and the reality 1908–1948. Corvinus Publishing. Toronto-Buffalo; Gulyás László: Az első csehszlovák köztársaság (1918–1938) örökös külügyminisztere, avagy Edvard Benes két világháború közötti tevékeny-

- sége. In: Makkai Béla szerk. (2015): A Felvidék krónikása. Tanulmányok a 70 éves Popély Gyula tiszteletére. Károli Gáspár Református Egyetem-L' Harmattan Kiadó. Budapest. (ISBN 978-963-414-054-2) 175–188. old.
13. Doberdói Breit József (1925): A Magyarországi 1918/1919. évi forradalmi mozgalmak és a vörös háború története. Budapest. 1. kötet. 167. old.
 14. Milan Hodža (Szucsány, 1878. 02. Clearwater, Florida, 1944. június 27.), újságíró, politikus, csehszlovák miniszterelnök. 1878-ban született Szucsányban (Turóc megye). Budapesten, Bécsben járt egyetemre. Újságíróként és szerkesztőként dolgozott. 1905–1910 között a magyar országgyűlésben képviselő volt. 1906 és 1914 között a Szlovák Nemzeti Párt alelnöke. Az új államban 1919–1920-ban egyesítésügyi miniszter, 1922–1925 között földművelésügyi; 1926–1929 között oktatásügyi, és 1932–1934 között földművelésügyi miniszter volt. 1935–1938 között Csehszlovákia miniszterelnöke volt. 1938-ban emigrált Franciaországba, ahol az 1939-ben megalakult Szlovák Nemzeti Tanács elnöke lett. 1941-től az Egyesült Államokban élt.
 15. Ma Hontianske Trst'any, korábban Nadošany.
 16. Ma Hrušov.
 17. Ma Moldava nad Bodvou.
 18. Ma Veľká Ida.
 19. Ma Ždaňa.
 20. Ma Kuzmice.
 21. Abaújszina, ma Seňa.
 22. Sloverisky rozchod s Madarmi roku 1918. Dokumentarny vyklad o jednaniach dra Milán Hodzu ako esl.plomonika s Karolyiho madarsku vladou v listogade a prosinci 1918 o ustup madarskych vojs zo Slovenska Bratislava, 1929. 43–44. p. [továbbiakban: Hodza (1929)].
 23. Ferdinánd Peroutka (1945): Budovani statu. Praha. 1933–34. II. kötet 690. p., Idézi: Borsody István: Magyar–Szlovák kiegyezés. Budapest. 66. old.
 24. Pesti Napló. 1918. november 29.
 25. Hadtörténelmi Levéltár, Polgári Demokratikus forradalom iratai, 10. doboz, 1. főlíó. (továbbiakban: – HL. PDF.)
 26. A Magyar Szent Korona Országainak 1910. évi népszámlálása Első rész. A népesség főbb adatai községek és népesebb puszták, telepek szerint. Szerkeszti és kiadja a Magyar Kir. Központi Statisztikai Hivatal Budapest. Athenaeum Irodalmi és Nyomdai R.-társulat, 1912. Magyar statisztikai közlemények. Új sorozat; 42.
 27. Fernand Vix (Sand, 1876. október 26. – Neuilly-sur-Seine, 1941. március 21.) francia hivatásos katona. 1918–19-ben a szövetséges hatalmak budapesti katonai bizottságának vezetője. Az első világháború végén a francia Keleti Hadsereg törzsében szolgált Belgrádban. Budapestre 1918. november 26-án érkezett, annak a katonai bizottságnak a vezetőjeként, amelyet a hadsereg parancsnoka Henrys tábornok küldött Magyarországra, hogy ellenőrizze a padovai fegyverszünet és a belgrádi katonai konvenció végrehajtását, illetve előkészítse az ország és a semlegességi övezetek francia megszállását. Neve elsősorban a harmadik (1919. március 20-i jegyzékkel) forrt össze. Az Antant hatalmakat képviselő, időnként nyersen, katonásan fogalmazó Vix megpróbált ragaszkodni a konvenció előírásainak betartásához. Jelentéseiben sokszor kiállta a Magyarország francia katonai megszállása és a Károlyi kormány támogatása mellett, hogy az ország elkerülje az anarchiát és a polgárháborút. Többnyire realisan értékelte a budapesti helyzetet. Ő maga is felháborodott a túlzott követeléseken, s több alkalommal jelentette felettesének, hogy a magyar kormány tiltakozásai és panaszai a cseh illetve román megszállással kapcsolatban jogosak és megalapozottak.
 28. Breit (1925): I. 68. p.
 29. Hodza (1929): 66. old.; Eduárd Beneš (1935): Svetova valka a nase revoluce I–III. 1935. II. kötet 469–495. old.; III. kötet 528–531. old.; Fedor Houdek (1932): Vznik Hranic Slovenska. 201. old.
 30. Hodza: i. m. 56–59.. p.
 31. Dévény (szlovákul Devín, németül Theben) ma Pozsony város része, Pozsonyi IV. járásában. A városrész Pozsony központjától 8 km-re északnyugatra, a Morva folyó dunai torkolatánál, a Dévényi-kapunál fekszik.

32. Bazin (szlovákul Pezinok, németül Bösing, Szlovákiában. Pozsonytól 20 km-re északkeletre levő város a Kis-Kárpátokban.
33. Kis Senkőc (szlovákul Šenkvice, németül Schenkowitz), Bazintól 5 km-re keletre fekvő falu, a szomszédos Nagy-Senkőc Pozsony vármegye Szenci járásához tartozott. Kis- és Nagysenkőcöt 1964-ben Šenkvice néven egyesítették.
34. Pered (szlovákul Tešedíkovo 1948-ban a cseh kommunisták a szlovákosítási törekvések nyomán Tessedik Sámuel evangélikus pap, és szakíróról nevezték el.) Galántától 15 km-re délkeletre, Vágsellyétől 6 km-re délre, Deáki és Zsigárd között fekszik, ma a Nyitrai kerület Vágsellyei járásához tartozik.
35. Verebély (szlovákul Vráble) város, Bars vármegye Verebélyi járásának székhelye volt. Nyitrától 18 km-re, délkeletre, a Zsitva völgyében fekszik, ma Aha és Nemesdicske községek is ide tartoznak.
36. Garamkovácsi (szlovákul Kozárovce) község Bars vármegye Aranyosmaróti járásához tartozott. Lévától 12 km-re, északnyugatra, a Garam jobb partján fekszik. Ma Szlovákiában, a Nyitrai kerület Lévai járásához tartozik.
37. Bát (korábban Asszonyvásár, szlovákul: Bátovce, németül: Frauenmarkt) község a Hont vármegye Bأتي járásának székhelye volt. Lévától 14 km-re, északkeletre, a Selmec patak partján fekszik. 1922-ig járási székhely volt. Ma a Nyitrai kerület Lévai járásában van és Elesfalu tartozik hozzá.
38. Hontnémeti (szlovákul Hontianske Nemce, németül Baierndorf) Hont vármegye Korponai járásához tartozó község. Korponától 10 km-re, délnyugatra, a Selmec-Korponai hegyek között, a Selmec patak partján fekszik.
39. Litva (1891-ig Litava, szlovákul: Litava) Hont vármegye Korponai járásához tartozó község. Korponától 13 km-re, délkeletre, a Litva-patak felső folyása mentén fekszik. Ma Szlovákiában Besztercebányai kerülethez tartozik.
40. Lest (szlovákul: Lešť) Nógrád vármegye Balassagyarmati járásában lévő község. Zólyomtól 35 km-re, délkeletre fekszik, Túrmező tartozik hozzá. 1950-ig önálló község volt. A község területe 1950 óta katonai kiképzőközpont és gyakorlótér.
41. Losonc (szlovákul Lučenec, németül Lizenz), Nógrád vármegye Losonci járásának székhelye volt. Rimaszombattól 26 km-re-nyugatra fekszik, ma Dél-Szlovákia egyik legnagyobb városa Losoncapátfalva és Losonckisfalu tartozik hozzá.
42. Szomolnok (szlovákul: Smolník, németül: Schmölnitz) falu Szepes vármegye Gölnicbányai járásához tartozott. Gölnicbányától 26 km-re, délnyugatra a Szomolnok partján. Ma Szlovákiában a Kassai kerülethez tartozik
43. Margitfalva (szlovákul: Margecany) község Szepes vármegye Gölnicbányai járásához tartozott. Gölnicbányától 8 km-re, északkeletre a Hernád bal partján fekszik.
44. Töketeres (szlovákul: Trebišov) város Zemplén vármegye Gálszécsi járásához tartozott. Kassától 45 km-re, délkeletre a Trnavka partján fekszik. Szlovákiában a Kassai kerület Töketeresi járásának székhelye.
45. Gálszécs (szlovákul Sečovce) város Zemplén vármegye Gálszécsi járásának székhelye volt. Kassától 37 km-re-keletre fekszik, a sátorlajújhelyi határtól 29 km-re-északra található.
46. Szobránc (szlovákul: Sobrance, ukránul: Собраниці) város, Ung vármegye Szobránci járásának székhelye volt. Nagymihálytól 18 km-re, keletre a Szobránci patak partján található. Ma Szlovákiában a Kassai kerület Szobránci járásának székhelye.
47. Homonna (szlovákul Humenné, németül Homenau) város Zemplén vármegye Homonnai járásának székhelye volt. Eperjestől 70 km-re, keletre, a Laborc folyó partján fekszik. Ma Kelet-Szlovákiában az Eperjesi kerület Homonnai járásának székhelye volt.
48. Hodza (1929): 64–65. old., Houdek (1932): 201. old.; Srobar (1928): 349. old.; Benes (1935): II. kötet 489. old.; III. kötet 528–531. old.
49. Dévényújfalú (Devínska Nová Ves) vasútállomása Dévénytő (Devínske Jazero) vasútállomás. Dévény–Dévényújfalú között 5 km a távolság.
50. Szentgyörgy (szlovákul Svätý Jur, korábban Jur pri Bratislave, németül Sankt Georgen), Pozsony központjától 12 km-re-északkeletre fekvő város. Ma Szlovákia Pozsonyi kerületében, a Bazini járásban van.

51. Galánta (szlovákul Galanta, németül: Gallandau) Pozsony vármegye Galántai járás székhelye volt. Nagyszombattól 26 km-re-délkeletre fekszik. Délnyugat-Szlovákia Nagyszombati kerület Galántai járásának székhelye. Ma a Hódi, Javorinka és Nemesnebojsza községek is hozzátartoznak.
52. Korpona (szlovákul Krupina, németül Karpfen), Hont vármegye Korponai járásának székhelye volt. Zólyomtól 27 km-re, délre a Korpona-patak völgyében fekszik. Ma a Besztercebányai kerület Korponai járásának székhelye.
53. Gács (szlovákul Halič) Nógrád vármegye Gácsi járásának székhelye volt. Losonctól 7 km-re, északnyugatra található. Ma Szlovákia Besztercebányai kerület Losonci járásához tartozik.
54. Nyustya (szlovákul Hnúšťa) Gömör-Kishont vármegye Rimaszombati járásához tartozó város. Rimaszombattól 21 km-re, északra, a Rima és a Klenóci-Rima összefolyásánál fekszik. Ma a Besztercebányai kerület Rimaszombati járásához tartozik.
55. Nagyrőce (szlovákul Revúca, korábban Veľká Revúca, németül Gross-Rauschenbach) a város a Gömör-Kishont vármegye Nagyrőcei járásának székhelye volt. Rimaszombattól 50 km-re, északkeletre, a Murány-folyó bal partján fekszik. Ma a Besztercebányai kerület Nagyrőcei járásának székhelye, Kiszőce is hozzá tartozik.
56. Gölnicbánya (szlovákul Gelnica, németül Göllnitz) városa a Szepes vármegye Gölnicbányai járásának székhelye volt. Eperjestől 28 km-re-délnyugatra fekszik. A Szepesség egyik legfontosabb bányavárosa volt. Ma Szlovákiában a Kassai kerület Gölnicbányai járásának székhelye.
57. Lemes, (szlovákul: Lemešany) község Sáros vármegye Lemesi járásának székhelye volt. Eperjestől 17 km-re, délre, a Tarca jobb partján fekszik. Ma Böki község is hozzá tartozik. Ma Szlovákiában az Eperjesi kerület Eperjesi járásához tartozik.
58. Nagymihály (szlovákul Michalovce, korábban Michalany, németül Großmichel) városa Zemplén vármegye Nagymihályi járásának székhelye volt. A Laborc völgyében fekszik Kassától 54 km-re, keletre. Ma Szlovákiában, a Kassai kerület Nagymihályi járásának székhelye. Kisverbóc, Laborcszög, Mocsár és Topolyán községek tartoznak hozzá.
59. Mezőlaborc, (szlovákul: Medzilaborce,) városa Zemplén vármegye Mezőlaborci járásának székhelye volt. Eperjestől 60 km-re, északkeletre, a Laborc bal partján fekszik. Ma Szlovákiában az Eperjesi kerület Mezőlaborci járásában van és Boró és Vidrány tartozik hozzá.
60. Breit (1925): 88–89. old.; Rubint Dezső (1922): Az Összeomlás 1918. Budapest. 27. old.; Kerekes József: Magyarország forradalmi harcai (Az 1918/19. évi hadműveletek katonai története) kézirat. HL. I. kötet. 27. old.
61. Hodza (1929) 64–65. old. Hodza idézett könyve ugyanis eredetileg cikksorozat formájában jelent meg a pozsonyi „Slovensky dennik” című napilapban. Ennek visszhangjaként keletkezett Bartha nyilatkozata.
62. Document Concernant L execution ae L armistice én Hongrie (novembre 1918 mars 1919) Budapest. 1919.
63. HL. PDF. 12. doboz. 2. főlíó.
64. Pesti Napló. 1918. december 7.
65. HL. PDF. 12. doboz. 2. főlíó.
66. Pozsonybeszterce (szlovákul Záhorská Bystrica, németül Bisternitz) egykori falu Pozsony vármegye Pozsonyi járásához tartozott. Ma Pozsony része (a Pozsonyi kerületben, a Pozsonyi IV. járásban), Pozsony központjától 12 km-re, északnyugatra fekszik.
67. A hegycsúcs 4,3 km-re Besztercétől KKD irányba, ma Hrabovina hegy csúcsa 433,8 méter magas.
68. Ez a Kl. Ahorbrg (Javornik) hegy egyik csúcsa.
69. Ahornberg (Kornberg/Javornik/) csúcsa, mai neve Veliki Javornik hegy 593,6 m magas.
70. A 494. háromszögelési pont a Dreisteiner Katterberg hegyen található.
71. Czajla (szlovákul Cajla), Ma Bazin (szlovákul Pezinok, németül Bösing), város része Pozsony vármegye Szenci járásához tartozott. Ma Szlovákiában a Pozsonyi kerület Bazini járásának székhelye.
72. A majorság az 1: 75 000 méretarányú térképen az az előbb említett ponttól (út és vasútkereszteződés) 900 méter keletre van. A térképi megírása M. H. Bahnwald, illetve az 1934. évi magyar kiadáson Baumwald, az 1961. térképen Panholec néven szerepel. 1945 után Állami Gazdaságot szerveztek rá (Suba J.).

73. Pozsonysárfő (szlovákul Blatné, korábban Šarfia) község Szentől 5 km-re-északra fekszik. Ma Szlovákiában, a Pozsonyi kerületben a Szenci járáshoz tartozik.
74. Kápolna, Erzsébetkápolna (1899-ig Kápolna, szlovákul Kaplna, németül Kapeln) község Pozsony vármegye Szenci járásának része volt. Nagyszombattól 14 km-re-délnyugatra fekszik. Ma Szlovákiában, a Pozsonyi kerületben, a Szenci járáshoz tartozik. 1974 és 1990 között Báihonyhoz tartozott.
75. Pusztapát (szlovákul Pác) község Pozsony vármegye Nagyszombati járásához tartozott. Nagyszombattól 10 km-re, délnyugatra, a Gidra patak partján fekszik. 1974 óta Cífer része. Cífer (korábban Biksárd) község Pozsony vármegye Nagyszombati járásához tartozott. Nagyszombattól 10 km-re, délnyugatra. Ma Szlovákiában, a Nagyszombati kerületben, a Nagyszombati járásban van. fekszik, Dajta és Pusztapát tartozik hozzá.
76. Szilics, Szelincs (szlovákul Zeleneč) község Pozsony vármegye Nagyszombati járásához tartozott, Nagyszombattól 4 km-re, délre. Ma Szlovákiában a Nagyszombati kerület Nagyszombati járásához tartozik.
77. Vágkeresztúr (szlovákul Križovany nad Dudváhom) község, Pozsony vármegye Nagyszombati járásához tartozott. Nagyszombattól 7 km-re, délkeletre, a Vág folyótól 5 km-re, nyugatra, a Dudvág közelében fekszik. Ma Szlovákiában, a Nagyszombati kerületben, a Nagyszombati járáshoz tartozik.
78. Váhta (Váltasur) falu Pozsony vármegye Nagyszombati járásához tartozott. Ma Súr (szlovákul Šúrovce) község része. Súr község négy korábbi település, Nagysúr, Valtasúr, Várassúr és Nemessúr egyesítéséből jött létre. Nagyszombattól 11 km-re-délkeletre található.
79. HL. PDF. 12. doboz. 2. fólió.
80. Szentgyörgy (szlovákul Svätý Jur, korábban Jur pri Bratislave, németül Sankt Georgen, város Pozsony vármegye Pozsonyi járásához tartozott. Pozsony központjától 12 km-re-északkeletre fekszik. Ma Szlovákiában, a Pozsonyi kerület Bazini járásában.
81. Tótgurab község (szlovákul Slovenský Grob, németül Slowakisch-Eisgrub, Böhmisches-Grub, Slawisch-Weissgrob) Pozsony vármegye Szenci járásához tartozott. Bazintól 3 km-re-délre fekszik. Ma Szlovákiában, a Pozsonyi kerületben, a Bazini járáshoz tartozik.
82. Hattyúpatak község (1899-ig Schweinsbach, korábban Švajnsbach, németül Schweinsbach, szlovákul Viničné) Pozsony vármegye, Szenci járásához tartozott. Bazintól 3 km-re-délkeletre fekszik. Mai szlovák nevét 1948-ban kapta. Ma a Pozsonyi kerületben, a Bazini járásban található.
83. Csataj község (szlovákul Čataj, németül Schattein) Pozsony vármegye Szenci járásához tartozott. Szentől 9 km-re, északkeletre fekszik. Ma Szlovákiában, a Pozsonyi kerületben, a Szenci járáshoz tartozik.
84. Páld (szlovákul Pavlice) község Pozsony vármegye Nagyszombati járásához tartozott. Nagyszombattól 14 km-re, délre található. Ma Szlovákiában, a Nagyszombati kerületben, a Nagyszombati járásban van.
85. Ábrahám község (korábbi nevén Szentábrahám, szlovákul: Abrahám) Pozsony vármegye Nagyszombati járásához tartozott. Galántától 11 km-re, északnyugatra fekszik. Ma Szlovákiában, a Nagyszombati kerület Galántai járásához tartozik.
86. 134 háromszögelési pont Nagymácsédtól 1400 méter Északra van Ábrahám és Vága közötti légvonalon.
87. Vága község (szlovákul Váhovce) Pozsony vármegye Galántai járásához tartozott. Szeredtől 5 km-re, délkeletre, a Vág jobb partján fekszik. Ma Szlovákiában, a Nagyszombati kerületben található.
88. Zsigárd község (szlovákul Žihárec) Pozsony vármegye Galántai járásához tartozott. Vágsellyétől 10 km-re, délre, Pered, Vágfarkasd és Királyrév között fekszik. Ma Szlovákiában, a Nyitrai kerület Vágsellyei járásához tartozik.
89. HL. PDF. 10. doboz. 2. fólió
90. Érsekújvár (szlovákul: Nové Zámky, németül: Neuhäus (e)l, város a Nyitra folyó partján, 100 km-re van Pozsonytól, és 120 km-re Budapesttől.
91. A Zsitva (szlovákul: Žitava) a Nyitra bal oldali mellékfolyója Szlovákiában. Hossza 99 km. Érsekújvártól 6 km-re-keletre folyik.

92. Losonctamási község (szlovákul: Tomášovce) Nógrád vármegye Losonci járásához tartozott. Losonctól 7 km-re-északnyugatra fekszik. Ma a Besztercebányai kerületben, a Losonci járás-hoz tartozik.
93. Betlér község (szlovákul: Betliar németül: Betler) Gömör–Kishont vármegye Rozsnyói járásá-hoz tartozott. Rozsnyótól 5 km-re, északnyugatra, a Sajó bal partján található. Ma Szlovákiá-ban a Kassai kerület Rozsnyói járásában van.
94. Margitfalva község (szlovákul: Margecany) Szepes vármegye Gölnicbányai járásához tarto-zott. Gölnicbányától 8 km-re, északkeletre a Hernád bal partján fekszik. Ma Szlovákiában a Kassai kerület Gölnicbányai járásához tartozik.
95. Solymos község (szlovákul: Iňačovce) Ung vármegye Szobránci járásához tartozott. Nagymi-hálytól 12 km-re-délre fekszik. Ma Szlovákiában a Kassai kerület Nagymihályi járásához tar-tozik.
96. HL. PDF. 10. doboz. 2. fólió.
97. HL. Miniszteri Fegyverszüneti Bizottság iratai. 1. doboz. 267/1918 (továbbiakban: – MFB.)
98. Németül: Ungarisch Hradisch, Magyarhradis, csehül: Uherské Hradiště. Kisváros Morvaor-szágba, a határ mentén. A névnek jelentése (magyar erőd) is közeli határra utal. A 19. szá-zad végétől Hunfalvy János Magyarhradis, Magyarerőd, Magyarvár, Magyar-Radistya neve-ken említi.
99. HL. PDF. 10. doboz, 2. fólió. MFB. 1. doboz, 610/1918.
100. Szlovákul Vrakúňa, németül Frattendorf vagy Wrackendorf ma Pozsony város része.
101. Ma Malinovo, korábban Eberhart, németül Eberhardt.
102. Ma Bernolákovo, korábban Čeklís, németül Landschüt.
103. Magyargurab, 1899-ig Német-Gurab, ma Veľký Grob korábban Nemecký Grob, németül Deutsch-Grub.
104. Más néven Egyházfalva Ma Kostolná pri Dunaji, németül Gaswar.
105. Ma Veľká Mača.
106. Ma Váhovce.
107. Szlovákul Veča, ma Vágsellye(Šaľa) településrésze.
108. Ma Tvrdošovce.
109. Ma Nové Zámky.
110. Ma Bešeňov.
111. Ma Vráble.
112. Szlovákul: Veľké Janíkovce, ma Nyitra városrésze.
113. Ma Nitrianske Hrnčiarovce.
114. Barslédec, Ladice.
115. Ma Malé Kozmálovce.
116. Más néven Garamkálna, szlovákul Kalná nad Hronom. Kis- és Nagykálna egyesítésével jött létre.
117. Ma Levice.
118. Ma Bory.
119. Deménd, ma Demandice.
120. Ma Hokovce.
121. Ma Plášťovce.
122. Ma Čebovce.
123. Ma Bátorová.
124. A Veľké Zlievce. Felsőzellő, 1899-ig Nagy-Zellő, németül: Gross-Zellowitz.
125. Ma Plešivec.
126. Ma Pinciná.
127. Balogpádár (Pádár), ma Padarovce.
128. Ma Držkovce
129. Ma Hucín.
130. Ma Štítnik.
131. Ma Kružná.
132. Ma Čučma.

133. Ma Rožňava.
134. Ma Jasov.
135. Ma Veľká Ida.
136. Ma Milhost'.
137. Ma Michal'an.
138. Ma Černocho.
139. Korábban Imbreg, ma Brehov.
140. Ma Sirník.
141. Ma Drahňov.
142. Ma Bajany.
143. Ma Тарнівці, Ukrajnában Kárpátalján az Ungvári járásban.
144. Szlovákul és csehül Užhorod, (ukránul: Ужгород [Uzshorod]. Ukrajnában Kárpátalján.
145. Ma Часлівці (Csaszlivci / Chaslivtsi), oroszul Часловци (Csaszlovci/Časlovci). Ukrajnában, Kárpátalján.
146. Ma Kráľovský Chlmec.
147. Ma Чомонин (Csomonin/Chomonyn), oroszul Чомонин (Csomonyin/Čomonin), Ukrajnában, Kárpátalján.
148. Szlovákul: Barkasová, ukránul Баркасове (Barkaszove/Barkasove), oroszul Баркасово (Barkaszovo/Barkasovo), Ukrajnában, Kárpátalján.
149. Ma Форнош (Fornos/Fornosh), korábban Ліскове (Liszkov/Liskove), oroszul Лесковое (Leszkovoje/Leskovoje), Ukrajnában, Kárpátalján.
150. Ma Берегуйфалу (Berehujfalu), korábban Нове Село (Nove Szelo/Nove Selo), oroszul Новое Село (Novoje Szelo/Novoe Selo) Ukrajnában, Kárpátalján.
151. Ma Шаланки (Salanki/Shalanky), oroszul Шаланки (Salanki/Šalanki), Ukrajnában, Kárpátalján.
152. Ma Королеве (Koroleve), oroszul Королево (Korolevo) Ukrajnában, Kárpátalján.
153. Ma Гудя Ukrajnában.
154. Nagymácséd község (szlovákul Veľká Mača) Pozsony megye Galántai járásához tartozott. Galántától 7 km-re, északnyugatra, a Vág és a Dudvág folyók között fekszik. A magyar–szlovák nyelvhatár mentén fekvő magyar falu. Ma Szlovákiában, a Nagyszombati kerületben található.
155. HL. MFB. 2. doboz 639/1918.
156. Galgóc város (szlovákul Hlohovec, németül Freistadt) Nyitra vármegye Galgóci járásához tartozott. Nagyszombattól 19 km-re, északkeletre, a Vág bal partján található. Ma Szlovákiában a Nagyszombati kerület Galgóci járásának székhelye.
157. Nagybáb falu (szlovákul Veľký Báb, németül Gross-Baab) Nyitra vármegye Galgóci járásához tartozott. Nyitrától 16 km-re, nyugatra fekszik. Ma Báb településrésze, a Nyitrai kerületben, a Nyitrai járásban
158. Ez a 225 háromszögelési pontot jelöli, amely a Babisek vrh. csúcsa. A hivatkozott pont a Nagybáb-(Nyitra)újlak (szlovákul:Veľké Zálužie) között légvonalban található. Nagybábtól 3,7 km-re, Újlaktól 1,9 km-re. A Nyiráújlaki-Szeredi úttól északra 400 m-re. Az 1 : 75 000 méretarányú 1914. évi térképen Babisek vrh, az 1928. évi cseh kiadású térképen Babisek néven szerepel a hegy megírása.
159. Lakács község (szlovákul Lukáčovce) Nyitra vármegye Galgóci járásához tartozott. Nyitrától 18 km-re-északnyugatra fekszik. Ma Szlovákiában, a Nyitrai kerületben, a Nyitrai járáshoz tartozik.
160. Assakürt község (szlovákul Nové Sady, korábban Ašakert) Nyitra vármegye Nyitrai járásához tartozott. Nyitrától 15 km-re, északnyugatra fekszik. Ma Szlovákiában, a Nyitrai kerületben, a Nyitrai járáshoz tartozik.
161. Újlacska község (szlovákul Malé Zálužie, korábban Ujlaček) Nyitra vármegye Nyitrai járásához tartozott. Nyitrától 17 km-re, északnyugatra fekszik. Ma Szlovákiában, a Nyitrai kerületben, a Nyitrai járásban található.
162. Radosna község (szlovákul Radošina) Nyitra vármegye Nagytapolcsányi járásához tartozott. Nagytapolcsánytól 21 km-re, nyugatra fekszik. Ma Szlovákiában, a Nyitrai kerület Nagytapolcsányi járásához tartozik.

163. Nyitrabajna község (szlovákul Bojná) Nyitra vármegye Nagytapolcsányi járásához tartozott. Nagytapolcsánytól 8 km-re, nyugatra, a Bojnianka-patak völgyében fekszik. Ma Szlovákiában, a Nyitrai kerület Nagytapolcsányi járásához tartozik.
164. Bán városa (szlovákul: Bánovce nad Bebravou) Trencséntől 30 km-re-délkeletre fekszik a Bebrava völgyében. Ma Szlovákiában a Trencsényi kerület Bányai járásának székhelye.
165. HL. PDF. 10. doboz, 9. főlíó
166. HL. PDF. 10. doboz, 2. főlíó. MFB. 1. doboz, 610/1918
167. HL. PDF. 12. doboz, 6 főlíó
168. A köztudatban három diplomáciai okmány terjedt el– a Budapesti Antant-misszió vezetőjéről – Vix-jegyzék néven. Ez a második.
169. HL. MFB 2. doboz. 842//1918.
170. HL. MFB. 3. doboz.140/1918.
171. A nemzetiségi kérdés és a határmegállapításra lásd: Suba János (2012): A nemzetiségi kérdés és a határmegállapítás a trianoni határ északi szakaszának kijelölésénél 1921–1922 között. In: Végh Andor szerk (2012): A kisebbségek geopolitikája. VIII. Magyar Politikai Földrajzi Konferencia 79–87. old. Pécs. PTE TTK Földrajzi Intézet Politikai Földrajzi, Fejlődési és Regionális Tanulmányok Tanszéke.
172. HL. MFB 6 doboz, 2401/1919.
173. Dénes község (1900-ig Uhorna, szlovákul: Úhorná) Rozsnyói járásban. Rozsnyótól 12 km-re, északkeletre fekvő hegyi település. Ma Szlovákiában a Kassai kerület Gölnicbányai járásában található.
174. Rekenyeújfalu község (szlovákul: Rakovnica, korábban Rekeňany) Rozsnyói járásban. Rozsnyótól 5 km-re, nyugatra. Ma Szlovákiában a Kassai kerület Rozsnyói járásában található.
175. Hámosfalva község (1897-ig Rozslosznya, szlovákul: Rozložná) Rozsnyói járásban. Rozsnyótól 15 km-re, nyugatra fekszik. Ma Szlovákiában a Kassai kerület Rozsnyói járásában van.
176. Miglészpataka község Nagyrőcei járásban. Miglészpataka és Jolsvatapolca községeket egyesítették. Így neve Jolsvatapolca (szlovákul: Gemerské Teplice, korábban Jelšavské Teplice) lett. Nagyrőcétől 16 km-re, délkeletre a Murány bal partján fekszik. Ma Szlovákiában, a Besztercebányai kerületben, a Nagyrőcei járásban található.
177. Süvete község (szlovákul: Šivetice) Nagyrőcei járásban. Nagyrőcétől 18 km-re, délkeletre a Murány jobb partján fekszik. Ma Szlovákiában, a Besztercebányai kerületben, a Nagyrőcei járásban van.
178. Kővi község (szlovákul Kameňany) Nagyrőcei járásban. Nagyrőcétől 23 km-re, délkeletre a Keleti-Turóc partján fekszik. Ma Szlovákiában a Besztercebányai kerület Nagyrőcei járásában található.
179. Kisborosznok, Borosznok község (szlovákul: Brusník) Ratkói járásban. Nagykürtöstől 19 km-re északkeletre, a Tiszovnyik patak partján fekszik. Ma Szlovákiában, a Besztercebányai kerületben, a Nagykürtösi járásához tartozik.
180. Gömörispánmező község (szlovákul: Španie Pole) Ratkói járásban. Rimaszombattól 22 km-re, északkeletre fekszik. Ma Szlovákiában, a Besztercebányai kerületben, a Rimaszombati járásához tartozik.
181. Gesztes község (szlovákul: Hostišovce) a Feledi járásban. Rimaszombattól 15 km-re, északkeletre fekszik. Ma Szlovákiában, a Besztercebányai kerületben, a Rimaszombati járásban fekszik.
182. Bugyikfala község (szlovákul: Budikovany) a Feledi járásban. Rimaszombattól 14 km-re, északkeletre fekszik. Ma Szlovákiában, a Besztercebányai kerületben, a Rimaszombati járásban található.
183. Meleghegy község (szlovákul: Teplý Vrch, 1948-ig Meleched') a Feledi járásban. Rimaszombattól 12 km-re, északkeletre a Szlovák Érchegység délkeleti részén, a Balog partján. Ma Szlovákiában, a Besztercebányai kerületben, a Rimaszombati járásban van.
184. Pápocs falu (szlovákul Papa) Rimaszombati járásában. Rimaszombattól 14 km-re, északkeletre az azonos nevű patak völgyében fekszik.1964-től Derencsényi településrésze. Ma Szlovákiában a Besztercebányai kerület Rimaszombati járásban található.

185. Tóthegymeg község (szlovákul Horné Zahorany) Rimaszombati járásban. Rimaszombattól 9 km-re-északra fekszik. 1920-tól 1948-ig hivatalos neve Slovenské Zahorany volt. Ma Szlovákiában a Besztercebányai kerület Rimaszombati járásához tartozik.
186. Perjése község (szlovákul Dražice) Feledi járásban. Rimaszombattól 7 km-re, északkeletre a Perjesei-patak (Dražický potok) völgyében fekszik. Ma Szlovákiában a Besztercebányai kerület Rimaszombati járásához tartozik.
187. Alsópokonány község (szlovákul Nižná Pokoradz) Rimaszombati járásban. 1974-től Rimaszombat város (szlovákul: Rimavská Sobota, németül: Gross-Steffelsdorf) településrésze. A városközponttól 2 km-re-északra fekszik, a Balogpádára vezető út mentén.
188. Cserencsény község (szlovákul Čerenčany) Rimaszombati járásban. Rimaszombattól 5 km-re, északnyugatra, a Rima bal partján. Ma Szlovákiában a Besztercebányai kerület Rimaszombati járásához tartozik.
189. Susány község (szlovákul Sušany) Rimaszombati járásban. Rimaszombattól 15 km-re, északnyugatra a Szuha-patak (Suchá) völgyében fekszik. Ma Szlovákiában a Besztercebányai kerület Poltári járásában.
190. Fazekaszsaluzsány község (szlovákul Hrnčiarске Zalužany) Rimaszombati járásban. Rimaszombattól 11 km-re nyugat-északnyugatra, Poltártól 9 km-re-délkeletre fekszik a Szuha-patak (Suchá) völgyében, a Poltár–Rimaszombat vasútvonal mentén. Ma Szlovákiában a Besztercebányai kerület Poltári járásához tartozik.

FELHASZNÁLT IRODALOM

- Eduárd Beneš (1927–1935): Svetova valka a nase revoluce I–III., Praha. 1927–1935. II. 469–495. old.
- Breit József (1925): A Magyarországi 1918/1919. évi forradalmi mozgalmak és a vörös háború története. Budapest, 1925. 1. kötet.
- Borsody István (1945): Magyar–Szlovák kiegyezés. Bp. 1945.
- Csüllög Gábor (1998): Térszerveződési irányok a Felvidék regionális tagozódásában (10–15. század). In: Frisnyák S. (szerk.) A felvidék történeti földrajza. Nyíregyháza: MTA Szabolcs-Szatmár-Bereg M. Tudományos Testület – BGYTF, 1998. 243–253. old.
- Csüllög Gábor (2008): Az európai áramlási terek hatása a Kárpát-medence területi tagolódásának történeti folyamatára. In: Reményi P.–Szebényi A. (szerk.) A nagy terek politikai földrajza. Pécs, 2008. 334–341. old.
- Csüllög Gábor (2010): A Kárpát-medencei államtér problémái Trianon után. In: Közép-európai Közlemények III. évfolyam 4. szám (No. 11.) 2010. 56–61. old.
- Csüllög Gábor (2012): A Közép-Európai Duna-völgy történeti földrajzi jellemzői. In: Közép-Európai Közlemények V. évfolyam 3–4. szám (No. 18–19.) 2012. 137–146. old.
- Gellért Oszkár (szerk.) (1918): A diadalmas forradalom könyve. A Nép kormány tagjainak, a forradalom szereplőinek és 75 magyar írónak önvallomása. A forradalmi napok hiteles krónikája. Bp. 1918. Légrády testvérek kiadása. 38–39. old.
- Gulyás László (2002): Az Osztrák–Magyar Monarchia és a regionális etnikai nacionalizmus. In: Gazdag László (szerk.): Pécsi Tudományegyetem Regionális politika és gazdaságtan Doktori Iskolájának Évkönyve. Pécs. 168–188. old.
- Gulyás László (2005): A versailles-i békerendszer hatása a Kárpát-medence régióira. In: Glück Róbert, Gyimesi Gergely (szerk.): Pécsi Tudományegyetem Regionális politika és gazdaságtan Doktori Iskolájának Évkönyve. Pécs 2005. 17–25. old.
- Gulyás László (2008/a): Edvard Beneš. Közép-Európa koncepciók és a valóság. Attraktor Kiadó. Máriabesnyő-Gödöllő.
- Gulyás László (2008/b): Beneš statesman or charlatan? The plans and the reality 1908–1948. Corvinus Publishing. Toronto-Buffalo.
- Gulyás László (2012/a): Küzdelem a Kárpát-medencéért. Regionalizáció és etnoregionalizmus, avagy a nemzeti és nemzetiségi kérdés területi aspektusai Magyarországon 1690–1914. Kárpátia Stúdió. Budapest.

- Gulyás László (2012/b): Az Osztrák–Magyar Monarchia etnoregionalista átszervezésének tervezete. Aurél Popovici terve 1906. In: Majoros István főszerk.: Háborúk, békék, terroristák. Székely Gábor 70 éves. ELTE. Új- és Legújabbkori Történeti Tanszék. Budapest. 2012. 239–246. old.
- Gulyás László (2015): Az első csehszlovák köztársaság (1918–1938) örökös külügyminisztere, avagy Edvard Beneš két világháború közötti tevékenysége. In: Makkai Béla szerk. (2015): A Felvidék krónikása. Tanulmányok a 70 éves Popély Gyula tiszteletére. Károli Gáspár Református Egyetem–L'Harmattan Kiadó. Budapest. 175–188. old.
- Houdek Fedor (1932): Vznik Hranic Slovenska.
- Hodza, Milan (1929): Sloverisky rozchod s Madarmi roku 1918. Dokumentarny vyklad o jednaniach dra Milán Hodzu ako csl.plomonika s Karolyiho madarsku vladou v listogade a prosinci 1918 o ustup madarskych vojs zo Slovenska Bratisiava.
- Kerekess József (1949): Magyarország forradalmi harcai (Az 1918/19. évi hadműveletek katonai története) kézirat. HL. I. kötet.
- Ormos Mária (1983): Padovától Trianonig 1919–1920. Magvető. Budapest.
- Peroutka, Ferdinand (1934): Budovani statu. Praha. 1933–34. II. kötet.
- Révai Nagy Lexikon. Budapest. 1912. V. kötet.
- Rubint Dezső (1922): Az Összeomlás 1918. Budapest.
- Suba János (2005): Cseh és szlovák elképzelések Szlovákia déli határáról. In: „Honvédő város” Nógrád megye északi határának megvédése. Discussioes Neograiadiens 8. Salgótarján. 54–77. old.
- Suba János (2012): A nemzetiségi kérdés és a határmegállapítás a trianoni határ északi szakaszának kijelölésénél 1921–1922 között. In: A kisebbségek geopolitikája. Végh Andor (szerk.) VIII. Magyar Politikai Földrajzi Konferencia 79–87. old. Kiadja: PTE TTK Földrajzi Intézet Politikai Földrajzi, Fejlődési és Regionális Tanulmányok Tanszéke.
- Srobar, Vavro (1928): Osvobodene Slovensko Pamati z rokov 1918–1920. Praha.
- (1919): Document Concernant L execution ae L armistice én Hongrie (novembre 1918 mars 1919) Budapest. 1919.

Levéltári források:

Hadtörténelmi levéltár. Miniszteri Fegyverszüneti bizottság iratai 1. 2.3, 6, 23. doboz.
Hadtörténelmi Levéltár, Polgári Demokratikus forradalom iratai 10, 12. doboz

Újságok:

Pesti Napló. 1918. november 29.
Pesti Napló. 1918.december 7.

Statisztikák

A Magyar Szent Korona Országainak 1910. évi népszámlálása I. Budapest 1912., Magyar Statisztikai Közlemények (Új. Sorozat 42. kötet).

Dr. CSc., PhD. Nagy Miklós Mihály
címzetes egyetemi docens, Nemzeti Közsolgálati Egyetem,
nagyvazul@freemail.hu

AZ 1918–1919. ÉVI HÁBORÚ JELLEGE A MAGYAR TÖRTÉNELEMBEN

THE 1918–1919 WAR IN HUNGARIAN MILITARY HISTORY

ABSTRACT

World War I did not end in the fall of 1918 either in Central Europe, nor in the Carpathian Basin. Instead, the war dwindled on in the region for five more years. During the Great War and the years following it, several local wars were fought in the geographical zone taking shape in the center of Europe's spatial structure. One of these local conflicts was the one in the Carpathian Basin, which can be divided into two phases: the period of the republic led by Mihály Károlyi, and the months of a following far-left dictatorship. The process started on the October 31, 1918, the day the military of the Austro-Hungarian Empire collapsed, and lasted until August 3-4, 1919, when the Romanian military occupation of Budapest occurred. The official Hungarian historiography depicted these events differently before and after 1945. Until the Soviet military occupation of Hungary, these events were described as a military collapse and a "red war", while after 1945 they were referred to – according to Marxist approach – as a civil-democratic and a socialist revolution. Due to these differing interpretations, which were greatly influenced by political ideologies, one important factor has been overlooked. Hungarian scholars have not yet established clearly whether the internal and external conflicts in the Carpathian Basin were events in a single war, and what the nature of these conflicts was. This study presents the opposing interpretations, discusses Hungary's isolation regarding foreign affairs that determined the events in these two time periods, and argues that this conflict was in fact a Hungarian patriotic war.

Kulcsszavak: forradalom, összeomlás, háború, Kárpát-medence, 1918–1919

Key notes: revolution, collapse, War, Carpathian Basin, 1918–1919

1. Bevezetés

Az 1918. október 31-én, Budapesten kitört őszirozsás forradalommal Magyarország történetében új korszak kezdődött. A magyar társadalomban olyan folyamatok indultak, amelyek – máig tartó hatásukkal – új irányt szabtak a magyarság későbbi sorsának. Az akkor megroppant és tudatosan felbomlasztott társadalmi rendben új eszmék hódítottak teret, addig kevésbé jelentős és alig ismert politikusok tűntek fel: a társadalom egésze mély válságba került. A krízis okainak egy részét a nemzet már hosszú évtizedek óta magában hordozta, míg másik része szorosan az első világháborúhoz, az annak során kiéleződött, olykor tudatosan gerjesztett belső konfliktusokhoz köthető. A válság azonban nem korlátozódott pusztán a belpolitikára, hanem túllépve annak kereteit csakhamar olyan külpolitikai krízissé terebélyesedett, amely mintegy kilenc hónapig tartó háborús állapotba sodorta Magyarországot. E háború kezdetét a forradalom napja, míg végét a román csapatok budapesti bevonulása jelenti (1919. augusztus 3-4.). A két esemény közötti időszakot – pusztán köz- és politikatörténeti szempontból – két etapra lehet bontani, egyfelől a Károlyi Mihály nevével fémjelzett korszakra, másrészt a szociáldemokrata és kommunista politikai erők

vezette proletárdiktatúra hónapjaira. A kettő közötti választópont 1919. március 21., az utóbbi kikiáltásának napja. Jóllehet a két politikai kurzus – a köztörténet felől közelítve hozzájuk – élesen elkülöníthető egymástól, ám szorosan összeköti őket, az hogy az első világháborút követő összeomlás után a magyar nemzet a román megszállásig egyetlen honvédő háborút vívott. Ugyanígy összekapcsolja őket az is, hogy a Károlyi-éra megoldatlan konfliktushelyzeteiből – az elhibázott külpolitikán túl az egyértelműen kudarcos honvédelem miatt – történelmileg egyenesen fakadt a szélsőbaloldali diktatúra. A belpolitikai események intenzitásának hatására a mai magyar társadalom kevésbé van annak tudatában, hogy 1918–1919-ben történelmünk legjelentősebb szabadságharcainak és függetlenségi háborúinak egyike zajlott. Így tanulmányunkat annak a feladatnak szenteljük, hogy e honvédő háborút súlyának megfelelően elhelyezzük a magyar történelemben.

2. Eltérő megítélések

Az, ami Magyarországon történt 1918. október 31. és 1919. augusztus 3. között, már foglalkoztatta a kortársakat is, és az egymást váltó politikai kurzusok időszakában eltérő megítélés alá esett. Az egyértelmű, egységes állásfoglalást azonban nemcsak az tette lehetetlenné, hogy 1945 határozott cezúra volt mind a magyar társadalom egészét nézve, mind a hazai történetírásban, hanem az is, hogy különböző események alkotta történelmi folyamat megítélésével állunk szemben. Hiszen úgy az egymást követő generációk, mint az általuk alkotott szakirodalom különbözőképpen látta és ábrázolta az eseményeket, eltérő módon értelmezte azokat. Az alapvető kérdés az 1945 előtti és az azt követő időszakban keletkezett értékelések tekintetében abban rejlik, hogy egyetlen vagy két egymást követő történelmi folyamatként ragadták és ragadják meg 1918–1919 eseményeit. A másik fontos probléma, hogy nem egyetlen történelmi eseményről kell véleményt mondani, hanem több egymással párhuzamosan futó folyamat egészéről, ezen belül pedig az azokat alkotó történésekről. Ezt az értékelést jelentősen nehezíti, hogy nem beszélhetünk csak pozitív vagy csak negatív eseményekről: ezzel szemben e két vonás bonyolult játékát figyelhetjük meg. Ebben a tekintetben egyáltalán nem létezik sem társadalmi, sem pedig történetírói konszenzus.

Visszatérve az egy vagy több történelmi folyamat kérdéséhez, azt látjuk, hogy 1945-ig a politikai és hadtörténelmi felfogás inkább egyetlen, az egymásból automatikusan fakadó események sorát látta 1918–1919-ben. Gratz Gusztáv a forradalmak koráról beszélt ismert feldolgozásában.¹ A hadtörténetírásban Breit József is ezt a szemléletmódot követte, jóllehet összefoglaló művének csak első két kötete jelent meg nyomtatásban, és ebben csak 1919 áprilisának közepéig tárgyalja az eseményeket.² A szemtanúk – elég nagyszámú – visszaemlékezéseit olvasva is az a kép tárul elénk, hogy eseménytörténetét tekintve egyetlen történelmi folyamatról van szó, jóllehet ezen belül – részben világnézeti alapon, részben a személyes élmények hatása alatt – kiemelkednek jelentős vagy jelentősebbnek vélt események. Az utóbbi természetesen kelthet olyan benyomást, hogy akár több – egymástól elkülönülő – folyamatról beszélhetünk. Tanulmányunknak nem célja a korszakra vonatkozó emlékirat-irodalom bemutatása, így csak az események egyik kortárs főszereplőjének, Böhm Vilmosnak memoárjára utalunk, amely néhány évvel az általunk vizsgált eseményeket követően jelent meg. Ennek a címe – Két forradalom tüzeiben – beszédes.³ Ő is egyetlen, személyesen átélt történelmi folyamatot ismertet, amelyben élesen megkülönbözteti egymástól az 1919. március 21. előtti és utáni eseményeket, s a szélsőbaloldali hatalomátvételt az öszirózsás forradalom bukásaként aposztrofálja: „...Elbukott a szép reményekre jogosító októberi forradalom. Elbukott, mert nem volt elég erős a három oldalról ráírányi-

tott pergőtűzes támadások elhárítására. Elbukott az ellenforradalmi nacionalizmus, a bolsevik agitáció és az ántánt rosszakaratú aknamunkája következtében.

Az októberi forradalom a támadások fokozódó erejével szemben mindig szűkebb alapra szorult, a tömegeknek mindig nagyobb rétegeit veszítette el. Programja, célkitűzései megértést, türelmet, áldozatkészséget, demokratikus akaratot és belátást, szervezett öntudatot és politikai iskolázottságot követelt a néptől. Sajnos, ezek a kellékek hiányoztak a nagy néptömegekből...

*A döntő pillanatban az ellenforradalmi polgári részről ápolt nacional-bolsevizmus sem tévesztette el hatását...*⁴

Böhm emlékiratának fent idézett soraiban három tényezőre vezette vissza a Károlyi-éra bukását; ezek egymással is küzdelemben álló politikai erőket jelenítenek meg. Eltekintve attól, hogy Böhm – nyilván a politikai kudarc hatása alatt – valótlán, mondhatnánk nem életszerű jelenséget is nevesít (a polgárság által támogatott nacional-bolsevizmust), mégis a magyar politikai életben egyszerre jelenlévő tényezőkről beszél. E politikai faktorok 1918–1919 eseményeiben mintegy egymást váltva játszottak főszerepet, és annyira egymáshoz tapadtak, hogy szerepvállalásuk alapján nem lehet élesen periodizálni a folyamatot. Mindazonáltal március 21. mégis alkalmas választó pontnak. Ez az utóbbi 1918–1919 folyamatában hadtörténelmi szempontból valóban két részre tagolja a háborút, amennyiben ezt megelőzően viszonylag csendes védelmi jellege volt a konfliktusnak, míg ezt követően intenzívebbé vált a fegyveres küzdelem. Nyilván ezt ismerték fel a kortárs tollforgatók, amikor az egységes folyamaton belül gyakorta szétválasztották a Károlyi-féle elhibázottnak tartott honvédelmi politikát, valamint a proletárdiktatúra úgynevezett „*vörös háborúját*”. Mindennek alapján azt mondhatjuk, hogy bizonyos fokú periodizáció, tudatos szétválasztás – már az eseménytörténetből kiindulva is – megfigyelhető az 1945 előtti politika- és hadtörténelmi felfogásban, de ez mit sem változtat azon: a katonai eseményekben egyetlen háborút láttak, még ha azt sokszor nem is nevesítették.

Az 1945 utáni magyar történetírás – legfőképpen a marxista-leninista társadalomfilozófia alaptételeiből kiindulva – csak annyiban tekintette 1918–1919 eseményeit egyetlen folyamatnak, amennyiben az úgynevezett polgári demokratikus és a szocialista forradalom magyarországi megvalósulására fókuszált. Ebből a szempontból még az 1919. március 21. utáni intenzív fegyveres küzdelmet is pusztán a széles néptömegek forradalmi megmozdulása egyik – mondhatnánk – mellékes vonatkozásának tartotta. Ezen a ponton éles különbség mutatkozik a korábbi időszak történelemfelfogásával szemben. Hogy az előző példával éljünk, említjük meg Gratz Gusztáv és Breit József műveit: ezekben nagyon hangsúlyos már a Károlyi-érával kapcsolatban is a hadtörténelmi vonulat. A mi olvasatunkban mindkét szakíró – ha nem is kizárólag – a honvédelem szempontjából közelített az egyéb politikai eseményekhez. 1945 után e felfogás éppen az ellenkezőjébe csapott át. A forradalmak marxista-leninista kategorizálásából eredt, hogy 1918–1919 eseményeit két – egymástól élesen elkülönített – korszakra bontották. Amikor mintegy fél évszázaddal ezelőtt Hajdu Tibor elkészítette a magyar történelem e válságos időszakának legjelentősebb, baloldali monografikus feldolgozását, akkor azt két kötetben tette közzé, és a művek felosztása hűen tükrözte a marxista elméleti alapokat.⁵ A megközelítés fő szempontja az osztályharc volt, és így az ország honvédő háborúja, főleg annak jellege – mintegy – másodlagos szintre süllyedt. Ez a szemléletmód 1945 után még hadtörténetírásunkat is áthatotta. Az 1918–1919. évi háború eseményeivel foglalkozó hadtörténetészünk, Liptai Ervin két részletes feldolgozást szentelt e fegyveres konfliktusnak. Mindkettőben a Magyarországi Tanácsköztársaság Vörös Hadseregének állított emléket, és a ma már megmosolyogtató frazeológiája határozottan árulkodik munkái szemléletmódjáról is: „...*Népünk nagy szabadságküzdelmei a nemzeti függetlenség érdekei mellett mindig az általános emberi haladás ügyét is szol-*

*gálták. Ezért kísérte e küzdelmeket az egész haladó emberiség együttérzése. Egyetlen szabadságküzdelmünk sem illeszkedett azonban olyan szervesen az egész emberiség felemeléséért vívott nemzetközi mozgalomba, mint a magyar dolgozó népnek a Tanácsköztársaság létrehozásáért, a szocializmus alapjainak lerakásáért és a proletárállam megvédéséért folytatott harca. A magyar forradalmi munkásság tudatosan vállalta a kizsákmányolás és elnyomás ellen nemzetközi méretekben vívott küzdelem közép-európai előőrsének szerepét...*⁶ Az ideológiai frazeológiává süllyesztett hadtörténetírás érdemben csak a Tanácsköztársaság fegyveres erőinek küzdelmeivel foglalkozott, míg az október vége és a március 21. közötti időszakból a különböző katonapolitikai és hadseregszervezési koncepciók bírálatát nyújtotta. Breit József már többször említett hadtörténelmi feldolgozásával szemben – politikai és ideológiai okokból – jóformán említés sem esik arról a magyar nemzet sorsát máig meghatározó tényről: a történelmi Magyarország területi zsugorodása nagyjából a mai államterre éppen a proletárdiktatúra kikiáltásáig eltelt mintegy öt hónapban zajlott le. Az 1945 utáni politikai és kultúrpolitikai kurzus Károlyi Mihály személyében és az általa vezetett állami berendezkedésben egyik elődjét vélte felfedezni. A piederasztálra emelt Károlyi Mihály és politikustársai képébe a magyarországi baloldal számára nem fér és nem fért bele az elhibázott honvédelmi politikából eredő országvesztés ténye. A két világháború közötti évtizedekben viszont éppen ezt vetették Károlyiék szemére, olykor túlhangsúlyozott módon is.

Egyéb, az 1918–1919. évi háborúval és eseményekkel kapcsolatos kérdésben sincs társadalmi és szakmai konszenzus. Ilyen főleg nem létezik az egész folyamat kiindulópontját, az őszirózsás forradalmat illetően. Míg az abban kárt vallott politika szereplői leginkább pusztán a katonából eredő politikai összeomlást láttak abban, addig az új hatalom és politikai kurzus emberei a társadalom akaratát tükröző forradalmat. Napjainkra feledésbe merült, hogy a múlt század húszas-harmincas éveinek fordulóján a Károlyi-érához kötődő személyek gyakorta bírósági úton igyekeztek megvédeni vélt vagy valódi jó hírüket, amelyet – az akkori társadalom megítélése szerint – 1918–1919-es tevékenységükkel veszítettek el. Ez a jogi útkereső hullám készítette a kor neves publicistáját, Pethő Sándort arra, hogy a Magyar Szemle lapjain felhívja a figyelmet a véleménykülönbségekre és a társadalmi tudat abból fakadó torzulásaira. Ugyanakkor Pethő itt fogalmazta meg a Károlyi Mihály vezette hatalmi elitel szembeni társadalmi ellenérzés legfőbb okait is.⁷

A fentiekben pusztán csak nagyvonalaiban vázolt meg nem értéssel párosult politikai indulatok következménye lehet, hogy történetírásunk, főleg a magyar hadtörténelem még nem jutott el odáig, hogy 1918–1919 eseményeinek kilenc hónapját egyetlen háborúként fogja fel, megfogalmazza annak honvédő jellegét és mindezt beágyazza a magyar társadalom történeti tudatába.

3. A háború nemzetközi környezete

Az 1918–1919. évi kárpát-medencei háború – egy politikai és katonai válsághelyezettel – mindenképpen a forradalom jegyeit magán viselő összeomlással kezdődött. Tegyük hozzá, 1918 forró őszén nemcsak Budapesten, hanem Bécsben és Berlinben, valamint a volt központi hatalmak egyéb nagyvárosaiban is hasonló jelenségekkel találkozunk. A sort tulajdonképpen nem is a központi hatalmak összeomlása nyitja meg, hanem sokkal inkább az azok által a katonai győzelem reményében gerjesztett oroszországi megmozdulások és legfőképpen a szentpétervári bolsevik puccs. Ennek révén Oroszországot ugyan kiűtötték a hadviselő országok sorából, és a breszt-litovszki békével (1918. március 3.) azon túl, hogy térdre kényszerítették a hatalmas eurázsiai birodalmat, egyben ki is szorították Közép-Európából. Az oroszországi összeomlással azonban a forradalom szelleme kiszabadult a

palackból: Közép- és Köztes-Európában a forradalmi erjedést csak a központi hatalmak győzelmével lehetett volna megállítani. Ez viszont elmaradt. A Nagy Háború, amely 1914-ben pusztán katonai összeütközésnek indult, a küzdelem folyamán fokozatosan a társadalmi potenciálok harcává vált, az nyert, akinek a társadalma tovább bírta mind fizikailag, mind mentálisan. Ebben a küzdelemben a központi hatalmak alul maradtak: társadalmuk előbb fáradtak ki. Miközben a fegyveres erők vezetői mindkét oldalon és a háború utolsó pillanatáig katonai sikerrel akartak győzni, addig a társadalmak egyéb tényezői is determinálták a végső döntést. Az hogy e két tényező közül melyiket tekintették a kortársak valóban mérvadónak, egyértelműen beépült a két világháború közötti szakirodalom – jobb és baloldali – argumentációjába.⁸

A kárpát-medencei háború kimenetelének determináló tényezője az Osztrák–Magyar Monarchiából – részben az utca nyomására – elhamarkodottan kivált Magyarország külpolitikai elszigeteltsége volt. Az október 31-én uralomra került Károlyi Mihály és politikusi köre nem hogy lassította volna, hanem egyenesen gyorsította a dunai birodalom szétverését, és az ország, valamint a nemzet jövőjét a győztes hatalmak politikailag kétes jelszavaiban bízva nem biztosította.⁹ Tanulmányunknak nem feladata a Károlyi-éra bel- és külpolitikai lépéseinek bírálata, azonban egyetlen, az 1918–1919. évi honvédő háborúnk egészét meghatározó tényezőre rá kell mutatnunk. Az addig a magyar politikai életben kevésbé fajsúlyos, Károlyi vezette politikai garnitúrától a magyar társadalom sokkal többet várt, mint amire képes volt, és ez a hatalmi csoport sokkal jobb színben tüntette fel külpolitikai lehetőségeit – főleg a francia diplomáciához fűződő kapcsolatait –, mint amilyenekkel a valóságban rendelkezett. Ezt még néhány kortárs baloldali érzelmű főszereplő is így látta. A magyarországi háború egyik meghatározó – a húszas években már a szociáldemokrata politikai irányzatot nyíltan vállaló – Stromfeld Aurél is szavá tette nem sokkal a fegyveres konfliktus befejezését követően. „...*A párt vezére, gróf Károlyi Mihály – viszonylag fiatal ember – kifejezetten pacifistának számított és értett annak az elterjesztéséhez, hogy az antant-hatalmakkal, elsősorban Franciaország vezetőivel személyes kapcsolatai vannak. Nyomatékosan kell azonban hangsúlyozni, hogy a kapcsolatok a Károlyi-kormány egész fennállása idején nem váltak érezhetővé. Aki gróf Károlyival többször érintkezett, abban az a vélemény alakult ki, hogy egészen világos gondolatai vannak, ezek azonban a megvalósítás során mindinkább elsekélyesedtek és végül egészen összekuszálódtak. Kétségbe kell vonni azt, hogy az országnak ily nehéz időkben való kormányzásához szükséges szellemi erővel és energiával rendelkezett...*”¹⁰ Ugyanitt az egykori szemtanú, Stromfeld elmondja azt is, hogy Károlyiéknak – mint pártnak – kevés támogatójuk volt. Az utcai tömegek elsősorban nem e töredék párt politikai programját, hanem a jól megválasztott politikai jelszavait – legfőképpen a pacifizmusba hajló béke-szólamait – támogatták.¹¹

Károlyi azonban nem volt abban a helyzetben, hogy a nemzetközi diplomáciában komolyan tárgyaljanak vele. Hatalomra kerülése után egy héttel maga vezette az antant helyi parancsnokával, Franchet d’Espèrey tábornokkal a fegyverszüneti tárgyalásokat Belgrádban. A magyar küldöttség fogadtatása kimondottan rideg, sőt egyenesen megalázó volt. Ez még Károlynak az Egy egész világ ellen című emlékiratából sem hiányozhat. A teljes külpolitikai kudarc akkor következett be, amikor utalva a wilsoni pontokra, francia elutasításba ütközött, majd pedig amikor a Monarchiából kilépett Magyarország semlegességét hozta szóba érvül, nyersen a tudomására hozták: egy legyőzött országgal tárgyalnak a franciák.¹² Ettől a perctől kezdve jól tudható volt, hogy Károlyi, majd a miniszterelnöki székben őt váltó Berinkey Dénes (1919. január 19.–1919. március 21.) kormányának és politikai irányzatának sorsa legfőképpen a kül- és a honvédelmi politikától függ, mert a Monarchia és a Magyarország államteréből kilépett nemzetek, valamint a világháborúban ellenfélként szerepet játszó szomszédos országok katonai erői mind nagyobb részeket vettek

birtokba abból. Tanulmányunknak nem feladata a Károlyi- és a Berinkey-féle kormányok honvédelmi politikájának – ennek a mély emóciókat kiváltó történelmi kérdésnek – az értékelése. Tény azonban, hogy ez a politikai kurzus éppen pacifista nézeteinek túlhangsúlyozásával, valamint az antant hatalmak felé tett engedmények sorával elveszítette annak lehetőségét, hogy diplomáciai téren erőt mutathasson. Honvédelmi politikája tulajdonképpen az egymástól eltérő katonapolitikai koncepciók – egyébként eredménytelen – megvalósítására tett próbálkozásokra, valamint a frontokról hazatérő csapatok leszerelésére korlátozódott. Ennek eredményeként a honvédelmi és a külpolitika a belpolitikai csatározások szintjére süllyedt. Mi sem bizonyítja ezt jobban, mint hogy az 1918. október 31. és 1919. március 21. között eltelt nem egész öt hónap során hat hadügyminisztere volt az országnak (Linder Béla, Bartha Albert, Károlyi Mihály, Böhm Vilmos, Festetics Sándor, valamint ismét Böhm Vilmos).¹³

A Károlyi- és a Berinkey-kormány és vele az egész ország – vesztes hatalomként – a külpolitikai elszigeteltség állapotában volt, és végül a diplomáciai elzártságával párosuló egyre gyengébb külpolitikai érdekérvényesítő képessége vezetett a szélsőbaloldali hatalomátvételhez. 1919. március 20-án, a Vix-jegyzék átadásakor bezárult a kör. Az események egyik katonai főszereplője, Tombor Jenő – ekkoriban a vezérkari főnök – már 1918 decemberében egy memorandumot szerkesztett a magyar felső vezetés számára, és ebben – a haza védelme érdekében – a bolsevizmus felé történő, a honvédelmi kérdések konszenzusán nyugvó, nyitást javasolta kibontakozásul.¹⁴ Amikor a magyar kormány megkapta a Vix-jegyzéket, Böhm kikérte a hadügyi államtitkár, Stromfeld Aurél és Tombor Jenő szakmai véleményét, amelyet memoárjában így rögzített: „...egybehangzóan mind a kettőnek az volt a véleménye, hogy ezt a jegyzéket nem szabad és nem lehet elfogadni, mert ez Magyarország teljes gazdasági, politikai és katonai megsemmisítését jelenti. Véleményük szerint a jegyzék elfogadása olyan vihart támaszt az országban, amely elpusztít minden kormányzatot, amely a jegyzékben foglalt követeléseket teljesíti.

Tombor ezredes ismert álláspontjához híven még különvéleményt is terjesztett elő: most minden pacifizmust félre kell lökni, mert az antant a wilsoni elveket sárba tiporta és az országot becsapta. Föl kell hívni fegyveres védekezésre az egész országot, a nyugati orientáció helyébe az Oroszország felé szóló keleti orientációt kell a munkaprogramunkba fölvenni. Az ország vezetésére e pillanatban más alkalmas kormányzatot nem lát, mint a fegyveres védelmet megszervezni tudó szociáldemokrata pártot, de ennek ki kell békülnie, meg kell egyeznie a kommunista párttal, hogy a régi Ausztria északi határán álló orosz szovjet-csapatokkal a szövetségi együttműködés létrejöhesse...”¹⁵

A fentiekben ismertetett Tombor-féle koncepció 1918-1919 fordulóján, majd kora tavasszal komoly katonai elgondolásnak látszott, de megvalósulását az orosz polgárháború eseményei lehetetlenné tették.¹⁶ Azon a napon, amikor Budapesten megalakult a szociáldemokrata-kommunista kormány és kikiáltották a Magyarországi Tanácsköztársaságot, a szovjet Vörös Hadsereg már mintegy 300 km távolságra közelítette meg annak államterét, és tovább törtek előre az ukrán-román határ felé.¹⁷ Hamarosan megtörtént a hivatalos érintkezés felvétele is. 1919. április 2-án a Szatmár közeli Pálfalvára repülőgéppel megérkezett Viktor Odorovics szovjet-orosz főhadnagy és Fodor György, az oroszországi magyar kommunista. Azzal a hírrel érkeztek, hogy az ukrainai hadi események kedvező alakulásának köszönhetően a szovjet-orosz csapatok néhány hét múlva átléphetik a Kárpátokat.¹⁸ Ekkor a Magyarországi Tanácsköztársaság politikai vezetése komolyan számolhatott az ukrainai szovjet erők tevékenységével. Jóllehet hamarosan kiderült, hogy az orosz beavatkozás Magyarországon nem fog egyik napról a másikra megvalósulni, de a román csapatok lekötésében fontos szerep hárult rájuk. Stromfeld Aurél 1919. május 11-én összefoglaló jelentést készített Kun Béla részére, ebben rögzítette, hogy küszöbön áll az antant erők

összpontosított támadása, majd így folytatta: „...*A Magyar Tanácsköztársaságnak léte, hogy az orosz erők Kolomeából Stryjen át Csap felé előretörjenek, s ezáltal a magyar csapatokat legelőbb a román fronton tehermentesítsék...*”¹⁹ Az ukrajnai polgárháború eseményei azonban nem tették lehetővé a szoros katonai együttműködést, sőt még a magyar és a szovjet-orosz kötelékek hadműveleteinek összehangolását sem. Szamuely Tibor – Dobos István pilóta közreműködésével – 1919. május 21-én ugyan Kijevbe repült, majd onnan Moszkvába utazott, tárgyalt Leninnel, és csak május 31-én érkezett vissza Budapestre.²⁰ Ez a vállalkozás azonban konkrét politikai eredménnyel nem járt. A Magyarországi Tanácsköztársaság továbbra is katonai elszigeteltségben vívta harcát, amely minden sikere ellenére is – a külföldi segítségnyújtás híján – reménytelen küzdelem volt.

Ennek a háborúnak a szovjet-orosz orientáción kívül volt még egy külpolitikai vetülete: a köztes-európai átrendeződés.²¹ Ez is kedvezőtlenül hatott az 1918–1919. évi kárpát-medencei háborúra. A Nagy Háború leglátványosabb politikai földrajzi következménye kettős volt. Egyrészt a korábbi Orosz Birodalom – 1917-ben – hosszú időre kiesett a nagyhatalmak sorából, és nyugati területeinek elvesztésével kiszorult Közép-Európából, miközben Európa térszerkezetének korábbi meghatározó eleme, az Osztrák–Magyar Monarchia megszűnt. Másrészt Közép- és Kelet-Európa határán – e birodalmi terek eltűnésével – politikai földrajzi vákuumövezet alakult ki, a mai értelemben vett Köztes-Európa. Ez azonban 1918 és 1924 között egyáltalán nem volt békés régió, hiszen Finnországtól a Kisázsiai Törökorszáig helyi háborúk sorozata zajlott, a korábbi birodalmi terek nemzetállamokra fragmentálódtak. Minden nép saját nemzetállamának megteremtéséért küzdött. A Kárpát-medencében ez oly módon öltött testet, hogy a magyar Szent Korona országainak területén új államok születtek, vagy a szomszédos már előzőleg is létező kisállamok – Szerbia, Románia – tudatosan növelték területüket. Ez mind a Károlyi-féle népköztársaság, mind a Magyarországi Tanácsköztársaság esetében a magyar államtér jelentős részeinek katonai erőszak útján történő elszakításával volt egyenlő.²²

4. Az 1918–1919. évi háború jellege

Az 1918. október 31. és 1919. augusztus 3–4. közötti kárpát-medencei fegyveres konfliktus jellegének meghatározásakor legfőképpen annak kimeneteléből kell kiindulnunk. Az összeütközés végére jogilag – a Magyar Királyság esetében – a trianoni béke (1920. június 4.), továbbá – a magyar Szent Korona országait illetően – a Fiumei Szabad Állam végleges felszámolása (1924) tett pontot. Ennek – amennyiben csak a Magyar Királyságot nézzük – a húsz hónapon át tartó politikai folyamatnak eredményeként hazánk lakosságának mindössze 42,76%-a, míg felségterületének 32,9%-a maradt az új államtér határain belül.²³ A hatalmas veszteség közvetlen adatai mellett legalább ilyen fontos annak közvetett hatása, amennyiben az Osztrák–Magyar Monarchia felbomlásával, Magyarország önállóvá válásával és nem utolsósorban földrajzi potenciáljának jelentős zsugorodásával hazánk elveszítette – a korábbi dualista állam létéből eredő – európai nagyhatalmi állását. Magyarország Köztes-Európa hátrányos politikai földrajzi helyzetű kis államává süllyedt.

A Kárpát-medencei konfliktusnak ez a kimenetele legfőképpen abból eredt, hogy e háborúnk etnikai, valamint etnikai-vallási konfliktus volt. A Kárpát-medencében már a török idők óta növekvő számú nemzetiségi és vallási kisebbségek éltek, ezek elszakadási törekvései az első világháború kezdetére egyre veszélyesebbek lettek. 1914-ben a függetlenedés szándékának erői még nem kerekedtek felül az államtér centripetális erőin. A belső szétvetéssel fenyegető etnikai-vallási viszonyok azonban már fennálltak.²⁴ A centrifugális erők végzetes növekedése az első világháború éveiben zajlott le, amikor az antant politikai ve-

zetése úgy döntött: a Német Birodalom feletti katonai győzelem érdekében felszámolja az Osztrák–Magyar Monarchiát. 1914-ben a Nagy Háború kezdetekor a dunai birodalom lerombolása még nem volt cél, ez csak a konfliktus elhúzódásával kristályosodott egyértelmű politikai akarattá. Ám miután a hadi események úgy alakultak, hogy a Monarchia ugyan meggyengült és ennek következtében mind politikailag mind katonailag egyre inkább Németország függőségébe került, de még mindig túl erős katonai potenciállal rendelkezett, a nemzetiségi ellentétek gerjesztésével igyekeztek az egész dunai államteret fragmentálni.²⁵

A fenti feldarabolás – a wilsoni békeponthoz hangoztatásával – a Kárpát-medencei nemzetek önállósodási törekvéseinek kihasználásán túl, Szerbia és Románia – a már korábban is létező nemzetállamok – területi igényeinek elismerésével történt. Bármiként is nézzük akár a Monarchia, akár Magyarország sorsát 1918–1919 fordulóján, azt látjuk, hogy ezeknek államterein új nemzetállamok jöttek létre. A mi honvédő háborúnk 1918–1919-ben e kis népek szempontjából függetlenségi harcok voltak. A küzdelem mindkét oldalon a nemzetállamok minél nagyobb földrajzi kereteinek megszerzéséért folyt. Ez a szándék mindenképpen etnikai és – a délszláv, valamint a román államteret esetében – vallási jelleget is kölcsönzött a küzdelemnek.

A magyar nemzet esetében 1918–1919 háborújának tétje kettős lehetett: egyfelől a történelmi Magyarország teljes integritásának megőrzése, másfelől – minimális célként – a magyar szállásterületek megtartása az országhatáron belül. Miután az antant az úgynevezett utódállamok felé már a háború során területi ígéreteket tett, és ezeket – még ha a hatalmi politikai változások függvényében módosította is – valamelyest betartotta, így az előbbi magyar háborús cél valóra váltására nem sok esély mutatkozott. Az események ismeretében úgy látjuk, hogy a szállásterületek megőrzésének volt némi realitása, ám ezt két tényező nagymértékben kétségessé tette. Megkérdőjelezte a politikai vezetés alkalmassága. Stromfeld Aurélt idézve már utaltunk arra, hogy Károlyi Mihályban a magyar társadalom nem a legalkalmasabb személyben találta meg vezetőjét. Amennyiben eltekintünk Károlyi történelmi alakjától, akkor itt tulajdonképpen az ő nevével fémjelzett politikai programot kell tévesnek tartanunk. A már említett Gratz Gusztáv szavaival élve: „...Az új kormány programja három fő irányelvűből állt. Mindenekelőtt békét akart kötni és azt hitte, hogy Magyarországra kedvező békét úgy ér el, ha minél tüntetőbben mutatja ki a pacifizmus eszméjével való rokonszenvét és minél határozottabban fordul el azoktól, akik az ország sorsát eddig intézték. Azután meg akarta kísérelni a nemzetiségi kérdés megoldását és a nem-magyar nemzetiségeknek Magyarországon belül való megtartását azzal, hogy Magyarországot »keleti Svájc«-á alakítja át és megadja minden egyes nemzetiségnek azt az autonómiát, amely után vezérek régóta áhítoztak. Végül a magyar közintézmények demokratizálását, az eddig uralkodott társadalmi elemeknek visszaszorítását és az alsóbb és legalsóbb rétegek érdekeinek felkarolását, – többek között a nagybirtoknak egészséges parasztbirtokokra való felosztását – vette tervbe. A következmények azt mutatták, hogy ez az egész politikai elgondolás helytelen volt...»²⁶

A fenti politikai program mintegy szükségszerűen magában hordozta a nemzeti katalizmust, a teljes politikai kudarcot. A mindent eldöntő, alapvetően hibás elem a végletekig erőltetett és gerjesztett pacifizmus volt. Ez a kormányprogram oly módon igyekezett egy csapásra megoldani a Kárpát-medence nemzeteinek és társadalmainak minden problémáját, hogy közben a nemzeti kisebbségek lelkükben, tudatukban már végleg szakítottak a magyar Szent Koronával, és egyáltalán nem érdekelte őket a budapesti vezetés autonómiára irányuló szándéka. Ők saját nemzetállamukban akartak élni. Ugyanakkor ez a kormányprogram kedvezőtlen időben kísérletezett a magyar társadalom reformjával, ami eleve még inkább szétzilálta azt, és nem vette számításba; Magyarország a fegyverszüneti egyezmény

ellenére továbbra is hadban áll. Mert az elszakadási törekvések óhatatlanul fegyveres összeütközésekhez vezettek. A nemzeti katasztrófa egyik oka az volt, hogy a reformokat egy időben akarták megvalósítani a háborúval: nem vették észre, hogy közben Magyarország létét veszélyeztették.

Másfelől a szállásterületek megvédését – főleg Erdélyben – szinte lehetetlenné tette a Kárpát-medence etnikai viszonyainak térszerkezete.²⁷ A magyarság zöme a századfordulón ugyan egy tömbben élt a Központi- és a Nyugati-nagymedence területén, de Erdélyben már etnikai szigeteket alkotott, és ez a képlet – még ha kisebb léptékben is – volt rá jellemző a Felvidéken és a Délvidéken egyaránt. Az etnikailag kevert területeken nem lehetett és ma sem lehet oly módon határt kijelölni, hogy valamely nemzet ne kerülne kisebbségi sorba. Ennek nyilvánvalóan tudatában voltak mind az antant, mind az utódállamok politikusai. Az utóbbiak azonban semmiféle etnikai kompromisszumra sem mutattak hajlandóságot, a megoldást a kevert lakosságú területek bekebelezésében látták, a győztes hatalmak pedig elnézően szemet hunytak a wilsoni békepontoknak a magyarság rovására történő érvényesítése felett.²⁸

Az 1918–1919. évi háború másik fő jellemzője annak magyar honvédelmi jellege. Azt a háborút, amelynek téje Magyarország fennállása, területi integritásának megőrzése nem nevezhetjük egyébnek, mint honvédő háborúnak. Az idegen hadseregek betörése a magyar államtérbe szinte a Károlyi-kormány hatalomra kerülésével egyszerre történt. A háborúban, a bukaresti békében (1918. május 8.) vereséget szenvedett Románia 1918. november 9-én hadat üzent Németországnak, és csapatai négy nappal később Gyergyótölgyesnél átlépték a határt. Ezzel egy időben cseh erők törtek be a magyar államtérbe, a délszláv katonaság pedig északi irányba nyomult előre.²⁹ Az elhaló világháború magyar területre ért. A külpolitikai elszigeteltségben lévő Károlyi-, majd Berinkey-kormány a pacifizmus csapdájába esett, és hamarosan kiderült, képtelen megvédeni Magyarországot. Egykori neves kartográfusunk, Radó Sándor számításai szerint 1919. március 21-én, amikor Budapesten kikiáltják a Magyarországi Tanácsköztársaságot, a magyar államtér mindössze 124 600 km²-re zsugorodott és lakóinak száma már csak 9,7 millió főt tett ki.³⁰ A szélsőbaloldali rezsim sajátos – az internacionalizmust hirdető – politikai ideológiától vezettetve igyekezett minél nagyobb területre kiterjeszteni hatalmát, ám nem sok sikerrel járt. A Tiszántúl elvesztésével fennhatósága csak 75 000 km²-re és 6,6 millió fő lakosságra terjedt ki, és a győztes felvidéki hadjáratban ehhez csak 16 ezer km²-t tudott visszaszerezni mintegy 1 millió lakossal.³¹

A Tanácsköztársaság politikai vezetése még a Károlyiénál is hiteltelenebb volt a győztes hatalmak előtt. Károlyiékát csak egy vesztes ország élére, az összeomlás zúrzavarában került garnitúrájának tekintették. Jóllehet ez a politikai elszigeteltség állapotán mit sem változtat, de Kun Bélának még csak érdemleges tárgyalópartnernek sem számítottak. Oly módon nem lehetett a proletárdiktatúrának diplomáciát folytatni, hogy a kommunista világforradalmat hirdette: olyan eszmét, amely a vele tárgyaló felek társadalmait teljes mértékben fel akarta forgatni. Ezzel a külpolitikai szándékkal teljesen szalonképtelen volt és a diplomáciai kibontakozást valóban csak Szovjet-Oroszország felé kereshette. Ereje azonban kevés volt a végrehajtáshoz.

Az 1918–1919. évi, kárpát-medencei háború harmadik sajátossága a permanencia volt. Miként láttuk, még be sem fejeződtek a fegyverszüneti tárgyalások, amikor Magyarország ellen már megindultak a katonai támadások: az ország hadiállapota fennmaradt. Az utódállamok fegyveres erői folyamatosan nyomultak az ország belseje felé, és ennek gátat csak a vezető antant hatalmak vethettek. Ők azonban nem igyekeztek ezt megtenni. Az előretörés folyamatos volt attól függetlenül, hogy Budapesten milyen színezetű kormány van hatalmon és milyen honvédelmi politikát folytat. Ahogyan a Magyarországi Tanácsköztársaság

eseménytörténete bizonyítja, megállásra csak az eltökélt katonai ellenállás készítette őket. Ettől függetlenül – hadműveleti szempontból – folyamatosan zajlottak a harcok. Kisebbség nagyobb szünetek ugyan voltak, de ez mit sem változtat a fegyveres konfliktus permanenciáján. Ezért kell az 1918. október 31. és 1919. augusztus 3. közötti, a Kárpát-medencében folyó fegyveres konfliktust egyetlen háborúként értelmezni. Ennek a háborúnak nagy, az egész nemzet sorsát befolyásoló tétje volt, és így csak honvédő jellegű lehetett. Olyan honvédő háború volt ez, amelyet ugyan szélsőséges politikai eszmék, mély társadalmi konfliktusok kísértek, de jelentőségében egyenrangú a Rákóczi-szabadságharcral és az 1848–1849. évi forradalommal és szabadságharcral.

JEGYZETEK

1. Gratz Gusztáv (1935): A forradalmak kora: Magyarország története 1918–1920. Magyar Szemle Társaság. Budapest.
2. Breit József (1925): A magyarországi 1918/19. évi forradalmi mozgalmak és a vörös háború története I–II. Magyar Királyi Hadtörténelmi Levéltár. Budapest.
3. Böhm Vilmos (1923): Két forradalom tüzeiben. októberi forradalom, proletárdiktatúra, ellenforradalom. Verlag für Kulturpolitik. München.
4. Böhm Vilmos (1923) 257. old.
5. Hajdu Tibor (1968): Az 1918-as magyarországi polgári demokratikus forradalom. Kossuth Könyvkiadó. Budapest; Uő.: (1969): A Magyarországi Tanácsköztársaság. Kossuth Könyvkiadó. Budapest.
6. Liptai Ervin életművéből a magyar Vörös Hadsereg tekintetében három jelentős alkotást kell kiemelnünk. 1959-ben mintegy félezer oldal terjedelemben publikálta A magyar Vörös Hadsereg című dokumentumgyűjteményét (Kossuth Könyvkiadó, Budapest). 1960-ban jelent meg – A magyar Vörös Hadsereg harcai 1919 (Zrínyi Katonai Kiadó, Budapest) – monografikus feldolgozása, amelyet a Vöröskatonák, előre! című két kiadást is megélt (Zrínyi Katonai Kiadó, Budapest, 1969, 1979) népszerűsítő műve követett. Az itt idézett szövegrész lelőhelye: Liptai Ervin (1960): 6. old.
7. Pethő Sándor (1933): Forradalom volt e, vagy összeomlás? Magyar Szemle. 1933/4. szám. 334–343. old. Az itt említett, a Károlyiéknek mintegy bűnül felróható tettét Pethő az alábbi módon fogalmazta meg: „...Az októbrizmus három vezető pártja (a szociáldemokraták, a Jászi-féle polgári radikálisok és a negyvennyolcas irányzat szegénylegényei) nemcsak hogy törvénytelen, forradalmi organizációt létesítettek, amikor a magyar alkotmányos élet szervei még szabályos működésben voltak, hanem lehetetlenné tették a történelmi pártokkal való összefogást is, hogy mindent és mindenkit kiűtáljanak a hatalomból és a felelősségből, ami és aki hazafias eszméktől áthatott tényező volt ebben az országban s amelyeknek mindegyike teljes önzetlenséggel kívánta részét kivenni az országmentés emberfeletti feladatából...” (336. old.)
8. Ezzel kapcsolatban érdemes összevetni: Mayer-Csejkovits Károly (1927): A nagy háború fontosabb tapasztalatai magasabb katonai megvilágításban. Hadtörténelmi Közlemények. 1927/2. szám. 152–187. old., valamint Stromfeld Aurél (1922): Mi okozta a központi hatalmak katonai összeomlását 1918 őszén? Szocializmus. 1922/3. szám. 102–112. old. A bolsevik puccs és a központi hatalmak szoros összefüggését bizonyítja az, hogy Lenint a német titkosszolgálat juttatja Oroszországba. Ennek történelmi ismertetését lásd: Mayer, Fritjof (2010): Lenin „kívánságunk szerint dolgozik”. In: Burgdorff, Stephan–Wiegrefe, Klaus (szerk.): Az első világháború: a 20. század összkatasztrófája. Napvilág Kiadó. Budapest. 113–117. old. Ugyanennek szépirodalmi tükröződése: Zweig, Stefan (1987): A lepecsételt vagon: Lenin 1917. április 9. In. Uő.: Csillagórák: történelmi miniatűrök [Második, bővített kiadás]. Gondolat. Budapest. 287–302. old.
9. Gratz Gusztáv (1935) 5–37. old., Ormos Mária (1983): Padovától Trianonig 1918–1920. Kossuth Könyvkiadó. Budapest. 13–74. old., Siklós András (1987): A Habsburg-birodalom felbomlása 1918: a magyarországi forradalom. Kossuth Könyvkiadó. Budapest. 147–150. és 172–215. old.

10. Stromfeld Aurél (1959): Magyarország története 1918. október 31-től 1919. augusztus 4-ig, főképpen katonai szempontból megvilágítva. In. Hetés Tibor (szerk.) (1959b): Stromfeld Aurél válogatott írásai. Zrínyi Kiadó. Budapest. 253. old.
11. Stromfeld Aurél (1959) 254. old.
12. Károlyi Mihály (1968): Az új Magyarországért: válogatott írások és beszédek 1908–1919. Magvető Könyvkiadó. Budapest. 420–421. old.
13. A Károlyi-féle politikai elit szakítva a magyar történelem hagyományaival a honvédelmi miniszteri poszt helyett a hadügyminiszteri megbízatást vezette be. A kor hadügyminisztereinek jegyzékét közli: Bölöny József–Hubai László (2004): Magyarország kormányai 1848–2004 [Ötödik, bővített és javított kiadás]. Akadémiai Kiadó. Budapest. 253. old. Az egyes hadügyminiszterek politikai koncepcióinak eddigi legteljesebb adatszerű ismertetését lásd: Breit József (1925) 33–80. old.
14. Böhm Vilmos (1923) 198–199. old.
15. Böhm Vilmos (1923) 240–241. old.
16. A szovjet-orosz katonai segítségnyújtás tekintetében lásd Liptai Ervin (1958): Adalékok a Magyar Tanácsköztársaság és Szovjet-Oroszország fegyveres szövetségének kérdéséhez. Hadtörténelmi Közlemények. 1958/1–2. szám. 71–91. old., valamint Hajdu Tibor (1961): Adatok a Tanácsköztársaság és Szovjet-Oroszország kapcsolatainak történetéhez. Párttörténelmi Közlemények. 1961/3. szám. 86–123. old.
17. Hajdu Tibor (1961) 103. old.
18. Hajdu Tibor (1961) 106. old., Gábor Sándorné–Hajdú Tibor–Szabó Gizella (szerk.) (1959–1960): A magyar munkásmozgalom történetének válogatott dokumentumai, Hatodik kötet, Első rész. Kossuth Könyvkiadó. Budapest. 196. old. 202. dokumentum.
19. Hetés Tibor (szerk.) (1959a): A magyar Vörös Hadsereg 1919 (Válogatott dokumentumok). Kossuth Könyvkiadó. Budapest. 270. old. 114. dokumentum.
20. Hajdu Tibor (1961) 118–119. old.
21. Nagy Miklós Mihály (2014). Magyarország az első világháborúban: térképek történelmi áttekintéssel. Kárpátia Stúdió. Budapest. 109–122. old.
22. Pándi Lajos (1995): Köztes-Európa 1763–1993 (Térképgyűjtemény). Osiris-Századvég. Budapest. 256–337. old.
23. Szijj Jolán–Ravasz István (2000): Magyarország az első világháborúban. PETIT REAL Könyvkiadó. Budapest. 684. old. Az itt közölt adatok Horvát-Szlavonország nélkül értendők.
24. Gulyás László (2012a): Küzdelem a Kárpát-medencéért: regionalizáció és etnoregionalizmus, avagy a nemzeti és nemzetiségi kérdés területi aspektusai Magyarországon 1690–1914. Kárpátia Stúdió. Budapest. 183–216. old., Uő.: (2012b): A Délvidék története 2.: a török kiűzésétől Trianonig 1683–1920. Egyesület Közép-Európa Kutatására. Szeged. 57–87. old.
25. E kérdések alapos összefoglalását Fejtő Ferenc végezte el a Rekviem egy hajdanvolt birodalomért: Ausztria-Magyarország szétrombolása – Minerva-Atlantisz. Budapest. 1990. – című művében.
26. Gratz Gusztáv (1935) 31. old.
27. Nagy Miklós Mihály (2014) 22–23. old.
28. A Felvidék, ill. a magyar–csehszlovák határ vonatkozásában lásd Gulyás László (2008): Edvard Beneš. Közép-Európa koncepciók és a valóság. Attraktor Kiadó. Máriabesnyő-Gödöllő. 144–176. old; Gulyás László: Beneš propagandaháborúja az Osztrák–Magyar Monarchia ellen. Trianoni Szemle. 2014/2. szám 126–135. old.
29. Szijj Jolán–Ravasz István (2000) 94. és 154–156. old., Gratz Gusztáv (1935) 344. old.
30. Radó Sándor (1969): A Magyar Tanácsköztársaság politikai földrajza. Földrajzi Közlemények. 1969/2. szám. 94. old.
31. Radó Sándor (1969) 95. old.

FELHASZNÁLT IRODALOM

- Böhm Vilmos (1923): Két forradalom tüzeiben: októberi forradalom, proletárdiktatúra, ellenforradalom. Verlag für Kulturpolitik. München.
- Bölöny József-Hubai László (2004): Magyarország kormányai 1848–2004. [Ötödik, bővített és javított kiadás]. Akadémiai Kiadó. Budapest.
- Breit József (1925): A magyarországi 1918/19. évi forradalmi mozgalmak és a vörös háború története I–II. Magyar Királyi Hadtörténelmi Levéltár. Budapest.
- Fejtő Ferenc (1990): Rekviem egy hajdanvolt birodalomért: Ausztria-Magyarország szétrombolása. Minerva-Atlantisz. Budapest.
- Gábor Sándorné-Hajdu Tibor-Szabó Gizella (szerk.) (1959–1960): A magyar munkásmozgalom történetének válogatott dokumentumai, Hatodik kötet I–II. Kossuth Könyvkiadó. Budapest.
- Gratz Gusztáv (1935): A forradalmak kora: Magyarország története 1918–1920. Magyar Szemle Társaság. Budapest.
- Gulyás László (2008): Edvard Beneš. Közép-Európa koncepciók és a valóság. Attraktor Kiadó. Máriabesnyő-Gödöllő.
- Gulyás László (2012a): Küzdelem a Kárpát-medencéért: Regionalizáció és etnoregionalizmus, avagy a nemzeti és nemzetiségi kérdés területi aspektusai Magyarországon 1690–1914. Kárpátia Stúdió. Budapest.
- Gulyás László (2012b): A Délvidék története 2.: a török kiűzésétől Trianonig 1683–1920. Egyesület Közép-Európa Kutatására. Szeged.
- Gulyás László: Beneš propagandaháborúja az Osztrák–Magyar Monarchia ellen. Trianoni Szemle. 2014/2. szám 126–135. old.
- Hetés Tibor (szerk.) (1959a): A magyar Vörös Hadsereg 1919 (Válogatott dokumentumok). Kossuth Könyvkiadó. Budapest.
- Hetés Tibor (szerk.): (1959b): Stromfeld Aurél válogatott írásai. Zrínyi Kiadó. Budapest.
- Hajdu Tibor (1961): Adatok a Tanácsköztársaság és Szovjet-Oroszország kapcsolatainak történetéhez. Párttörténelmi Közlemények. 1961/3. szám. 86–123. old.
- Hajdu Tibor (1968): Az 1918-as magyarországi polgári demokratikus forradalom. Kossuth Könyvkiadó. Budapest.
- Hajdu Tibor (1969): A Magyarországi Tanácsköztársaság. Kossuth Könyvkiadó. Budapest.
- Károlyi Mihály (1968): Az új Magyarorszáért: válogatott írások és beszédek 1908–1919. Magvető Könyvkiadó. Budapest.
- Liptai Ervin (1958): Adalékok a Magyar Tanácsköztársaság és Szovjet-Oroszország fegyveres szövetségének kérdéséhez. Hadtörténelmi Közlemények. 1958/1–2. szám. 71–91. old.
- Liptai Ervin (1959): A magyar Vörös Hadsereg, (Válogatott dokumentumok). Kossuth Könyvkiadó. Budapest.
- Liptai Ervin (1960): A magyar Vörös Hadsereg harcai. Zrínyi Katonai Kiadó. Budapest.
- Liptai Ervin (1969): Vöröskatonák, előre!: a magyar Vörös Hadsereg harcai 1919. Zrínyi Katonai Kiadó. Budapest.
- Liptai Ervin (1979): Vöröskatonák, előre!: a magyar Vörös Hadsereg harcai [Második, bővített kiadás]. Zrínyi Katonai Kiadó. Budapest.
- Nagy Miklós Mihály (2014): Magyarország az első világháborúban: térképek történelmi áttekintéssel. Kárpátia Stúdió. Budapest.
- Ormos Mária (1983): Padovától Trianonig: 1918–1920. Kossuth Könyvkiadó. Budapest.
- Pándi Lajos (1995): Köztes-Európa 1763–1993 (Térképgyűjtemény). Osiris-Századvég. Budapest.
- Radó Sándor (1969): A Magyar Tanácsköztársaság politikai földrajza. Földrajzi Közlemények 1969/2. szám. 93–100. old.
- Siklós András (1987): A Habsburg-birodalom felbomlása 1918: a magyarországi forradalom. Kossuth Könyvkiadó. Budapest.
- Szijj Jolán-Ravasz István (szerk.) (2000): Magyarország az első világháborúban: lexikon A-Zs. PETIT REAL Könyvkiadó, Budapest.

PROF. DR. KAPOSZ ZOLTÁN DSC
 egyetemi tanár, Pécsi Tudományegyetem Közgazdaságtudományi Kar
 zkaposiz@gmail.com

GAZDASÁGI VÁLTOZÁSOK SZÉCHENYI ISTVÁN GRÓF ZALA VÁRMEGYEI BIRTOKAIN (1814–1860)

ECONOMIC CHANGES ON THE ESTATES OF COUNT ISTVÁN SZÉCHENYI IN ZALA COUNTY (1814–1860)

ABSTRACT

István Széchenyi is a well-known public figure of the national Economic History. His economic activity is mostly remembered by his foundations and innovations in the secondary and the tertiary sector. We have less information though how the once great landowner (possessing 95,000 acres) managed his demesnes inherited from his father and what results his management had. Count Széchenyi sold his Demesne of Csokonya (located in Somogy County) to his brothers, which accounted for 60% of his lands. After it he was left with only three smaller demesnes and two of them (Demesne of Szentgyörgyvár and Demesne of Pölöske) were in Zala County. In this study, we examine what purpose these demesnes in Zala County fulfilled beside the manor of Nagycenk (next to the City of Sopron) which was developed into a model farm. Were there efforts to modernise those two demesnes? What was the operating system of those two demesnes in Zala County like? How did they try to benefit from the agricultural boom of the 1830-40s? The primary conclusion of our examination is that there were some initiative steps to restructure and improve the demesnes in Zala County (sheep husbandry, vinery and winery, transforming moorland to meadows by draining them) but the owner was most concerned with the sure profit he gained.

Kulcsszavak: mezőgazdaság, uradalom, modernizáció, innováció, átalakulás

Key notes: agriculture, manor, modernization, innovation, transformation

1. A nagybirtokok jelentősége a 18–19. században

A hódoltsági idők meglehetősen felforgatták a hagyományos nemesi tulajdoni rendszert. A földbirtokokkal rendelkező családok a harcok következtében férfiágon könnyen kihalhattak, s ilyenkor birtokaik leány-, vagy terebélyes oldalágakon öröklődhetek tovább. Gyakran előfordult, hogy egy-egy birtoknak egyszerre több tulajdonosa is volt már, ami aztán végeláthatatlan perek folyamatát indította meg a jogok érvényesítéséért. Fokozta a földjogok átláthatatlanságát, hogy a király a felszabadító háborúk alatt a visszaszerzett földeket olyan, a fegyver jogán szerzett területnek minősítette, amelyekkel szabadon bánhatott. A visszafoglalt területeken a volt birtokosoknak oklevéllel kellett igazolniuk birtokjogukat, s csak a birtok becsült értéke 10%-ának lefizetését követően kaphatták azt vissza. Ez sokszor nehézségekbe ütközött, hiszen a korábban elmenekült nemesség nagy része jövedelmeit is elveszítette, így a vagyonadót nem tudta előteremteni. Könnyebb volt a helyzet az igazolások kapcsán, hiszen a vármegye előtt tett tanúvallomásokkal lehetőség nyílt az elkallódott papírok helyettesítésére.¹

A 17–18. század fordulóján Bécs adományai során igen bőkezűen bánt korábbi hadvezéreivel, udvari szállítóival, hitelezőivel, kiszolgálóival, támogatóival. Ám a század elején

az óriási területeket kitevő, főleg a külföldi hadvezérekhez juttatott földek az 1730–40-es években nagyrészt már gazdát is cseréltek. Ennek során a már korábban is egyre erősebbé vált Esterházy, Batthyány, Zichy, Széchenyi és Károlyi família mellé emelkedtek a Festeticsek, a Grassalkovichok, a Hunyadyak stb.² Most már olyan nagybirtokosok kezére kerültek a nagyobb uradalmak, akik tartósan Magyarországon vagy Bécsben éltek, jövedelmeiket innen nyerték, s akikkel hosszabb távra konzerválódtak is a helyi földtulajdonviszonyok is. Az új nagybirtokos réteg megszervezte birtokát, gazdálkodását, jelentős népességet telepített földjeire, ami nagyban elősegítette a mezőgazdaság fejlődését.³ A középbirtokosi réteg is kicserélődött, gyakran az arisztokrácia soraiba emelkedő familiák kezdték pályafutásukat.⁴ Hatalmas birtokokhoz jutottak hozzá az egyházi intézmények is.

A fent vázolt országos folyamatok Zala megyét sem kerültk el. A Wesselényi-féle Habsburg-ellenes függetlenségi szervezkedés bukása jelentős birtokváltozásokkal járt, hiszen az abban részt vevő nagybirtokosok földjeit elkobozták, s azokat az udvar saját híveinek adományozta. Zrínyi Péter hatalmas muraközi birtokait előbb a stájer kamara, azt követően pedig Althann János kapta meg. Nádasdy Ferenc birtokai közül Alsólendva, Lenti, és Csobánc Esterházy Pál kezébe került, de jutott bőven a Csáky és a Széchenyi családnak is. A királynő 1741-ben 32 Zala és 18 Vas megyei faluból álló birtokcsoportot adományozott Festetics Kristófnak, aki a korábban megszerzett Keszthely körül hatalmas birtokrendszer kiépítésébe kezdett. A keszthelyi gróf Festeticsek ezen ága a későbbiek során Zala megyében több mint 100 000 holdat bírt. Egy másik nevezetes eset a Batthyány családhoz kötődik: 1743-ban gróf Batthyány Lajos a kincstártól megvette a kanizsai uradalmat, amit két évvel később ki is kerekített az Esch bárótól megvett homokkomáromi birtokkal.⁵ Hatalmas birtokokhoz jutottak hozzá az Inkeyek is, akik 1717-ben megszerezték a hajdani kanizsai váruradalom északi részét Palin központtal.⁶ S akkor még nem is beszéltünk azokról a nagybirtokokról, amelyek már régóta arisztokrata familiák kezén voltak, így például a zalaszentgróti uradalmat a gróf Batthyányak, a letenyei uradalmat a gróf Szapáryak bírták.⁷ Ezek a birtokok sokszor olyan családok birtokában voltak, akiknek Zalán kívül is hatalmas földjeik voltak, s e birtokkomplexumok irányítása a megyén kívülről történt. Ennek azért van jelentősége, mert a sok domíniumból összeálló nagybirtokok központi kormányzása nem helyben, hanem rendszerint Bécsben történt, ezért az egyes uradalmak csak, mint az egész birtokkomplexum része működhettek. Vagyis a tulajdonos számára nem annyira egy-egy uradalom önmagában vett jövedelmezősége, hanem az egész nagybirtokrendszer eredményessége volt lényeges. A világiak mellett hatalmas földek jutottak az egyházi intézményeknek is: a Veszprémi Püspökség, a Veszprémi Káptalan, 1777 után a Szombathelyi Püspökség is.⁸

Zala megye birtoklási rendszerében egyértelműen a latifundiumok domináltak, mégis nagy szerep jutott a közéletben, a vármegye irányításában a helyi középbirtokosoknak is. Ha végig tekintünk a Mária Terézia-féle úrbérrendezés kimutatásain, avagy későbbi adatainkon, akkor világosan látszik, hogy a legalább 2000–3000 holddal bíró középbirtokosok nagy számban fordulnak elő a vármegyében. Sajátos vonása volt ennek a rétegnek, hogy a török idők alatt a Vas, Sopron, Zala és Somogy megyei nemesi familiák erősen összefonódtak. Szinte alig volt olyan nemesi család, amelyiknek ne lett volna a szomszédos megyékben is élő ága.⁹ A Zala megyei közéletben az erős középbirtokosok hosszú távon igen fontos szerephez jutottak, elég csak a szentgyörgyi Horváth, a Svastics, a Spissich, a Vasdinnyey, a Tuboly, a Záborszky, a Szegedy, a Skublics, az Oeszterhuber, a Hertelendy vagy a Deák familiákat említeni.

2. A Széchényi család birtokai

A Széchényiek régi birtokgyűjtögetők voltak. A 17. században Széchényi György alapozta meg hatalmas szerzett birtokaival a későbbi generációk helyzetét. Az esztergomi érseki pozíciót is betöltő Széchényi György mindenfajta jogcímen szerzett földet: vásárolt, adományokat szerzett, zálogbirtokot vett el stb. A gróf kitartó munkássága révén Magyarország egyik legnagyobb földesurává vált. Földjei főleg Nyugat- és Észak-Magyarországon feküdtek. A kamarától 100 000 forintért vette bérbe a belatinci uradalmat, amit a későbbiekben meg is vásárolt, s az összeget beszámították a vételárba.¹⁰ Közvetlen örököse nem lehetett, de testvére ágán jó néhányan jutottak földhöz. A 18. században azonban folyamatos változások, eladások és vásárlások, testvéri osztozkodások stb. során a korábban szerzett földek mintegy negyedét elveszítették a Széchényiek.¹¹

A 18. század utolsó harmadában, három generációval később gróf Széchényi Ferenc (1754–1820) próbálta meg egyben tartani a megfogyatkozott földek nagy részét. Széchényi Ferenc birtokainak összeterjedelme mintegy 290 000 hold lehetett. A birtokokhoz nagy udvari befolyás és megtisztelő címek is jártak. A gróf jelentős adósságot vett át, ám birtokait sikerült egyre inkább jövedelemtermelésre átszerveznie, s így stabilizálódott az anyagi helyzete. A 18–19. század fordulója táján már jelentősebb birtokok megvásárlására is képessé vált. A francia koalíciós háborúk alatt a majorsági gazdálkodás felfuttatásával a gazdasági eredmények javultak.¹² A javuló pénzügyi helyzete révén karitatív, adakozó, valamint kulturális alapító tevékenységet is folytatott. Vagyona persze nemcsak földből állt: jelentős szerepet kapott benne a bécsi, soproni és pozsonyi palota, valamint a vidéki kastélyok, úriházak stb.¹³ Széchényi gróf hosszú kort ért meg. 1814-ben jutott el az időközben már nagykorúvá vált három fia örökségének kiadásához. Különböző tervezetek után végül is úgy döntött, hogy a földjei jelentős részét szabad birtokként három fia (Lajos, Pál és István) között értékarányosan szétosztja, míg kisebb részükből három hitbizományt alakít ki, amelyeket haláláig magánál tartott, majd azt követően e földek is fiai kezébe kerülhetnek.¹⁴

Lajosnak jutott osztályrészül a horpácsi kastéllyal együtt Horpács, Gógánfa, Kövesd, Pereszteg, Vejke, a Nagyerdőből 1000 hold, egy soproni major, Nagy-Kutas, Égenföld, Hídvég, a nemeskéri birtokrész, Egervár, Boldogasszonyfa, Gősfá, Dénesfa, az oszkói és újlaki birtokrészek, Somogyvár Váraljával és a buzsáki részek, Köröshegy, Gyugy, Pusztaszemes, Jut, Martos, Homokszentgyörgy, Szulok, Kálmánca, Tótszentgyörgy és Merenye. Pálnak jutott az apáti kastéllyal együtt Apáti, Lövvő, Újkér, a Nagyerdőből 2000 hold, Olád, Nagy- és Kis-Seé, Magyaród, a Kolomi-pusztá, Marcali, Kis-Bize, Gadány, Táská, Látvány, Lelle, Lábod, Bolhó és Heresznye. A legfiatalabb fiú, István kapta a cenki kastélyt Nagy- és Kiscenk faluval, Bors, Hidegség, Homok, Hegykő, a Nagyerdőből 2200 holdat, de övé lett Szentgyörgyvár, Mándi-pusztá, Zalaszentlászló, Sénye, Csokonya, Tarnóca, Gyöngyös, Kútffői-puszták, Komlósd, Szentes, Péterhida, Barcs a drávai erdővel, Darány, az Aranyosi pusztá, Visonta, Rinyaújlak, Gyékényes, valamint Zákány részbirtok.

A felosztandó Széchényi Ferenc-féle birtokok éves összebevételét 351 686 forintra becsülték, amiből levonva a vetőmag és a konvenciósoók fizetését még mindig 283 393 forint. Ebből kellett közösen az adósságokat kifizetni (évi 180 000, majd három évenként 10 000 forintra csökkentve, végül évi 150 000 forint). Az évi adósság lefizetése után a fennmaradó 103 000 forintot lehetett a testvérek között megosztani.¹⁵

A fentebb felsorolt birtokokhoz Ferenc gróf halála után a fivérek megkapták a három hitbizományt is. Ezek hova kerülését az 1821. január 13-án megejtett sorshúzás útján döntötték el (ez a módszer egyáltalán nem volt ritka ebben a korban). Lajoshoz került a Nyugat-Somogyban lévő, 15 235 holdas segesdi hitbizomány (Alsó- és Felsősegesd, valamint

Felső- és Alsóbogát-pusztá).¹⁶ Pálnak jutott a Sopron megyei, 11 535 holdas iváni hitbizomány (Iván, Újrét, Pusztacsalád, Csér, Nemesládony, Kál, Ság, Hetye, Simaháza, Szopor, Szemere és Csapod).¹⁷ Istváné lett a Zala megyében fekvő pölöskei hitbizomány 14 300 holdja,¹⁸ valamint a nagykanizsai Fő úton lévő ház.¹⁹

Az apai birtokok szétosztása után is maradtak közös ügyek a testvérek között, így például az adósságok rendezését közösen vállalták, s ennek érdekében megmaradt a közös pénztár is. Végül 1828-ban az adósságot is elosztották.²⁰

A família Zala megyei birtokai felé tekintünk, akkor azt láthatjuk, hogy az 1820-as évek elejére a korábbi földek két ágra kerültek. Széchenyi Istváné lett a szentgyörgyvári és a pölöskei uradalom, valamint a nagykanizsai ház. Égenfölde, és mellette Balatonhídvég, mintegy 4500 holddal gróf Széchenyi Lajos grófnak jutott, míg Balatonmagyaród és Kolon 5790 holdja Széchenyi Pálé lett. Zala megyében feküdt még Gógánfa, amely Lajos gróf horpácsi uradalmához tartozott, illetve Nagyutas, amely Vas megyei központú egervári uradalmának volt része. A felsorolt zalai birtokok a vizsgált korszakban végig a Széchenyi család kezén maradtak. Közismert az is, hogy a reformkor egyik legnagyobb birtokügylete pont a három Széchenyi-fivérhez kapcsolódik. 1834-ben István gróf eladta a mintegy 62 000 holdas csokonyai – barcsi uradalmát két testvérének, illetve 1842-ben eladta még Zákányt és Gyékényest is, így korábbi földjeiből csak három kisebb méretű uradalma maradt meg: Nagycenk, Pölöske és Szentgyörgyvár, amelyek összes területe 38 000 hold volt. Ezeket a földeket egészítette ki az 1854-ben Deák Ferentől megvásárolt kehidai birtokkal.

Nemcsak a csokonyai uradalomtól szabadult meg a gróf, de eladta a nagykanizsai házát is. A fundust korábban a város egyik leggazdagabb kereskedője, Geber György kalmár bírta. Ez a telek a város központjában, a Fő utcán, Zsul Mátyás és Dobrovits Ignázt görög kereskedő telke között feküdt az utca déli oldalának közepén. A fundust 1805. március 24-én vásárolta meg Széchenyi Ferenc „Geber polgártól” 22 500 forintért. A kanizsai ház az 1814. évi végrendelet szerint a pölöskei majorátushoz tartozott hozzá, ahhoz a birtokrészhez, amelyet István gróf örökölt. Az 1839-ben a városi földkönyvből készült mérnöki kivonat már felmérte a telek és a rajta lévő ház állapotát, amit aztán a gróf 1840-ben eladott sóskuti Tárnok Alajosnak, a gróf Batthyány Nepomuk János-féle uradalmak exactorának. Tárnok Alajos 1842-től a Kanizsával határos vrászlói uradalom jószágkormányzója lett, amely uradalomnak a tulajdonosa gróf Zichy Károly volt. Tárnok a volt Széchenyi-féle házát 1843-ban Zichy Károly grófnak eladta, ugyanakkor továbbra is abban lakott bérlőként, míg a ház másik részét boltként bérbe adta. A volt Széchenyi-féle házhoz tartozott egy nagy gabonarakár is, valamint a fundus része volt még 10 23/32 hold szántó és 4 3/64 hold réterület, maga a belvárosi telek pedig 37/64 kat. holdat tett ki. 1848-ban egy becslés szerint a kanizsai birtok és épület értéke 20 688 forint volt ezüstben, ezen belül az épület értéke 13 469 forintot tett ki. Ez volt az a ház, amelyet a későbbiekben Tárnok-háznak neveztek a városban.²¹

3. Széchenyi István zalai uradalmai

Az apai szabad és hitbizományi birtokokból Széchenyi Istvánhoz került Zala megyei uradalmak egyáltalán nem voltak nagyok. Az 1820-as évek elején a szentgyörgyvári uradalom 5788 holdat, a pölöskei uradalom pedig 14 300 holdat tett ki.²² Ezeket a területeket úgy kell szemlélünk, hogy az összesen 20 088 magyar holdat kitevő két uradalom ekkor még magába foglalta az úrbéres területeket is, vagyis azokat a belső házhelyeket, kerteket, szántókat és réteket, amelyeket a falvak jobbágy- és zsellérakossága birtokolt. Szintén magába foglalta a közös használatú területeknek (erdők, legelők) úrbéresek által használt részét is, akárcsak az utakat, stb. Meg kell ugyanakkor jegyeznünk, hogy az 1830–40-es években fokozatos lépések történ-

tek a közös földek szétválasztására, az 1848. évi jobbágyszabadítás pedig kiemelte a nagybirtokból a jobbági és zselléri földeket, így a parasztok által használt földek nagy része végleg elvált a nagybirtoktól. A szentgyörgyvári uradalomban az allodiális földek területe 49,4%-ot tett ki, a pölöskeiben valamivel magasabb volt az arány.

Az 1854-ben megvett kehidai birtok sem módosította alapvetően az arányokat, hiszen annak mérete csekély volt a többi földhöz képest, összesen 810 holdat tett ki. Nem volt könnyű értékesíteni Deák Ferencnek saját birtokát, hiszen először testvéreivel kellett meg egyeznie a családi birtokok elosztásáról, majd pedig a kehidai földeket szét kellett osztani nővére (Jozefa) gyermekeivel, s csak ezután kerülhetett sor az eladásra. Deák Ferenc már 1852-ben megpróbálta eladni a birtokot, amint arról beszámolt egy vélhetően Glavina Lajosnak, az Inkeyek akkori jószágigazgatójának írt levelében.²³ Végül is 1854-ben 125 000 pengőforintért adta el a birtokot Széchenyi István képviselőjének, vagyis feleségének. Azzal a céllal vásárolta meg a földet, hogy az fiáé, Béláé legyen. Maga a birtok az 1854. május 9-én kiállított osztálylevél szerint 8 hold belső telekből, 186 hold szántóból, 86 hold rétből, 285 hold egy tagban lévő erdőből, 8 hold majorsági és 138 hold hegyvamos szőlőből, illetve kb. 81 hold berekből állt.²⁴ Tegyük hozzá, hogy egy másik vásárlással Széchenyi Béláé lett Kehida másik fele is, az, amelyik korábban Deák Ferenc nővérének jutott, így a továbbiakban már 1621 hold terület felett rendelkezett gróf Széchenyi Béla.²⁵

Széchenyi István Zala megyei uradalmainak gazdaságföldrajzi adottságai nem voltak túl jók, bár elhelyezkedésüknek kétségkívül voltak pozitív vonásai is. A természeti tényezőket vizsgálva elsődlegesen az árvízjárta területekre, a mocsarakra, lápokra, posványokra és az áradásokra kell a figyelmet felhívni. Zala megyében a vízszabályozási munkák még csak éppen megkezdődtek a 19. század elején, a kisebb nagyobb patakok, folyók állandó veszedelmet jelentettek a mellettük élőkre és a gazdaságra. Néhány Zala megyei uradalomban helyi erőből ugyan már történt előrelépés a vízszabályozás ügyében. Ilyen volt például hg. Batthyány Fülöp kanizsai uradalma, ahol a Principális csatorna megásásával sikerült a városrészek közötti hatalmas mocsarat eltüntetni, de említhetjük a Zala és Somogy közti határt képező Ormánd folyó szabályozását is.²⁶ Az összefüggő, egységes vízszabályozás még sokáig váratott magára. A Balaton vízszintje is jó három méterrel magasabb volt, mint ma; a Kis-Balaton pedig még egyáltalán nem vált el a Balatontól.

Széchenyi gróf szentgyörgyvári uradalmának települései észak-déli irányban a Zala bal partján feküdtek, ezek területének egy része ki volt téve az évi egy vagy két áradásnak. A Zala Kehidától, Zalacsánytól délre egészen Balatonmagyaródig, Hídvégig, vagyis a folyó torkolatáig egyre nagyobb, szétterült mocsarat alkotott.²⁷ A Zala völgyének alsó részén a folyónak már sem állandó medre, sem határai nem voltak, s árterülete annyira kiszélesedett, hogy a Szabar, illetve Karosnál a Kiskomárom völgyével találkozáskor, azok berkeivel nagy lapályt, posványt alkotott.²⁸ Nagyobb áradás esetén Széchenyi birtokai közül Szentgyörgyvár rétjeit a víz mindig veszélyeztette.²⁹ Szentgyörgyvárra vonatkozóan 1813-ban azt írták, hogy „A Balaton és a Zala reguláztatása által még 232 holdat (ti. rétet. K. Z.) lehetne nyerni.”³⁰ Ugyanezen forrás szerint Zalaszentlászló legelője a Zala menti bozótos volt, amelyet „...száraz időben lehet csak használni”.³¹ A másik zalai uradalom központja, Pölöske körül is jókora posványosság alakult ki: itt a bűnös a Szévíz patak volt, amely egy jókora tavat is kialakított.³² A baki gazdaság a Valicka patak mentén feküdt, ami sokszor szintén problémákat okozott. Ám a víz nem csak vitt, hanem hozott is. A patakok lehetőséget adtak víz erejének kihasználására, malomcsatornák és malmok építésére, amelyek bérbe adva jelentős jövedelmet hozhattak a földesúrnak (Mánd pusztánál volt a folyó utolsó alulcsapó malma), ugyanakkor igen jó szénát adott a folyó menti vidék; „...hala elegendő, rákja igen sok, mellyek kövérségekre és kedves ízekre nézve igen híresek”.³³ A lehetséges haszonvétel módjaihoz tartozott a nádvágas, a fagyűjtés, a faizás, avagy a legeltetés.³⁴

A két uradalom települései fontos szállítási utak mentén feküdtek. Szentgyörgyvár a Keszthelyről Zalaegerszegre vezető úton feküdt, s mezővárosként önmagában is piactartási joga volt. Itt alakult ki a térség legnagyobb rákpiaca, ahova bécsi kereskedők jártak áruért.³⁵ A mintegy 15 km-re fekvő Keszthely piaca a reformkorban gyorsan erősödött, 1828-ban a mezőváros vonzáskörzetébe 96 település – köztük hét mezőváros – 55 000 lakosa tartozott.³⁶ Pölöske, mint uradalmi központ nem rendelkezett vásártartási joggal, de közlekedésföldrajzi elhelyezkedése nem volt rossz. Az uradalom falvaiban megtermelt áru, vagyis Bak, Tüttös és Náprádfa termékfölöslege számára északon Zalaegerszeg, délnyugati irányban pedig az Esterházy mezővárosok, így Lenti és Alsólendva jelenthetett piacot. Mivel az uradalom legfőbb termékét, a gyapjút nem volt nehéz szállítani, ezért Nagykanizsát sem hagyhatjuk ki a sorból.³⁷ A korabeli szokások szerint a nagykereskedők megbízottai mentek a gyapjúért, vagyis sok esetben elég volt az uradalmi központban felhalmozni, onnan a vevő szállította el.

Végül az adottságok kapcsán említsük meg, hogy a zalai uradalmak területének jelentős része erdő volt, amelyek sokszor a maguk érintetlenségükben komoly jövedelmi lehetőséget biztosíthattak még akkor is, ha az erdőelés bizonyos formáit az urbáriumban tilalmazták.³⁸ Az egyes gazdasági kerületekben az erdők aránya 20–35% között mozgott. Az erdőt közismerten sokféleképpen használhatták. Az erdei legelők az állattartásra szolgáltak. A fa univerzális anyag volt, amit az építkezésektől a használati tárgyak létrehozásig szinte mindenhol fel lehetett használni. A fa az egyedüli tüzelőanyagot szolgáltatta. Ha hirtelen a földesúrnak pénz kellett, akkor gyorsan kivághattak egy-egy darab erdősült területet. A messziről jöttekkel kisebb-nagyobb erdőket ki irtatni, s később a földeket hasznosítani. Az alkalmazottak fizetésébe az erdőhasználat is beletartozott, nem is beszélve az úrbéresek faizási jogosultságáról. A vadászat szintén komoly bevétel lehetett. A lakosság és az uradalom érdekei sokszor megegyeztek, így aztán néha a Zala-berek már nem saját részére is behatoltak, 1828-ban például a szentgyörgyváriak a sármelléki határban lévő fát vágták ki.³⁹

A vizsgált korszakban a magyarországi népesség viszonylag gyorsan növekedett, ezért nem meglepő, ha Széchenyi István gróf Zala megyei uradalmaiban élő népesség esetében is jelentős létszámemelkedést tapasztalunk.

A szentgyörgyvári és pölöskei uradalom településeinek népessége (1784–1850)⁴⁰
Population of the Demesnes of Szentgyörgyvár and Pölöske (1784–1850)

Falvak	Népesség 1784-ben	Népesség 1828-ban	Népesség 1850 körül
Szentgyörgyvár	358	356	428
Zalaszentlászló	473	510	652
Sénye	125	138	164
Mánd puszta	–	41	–
Pölöske	394	471	560
Bak	378	549	558
Tüttös	267	321	381
Náprádfa	287	188	254
Barnak puszta	55	103	–
Bebesi puszta	–	45	–
Összesen	2337	2722	2997

Forrás: 1784-hez: Danyi Dezső – Dávid Zoltán (1960); 1828-hoz: Nagy, Ludovicus (1828); 1850-hez: Fényes Elek (1851)

Látható, hogy a két uradalom lakossága szerény mértékben nőtt: 1784–1828 közti majdnem 40 év alatt mindössze 385, míg 1828–1850 között 275 fős növekményt kapunk. Az alacsony növekmény esetében figyelembe kell vennünk a háborús hatásokat: az első

esetben a hosszan tartó francia koalíciós háborút, második esetben pedig az 1848–49. évi szabadságharc következményeit. 1784–1828 között érdemben csak Pölöske és Bak népessége szaporodott, a többi településnél alig látunk elmozdulást. A puszták népét a népességösszeírás csak egy-két esetben jelöli, mivel őket a falvak lakosságába sorolták be. Az 1810-es évek közepéről van uradalmi forrásunk az egyes puszták lakosságáról. Így tudjuk, hogy Mándon 43, Kelénk pusztán 72, Barnakon 82, Félig-Bak pusztán 44-en éltek. A gyorsan bővülő piac igénye hívhatta életre a pusztai munkaerő számának szaporítását. A reformkorban már Szentgyörgyvár, Zalaszentlászló és Pölöske népességének szaporodása is megfordult. Ám azt is hozzá kell tennünk, hogy az aprófalvas Zalában a Széchenyi uradalmak települései lakosságának növekedése nem volt különleges, nagyjából belesimul a megszokott viszonyokba.⁴¹

Az uradalmak lakosságának döntő része úrbéres jogállású volt. Egy egész telekhez 20 hold szántó és 8 kaszás rétterület tartozott, egyedül Náprádfán volt 22 holdas az egész telek szántóilletménye. Az úrbéresek kaptak még kenderföldet, ami után cenzust fizettek, illetve bérelhettek is földet a földesúrtól. Ehhez jöttek még a közös földek (erdők, legelők), illetve a szőlők.⁴² A megszokott úrbéri képhez illetően a falvak népe által használt szőlőföldek adják a specifikumot. Széchenyi István zalai uradalmaiban igen magas volt a szőlőföldek aránya. Szentgyörgyváron például a mezőváros egész határa 1376 holdat tett ki, amelyből 504 hold, vagyis az egész határ 37%-a szőlő volt. Zalaszentlászlón a határ 14%-a volt szőlő (extraneusként a sényei lakosok is használták), Pölöskén 11% volt a szőlő aránya. Ez igencsak különbözik az átlagos magyarországi helyzettől, hiszen országosan mintegy 4–5%-a volt a szőlő kiterjedése. A közös földek aránya nem volt túl magas, a két uradalomban kb. 31%-ot tett ki az arányuk.⁴³

Kérdés persze, hogy milyen jövedelmet biztosított Széchenyi két zalai uradalma? Fontos megjegyezni, hogy a fentebb már jelzett birtokszétosztásnál jelzett bevételekhez képest az uradalmak lényegesen többet hoztak. Széchenyi készített egy tervezetet a várható bevételekről.⁴⁴ Ez még egy olyan időben készült, amikor az agrárárak magasak voltak. Az 1815-re várt bevétele (gyapjú, a csokonyai uradalom bevétele stb.) nagyjából 12 000 forinttal meghaladta az 1814-es felosztásra készített jövedelembecslést. A grófnak az elképzelése egy emelkedő jövedelem volt, ám az 1816. évi devalváció némileg keresztbe húzta számításait. A majorátus átvétele után készített terv szerint az összes bevétele Széchenyi grófnak 76 800 pengőforint lehetett. Az 1821. év azonban még nem a mélypont volt, az árdepressziós évek még csak ekkor teljesedtek ki. 1828-ban már csak 57 600 pFt-tal számolhatott.⁴⁵ Egy 1833. évi kimutatásból ismert, hogy a zalai uradalmak összjövedelme 19 000 pengőforint volt mindössze (Pölöske 15 000, Szentgyörgyvár 5000 forintot hozott), ugyanekkor Csokonya 28 000, Nagycenk pedig 19 000 forint bevételt hozott, vagyis birtokaiból összes jövedelme 67 000 Pft. volt, amihez még hozzá kell adnunk a 30 000 forintnyi gyapjúbevételt.⁴⁶ Hasonló adatok látszódnak az 1835. évi jövedelembecslésből is.⁴⁷

Adatainkból világosan látszik, hogy bár törekedett a takarékosagra, mégis jelentős presztízskiadások apasztották szabad pénzeit (ménés fenntartása és fejlesztése, bécsi ház, ruhák, életmód, utazgatás, vadászatok, szórakozás stb.). Mindemellett azt meg kell jegyeznünk, hogy a gróf pénzügyi helyzetéből – bár volt négy uradalma, csaknem százezer holdja – a stabilitás sokáig hiányzott. Szükséges volt az uradalmak gazdasági potenciálját, jövedelemtermelő képességét növelni, illetve a személyes bevételeket biztosító egyéb vállalkozásokba fogni. Már 1828-tól foglalkoztatta a hatalmas kiterjedésű, de mindennapi életétől, működésétől oly messze lévő, meglehetősen elmaradott csokonyai uradalom eladása, fel is ajánlotta Sina bankárnak 1,2 millió pengőforintért, de az nem állt rá az alkura.⁴⁸ Az a gondolat is erősödött benne, miszerint bevételeit a hagyományos agrárgazdálkodási rendszerrel egyre inkább más ágazatok révén kellene biztosítania.⁴⁹

A döntően birodalmi vagy országos ügyekkel foglalkozó, tevékenységükkel Bécshez, Pozsonyhoz vagy Pesthez kötődő magyar arisztokraták személyesen nem nagyon foglalkoztak birtokaikkal. Széchenyi 1821-28 között néhányszor járt birtokain, de ezek az utak nem a birtokok bejárásáról, esetleg fejlesztésekről szóltak, inkább csak az utazás alatti éjszakázás miatt állt meg saját földjein. Első ízben 1821 novemberében járt Szentgyörgyváron.⁵⁰ 1823-ban ismét Szentgyörgyváron járt,⁵¹ míg a legtöbb időt 1828-ban fiumei utazása kapcsán töltötte el birtokain. Július 16-án Pölöskére utazott, majd pedig Barnak pusztát nézte meg, végül július 19-én utazott el Pölöskéről. A Barnak pusztai látogatása után azt írta naplójába, hogy „*Micsoda nyomorúság*”. Széchenyi sokat utazott az országban, ez a naplójából pontosan követhető. Járt több nyugat-dunántúli birtokon, rokonainál, barátainál, ismerőseinél, de úgy általában eléggé lesújtó véleménnyel volt a hazai mezőgazdaság állapotáról. Naplójában július 18-i dátummal pölöskei tartózkodása alatt fogalmazta meg híres gondolatait a hazai, s egyben a magyar gazdasági berendezkedésről. „*Magyarország alkotmánya – vagyis tulajdonképpen a parasztnak a földbirtokosokhoz való viszonya – oly kevésbé megalapozott, hogy egy liberális és igazságosan gondolkozó embernek valami más jövedelem kellemesebb kell, hogy legyen, mint egy magyar birtok – csupa erdő, mocsár, unalmas, tudatlan, de annál pöffeszkedőbb szomszédok – és mindenfelé bőség és in-ség kéz a kézben,*” – írta a gróf.⁵²

Széchenyi birtokait korábbi nevelője, Lunkányi (Liebenberg) János director igazgatta, majd annak 1853. évi halála után Hajnik János vezette tovább. A gróf Lunkányit nagyon szerette, benne teljesen megbízott, Hajnikkal viszont már elégedetlenebb volt, hiszen őt Döblingből már nem tudta irányítani (ugyanakkor Hajnik kora egyik legnagyobb gazdája volt).⁵³ Az egyes uradalmakat a tisztartók vezették. A tisztikar fontos tagja volt az uradalmi ügyész (1841-ig Szabó János, majd pedig Kovács László). Az utasítások Nagycenkről érkeztek, bár kétségtelen, hogy Lunkányi számos alkalommal járt a zalai birtokokon is.

4. A Széchenyi birtokok a javuló gazdálkodás útján

Az 1820-as évektől a hazai uradalmak gazdálkodási gyakorlatába egyre inkább beépültek a modern nyugat-európai agrikultúra elemei. Nézzük meg, hogy ebből a szempontból Széchenyi István Zala megyei uradalmaiban milyen változások mentek végbe.

Területátalakítási törekvések: A nyugat-európai modellnek megfelelően a 18–19. században minden országban hatalmas lecsapolási és földnyerési folyamatok indultak meg. Jeleztük már a korábbiakban, hogy az uradalom majd minden falva veszélyeztetve volt a patakok és folyók miatt. A legnagyobb változásokat e téren a pölöskei uradalomban tudták elérni. 1842-ben alakult meg a Szévíz Lecsapoló Társulat.⁵⁴ A Szévíz mocsaras, bozótos területeiből Pölösken 380, Barnak pusztán 400 holdat tettek termővé. A Társulat mintegy 40 év alatt a patak folyása mentén több mint 4800 holdat árvízmentesített.⁵⁵ A baki gazdaságban a Válicka patak menti bozótok irtásával közel 380 holdat nyertek.⁵⁶ Mindez jelentős anyagi erőfeszítésről tanúskodik. A vízjárta területek eltüntetéséhez szaktudással rendelkező vízmérnökökre volt szükség, akik megtervezték a kanálisokat, majd pedig jöhettek a „berekmettszők”, akik a csatornákat megásták. Ehhez persze az is kellett, hogy – hasonlóan más dél-dunántúli területekhez – a patakokra épített malmokat lerombolják (ami a földesurak számára jelentős jövedelemkiesést jelentett), hiszen azok a duzzasztás miatt sokszor közvetlen okozói voltak a kiöntéseknek. A kiszárított földeket elsődlegesen kaszálóként hasznosították az uradalomban.

A Zala szabályozására az első tervek már a 18. század utolsó harmadában megszülettek, érdemi előrelépés azonban csak a Zalaapátiban 1829-ben összeülő bizottság révén történt.

Az ülésen a folyó menti uradalmak tulajdonosai között már a Széchenyi uradalom is képviselte magát. A balatonhídvégi torkolattól felfelé el is indultak az egyelőre még rendszertelenül a mederásási munkák.⁵⁷ 1836-ban elkészült a második terv, ekkor már intenzívebb szabályozási munkák kezdődtek meg a folyó alsó szakszán.⁵⁸ A Zala vármegye irányítása alatt Hídvégtől a kehidai töltésig tartó szakaszon lecsapolási és mederásási tevékenységet folytattak. 1848-49-ben a munkálatok megszakadtak. A folytatásban nagy szerepet játszott, hogy 1851-ben Szentgyörgyvárott megtartották a birtokosok újabb ülését, ahol döntöttek a főmeder melletti 2 öl szélességű mellékárok kiásáról is.⁵⁹ A munkát 1855-től folytatták.⁶⁰ A mederszabályozás során minden olyan ipari műtárgy, amely akadályozta a víz szabad lefolyását – így a szentgyörgyvári uradalom ipari üzeme, a mándpusztai malom is – veszélybe került, márpedig az korábban jelentős bevételt hozott az uraságnak, így szükséges volt megőrzése. Az 1850-es évekbeli katonai térképeken is jelzik a malom létét, ami arra utal, hogy sikerült megtartani.⁶¹ A folyószabályozás ez esetben is elhúzódott, a fő problémát a társulatot alkotó földesurak teherviselőképesége jelentette.⁶² Végül is a reformkorban az alsó szakaszon 25 km hosszúságban kiásták a folyó medrét, s ezzel megkönnyítették a víz levezetését, jelentősen megnövelve az igénybe vehető gazdasági teret. 1835-ben az ártér 1635 hold vizes rétből és 5328 hold posványos berekből állt; ezzel szemben a szabályozás befejezése után 836 hold szántó, 3443 hold rét és 2686 hold fás réti legelőből állt.⁶³

A közösen használt földek szétválasztása: A racionális gondolkodás erősödése, a majorsági bevételek növelésének lehetősége az 1820–30-as években egyre inkább megérlelte a közösen használt erdők és legelők fizikai szétválasztásának gondolatát. Ez az olyan erdőszült megyékben, mint amilyen Zala megye, különösen fontossá vált, hiszen az erdő nagyon fontos jövedelmi forrás volt, s annak szakszerű kezelése még több jövedelmet sejtetett. Voltak olyan uradalmak ekkoriban Magyarországon, ahol a fa a legfontosabb jövedelmi forrás volt; a földesurak hamar rájöttek, hogy egy-egy erdő letarolásával egyszeri, de nagyon nagy jövedelmekhez juthatnak. Az erdő mellett a másik nagy jövedelmi forrás a gyapjútermelés volt, amihez nagyméretű legelők kellettek. Nem véletlen tehát, hogy a profitorientált birtokokon mindkét területre nagy szükség volt. A fentebb emlegetett szándékok tükröződtek az 1836. és az 1840. évi törvényekben, amelyek lehetővé tették a közösen használt földek elválasztását, illetve a tagosítást. Közismert, hogy Széchenyi a cenki uradalmát fejlesztette elsődlegesen, s az ott elért eredményei után gondolkodott csak a többi uradalmáról. A cenki gazdaság átalakítása, amelyben a földek szétválasztása úgy ment végbe, hogy ott a jobbágyságot károsodás nem érte,⁶⁴ a gróf zalai uradalmaira egyáltalán nem volt jellemző.

A pölöskei uradalomra vonatkozóan Tilkovszky Loránt már sok évvel ezelőtt részletes áttekintést adott az közös földek elkülönítéséről. Szakmai eredményeit nem ismételve, de azokat felhasználva azt mondhatjuk, hogy az 1840-es években minden egyes uradalmi faluban megindították azokat a jogi eljárásokat, amelyek végén 1848-ra gyakorlatilag be is fejeződött a földek szétválasztása. Az elkülönítési tárgyalások során jobbágyi-zselléri legelőhasználatot az uradalom erősen meg akarta kurtítani, s a jövőben jóval kisebb földeket szándékoztak a falu népének átadni, míg a tagosítások során ráadásul rosszabb minőségű földeket is kaptak. Az uradalom egész telkenként számítva 8 holdat akart adni, a jobbágyok kívánsága viszont 22 hold lett volna. Hangsúlyoznunk kell, hogy minden falu esetében egyedi elbírálásról volt szó, vagyis nem volt „uradalmi modell”. Voltak falvak, ahol a jobbágyok nagyobb legelőt harcoltak ki, viszont máshol alulmaradtak e küzdelemben. Az uradalom kemény ellenfél volt, így sokszor a megyei törvényszéknek kellett közbe szólni, s vagy új eljárásra utasítani, vagy megsemmisíteni a határozatokat, de volt olyan eset is, amikor a Helytartótanácsig is eljutott egy ügy. A Széchenyi uradalom vezetése nem riadt vissza semmilyen eszköz bevetésétől: volt, hogy fenyegette a falusiakat, vagy éppen meg-

vesztegetett falusi vezetőket stb. A jogi szabályozás persze a folyamat egyik része csak, a végrehajtás, a földek fizikai kimérése is visszaélésekre adott okot. A náprádfai jobbágyság oly mértékben megkárosítottnak érezték magukat a tagosítás során, hogy ellenük már karhatalmat kért az uradalmi ügyész. Végeredményképpen azt mondhatjuk, hogy a pölöskei uradalomban a korábbi közlegelő (az egyes falvakban) 67–75%-ban a földesúré maradt. A rendezés befejezése után 1847-ben a szentgyörgyvári uradalomban is elkezdték az előké-születeket, de ezek végrehajtása már az 1850-es évekre maradt.⁶⁵

Az uradalmi gazdálkodás bővülése és új módszerei: A szentgyörgyvári és a pölöskei uradalmak gazdasági adottságai több ágazatnak is kedveztek a piaci lehetőségek kihasználása szempontjából. Már a 18–19. század fordulóján is erőteljes majorsági árutermelést folytattak.⁶⁶ A reformkorban az árak emelkedése lehetőséget adott arra, hogy a nyugati agrártermelés számos modern eleme egyre erőteljesebben épülhessen be a hazai nagyüzemi gyakorlatba.⁶⁷

Ennek egyik eleme a gyapjúkonjunktúra kihasználása volt. Az 1820-as évektől egyre nagyobb figyelmet fordított az uradalmi vezetés az állomány növelésére, valamint a minőség javítására. A hagyományos racka juhokat felváltotta a merinói állományok tartása. A selyembirkák jelentősége messze túlmutat az ágazaton, multiplikátor hatásai más ágazatokban is jelentkeztek. Az állomány az 1850-es évek elejére a pölöskei uradalomban már elérte a 12 000 darabot, ugyanakkor a szentgyörgyvári uradalomban korábban 1700 darabot tartottak. Egy 1829-ben írt leveléből az derül ki, hogy az összes birtokán már 25 000 birka volt.⁶⁸ Későbbi adatok is megerősítik az állomány nagyságára tett megjegyzésünket: „Széchenyi István pölöskei uradalma volt a maga idejében leggazdagabb megrakva állattal”.⁶⁹ Mintegy 25–30 éven át folyamatosan nemesítették az állományt, elsődlegesen herceg Lichnowsky-féle tenyészállatokkal érték el eredményt.⁷⁰ A pölöskei kosokkal látták el a többi majorságot, így a szentgyörgyvárit is. A merinói állomány természetesen új, téglalapírtású, cseréppel fedett, télen fűthető aklokat kívánt. Nagyon fontos része volt a tartásnak a szántóföldi növénytermesztés módosítása: a téli zöldtakarmány jelentős része vörös lóhere volt, amit sok esetben a legelőbe vetettek. A jó tartás miatt szálaskos takarmányra is szükség volt, ezt különböző gyökérneműekkel biztosították, amit szecskavágóval aprítottak. Mindamellett persze a természetes legelőket is igyekeztek kihasználni. Nagy haszna volt a juhtartásnak a jelentős trágyamennyiség: a birkák utáni trágyát az uradalom különböző helyeken hasznosította.⁷¹ A gyapjúmennyiséget évtizedeken keresztül főleg Bécsből érkezett nagykereskedők vásárolták föl. Érdekes ugyanakkor, hogy a korabeli állattartás többi ágával, így a szarvasmarha- és a sertéstartással nem nagyon foglalkoztak.

A pölöskei uradalomban is kezdte felváltani a hagyományos háromnyomásos gazdálkodást a vetésforgó alkalmazása. A gabona ára az 1830–40-es években szinte folyamatosan emelkedett (most tekintsünk el az 1846. évi európai visszaeséstől). Az 1850-es évek elején a pölöskei uradalomban, ahol a legnagyobb szántók helyezkedtek el, tiszta ugart már nem hagytak. Leginkább 5/9 részben gabonát, 4/9 részben takarmányt vetettek. A takarmányoldalba búkkönyt, repcét, lóherét, kukoricát, burgundi répát és tarlórépát vetettek. A hagyományos gabonafélék (búza, árpa, zab, árpa) mellett néha vetettek hajdinát is. Fontos volt a jó terméseredményekhez a már említett trágyamennyiség: az agyagosabb földeket 7–8 évenként trágyázták, a homokosabb földek esetében 4–5 évenként kellett a trágyát ráhordani. A korabeli leírások szerint az uradalom által termelt gabona igen jó minőségű volt.⁷² Fontos eleme volt a szántóföldi növénytermelés technikai-technológiai megújulásnak az eszközrendszer változása. A mintát a nagycenki gazdaság adta: az ott már korábban használt eszközök, gépek kerültek a zalai uradalmakba. Használtak (korabeli elnevezéssel) egyes és kettős vaskéket (ezek még nem teljes egészében vasból készült ekék voltak), kapáló és töltőgető ekéket, Howard-féle vasboronákat, Garret-féle sorvetőgépeket, ameri-

kai taposó – cséplőgépeket, rétgyalukat, amerikai gyűjtőgereblyéket stb. Galgóczy leírásában kiemeli, hogy számos eszközt helyben készítettek, de legtöbbszörre mégis Cenken. Az uradalom által használt Hubari-féle cséplőgépet Bécsben gyártották.⁷³

Az 1848. évi jobbágyszabadítás után, miután az uradalom is elveszítette korábbi robotos erejét, át kellett alakítani a majorsági gazdálkodás munkaerőrendszerét. A gazdaságirányítás helyben maradt: a Nagycenkről vaskézzel irányított két zalai uradalom továbbra is négy gazdasági egységből állt (Szentgyörgyvár, Pölöske, Bak és Tüttös). A gazdaszektéknél sem következett be komoly változás, hiszen ispánokra, erdőmesterekre stb. továbbra is szükség volt. Az uradalmakban a korban megszokottnak mondható tiszti-százalék rendszeret alkalmazták: ha a gazdaság jó eredményt ért el, akkor annak eredményéből a tisztek is részesedtek.⁷⁴ A mintegy 25 000 gyalognap elvesztése érzékenyen érintette a gazdaságot. A megszűnt úrbéri szolgáltatások pótlandó az uradalom 6 telkenként egy kétmarhás fogatot állított fel, míg a zselléri szolgáltatások helyett gyalogbéreseket fogadtak. Az mindenestre hamar kiderült, hogy a majorsági munka célszerűbb és pontosabb lett. A Széchenyi uradalmaknak is meg kellett küzdeni a betakarítások idején jelentkező országos munkaerőhiánnyal; a toborzásokkal végül is Vas és Zala megye más tájairól sikerült munkaerőt szerezni. Az aratók szakmában dolgoztak, s a learatott egytizenketted részt kapták fizetségül; cséplésért minden tizedik rész járt. A majorsági erővel már nem megmunkálható földeket kiadták napszámmért, vagy feles-harmados termésarányért.⁷⁵

A két zalai uradalomban jelentősebb ipari kapacitás nem épült ki. A hazai uradalmakra általában jellemző tégláégető három is volt: Mándon, Pölöskén és Bakon. Ez biztosította az uradalmi építkezések lehetőségét, istállók, aklok, tiszti épületek emelését, sőt egy kevés téglát még el is tudtak adni. Mindegyik folyóvíz melletti településen volt malom, amit már nagyon régóta háromévenkénti árendába adtak. Vendégfogadók, korcsmák, pálinkafőzők, mészárszékek, s boltok egyaránt találhatóak az uradalmakban, szintén árendában működtek.⁷⁶ Az uradalmakban foglalkoztattak kovácsokat, bognárokat, de voltak takácsok is.⁷⁷ Előremutató gondolat lehetett, de nem találtuk nyomát a megvalósításnak: az 1850-es évek elején tervbe vettek egy cukorgyár felépítését, már folytak a tárgyalások is mennyiségekről, árakról, de valószínűleg megszakadt a folyamat.⁷⁸

Korabeli források, útleírások szerint az itteni szőlők és a borok átlagosan jók, vagy közepeszerűek voltak. A 18. század óta nyomon lehet követni a szőlők létét, terjedését. A szőlő földesúri föld volt, ami után a termelők hegyvámot fizettek. Majorsági szőlővel nem érte meg vele foglalkozni, hiszen elvonta a munkaerőt a szántótól. Az 1780-as évekből több szőlőtelepítési szerződés is fennmaradt az akkori Széchenyi-birtokokról (Zalaszentlászló, 1780, Szentgyörgyvár 1782, a pölöskei Pettendi újhegy 1782, a pölöskei Örömhegy 1783).⁷⁹ Az 1810-es évek közepén Szentgyörgyváron volt 6 hold majorsági szőlő, de Pölöskén, ahol 918 holdas szőlő volt, egyáltalán nem folyt majorsági szőlőtermelés. A reformkorban számos környékbeli uradalomban találkozunk a szőlőföldeket további szaporítási gyakorlatával, hiszen az abból nyerhető jövedelem biztos pénznek ígérkezett.⁸⁰ Ezt látjuk a pölöskei uradalomban is. A baki jobbággyokkal 1845-ben kötöttek szerződést Félig-Bak pusztán lévő (a pettendi szőlőhegyek aljában elterülő) földeken történő szőlőtelepítésre. A hét pontból álló szerződésben pontosan rögzítették, hogy a földesúr a pusztai földeket ingyen átengedi a jobbággyoknak, azzal a megkötéssel, hogy 1 holdnál kisebb részekre azokat nem lehet tagolni, s magszakadás esetén visszaszállnak a földesúrra. Minden 1000 négyszögöles hold után évi 1 pozsonyi akó (64 icce) az örökös hegyvám, illetve minden hold után jár 5 napszámkötelezettség is, amit azonban csak szénabetakarításhoz lehet használni (ezt meg is lehetett váltani, napi 36 krajcárral). Meghatározták, hogy milyen szőlőket kell telepíteni, s kizárták a szerződésben, hogy gyümölcsfákat lehessen ültetni a szőlőbe. Fontos kitétel volt, hogy cefrét csakis az urasági pálinkafőzdében lehet kifőzetni, a tiltott

pálinkafőzés büntetése 12 ezüstforint volt. Amúgy természetesen a szőlőhegyre a megyei articulusok vonatkoztak.⁸¹

A szőlőtermelők között helybelieket és extraneusokat egyaránt találunk. Az uradalmi pincegazdaság a hegyvámborok tárolásával, kezelésével, a vendégfogadók és korcsmák borellátásával, s egyéb borértékesítéssel foglalkozott. A borvásárlók nagyrésze Zala és Vas megyéből érkezett. Ne felejtjük el, hogy az 1848. szeptemberi bordézsma eltörlésére vonatkozó törvényt nem szentesítették, így a szabadságharc után a borbeadási kötelezettség továbbra is megmaradt. Viszont a földesúri területen lévő polgári szőlők a szabadságharc után is adhatók-vehetők maradtak. Azok a kezdeményezések, amelyek a szőlők feljavítására vagy új fajták meghonosítására, a terméseredmények javítására születtek, a szőlőket birtokló polgárok törekvései voltak. A minőség valószínűleg az idők során javult. Erre utal egy, a Borászati Lapokban megjelent 1859. évi útleírás, amely ugyancsak pozitívan emlékezett meg a kehidai és a szentgyörgyvári borokról, különösen kiemelve Vogel Lajos orvos 6 holdas szőlőjét, amelyet egyenesen a híres Bogyay Lajos badacsonyi szőlőjéhez hasonlított.⁸²

5. Összegzés

Széchenyi István gróf zalai birtokai nem tartoztak a kiemelkedően gazdálkodó hazai uradalmak közé. A gróf pénzügyi forrásait a nagycenki gazdaság fejlesztésére koncentráltta, így a fejlesztések a többi helyen általában elmaradtak. Tény, hogy a két zalai uradalom területi-földrajzi adottságaival nem is volt alkalmas hatalmas tömegű mezőgazdasági termelés elérésére. A zalai uradalmak legfontosabb célja a profit felmutatása volt, amire a grófnak nagy szüksége volt ipari és kereskedelmi vállalkozásaihoz. Kétségtelen, hogy Széchenyi gróf nem foglalkozott a saját uradalmi aprólékos irányításával, a gazdálkodás vezetésével.⁸³ Nagyívű elképzelései az iparhoz, kereskedelemhez, vagy egyéb szolgáltatási ágazatokhoz kötődtek. De az is tény, hogy írásaiban, illetve a cenki gazdaság működtetésében nagy teret szentelt a lótarásnak, a selyemhernyó-tenyésztésnek, a juhászatnak, a mezőgazdasági munkaerő kérdésének, az erdők és legelők szétválasztásának, s ezek olyan jelenségek, amelyek túlmutattak önös érdekein, s egyben iránymutatásul szolgáltak a hazai agrárgazdálkodóknak. Az is kétségtelen, hogy az 1840-es évektől a zalai uradalmak kihasználva a törvények adta lehetőségeket, megpróbáltak minél nagyobb jövedelmet elérni. Az 1850-es évektől kezdve aztán kényszerlépések sorozata jelent meg, hiszen a jobbágyfelszabadítás okozta sokkból ki kellett kerülni, s ez fejlesztési lépéseket eredményezett: átalakították a gazdálkodási szerkezetet, a munkaerő-rendszert, s egyre inkább piac felé fordultak. Az 1850-es években Széchenyi gróf zalai uradalmi olyan vegyes gazdálkodási modellt mutatnak, ahol egymás mellett, sokszor komplementer kapcsolatban különböző gazdasági ágazatokat működtettek.

JEGYZETEK

1. Marczali Henrik (1982): 118. old.
2. Lásd: Kaposi Zoltán (2001) tanulmányát.
3. Kállay István (1980): 18. old.
4. Kaposi Zoltán (2001): 242. old.
5. Kaposi Zoltán (2009): 49. old.
6. MNL OL P 1313. 36. Lad.13. No.1. 1717. október 14.
7. Az úrbéri birtokviszonyok (1971): 364. old.
8. Lásd: Az úrbéri birtokviszonyok (1971): 363–364. old. adatait.
9. Lásd: Kaposi Zoltán (2017) tanulmányának adatait.

10. Szabó Béla (1978): 100. old.
11. A belatinci uradalom Széchenyi Zsigmondtól lánya révén a császárhű generális Ebergényi Lászlóhoz, onnan szintén házasság révén gróf Csáky Györgyhez került. Lásd: Szabó Béla (1978): 100. old.
12. Lásd: Bakács István (1958) statisztikai adatait.
13. Széchenyi Ferenc vagyonához: Fraknói Vilmos 2002. 280–288.
14. Az alábbi három pontba sűrített felsorolás forrása: Fraknói Vilmos (2002): 285. old.
15. Török Pál (1943): 828. old.
16. Bogát nem tévesztendő össze a Közép-Somogyban lévő Felső- és Alsóbogáttal, ezek ekkor Boronkay József utóda, gróf Festetics Imre kezében voltak. MNL SML IV. 1. h. 27. doboz, Ö 221.
17. Széchenyi Viktor (1933): 119. old.
18. Ugyanott.
19. Kaposi Zoltán (2009): 130. old; Bártfai Szabó László (1913): 549. old.
20. Bártfai Szabó László (1926): 45. old.
21. A Széchenyi-féle házhoz: Thúry György Múzeum Történeti Dokumentumok Tára. 75.485.1. Városi térkép, 1822.; Az 1803. évi vásárlásához: Bártfai Szabó László (1913): 549. old.; a majorátushoz Fraknói Vilmos (2002): 282. old.; Tárnok Alajos vásárlásához: MNL SML VUL. Elenchus: „*A nagykanizsai ház*” 1839.; A Zichy-vásárlásához ugyanott: 1840. Az értékhez: MNL SML VUL Fasc. 33. 1848. évi uradalmi becslés.
22. Az adatokhoz lásd: Tilkovszky Lóránt (1993) tanulmányát.
23. A levél címzettje kapcsán vannak kétségek, Eötvös Károly gyanúja alapján nevezhetjük meg Glavina Lajost, Zala megye későbbi főispánját. Lásd: Eötvös Károly: Deák Ferenc megváltik birtokától. Pesti Hírlap, 1904. (116. évfolyam) 116. szám.
24. Ferenczi Zoltán (1902): 226. old.
25. Ugyanott, 227. old.
26. A kanizsai berekhez: Kaposi Zoltán (2009) 105–106. old.; az Ormándhoz lásd: Kaposi Zoltán (1998) tanulmányát.
27. Bencze Géza (1983): 200. old.
28. Lásd: Hertelendy Károly (1896); illetve Horváth Károly (1930): 23. old.
29. Bencze Géza (1986): 91. old.
30. Tilkovszky Loránt (1993): 131. old.
31. Ugyanott, 134. old.
32. Bencze Géza (1986): 173. old.
33. A forrást idézi: Bencze Géza (1983): 200. old.
34. Ehhez lásd: Haász Gabriella (2002): 59. old.
35. A rákászatról, a contractusokról lásd: Takács Lajos (1977) alkotását.
36. Bácskai Vera (1993): 228. old.
37. Kanizsa piacához lásd: Kaposi Zoltán (2009): 221–231. old.
38. Haász Gabriella (2002): 75. old.
39. Az esetet idézi: Haász Gabriella (2002): 55–56. old.
40. A népességi adatok a korabeli statisztikai problémák miatt 5–10%-os túrértékkel értelmezendők.
41. Lásd: Ludovicus Nagy (1828) adatait
42. Lásd Tilkovszky Loránt (1993) adatait.
43. Ugyanott.
44. Említi: Török Pál (1943): 829. old.
45. Török Pál (1943): 831. old.
46. Gergely András (1987): 173. old.
47. MNL ZML Zala vármegye főadószedőjének iratai. Nemesi javak összeírása 1835. Kapornaki járás. Az általunk is látott forrást említi Molnár András (1991): 53. old. is.
48. Széchenyi István (1982): 566. old.
49. Török Pál (1943): 838. old.
50. Széchenyi István (1982): 242. old.

51. Molnár András (1991): 54. old.
52. Széchenyi István (1982): 352. old.
53. Ehhez lásd: Éber Ernő (1942)
54. Cholnoky Jenő (1918): 213. old.
55. Károlyi Zoltán (1973): 270. old.
56. Lásd: Tilkovszky Lorant (1993) adatait
57. Károlyi Zoltán (1973): 268. old.
58. Hertelendy Károly (1896): Lásd még: Lotz Gyula (1974)
59. Lásd: Haász Gabriella (2002): 85. old.
60. Károlyi Zoltán (1973): 268. old.
61. Hadtörténeti Intézet és Múzeum. Hadtörténelmi Térképtár, 1857–58. Colonne XXIII, XXIV.
62. Lásd: Cholnoky Jenő (1918): 212. old.
63. Károlyi Zoltán (1973): 268. old.
64. Tilkovszky Lóránt (1961): 33–61. old.
65. Lásd: Tilkovszky Lóránt (1960) tanulmányának adatait és a folyamat leírását.
66. Lásd Bakács István (1958) tanulmányának adatait.
67. A reformkori konjunktúrához lásd: Kaposi Zoltán (2001) tanulmányát.
68. Említi: Estók János (2016): 18. old.
69. Budapesti Hírlap, 1924. március 16.
70. Herczeg Mihály (1980): 122–123. old.
71. Galgóczy Károly (1855): 397. old.
72. Ugyanott, 396. old.
73. Ugyanott.
74. Köztelek, 1941. május 4. (51. évf., 18. szám)
75. Galgóczy Károly (1855): 395–396. old.
76. Lásd Tilkovszky Lorant (1993) tanulmányának adatait.
77. Haász Gabriella (2002): 80. old.
78. Galgóczy Károly (1855): 397. old.
79. A felsorolást és a körülményeket lásd: Égető Melinda (1984): 82. old.
80. Ilyen volt például a Szentgyörgyvártól nem messze fekvő vrászlói uradalom, ahol Miháldiban Zichy Károly gróf 1846-ben 160 holdat engedett át szőlő telepítésére. Lásd: MNL SML VUL Fasc. 35. Gazdatiszti jelentés, 1846. november 29.
81. MNL OL P 623. III. kötet, 22. szám. Contractus. 1845. november 1. Rövidítve megtalálható a MNL ZML Zala megye helytörténeti lexikonjában is.
82. Borászati Lapok, 1859. 12. 04. A cikket Gyürky Antal jegyezte.
83. Lásd: Éber Ernő (1942)

FELHASZNÁLT IRODALOM

- Az úrbéres birtokviszonyok (1971): Magyarországon Mária Terézia korában (Szerk.: Felhő Ibolya). Budapest
- Bácskai Vera (1993): Piackörzetek és piacközpontok a Dél-Dunántúlon a 19. század első felében. In: Gazdaságtörténeti tanulmányok. Zalai Gyűjtemény 34. (Szerk.: Kapiller Imre) Zalaegerszeg, 213–250. old.
- Bakács István (1958): Népességi és mezőgazdasági adatok a Széchenyi család Somogy és Zala megyei birtokairól a 18–19. század fordulóján. Történeti Statisztikai Közlemények 2. évf. 3–4. 3–27. old.
- Baranyai Béla (1914): Somogyvármegyei nemes családok. In: Magyarország vármegyéi és városai 16. Somogy. (Szerk.: Csánki Dezső). Bp. 591–634. old.
- Bártfai Szabó László (1913, 1926): A sárvár-felsővidéki gróf Széchenyi család története. II. kötet. Bp. 1913.; III. kötet. Budapest, 1926.
- Bencze Géza (1983): Zala megye hidrográfiai képe a reformkori vízrendezések küszöbén – egy korabeli kéziratos forrás alapján. In: Közlemények Zala megye közgyűjteményeinek kutatásaiból 1982–83. Zalai Gyűjtemény 18. (Szerk.: Degre Alajos–Bilkei Irén). Zalaegerszeg. 193–207. old.

- Bencze Géza (1986): Zala megye leírása a reformkorban. Zalai Gyűjtemény 23. Zalaegerszeg.
- Cholnoky Jenő (1918): A Balaton hidrográfiaja. Budapest
- Cselenkő Borbála (2010): Gróf Széchenyi Ferenc és gróf Széchenyi István plébániaalapítási kísérlete a Zala megyei Bakon. Levéltári Szemle 60. évf. 3. 8–20. old.
- Danyi Dezső – Dávid Zoltán (1960): Az első magyarországi népszámlálás. Budapest.
- Éber Ernő (1942): A cenki földesúr. Budapest.
- Égető Melinda (1970): A hegyvám mértéke és kiszámítása a 18. században Zala megyei Széchenyi birtokokon. Agrártörténeti Szemle, 32. évf., 73–84. old.
- Estók János (2016): Földbirtokos és nagybefektető. Széchenyi, a gazdálkodó. Rubicon, 27. évf., 298. szám. 9. szám, 14–23. old.
- Fényes Elek (1851): Magyarország geographiai szótára. I–II. kötet. Pest.
- Ferenczi Zoltán (1902): Deák Ferenc élete. 2. kötet. Budapest.
- Fraknói Vilmos (2002): Széchenyi Ferenc. Budapest.
- Galgóczy Károly (1855): Magyarország a szerb vajdaság és a temesi bánság mezőgazdasági statisztikája. Pest.
- Gergely András (1987): Széchenyi, a „gazda” és a „polgár”. In: Gergely András: Egy nemzetet az emberiségnek. Budapest, 171–181. old.
- Haász Gabriella (2002): Szentgyörgyvár története 1676–1849-ig. In: Szentgyörgyvár története (Szerk.: Müller Róbert). Zalai Kismonográfiák 7. Zalaegerszeg. 49–85. old. Ugyanő: Szentgyörgyvár története 1850–1948-ig. In: Szentgyörgyvár története (Szerk.: Müller Róbert). Zalai Kismonográfiák 7. Zalaegerszeg. 86–130. old.
- Herczeg Mihály (1980): A csongrád-vásárhelyi uradalom kialakulása (1789–1848). Tanulmányok Csongrád megye történetéből 4. Szeged. 122–123. old.
- Hertelendy Béla (1987): A Zala Vízteljesítő Társulat története. Nagykanizsa.
- Horváth Károly (1930): A Zalának száz évéig tartott szabályozásáról. Földrajzi Közlemények 58. 1–3. 23–24. old.
- Kállay István (1980): A magyarországi nagybirtok kormányzata 1711–1848. Budapest.
- Kaposi Zoltán (1997): Térszerkezeti változások Somogy és Zala vármegye határán a 18–20. században. Zalai Múzeum 7. Zalaegerszeg. 63–73. old.
- Kaposi Zoltán (2009): Kanizsa gazdasági struktúrájának változásai 1743–1848. Nagykanizsa.
- Kaposi Zoltán (2014): A herceg Esterházy család magyarországi földbirtoklása. In: Griff karddal és rózsával. Az Esterházy család története. (Szerk.: Fülöp Éva–ifj. Gyüsi László–Schmidt Mayer Csaba). Tata. 237–260. old.
- Kaposi Zoltán (2017): Nemesi birtokforgalom Somogyban a 19. század első felében. Vidéktörténet 1. Életvilágok és társadalmi gyakorlatok a 18–20. században. MTA Bölcsészettudományi Kutatóközpont, Bp. 2017. (Szerk.: Csikós Gábor–Hegedűs István–Horváth Gergely Krisztián–Ö. Kovács József). Budapest, 127–155. old.
- Károlyi Zoltán (1973): A Balaton és vízrendszere. In: A magyar vízszabályozás története (Szerk.: Ihrig Dénes). Budapest, 249–272. old.
- Lotz Károly (1974): A Zala első rendezési terveinek mérési adatai a Balaton 1840 előtti vízszintjeire. Földrajzi Értesítő 23. évf. 2. 263–274. old.
- Lukács Gábor–Tóth Éva (2012): Festetics György, a tudatos birtokgyarapító. In: Birtokok és birtokok. Discussiones Neogradienses 12. (Szerk.: Szirácsik Éva). Salgótarján. 175–188. old.
- Marczali Henrik (1982): A magyar birtokviszonyok 1711–1740. In: Marczali Henrik: Világtörténelem – magyar történelem. (Válogatta, sajtó alá rendezte: Gunst Péter). Bp. 118–141. old.
- Molnár András (1991): Széchenyi és Zala. A Zala Megyei Levéltár Széchenyi-levelei. Levéltári Szemle 41. évf. 3. 53–64. old.
- Molnár András (1996): „A zalai ágyúzás”. Zala megye önkéntes adózói (1845–1848). Századok 130. évf. 5. 1211–1240. old.
- Nagy, Ludovicus (1828): Notitae politico-geographico statisticae inclyti regni Hungariae partimque eidem adnexarum. I–II. Buda.
- Takács Lajos (1979): Az erdőhasználat változásai a Kis-Balaton körül a XVIII–XIX. században. Ethnographia 90. évf. 1. 42–53. old.
- Takács Lajos (1977): Rákászat a Kis-Balaton mentén. Ethnographia 88. évf. 2–3. 437–440. old.

- Tilkovszky Lóránt (1961): Az elkülönözés és tagosítás Széchenyi István cenki uradalmában. *Agrár-történeti Szemle* 3. évf. 3. 33–59. old.
- Tilkovszky Lóránt (1960): A tagosítás és legelőelkülönözés Széchenyi István pölöskei uradalmában. *A Göcseji Múzeum Jubileumi Évkönyve*. Zalaegerszeg. 239–260. old.
- Tilkovszky Lóránt (1990): Széchenyi István csokonyai uradalma. In: *Somogy megye múltjából 1990. Levéltári Évkönyv* 21. (Szerk.: Kanyar József) Kaposvár, 111–154. old.
- Tilkovszky Lóránt (1993): Széchenyi István Zala megyei uradalmai. In: *Gazdaságtörténeti tanulmányok*. Zalai Gyűjtemény 34. (Szerk.: Kapiller Imre) Zalaegerszeg. 113–164. old.
- Szabó Béla (1978): Az újszerzeményi birtokok és a fegyverjog megváltása Zala megyében. In: *Közlemények a zalai közgyűjtemények kutatásából*. Zalai Gyűjtemény 8. Zalaegerszeg. 99–111. old.
- Széchenyi István (1982): *Napló* (Szerk.: Oltványi Ambrus). Budapest.
- Széchenyi Viktor (1933): *Töredékek a sárvár-felsővidéki gróf Széchenyi nemzetség történelméből*. Székesfehérvár.
- Török Pál (1943): Gróf Széchenyi István pénzügyei fiatalkorában. *Közgazdasági Szemle*, 7–8. 825–839.
- Zalavármegyei évkönyv (1896): *Zalavármegyei évkönyv a Milleniumra* (Szerk: Halis István–Hoffman Mór). Nagykanizsa.

PELLES MÁRTON

PhD-hallgató, Regionális Politika és Gazdaságtan Doktori Iskola (Pécs)
Pécsi Tudományegyetem Közgazdaságtudományi Kar
pelles.marton@ktk.pte.hu

A MAGYAR–HORVÁT SZABADHAJÓZÁSI RT. TÖRTÉNETE ÉS TENGERI ÁRUFORGALMA 1900–1914 KÖZÖTT*

THE MARITIME TRADE HISTORY OF THE HUNGARIAN-CROATIAN FREE NAVIGATION COMPANY LIMITED BETWEEN 1900 AND 1914

ABSTRACT

My study focuses on the story of the Hungarian-Croatian Free Navigation Shipping Company Limited (Magyar–Horvát Szabadhajózási Rt. or Ugarsko-Hrvatsko Dioničarsko Društvo za Slobodnu Plovidbu) which was founded in 1900 by Sigismondo Copaitich and croatian shareholders as their second steamship company after the Copaitich & Co. (1895). The company was founded so that Croats would also have a long-distance shipping company, beside the Hungarian and the local Italian companies. During the last period of the Dualism, the company mainly connected England's, the Mediterranean Sea's and the Black Sea's ports, but sometimes the steam ships had also important shippings to the Far East, North and South America. In my paper I would like to present the company's and Copaitich's work according to my research and findings in Rijeka's State Archives (Državni Arhiv u Rijeci). From my work I hope that by analysing the company's shipping and goods turnover I can add to and deepen our knowledge about the Hungarian and Croat naval commerce.

Kulcsszavak: Fiume, Gazdaságtörténet, Kereskedelem, Tengerhajózás, Copaitich

Key notes: Fiume, Economic History, Trade, Sea Navigation, Copaitich

1. Bevezetés

A 19. század végi Fiuméra – a magyar kikötővárosban, mely 1868-ban került vissza utoljára Szent István koronájához – egy hosszantartó gazdasági konjunktúra volt jellemző. Fiume lakosságának átlagosan 44–48%-át az olaszok (fiumanok), 26–31%-át a horvátok, 10%-át a magyarok és 5%-át a németek tették ki.¹ Ezzel szemben a már említett vállalatokban főként az olaszok, magyarok és németek képviseltették magukat. Ezt az egyoldalóságot tette sokszínűbbé az, hogy a századfordulótól megjelentek horvát bankok, takarékpénztárak, illetve hajózási társaságok is a városban. Utóbbiak (Magyar–Horvát Tengeri Gőzhajózási Rt. – 1891; Copaitich&Co. – 1895; és a most tárgyalt társaság) mind bakari Copaitich Zsigmondnak köszönhetik létrejöttüket és működésüket.

Copaitich Zsigmond, horvátul Žiga Copaitich, 1853. április 6-án született Buccariban egy ősi tengerészdinasztia tagjaként. Atyja Anton Copaitich, szintén hajóskapitány volt; a család ősei 1765-ig vezethetők vissza Buccariban, és végig a Copaitich nevet használták, nem a 20. században elterjedt Kopaitichot és nem a Kopajtić-et.² Fiatal korában hosszújaratú tengerészkapitányi képesítést szerzett a Fiumei Nauticában, majd sok felé járt kereskedelmi hajókon a világban. 1884-ben Sverljuga Mátyás társaként kisparthajózási társaságot alapított Fiumében, mely 1891-ben Magyar–Horvát Tengeri Gőzhajózási Rt. néven

járatok fenntartására állami szubvenciót kapott. Copaitich 1893-ban létrehozta a Fiumei Dokktársulatot mely hajóépítést és javítást végzett, majd 1895-ben a Copaitich & Co-t, majd 1899-ben az MHSZRt-t. Ezt követően több helyi banknak, takarékpénztárnak elnöke lett, és tagja volt a Fiumei és Zágrábi kereskedelmi és iparkamaráknak is. Első feleségétől (a házasság 1872. július 2-án volt) Olga Battagliernitől (†1899. április 18.) született Milutin nevű fia, majd Jozefina Gorup de Slavinjska Aleksander nevű fia. 1910-ben Ferencz Józseftől ő és utódai bakari előnévvel magyar nemeséget kaptak.³ 1925. április 25-én Rómában hunyt el.⁴

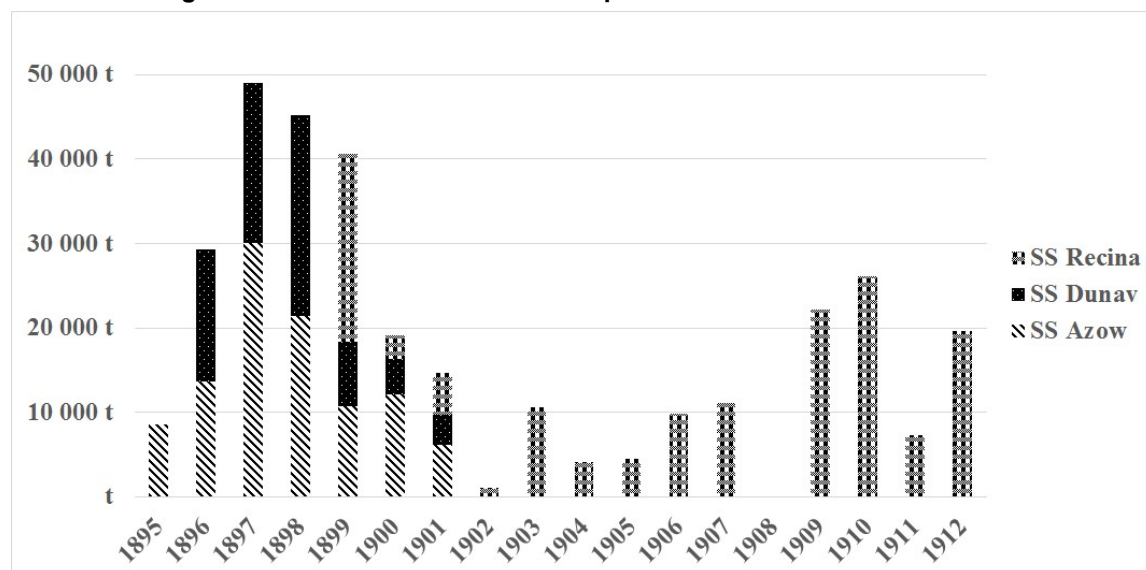
Ezen társaságok közül most először röviden a Copaitich és társai, majd a legnagyobb, a magyar és olasz tulajdonú fiumei hajózási társaságoknak is komoly versenytársat jelentő Magyar–Horvát Szabadhajózási Rt. történetével fogok foglalkozni, mely utóbbi jogutódjaiban a mai napig létezik.⁵

2. A Copaitich & Co története

Copaitich Zsigmond 1895-ben 13 társával együtt megépíttette az Azow nevű gőzöst, mely 988 NRT térfogat tiszta szállítási kapacitással rendelkezett.⁶ A tizennégy tulajdonos a hajó tulajdonlásának részesedésében (karát) a következők voltak: 5 Copaitich Zsigmond, 4 Pongrácz Gusztáv lovag, 3 Plösch Hannibál, 2 Turkovich Péter, 2 Turkovich Milán, 1,5 Mariassevich Sándor, 1 gróf Batthyány Tivadar, 1 Pollich Máté, 1 Sterk Antal, 1 Thiamich Tamás, 1 ifj. Stangher András, 0,5 Andrianich Cézár, 0,5 Dr. Stangher András és 0,5 Tomicich Viktor.⁷ Ugyanezen tulajdonosok vásárolták 1896-ban a Dunav gőzöst (1003 NRT), majd kiegészülve új tulajdonostársakkal 1899-ben a Rečina gőzöst (1604 NRT). A vállalat lobogója fehér alapon vörös „horvát-szlavón” csillag, nap lett.

A vállalat belső életéről keveset tudunk, annál több dokumentum maradt meg ezen gőzösök kereskedelmi forgalmáról.⁸ Ezekből kirajzolódik, hogy ez a vállalat főként arra specializálódott, ahogy a két első gőzösének neve is sugallja, hogy orosz és román gabonát szállítson A Fekete-tengerről Nyugat-Európába. A vállalat összegzett áruforgalmáról pedig álljon itt az 1. ábra.

1. ábra: A Copaitich & Co áruforgalma 1895 és 1912 között
1. diagram: The total sea trade of the Copaitich & Co. between 1895 and 1912

Forrás: Copaitich & Co. iratok.

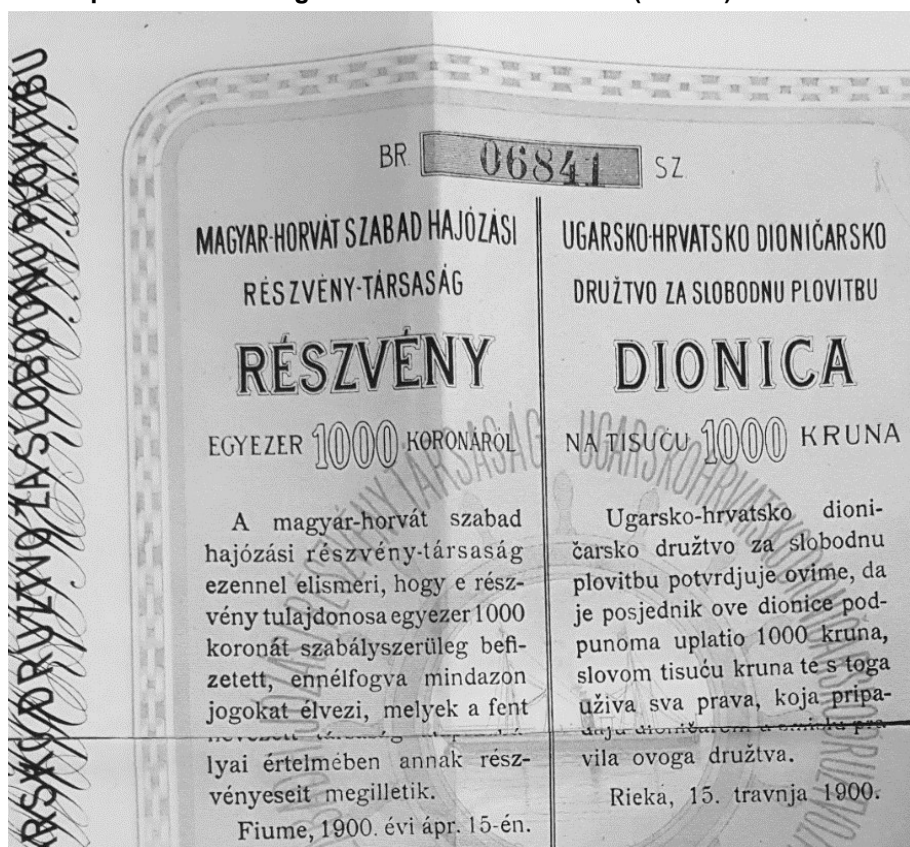
A századfordulóra a két kisebb gőzös már nagyon elavultnak számított, ezért 1901. július 29-én a tulajdonosok eladták Hamburgban az Azow és Dunav gőzösöket és csak a Rečinával folytatták a kereskedelmet; de az az 1908-as egy éves javítást követően is egy nagyon elavult gőzösnek számított, így azt 1912. augusztus 15-én Fiumében osztrák vállalkozóknak adták el Copaitichék.

A Copaitich & Társai vállalat egyfajta kísérlete volt annak, hogy a horvát származású kapitány, Copaitich össze tudja-e fogni egy vállalatba a Fiumében és környékén élő horvát tengerészeket, vállalkozókat és néhány magyart és olaszt annak érdekében, hogy képviselhessék a horvát érdekeket is a világ tengerein. Ez volt a főpróba, míg az a vállalat, amely ezt sikeresen meg tudta valósítani, az utána alapított Magyar–Horvát Szabadhajózási Rt. lett.

3. Az MHSZRT története és flottája

A vállalatot 1899. szeptember 11-én Fiumében főként az 1895-ös vállalatot létrehozó horvát részvényesek alapították, azzal a nem titkolt céllal, hogy a Monarchia kereskedelmi hajózásiában a horvát érdekeket is képviseljék. A társaság alaptőkéje 1 000 000 K lett (1000 db 1000 K-ás részvény: lásd 1. kép), fő részvényesei között pedig voltak horvát takerékpénztárak és bankok; és pl. Bačić György, Sterk Antal, Pollich Máté, Paicurich Mátyás és természetesen Copaitich Zsigmond, azaz főként tengerészek és kereskedők.⁹ A társaság zászlaja szimbolikájában hasonlóan a többi magyar–horvát hajózási társaságéhoz vörös alapon kék csillag, nap lett.

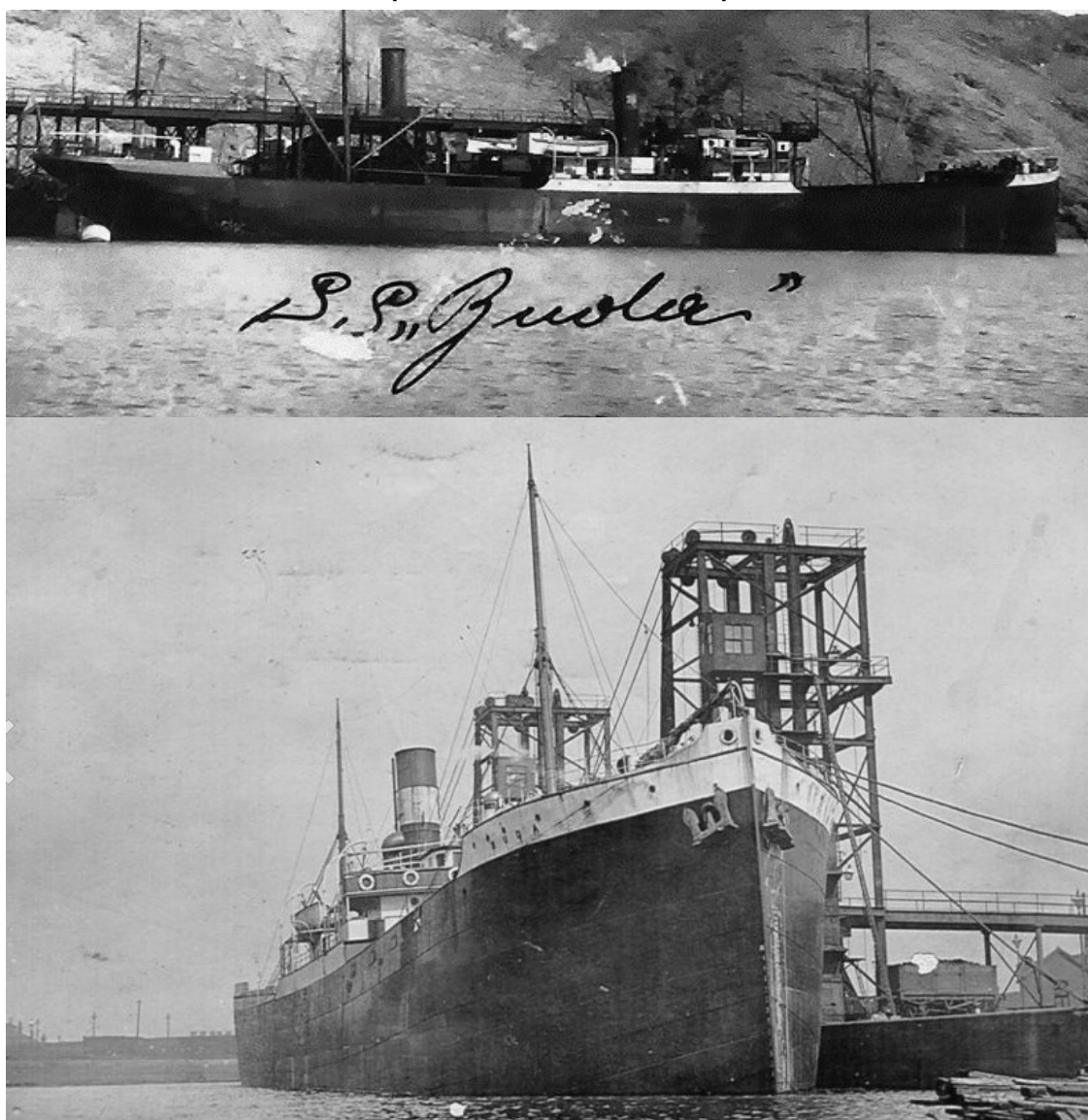
1. kép: Az MHSZRT. 1000 K-ás részvénye 1900-ból
1. picture: The Hungarian-Croatian Plc's share (1000 K) from 1900

Forrás: DAR–700. 178.

Az alapításkor az 1893. évi XXII. tc. állami hajóépítési támogatását igénybe véve két gőzöst építtetett a vállalat. Az egyiket Copaitich elhunyt felesége után SS Olgának, a másikat SS Zvirnek nevezték. Ezek a legmodernebb technológia szerint 5200 t és 5600 t hordképességűek voltak. Ezt követően 1901-ben két új gőzöst vásárolt a társaság a flottába, a 6000-6000 t hordképességű SS Klek és SS Korana, így a flotta már 22 800 tonna súlyú vagy 10 155 nettó regisztertonna térfogatú áru szállítására volt alkalmas. A szállítási kapacitások növekedését megakasztotta az, hogy 1902. november 27-én Ausztráliánál elsüllyedt az SS Zvir, ezt pótlandó a vállalat 1903. január 1-én lajstromoztatta 5. gőzösét, az SS Plitvicét (3847 NRT térfogattal). Ezt követően még ebben az évben július 16-án az SS Klek cukor rakománnyal kihajózott Colombóból, Cheribonnál szemetet vett fel, de Port Said-ba már sosem érkezett meg. Válaszul a gőzös eltűnésére a társaság (véltetően biztosítási bevételekből) újabb gőzöst vásárolt, az SS Dunavot (6000 t és 2491 NRT), melyet 1904-ben követett az SS Buda (6100 t 2492 NRT) üzembe helyezése is (2. kép).¹⁰

2. kép: Az SS Buda
2. picture: The Buda Steamship

A két gőzös elvesztése és az újak építése anyagilag megviselte a társaságot, hisz az az 1905-ik évi beszámolója alapján csak 150 ezer K tiszta nyereségre tett szert, és csak 3%-os osztalékot fizetett az adott évben, noha az alaptőkéje már 6 000 000 K volt.¹¹ A társaság ezzel beállt egy stabil 14 381 NRT térfogatú szállítási kapacitásra, mely csak 1912-ben emelkedett fel 17 146,6 NRT-re, az SS Zvir2 megépíttetésével.

Az első világháború, szemben a többi fiumei hajózási társasággal, nem érintette túlzottan negatívan az MHSZRt-t. Gözősei – az SS Olga kivételével, melyet az olaszok 1915-ben elkoboztak és Malamocconál torlasznak elsüllyesztettek – semleges kikötőkben átvésszelték a háborút. A vállalat 1924-ben, amikor Fiume Olaszországhoz került, a határos Szűsákon szerb–horvát–szlovén színek alatt szervezte újra önmagát már, mint Jadranska Plovidba.¹² Az egykori magyar időkben épült gözősei javát 1933–34-ben szétbontották; legtovább az SS Zvir2 bírta, amelyet a II. világháborúban 1941. december 4-én torpedóztak meg az Égei-tengeren.¹³

4. Hajó- és áruforgalom

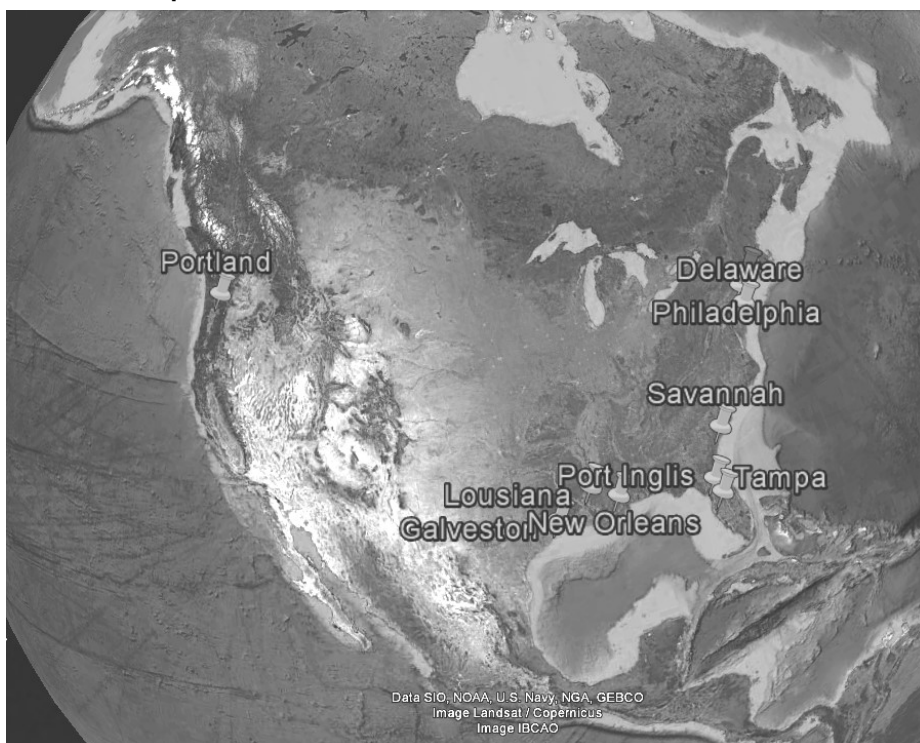
A vállalat a céljaival összhangban igyekezett Fiumét összekötni a világ főbb kikötőivel. Ez azt jelentette, hogy fennállása alatt, ha nagyobb földrajzi tájegységenként nézzük, az alábbi kikötőkben járt: Dél-Afrikában Port Elizabethben; Óceániában: Port Close, Karácsony-szigetek, Szingapúr, Sarawang, Cheribon, Pekalongan, Surabaya. Ázsia keleti felén: Japán, Tsingtao, Hongkong; Ázsia Dél-Keleti felén: Saigon, Bangkok, Moulmein, Rangoon, Akyab, Chittagong, Colombo, Bassein, Karachi. Valamint számos kikötőben Európában (3. kép) és Amerikában (4. és 5. kép).¹⁴

2. kép: Az MHSZ Rt. európai járatai
2. picture: The Hun-Cro Plc's routes in Europe

Forrás: MHSZRT iratok

3. kép: Az MHSZ Rt. észak-amerikai járatai
3. picture: The Hun-Cro Plc's routes in North America

Forrás: MHSZRT iratok

4. kép: Az MHSZ Rt. dél-amerikai járatai
4. picture: The Hun-Cro Plc's routes in South America

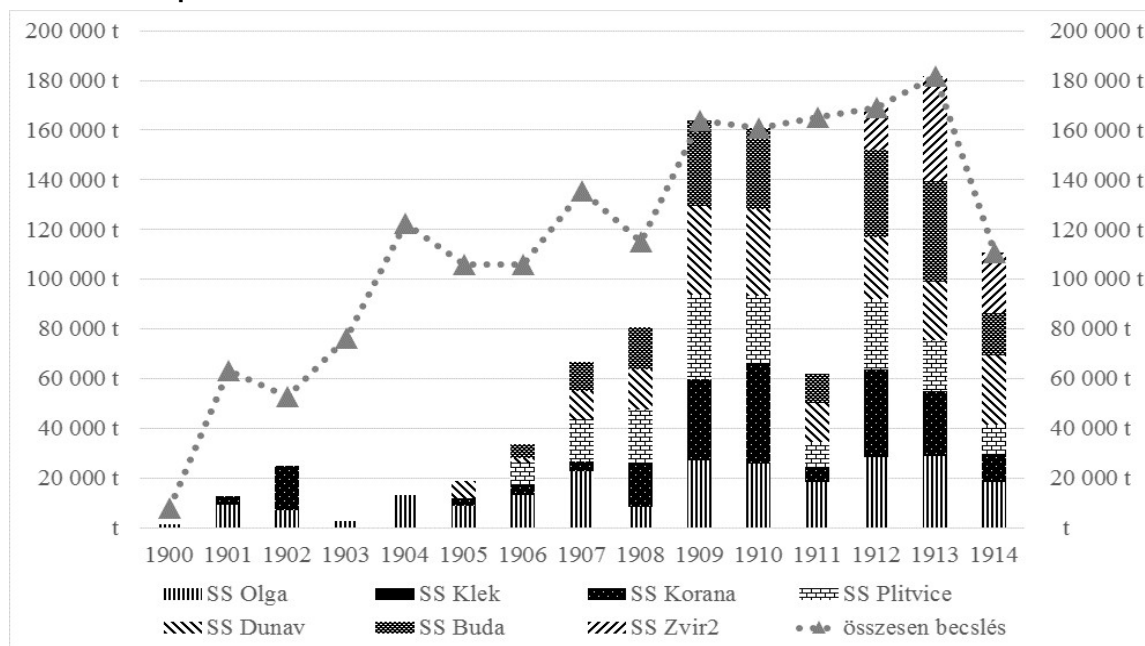
Forrás: MHSZRt. iratok.

Ez 1900–1914 között összesen 735 db fuvarát jelentetett 1 104 670 t összegű (levéltári számlával bizonyítható) áruforgalommal. Öt kikötő kivételével a járatok kiegyenlítették voltak a világ számos pontja között. Az ebből kiemelkedő városok a járatok számának százalékában a következők: Fiume 16,73%, Taganrog 5,31%, Cardiff 4,76%, Velence 3,81% és Rotterdam 3,4%. Ha ezt a listát súlyozzuk az adott kikötő részére szállított áruforgalom mértékével azt kapjuk, hogy a társaság az összes forgalmának 48,4%-át Fiume, 13,82%-át Taganrog, 10,54%-át Velence, 9%-át Cardiff és 6,63%-át Rotterdam részére fuvarozta.

Az MHSZ Rt és más fiumei hajózási vállalatok forgalma kapcsán megfigyelhető, hogy minden világg kikötőnek volt egy, az áruforgalmát meghatározó fő import- vagy exportcikke. Ez alapján, hogy csak a fenti öt várost említsük, Fiume importja főként nyersrizs, cukor, kőszén, exportja pedig feldolgozott áruk voltak. Taganrog exportja gabona és faáru, importja kőszén; Cardiff exportja kőszén; Velence és Rotterdam importja gabona és faáru voltak. A vállalat gőzöseinek összegzett áruforgalmát az 2. ábrán mutatom be.

2. ábra: Az Magyar–Horvát Szabadhajózási Rt. éves valós és becsült áruforgalma a levéltári számlák alapján 1900–1914 között

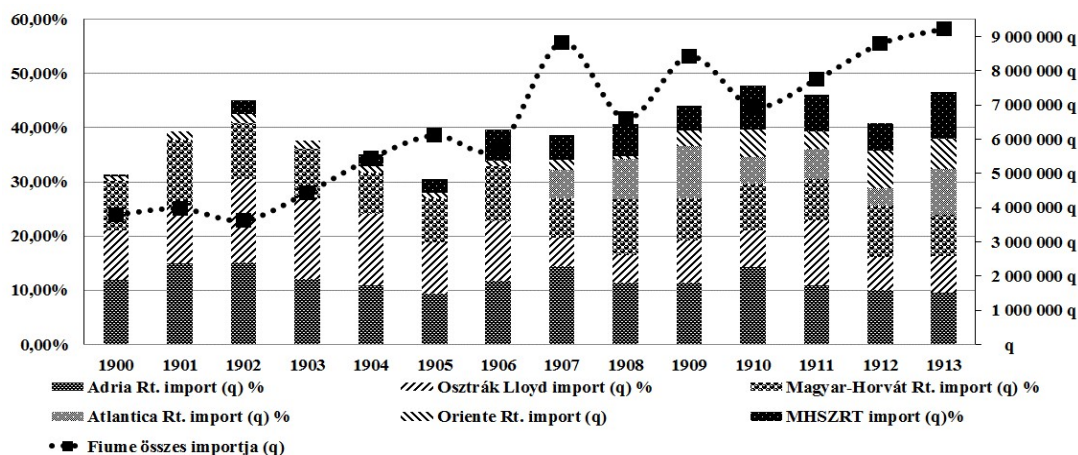
2. diagram: The Hungarian–Croatian Free Shipping Company's real and estimated transport based on the documents from the archives between 1900 and 1914

Forrás: MHSZ Rt. iratok

Mivel a vállalat forgalmának majdnem felét csak a fiumei forgalom tette ki, ezért jónak látom a kikötőváros szemszögéből is megvizsgálni az MHSZ Rt. tevékenységét. Ezért az alábbi 3. ábrán bemutatom a jobboldali tengelyen és a görbe által Fiume összes importját, illetve a baloldali tengely és a halmozott oszlopdiagramok által a legnagyobb fiumei vállalatok százalékos részesedését ebből az importból. Átlagosan az MHSZ Rt a fiumei import 8,65%-át, az export 2,52%-át és az összforgalom 5,22%-át fuvarozta.

3. ábra: Fiume importja 1900–1913 között és a főbb vállalatok importrészesedése
3. diagram: The import of Fiume between 1900 and 1913 and the bigger companies share from this import

Forrás: Fiume forgalma 1906–1913; MHSZRT iratok; MSÉ 1900–1913.

A 3. ábrán jól látszik, hogy a Magyar–Horvát Szabadhajózási Rt. valós versenytársa volt mind az államilag támogatott vállalatoknak (Adria Rt., Lloyd, Magyar–Horvát Rt.), mind a szabadhajózási vállalatoknak (Oriente Rt. Atlantica Rt.). E mellett azt is érdemes látnunk, hogy az MHSZRT áruforgalmát tekintve magas hatásfokkal működött. Ez azt jelentette, hogy nagyon ritka volt az, amikor gőzösei fenéksúllyal (azaz rakomány nélkül) közlekedtek.

5. Összegzés

Összefoglalva a leírtakat megállapítható, hogy 1914-re az MHSZRT-nek 6 db gőzöse volt 17 146 NRT térfogattal.¹⁵ Melyekkel 1900–1914 között a társaság 1 104 670 t–1 737 674 t közötti mennyiségű árut szállított, azaz évente átlagosan 94 745 tonnát. Ez azt jelenti, hogy az MHSZRT nagyon hasonló volt a Fiumében szintén szabad kereskedelemmel foglalkozó Oriente Rt.-hez, mely szintén 6 db gőzössel (14 886 NRT) 1 160 411 t–2 006 014 t közötti mennyiséget szállított, tehát átlagosan évente 105 547 tonnát.¹⁶ A Magyar–Horvát Szabadhajózási Rt. 1914-re a kezdeti nehézségek ellenére, egy jól működő, a lehetőségeit és kapacitásait kihasználó vállalattá vált, amely Ausztria–Magyarország kereskedelmi tengerészetén belül képviselni tudta a horvát érdekeket.

JEGYZETEK

- MSÉ 1885–1918.
- DAR. JU-5. Eln. 37–1910–42; Ált. 457–1910–V-2.
- Copaitichnek mind első mind második házassága gazdaságilag gyümölcsöző volt. Első feleségének apja Rafael Battaglierni, anyja Mária Randich volt; előbbi egy gazdag kereskedő, utóbbi kiterjedt kapcsolatrendszerű tengerész család volt. Második feleségének egyik rokona Josip Gorup, a fiumei Európa szálló tulajdonosa irodákat adott Copaitich hajózási vállalatai részére, így odakerült ezen vállalatok főhadiszállása (DAR. JU-5. Ált. 446–1909–XXIII–1).
- Lokalpatrioti, Pelles 2016a.
- A levéltári források szerint 1920-ban a társaság jogutódja a Jadranska Plovidba d. d. lett, majd ennek 1947-ben a Jadrolinija, mely a mai napig Fiume központtal hajózik (DAR 700. 178; Jadrolinja).

6. DAR. TH. Ált. 128–1895–XXXI–2017.
7. DAR. TH. Segédkönyvek 241. Hajóregiszter.
8. Copaitich & Co iratok.
9. Compass 1904/5:693; DAR–JU–5. Eln. 53–1915–VII.
10. DAR. TH. Segédkönyvek. 241.
11. Compass 1904/5:693.
12. DAR 700. 178.
13. Hajóregiszter.
14. MHSZRt iratok.
15. DAR. TH. Segédkönyvek. 241.
16. Pelles 2016b.

FELHASZNÁLT IRODALOM

- Compass (1904/5): Mihók-féle magyar compass 1904/5. XXXII. évf. II. rész. Budapest. Légrády testvérek.
- Copaitich & Co iratok: DAR: TH. Ált.: 242–1902–XXI–4; 284–1904–XXI–940; 284–1904–XXI–1310; 316–1905–XXI–296; 316–1905–XXI–1040; 364–1906–XXI–2; 365–1906–XXI–1440; 415–1907–XXI–800; 416–1899–XXI–4206; 496–1909–II–161; 496–1909–II–307; 538–1910–II–117; 538–1911–II–3583; 581–1911–II–72; 582–1911–II–173; 623–1912–I–134; 629–1912–II–147; 630–1912–II–816;
- DAR: Državni Arhiv u Rijeci – Rijekai (Fiumei) Állami Levéltár.
- DAR–46. Pomorska oblast za Ugarsko-hrvatsko primorje u Rijeci (1870.–1918.) – A Magyar Királyi Tengerészeti Hatóság iratai (1870–1918).
- DAR–700: Ugarsko-Hrvatsko dioničarsko društvo za slobodnu plovidbu (1899–1922) Rijeka.
- DAR–JU–5. Kr. Gubernij za Rijeku i Ugarsko-Hrvatsko Primorje (1867–1918) – A Fiumei és Magyar–Horvát Tengerparti Királyi Kormányzóság iratai (1867–1918).
- DAR. RO. 46.: Fotók a magyar idők gőzöseiről.
- Ezer év törvényei: <http://www.1000ev.hu>
- Fiume forgalma (1906–1915): Fiume hajó- és áruforgalma 1906–1915. Szerkeszti és kiadja a Magyar Kir. Központi Statisztikai Hivatal. Budapest. Pesti Könyvnyomda-részvénytársaság.
- Hajóregiszter: http://hajoregiszter.hu/tarsasagok/tengeri/magyar_horvat_szabadhajozasi_rt/134
Letöltve: 2017. február 25.
- Jadrolinja: http://www.jadrolinja.hr/docs/default-source/ostali-dokumenti/povijest_jadrolinja_eng914A07538817490BE56D5823.pdf?sfvrsn=2 Letöltve: 2017. február 25.
- Lokalpatrioti: <http://www.lokalpatrioti-rijeka.com/forum/viewtopic.php?p=95388#p95014> Letöltve: 2017. február 25.
- MSÉ (1885–1918): Magyar Statisztikai Évkönyvek. Budapest. Az Athenaeum R. Társulat Könyvnyomdája.
- MHSZRt iratok: DAR. TH. Ált. 242–1902–XXI–4; 284–1904–XXI–805; 284–1904–XXI–1310; 316–1905–XXI–296; 316–1905–XXI–1040; 364–1906–XXI–2; 365–1906–XXI–2465; 415–1907–XXI–321; 459–1908–XX–205; 460–1908–XXI–360; 496–1909–II–161; 497–1909–III–596; 538–1910–II–117; 581–1911–II–72; 582–1911–II–173; 629–1912–II–147; 630–1912–II–816; 678–1913–II–132; 679–1913–II–132; 682–1913–II–911; 682–1913–II–9104; 733–1914–II–50.
- Pelles Márton (2016a): A magyar–horvát parthajózási vállalatok kereskedelme (1884–1914). In: Keresztes Gábor (szerk.): Tavasz Szél 2016 Tanulmánykötet. II. kötet. 465–484. o.
- Pelles Márton (2016b): Az Oriente Magyar Tengerhajózási Rt. története (1893–1913). In: Gulyás László (szerk.): Köztes-Európa Társadalomtudományi folyóirat. No. 20. 217–224. o.
- Vizi László Tamás (2011): Illíria a francia nagyhatalmi politikában a 19. század elején. Közép-Európai Közlemények. IV. évf. 2. szám. 2011/2. No. 13. 7–20. o.

DR. HABIL. DOMONKOS ENDRE
 mb. tanszékvezető, tudományos főmunkatárs, Budapesti Gazdasági Egyetem
 Külkereskedelmi Kar Nemzetközi és Európa-tanulmányok Intézeti Tanszék,
 Domonkos.Endre@uni-bge.hu

AZ IPARI RECESSZIÓ ÉS KÖVETKEZMÉNYEI KÖZÉP- ÉS KELET-EURÓPÁBAN (1929–1933)

THE CONSEQUENCES OF INDUSTRIAL RECESSION IN CENTRAL AND EASTERN EUROPE (1929–1933)

ABSTRACT

The world economic crisis, which started in the field of agriculture in Central and Eastern Europe had profound impacts on the industry as well. Because most of countries in the region were specialized in exporting agricultural products, the consequences of industrial recession were completely different in Central and Eastern Europe.

The objective of my essay is to evaluate the effects of economic crisis in the industry of seven Central and Eastern European countries (Austria, Czechoslovakia, Poland, Hungary, Romania, Bulgaria and Yugoslavia). As a consequence of developed export and industrial capacities the industrial recession was severe in Austria and in Czechoslovakia, while its impacts were limited in the Balkan countries. Because of limited extent I wouldn't like to deal with the crisis management measures, which were introduced in Central and Eastern Europe.

Kulcsszavak: gazdaságtörténet, világgazdasági válság, ipari recesszió, nehéz- és könnyűipar, Közép- és Kelet-Európa

Key notes: economic history, world economic crisis, industrial recession, heavy and light industry, Central and Eastern Europe

1. Bevezetés

Az 1929-ben kezdődött és 1933-ig tartó globális méretű recesszió először az agrárágazat területén bontakozott ki, de hatásai értelemszerűen áterjedtek az iparra is. Mivel a régió államai túlnyomórészt mezőgazdasági termékek exportjára szakosodtak, ezért az ipari válság következményei jóval differenciáltabban érvényesültek az egyes közép- és kelet-európai országok esetében.

Tanulmányom célja az 1929–1933 közötti világgazdasági válság 7 kelet-közép-európai ország (Ausztria, Csehszlovákia, Lengyelország, Magyarország, Románia, Bulgária és Jugoszlávia) iparára gyakorolt hatásainak bemutatása. A témakör vizsgálata során különbséget kell tenni a térség agráripari és iparosodott országai között. A válság azokat az országokat érintette a legerőteljesebben, ahol az ipari kapacitások fejlettebbek voltak és nemzetgazdaságuk külföldi exportpiacokkal kapcsolódtak össze. Miközben az ipari válság pusztító következményekkel járt Csehszlovákiában és Ausztriában, addig az iparosodás kezdetleges szintjén álló Balkán államaiban hatásai csak késleltetetten érvényesültek és nem került sor elhúzódó recesszióra. Terjedelmi korlátok miatt előadásomban nem kívánok foglalkozni Közép- és Kelet-Európában bevezetett gazdasági válságkezelést szolgáló intézkedésekkel.

2. Az ipari válság és következményei Közép- és Kelet-Európa országaiban

A térség államai közül az ipari válság – a nemzetgazdaság exportra utaltsága és fejlett ipari kapacitása miatt – Csehszlovákiát és Ausztriát érintette a legerőteljesebben. Csehszlovákiában a gazdasági recesszió elhúzódott és az ország lassabban jutott túl a válság által okozott megrázkódtatásokon, mint a többi közép és kelet-európai állam. Ennek oka, hogy az ország nemzeti termékeinek közel 30%-át export útján értékesítette, melyet a közép- és kelet-európai országok vettek át.¹ A gazdasági válság hatására azonban ezen országok – hazai piacaik védelme érdekében – protekcionista intézkedéseket vezettek be és autarkiaira törekedtek. Mivel a szláv állam nemzetgazdasága döntően exporttevékenységre épült, ezért óriási veszteséget jelentett a hagyományos felvevőpiacok elvesztése. Ezt jól mutatja, hogy az ország exportja 1932-re az 1929. évi szint egyharmadát tette ki és 1937-ben is csak mindössze a válság előtti év kétharmadát érte el.²

A nehézipar általános hanyatlását, a beruházások leállását fokozta az exportra termelő fogyasztási iparok erősödő válsága. Összességében a csehszlovák ipar termelése a mélyponton legalább 35%-kal maradt el az 1929. évi szinthez képest. Ezen belül a széntermelés egyharmadnyi, a kokszyártás 60%-os, a nyersvas- és acéltermelés 60–65%-os visszaesését regisztrálták. A nehéziparon belül az autógyártást is érzékenyen érintette a külpiaci lehetőségek megszűnése. Míg 1929-ben 18 ezer, addig öt évvel később csak kétezer személygépkocsit gyártottak az országban. A fogyasztási iparágak közül a textilipar termelése 40%-kal, az üvegiparé pedig 70%-kal esett vissza.³ Különösen súlyos problémát jelentett, hogy a munkanélküliek száma az 1928. évi 38 600 főhöz képest 1933-ra 738 000 főre emelkedett és az állástalanok aránya még 1937-ben (több mint 408 000 fő) is magas maradt.⁴

Az osztrák ipar szerkezeti problémái (egykori Monarchia, mint gazdasági egység felbomlásából származó hátrányok, az alapvető energiahordozók hiánya miatt nyersanyag-behozatalra való rászorultság és értékesítési piacok szűkössége) igazán a világgazdasági válság során mutatkoztak meg. Az alpesi országban 1929 és 1933 között az ipari termelés 37,8%-kal esett vissza. Az Osztrák Köztársaságban a legnagyobb visszaesést szenvedő nehézipari, gépipari ágazatok helyzete volt a legválságosabb. A vasérctermelés 19,3 millió mázsáról 3,1 millió mázsára csökkent. Az öntöttvas-gyártás gyakorlatilag teljesen megszűnt, a nyersvas-termelés 437 ezer tonnáról 87 ezer tonnára zuhant. Az acéltermelés a válság éveiben az 1929. évi szint egyharmadát tette ki.⁵

1. táblázat: Az ipari termelés indexe iparáganként Ausztriában 1929–1937 (1913 = 100%)

Év	Bányászat, olajipar és mágnezit-gyártás	Porcelán-gyártás	Vas-kohászat	Vas- és fémfel-dolgozó ipar	Fa-kitermelés	Papíripar	Vegyipar	Bőr, textil- és ruhaipar	Élelmiszer-ipar	Ipari termelés összesen
1929	109,7	78,0	87,7	89,1	233,3	133,8	154,4	89,6	90,6	98,0
1933	74,2	34,5	31,7	30,6	128,1	118,3	123,4	70,3	66,9	60,9
1937	103,2	45,1	84,2	60,6	161,6	144,3	112,4	104,9	62,2	77,0

Forrás: Bachinger, Karl (1987): Österreich von 1918 bis zur Gegenwart. In: Wolfram, F., Jan A. V. H., Hermann K., Ilja M., Friedrich V.: Handbuch der Europäischen Wirtschafts- und Sozialgeschichte. Band 6. Klett-Cotta. Stuttgart. 543 old.

Csehszlovákiához hasonlóan Ausztriában is az iparcikkeket importáló országok által a válság hatására bevezetett, behozatalt korlátozó intézkedések jelentettek alapvető problémát, mivel az osztrák könnyűipari ágak elvesztették korábbi piacaik nagy részét. A térség agrár- és agráripari országaihoz képest ezért jóval nagyobb méretet öltött a könnyűipari ágazatok termelésének csökkenése. A pamutfonal-termelés esetében 25%-os, a papírgyártás területén pedig 15%-os visszaesést regisztráltak a válságot megelőző utolsó évhez képest.⁶

A termelési javakat és félégyártmányokat előállító iparágak forgalma több mint 40%-kal, a fogyasztási iparcikkek forgalma pedig 20–25%-kal csökkent. Annak ellenére, hogy a 30-as évek végén egyes iparágak (gépipar és fegyvergyártás, valamint vegyipar) profitáltak az európai fegyverkezés által ösztönzött konjunktúrából, az ipari termelés volumene még a gazdasági növekedés szempontjából legkedvezőbb 1937-es esztendőben is 21,4%-kal maradt el az 1929-es szinthez képest. A válság általános kísérőjelensége volt a munkanélküliek számának gyors növekedése. Megjegyzendő, hogy a két világháború között még a gazdasági konjunktúra időszakában 1923 és 1929 között is magas, mintegy 9,1%-os volt a munkanélküliségi ráta, amely a recesszió hatására 1933-ban 25,9%-ra emelkedett. Az állástalanok száma még 1937-ben is 464 000 főt tett ki. Rendkívül magas volt a munkanélküliség a válság által sújtott vas- és fémiparban, csakúgy mint a bányászatban, ahol a munkanélküliségi ráta meghaladta a 40%-ot.⁷

Az osztrák ipar talpra állását hátráltatta, hogy a belső piac érdemben nem bővült, és az export a Duna-völgyi országok irányába tovább csökkent. Az alpesi ország gazdasága ezért csak 1938 után jutott túl a globális recesszió által okozott megrázkódtatásokon.

A közép-kelet-európai térség agráripari országai közül Lengyelországban is súlyos következményekkel járt a gazdasági válság. Az ipari válság a lengyel államban 1929 őszén kezdődött és mélypontját 1932-ben érte el. A lengyel ipar 1932-ben az 1928. évi termelésének mindössze 57%-át állította elő. Leginkább a termelési eszközök gyártása esett vissza. A válság mélységét mutatta, hogy a lengyel nemzetgazdaságban kulcságazat szerepét játszó szénbányászatot nemzetközileg kedvezőtlen piaci hatások érték. A válságot megelőző időszakban 47 millió tonnát termeltek, 1933-ban pedig már alig 26 milliót. A vasérc-termelés a mélypontra régi termelési értékének 12%-át adta, az acéltermelés alig 37%-ot ért el. A fogyasztási iparágak visszaesése azonban jóval mérsékeltebb volt.⁸

A Lengyel Köztársaságban is súlyos gazdasági és társadalmi problémaként jelentkezett a munkanélküliek igen magas száma. A munkanélküliség 1933-ban elérte a 940 000-et és 1935-ben még mindig 830 000 fő volt állástalan. 1930 és 1935 között az országban működő üzemek száma 12 700-ról 9600-ra csökkent. A válság éveit több mint 3000 vállalkozás ment tönkre.⁹

A lengyel ipari recesszió elhúzódása azzal magyarázható, hogy a számbeli túlsúlyban lévő falusi kistermelők iparcikkigénye a válság hatására jelentősen csökkent az ipari termékek felvevőpiaca. A lengyel ipar termelése fokozottabban a városi népességre lett utalva, emiatt a kereslet nagyon beszűkült. A válságból való kilábalás – összehasonlítva a térség többi hasonló gazdasági fejlettségű agráripari országával – lényegesen lassúbb volt. 1935-ben az ipar teljesítménye az 1928. évi szintnek alig háromnegyedét tette ki.¹⁰ Az ipari termelés Lengyelországban csak 1937-ben érte el a válság előtti szintet.

Magyarországon az ipari válság hatásai szelektíven érvényesültek. A legnagyobb mérvű termelés-visszaesés a termelési eszközöket előállító iparágakban következett be. Ide tartozott a vas- és fémipar, a gépgyártás, az építőanyag-ipar és a faipar. Ezen iparágak főleg az értékesítési piacok hiányától szenvedtek. Mivel ezen ágazatok többségét vámokkal védték, ezért a problémaáthidalás eszközeként alkalmazott ármegállapodások eredményeként magas árakat állapítottak meg a legtöbb vas és fémgyártmány esetében. A relatíve magas árak végül eladhatatlan készletek felhalmozódásához vezettek. 1932-re a vas- és fémipar, az építőanyag-ipar és a gépgyártás együttes termelése a válság előtti szint 52%-ra zuhant.¹¹ Ezen belül a gépgyártás 45%-ra, a nyersvas terme-

lés 10%-ra, a vasérctermelés 20%-ra esett vissza.¹² A széntermelés viszont alig csökkent, mivel egy 1930-ban elfogadott kormányrendelet – az állami hivatalok után – az önkormányzatoknál is kötelezővé tette a hazai fűtőanyag alkalmazását. 1931-ben a külföldi szén behozatalát a kereskedelmi minisztérium engedélyéhez kötötték, és csak annak engedélyezték az importot, aki a külföldi szén vásárlásával egyidejűleg legalább kétszer annyi hazai szenet is vett. Ezzel az intézkedéssel néhány különleges kokszfajtától eltekintve megszűnt a szénbehozatal (1929-ben a szénimport még 1,9 millió tonna volt, 1933-ban csak 0,3 millió tonna). Ugyanakkor a bevezetett intézkedések ellenére a bányászat egyéb ágainak termelése a korábbi szint töredékére esett vissza. A bányászat újbóli fellendülésére csak az 1930-as évek közepétől kezdődött meg. Ebben az időszakban egyre gyorsuló ütemben növekedett azon nyersanyagok kitermelése (vasérc, bauxit, kőolaj és színesfémek), amelyek közvetlen kapcsolatban álltak a meginduló háborús készülődéssel, és a fellendülő hadiipar nyersanyagbázisát alkották.¹³

A gyárilap termelésében 1931–1932 volt a válság kritikus időszaka. Változatlan áron számolva az ipari termelés 1932-ben érte el a mélypontot, 1929-hez viszonyítva az egész gyárilap termelése ekkor nem érte el a 76%-ot. Míg azonban a gépgyártás 47,7%-on állt (1933-ra ez 45%-ra csökkent tovább), az építőanyag-ipar termelése 52,2, a faiparé 51,8%-ot tett ki, addig a könnyűipari ágazatok közül a textilipar termelése 1932-re csak 3,3%-kal, a vegyiparé pedig 8,2–8,7%-kal csökkent, a bőriparé viszont 4%-kal, a papíriparé pedig még erősebben, 11-18%-kal nőtt. Az élelmiszeriparban, a ruházati és nyomdaiparban viszont a beruházási javakat gyártó iparágakhoz képest kisebb volt a termelés visszaesésének mértéke. Ezek termelése a mélyponton, 1932-ben is 70–82% körül mozgott.¹⁴

2. táblázat: A magyar bányászat termelése (az adatok vagonban, 1 vagon = 10 tonna)

Megnevezés	1929	1932	1934	1936	1938
Barnaszén	704 390	593 127	619 909	710 500	774 604
Feketeszén	82 541	89 481	75 626	82 684	103 508
Vasérc	25 171	5 286	6 887	27 967	30 329
Bauxit	38 915	11 156	18 499	32 909	52 354
Mangánérc	2 217	150	1	2 732	2 255
Rézérc	422	309	314	106	7 183
Nyersvas	36 800	6 628	14 022	30 629	33 519
Kőolaj	–	–	–	–	4 323
Földgáz (ezer m ³)		1 582	2 404	2 734	7 512

Forrás: Honvári János (2005): Magyarország gazdaságtörténete Trianontól a rendszerváltásig. Aula Kiadó. Budapest. 66. old.

A könnyűipari ágazatok termelése azonban – a kisebb visszaesésektől eltekintve – a válság éveit alatt is növekedett. A textilipar termelése 1934-ben az 1929. évének 136%-a, a bőriparé 125%-a a papíriparé 128,4%-a, s a vegyiparé is 111,8%-a volt. Az alábbi táblázat a könnyűipari ágazatok termelésének alakulását mutatja 1931 és 1935 közötti időszakban.¹⁵

3. táblázat: A könnyűipar termelési indexe Magyarországon 1931 és 1935 között (1929 = 100%)

Iparág	1931	1932	1933	1934	1935
Textilipar	97,1	96,7	118,2	136,0	143,9
Bőripar	104,2	100,5	105,5	125,0	138,4
Papíripar	111,3	118,8	111,5	128,4	137,6
Vegyipar	91,3	91,8	101,7	111,8	116,3

Forrás: Honvári János (2005): Magyarország gazdaságtörténete Trianontól a rendszerváltásig. Aula Kiadó. Budapest. 67. old.

A hazai könnyűipar, s ezen belül a textil- bőr és papíripar termelésének gyors ütemű növekedésében meghatározó szerepet játszottak a behozatali tilalmak és az 1925-ben bevezetett protekcionista védővámok. A külföldi textilipari termékek hazai piacról való kiszorítása a világgazdasági válság éveiben is tovább folyt. Jóllehet a fogyasztás erőteljesen csökkent, a behozatal visszaesése miatt a hazai termelés a 30-as években továbbra is töretlenül növekedett. A textiliparon belül csak a len-, kender- és jutaiparban következett be visszaesés, mert az iparág termékeit a mezőgazdaság használta, a válság miatt a kereslet ezen cikkek iránt jelentősen csökkent. A textiliparnak emellett nyersanyagproblémával kellett szembenéznie, amely főleg a tengerentúlról behozott gyapotra, gyapjúra és jutára vonatkozott. Az 1930-as években ezért kormányrendelet intézkedett a hazai, gyengébb minőségű gyapjú felhasználási arányának növeléséről. 1936-tól elrendelték, hogy a pamutszöveteket Olaszországból importált pamutpótló fonallal kell keverni. Hasonló tendencia érvényesült az egyéb fogyasztási cikkek piacán, mivel ezen a területen is eredményesen sikerült kiszorítani a külföldi termékeket (a nyomó- és írópapír, valamint a csomagoló- és lemezpapír esetében a szükségletek több mint 70%-át hazai termelésből biztosították).¹⁶

4. táblázat: A gyáripár termelése (1929 = 100%)

Iparág	1931	1932	1933	1934
Vas- és fémipar	72,0	59,2	59,3	78,0
Gépgyártás	61,5	47,7	45,0	61,0
Építőanyag-ipar	63,7	52,2	49,8	65,3
Faipar	61,2	51,8	55,8	70,0
Élelmezési ipar	83,3	77,4	79,0	82,3
Ruházati ipar	80,2	70,0	76,1	86,0
Nyomdaipar	89,3	82,0	82,0	85,0
Villamosenergia-termelés	104,5	98,5	104,5	105,0
A gyáripár bruttó termelése	83,4	75,9	88,1	91,2

Forrás: Gunst Péter (1996): Magyarország gazdaságtörténete (1914–1989). Nemzeti Tankönyvkiadó. Budapest. 55. old.

A régió országaihoz hasonlóan Magyarországon is súlyos problémát jelentett a rendkívüli méretű munkanélküliség. A válság mélypontján, 1933-ban az ipari munkanélküliek száma megközelítette a 250 ezret, s több százezerre volt tehető az agrárágazatban állástalanok száma is.¹⁷

Egészeiben véve a magyarországi ipar lényegesebben kisebb mértékben szenvedett a recesszió következtében, mint az agrárágazat. A mélypontot egyértelműen az 1932. év jelentette, ekkor az 1928-as szintnek csak 74%-át sikerült a magyar iparnak előállítani. A következő évben viszont közel 8%-kal nőtt a termelés. Amennyiben a termelés értékét vizsgáljuk, akkor jóval kedvezőtlenebb képet kapunk, mivel 1932-re csaknem 37%-kal csökkent az ipari termelési érték. Ugyanakkor hazánkban javította az ipar helyzetét, hogy a cserearányok az ágazat számára kedvezően változtak meg: az alapanyagok és a mezőgazdasági nyersanyagok is egyre olcsóbbá váltak.¹⁸

Teljesen eltérően érintette a világgazdasági válság a Balkán államait, mivel ezekben az országokban az ipari kapacitások jelentéktelenek voltak és az iparosodás is kezdetleges fejlettségi szinten állt. A hazai fogyasztás időleges visszaesését számos területen ellensúlyozta az iparcikkbehozatal korlátozása. Ennek ellenére Romániában jelentősebb ipari túltermelés és termeléseszköken elsősorban a beruházási javakat előállító iparágakban következett be. A cementtermelés és az épületfaárak gyártása 40–50%-kal, a vasárak terme-

lése több mint egyharmaddal, a széntermelés pedig 37%-kal csökkent. A legtöbb ipari fogyasztási cikk termelése esetében viszont a visszaesés mértéke lényegesen kisebb volt (a papíripar termelése 10–17%-kal maradt el a válság előtti időszakhoz képest). Ugyanakkor a pamutipar termelése – az 1932. év kivételével, amikor a rossz termés miatt 25%-os csökkenést regisztráltak – 10–25%-kal emelkedett. A pamutiparhoz hasonlóan növekedett a bőripar termelése.¹⁹ A mélyponton, 1932-ben a román ipar 42%-kal termelt kevesebbet, mint a csúcsevnek számító 1928-ban. Egyedül az olajtermelés volumene emelkedett töretlenül, 1933-ban már 7,3 millió tonnát bányásztak, amely 52%-os növekedést jelentett a válságévek előtti sinthez képest.²⁰ A román olajtermelés 1936-ban érte el a csúcspontját (8,7 millió tonna). 1938-ban viszont a hazai kereslet csökkenése és az olajkészletek kimerülése miatt a termelés 6,6 millió tonnára esett vissza.²¹ Ráadásul az olajárak zuhanása miatt az olajexportból származó bevételek az 1929. évi 9,6 milliárd lei helyett 1933-ra már csak 7,2 milliárd leit tettek ki.²²

A román ipar – a régió többi közép-kelet-európai országával szemben – gyorsabban túljutott a globális recesszió megrázkódtatásain. 1934 és 1938 között a nagyüzemi ipari termelés összértéke megkétszereződött, és 34,9 milliárd leiről 64 milliárd leire növekedett. A fémipar termelése folyamatos növekedést mutatott, csakúgy, mint a vasércbányászat és acélgyártás. A vasútikocsi-gyártás és a nehézipar által támasztott kereslet miatt bővült a szénbányászat termelése is, de volumene elmaradt az 1928. év szintjéhez képest.²³ A román ipar termelése 1928-hoz képest csupán mérsékelten, 11%-kal csökkent, és mindössze az 1932 évben maradt el az 1929-es szint mögött, míg az ezt követő években vagy azonos, vagy valamelyest magasabb szinten állt.²⁴

A romániaiéhoz hasonló helyzet figyelhető meg Jugoszláviában és Bulgáriában is. A Szerb–Horvát–Szlovén államban a recesszió hatásai csak késleltetetten érvényesültek. Ennek magyarázata, hogy az ipari túltermelés – a rendelkezésre álló szűk kapacitások miatt – a többi balkáni államhoz hasonlóan nem ölthetett akkora méretet. A visszaesés mélypontján (1932-ben) a jugoszláv ipar 17%-kal termelt kevesebbet, mint az 1920-as évek végén. A szén- és vasérctermelés csökkent ugyan, de a színesfémérc-kitermelés növekedése ezt ellensúlyozta. Az ipari beruházások 1933-ban már 10%-os növekedést mutattak.²⁵ A válságból való kilábalást a délszláv államban végül a német gazdaság délkelet-európai kapcsolatrendszerébe való betagozódás indította meg, növekedett a jugoszláv agrártermékek és nyersanyagok (színesfémek, bauxit) németországi exportjának lehetősége, amely szorosan összefüggött az egyre jobban fokozódó német háborús készülődéssel és fegyverkezési programmal.²⁶

Bulgáriában a gazdasági válság ipart érintő hatásai különböző mértékben érvényesültek. Míg egyes iparágak esetében a termelés visszaesett, addig más ágazatokban nemcsak a korábbi termelési szintet sikerült megtartani, hanem számos esetben volumennövelés következett be.

A bolgár szakirodalom szerint az első csoportba azok az iparágak tartoztak, amelyeknek belső piacát – a vámvédelmi intézkedések miatt – a hazai ipar birtokolta, és emiatt a terjeszkedés lehetősége gyakorlatilag megszűnt, míg a második csoportba azon ágazatok tartoztak, ahol még jelen voltak a külföldi versenytársak, amelyeket további vámszigorításokkal ki lehetett szorítani, így helyüket hazai termelők foglalhatták el. A régió többi országához hasonlóan a balkáni államban is meghatározó szerepet játszottak a protekcionista gazdaságpolitika jegyében bevezetett hazai piac védelmét szolgáló vámintézkedések, amelyeket 1932-től szigorú behozatali kvóták alkalmazásával egészítettek ki. Ez utóbbi hatásos eszköznek bizonyult az import visszaszorítására.²⁷

5. táblázat: Az ipari termelés indexe 6 kelet-európai országban 1929 és 1937 között (1932 = 100)

	Bulgária		Cseh-szlovákia		Magyarország		Lengyelország		Románia		Jugoszlávia	
	1929	1937	1929	1937	1929	1937	1929	1937	1929	1937	1929	1937
Ipari termelés átlag-indexe	..	..	157	150	122	160	166	171	112	144	..	..
Szén-bányászat	–	–	150	156	..	..	160	126	..	..	..	..
Olajki-termelés	–	–	–	–	–	–	121	90	66	97	..	..
Villamos-energia termelés	71	167	127	160	102	154	105	160	92	200	60	118
Acél-termelés	–	–	326	336	286	369	286	260	156	232	138	238
Cement-gyártás	109	111	117	117	205	200	285	364	149	218	115	93

Forrás: Radice, E. A. (1985): General Characteristics of the region. In: The Economic History of Eastern Europe 1919–1975 (Ed. M. C. Kaser–E. A. Radice). Vol. I. Clarendon Press. Oxford. 54. old.

3. Konklúzió

Égészében véve elmondható, hogy az ipari válság hatásai a közép-kelet-európai országokban – a fejlett országoktól eltérően – jóval differenciáltabban érvényesültek. A recesszió azon országok iparát érintette a legérzékenyebben, melyek fejlettebb ipari kapacitásokkal rendelkeztek és nemzetgazdaságuk exporttevékenységgel kapcsolódott össze. A térség országai közül a válság különösen pusztító hatású volt Ausztriában és Csehszlovákiában. Ez utóbbi két országban ugyanis az iparcikkek felvevőpiacainak elvesztése és a hazai kereslet csökkenése miatt nemcsak a nehézipar, hanem a könnyűipar termelési volumene is messze elmaradt az 1928. évi szinthez képest. Az agráripari országok közül elhúzódó ipari recesszióra került sor Lengyelországban, melynek magyarázata, hogy a falusi kistermelők a válság hatására egyre kevesebb iparcikket vásároltak, így nemcsak a belső kereslet csökkent, hanem megszűntek a hagyományos külső felvevőpiacok is. Megjegyzendő, hogy a termelési eszközöket gyártó iparágakkal szemben lényegesen kisebb mértékű volt a visszaesés mértéke a fogyasztási iparágak esetében. Magyarországon az ipari válság hatásai leginkább a nehézipar területén (vas, fémipar, gépgyártás és építőanyag-ipar) érvényesültek, amely az értékesítési piacok hiányától szenvedett. Ugyanakkor hazánkban a fogyasztási iparágak esetében – a nehéziparhoz képest – lényegesen kisebb volt a termelés volumenének visszaesése, sőt a válság éveit számos könnyűipari ágazat (textilipar, s ezen belül a bőripar, valamint a papír- és vegyipar) termelése gyors ütemben növekedett. A könnyűipar dinamikus fejlődése a protekcionista védővámokkal és a behozatali tilalmak bevezetésével magyarázható. Ezen intézkedések fő célja a fogyasztási cikkek piacán a külföldi áruk kiszorítása volt.

Végül a Balkán-államaiban az ipari válság hatásai csak késleltetetten érvényesültek és nem került sor elhúzódó recesszióra. Bulgáriában, Jugoszláviában és Romániában ugyanis az ipari kapacitások szűkössége miatt jelentősebb túltermelés nem alakulhatott ki, s mindhárom ország közös jellemzője, hogy a két világháború közötti időszakban az iparosodás kezdetleges fejlettségi szinten állt.

JEGYZETEK

1. Berend T. Iván (1987): Válságos évtizedek. A 20. század első fele közép- és kelet-történetének interpretációja. III. Bővített, átdolgozott kiadás. Magvető Kiadó. Budapest. 310. old.
2. Teichova, Alice (1985): Industry. In: The Economic History of Eastern Europe 1919-1975 (Ed. M C. Kaser–E. A. Radice) Vol. I. Clarendon Press. Oxford. 235. old.
3. Palotás Emil (2003): Kelet-Európa története a 20. század első felében. Osiris Kiadó. Budapest. 247. old.
4. Teichova, Alice (1987): Die Tschechoslowakei 1918-1980. In: Wolfram, F., Jan A. V. H., Hermann K., Ilja M., Friedrich V.: Handbuch der Europäischen Wirtschafts- und Sozialgeschichte. Band 6. Klett-Cotta. Stuttgart. 609. old.
5. Berend T. Iván–Ránki György (1976): Közép-Kelet-Európa gazdasági fejlődése a 19–20. században. Közgazdasági és Jogi Könyvkiadó. Budapest. 362. old.
6. Berend–Ránki (1976): Uo. 362.
7. Bachinger, Karl (1987): Österreich von 1918 bis zur Gegenwart. In: Wolfram, F., Jan A. V. H., Hermann K., Ilja M., Friedrich V.: Handbuch der Europäischen Wirtschafts- und Sozialgeschichte. Band 6. Klett-Cotta. Stuttgart. 530. old.
8. Palotás (2003): 247-248. old.
9. Szokolay Katalin (2006): Lengyelország története. Balassi Kiadó. Budapest. 176. old.
10. Palotás (2003): Uo. 301-302.
11. Kaposi (2012): Magyarország gazdaságtörténete 1700-2000. Dialóg Campus Kiadó. Budapest–Pécs. 297–298 old.
12. Gulyás László (2009): A modern magyar gazdaság története Széchenyitől a Széchenyi tervig. JATEPress Szegedi Egyetemi Kiadó, 123 old.
13. Honvári János (2005): Magyarország gazdaságtörténete Trianontól a rendszerváltásig. Aula Kiadó. Budapest. 66. old.
14. Gunst Péter (2006): Magyarország gazdaságtörténete (1914–1989). Nemzeti Tankönyvkiadó. Budapest. 51. old.
15. Gunst (2006): Uo. 51.
16. Honvári (2005): 67-69. old.
17. Honvári (2005): Uo. 66.
18. Kaposi (2012): 298–299. old.
19. Berend–Ránki (1976): 359. old.
20. Palotás (2003): 369. old.
21. Hitchins, Keith (1994): Rumánia 1866–1947. Clarendon Press. Oxford. 360. old.
22. Berend–Ránki (1976): 359. old.
23. Hitchins (1994) Uo. 360.
24. Berend–Ránki (1976): Uo. 359.
25. Palotás (2003): 248. old.
26. Juhász József (1999): Volt egyszer egy Jugoszlávia. Aula Kiadó. Budapest. 43. old.
27. Palotás (2003): 441. old.

FELHASZNÁLT IRODALOM

- Bachinger, Karl (1987): Österreich von 1918 bis zur Gegenwart. In: Wolfram, F., Jan A. V. H., Hermann K., Ilja M., Friedrich V.: Handbuch der Europäischen Wirtschafts- und Sozialgeschichte. Band 6. Klett-Cotta. Stuttgart. 521–562. old.
- Berend T. Iván–Ránki György (1976): Közép-Kelet-Európa gazdasági fejlődése a 19–20. században. Közgazdasági és Jogi Könyvkiadó. Budapest. 341–376. old.
- Berend T. Iván (1987): Válságos évtizedek. A 20. század első fele közép- és kelet-történetének interpretációja. III. Bővített, átdolgozott kiadás. Magvető Kiadó. Budapest. 297–333. old.
- Gulyás László (2009): A modern magyar gazdaság története Széchenyitől a Széchenyi tervig. JATEPress Szegedi Egyetemi Kiadó, 122–125. old.

- Gunst Péter (1996): Magyarország gazdaságtörténete (1914–1989). Nemzeti Tankönyvkiadó. Budapest. 49–62. old.
- Hitchins, Keith (1994): Rumania 1866–1947. Clarendon Press. Oxford. 359–364. old.
- Honvári János (2005): Magyarország gazdaságtörténete Trianontól a rendszerváltásig. Aula Kiadó. Budapest. 65–70. old.
- Juhász József (1999): Volt egyszer egy Jugoszlávia. Aula Kiadó. Budapest. 42–44. old.
- Kaposi Zoltán (2012): Magyarország gazdaságtörténete 1700–2000. Dialóg Campus Kiadó. Budapest–Pécs. 271–304. old.
- Palotás Emil (2003): Kelet-Európa története a 20. század első felében. Osiris Kiadó. Budapest. 226–260. old., 296–334. old., 364–396. old.
- Szokolay Katalin (2006): Lengyelország története. Balassi Kiadó. Budapest. 168–179. old.
- Teichova, Alice (1987): Die Tschechoslowakei 1918–1980. In: Wolfram, F., Jan A. V. H., Hermann K., Ilja M., Friedrich V.: Handbuch der Europäischen Wirtschafts- und Sozialgeschichte. Band 6. Klett-Cotta. Stuttgart. 601–622. old.
- Teichova, Alice (1985): Industry. In: The Economic History of Eastern Europe 1919–1975 (Ed. M. C. Kaser–E. A. Radice) Vol. I. Clarendon Press. Oxford. 222–323. old.

DR. PHD TAKÁCS KATALIN
 kutatótanár, Lovassy László Gimnázium, Veszprém,
 orosztka@gmail.com

HEIMATBUCHOK KÖZTES-EURÓPA EMLÉKEZETIRODALMÁBAN

HEIMATBUCH IN THE LITERARY MEMORY OF CENTRAL EUROPE

ABSTRACT

Although numerous works – of varying quality and literary value – have been published about post-WWII German collective guilt in relation to the Germans' expulsion from their ancestral homelands and the bitter experiences associated with it, the systematic review of these works has escaped the consideration of researchers to this day. In our presentation, having taken a look at the memoirs and chronicles of the generation of Germans expelled from Hungary (the so-called *Erlebnisgeneration*), we investigate an issue that involved several other Central European states. Methodologically using Jan Assmann's concept of cultural memory, while bearing in mind Maurice Halbwachs' and Pierre Nora's earlier related work, we attempt to place *Heimatsbuch* within the framework of literary memory. We show how memory is capable of constructing a place of recollection from a hometown such that everything associated with it may be recalled and available via collective memory. In the life of a people or ethnic group, these places, having been elevated to bearers of remembrance, serve not only as stages of interaction, but as symbols of our identity and as markers for our memory.

Kulcsszavak: kollektív büntetés, kitelepítettek, kulturális emlékezet, kollektív emlékezet, *Heimatsbuch*, emlékezeti hely

Key notes: collective guilt, expellees, cultural memory, collective memory, „*Heimatsbuch*”, place of recollection

1. A kulturális emlékezet és az emlékezetátadás

Jóllehet a németiség széles tömegeinek a második világháború utáni kollektív büntetés jegyében elszenvedett honvesztéséről, illetve az ezzel kapcsolatos keserű élményanyagáról számos – rendkívül eltérő minőségű és irodalmi értékű – mű keletkezett, ezek szisztematikus feldolgozása mindmáig a vonatkozó kutatások adósságaként tekinthető. Tanulmányunkban a Magyarországról kitelepített németek kitelepítést átélte nemzedéke, az ún. „*Erlebnis-generation*” sorsával összeforrt emléktanyag vizsgálata révén egy olyan problémát járunk körbe, mely Közép-Európa több államát is érintette. Módszertanilag Jan Assmann kulturális emlékezet koncepciójára alapozva (továbbá szem előtt tartva Maurice Halbwachs és Pierre Nora ez irányú kutatásait is) megkíséreljük a *Heimatsbuch*okat az emlékezés- és emlékezetirodalomban elhelyezni, s ezzel együtt bemutatni, miként képes az emlékezés a szülőfaluból emlékezeti helyet konstruálni – mégpedig azért, hogy mindaz, ami emlékként hozzá kötődik, a kollektív, illetve kulturális emlékezetből előhívható és hozzáférhető legyen.

A neves vallás- és ókortörténész Jan Assmann, irodalomtörténész-kultúrantropológus feleségével, Aleida Assmannal közös vizsgálatait révén az 1990-es évektől kezdve az „emlékezés és felejtés”, illetve a „kulturális emlékezet” témakör a kultúrtudományok sajátos, egyedi iskolájává emelkedett. A fogalom használata („*mémoire collective*”) egyébként nem tőlük ered: ebben a formában a francia Maurice Halbwachs vezette be munkáiban.¹

Jan és Aleida Assmann kulturális emlékezet alatt azt a bennünk élő hagyományt érti, mely bizonyos szövegeknek, képeknek, rítusoknak az évszázadok (vagy akár évezredek) során történő ismétlődése által megszilárdulva és nemzedékről nemzedékre átöröklődve, a jelenről és a múltból kialakult ismereteinket, ön- és világképünket alapvetően meghatározza. Jan Assmann máig alapvetőnek tekintett főművében² a megragadni kívánt probléma gyökerét a veszélyeztetettségérzés felismerésével köti össze. Amikor az ember rádöbben arra, hogy elveszíti saját múltját, megérlelődik benne az igény egyfajta „emlékezetkonstruálás”-ra, emlékezeti helyek létrehozására. Az „átéló generáció” szükségét érzi annak, hogy átadja emlékezetét, mert ha ő elmegy, azt senki nem viszi majd tovább.³

Az emlékeztetődés eme szükségszerűségéből születtek meg az általunk vizsgált Heimatbuchok.⁴ Az idegennel való szembesülés és az elszakadás a szülőföldről, amelyhez egykor oly szoros szálak fűzték a kitelepítetteket, reflexióra készítette őket. Az új valóság és a szülőföldről magukkal hozott emlékek közötti ellentmondás mindegyikük számára meghatározó élmény volt. Ebből az alapélményből, valamint azon félelemből, hogy saját múltjukat mindörökké elveszítették, alakultak ki az úgynevezett Heimatbuchok.⁵ Ha magát a szót szeretnénk magyarra átültetni, bizonyos nehézségekbe ütközünk. Kétségtől helytörténeti munkákról beszélhetünk, ám a falumonográfia vagy falutörténet kifejezések mégsem adják vissza azt a többlettartalmat, amit a német elnevezés „Heimat” része takar. A „könyv a szülőföldről” elnevezés pedig némiképp nehézkesnek tűnik, és nem is hordozza azt a konnotációt, ami a német műfaji meghatározásnak sajátja. Ezért a továbbiakban, amikor a magyarországi németek falvaikhoz való speciális kötődéséből született sajátos műfaj termékeiről beszélünk, következetesen a „Heimatbuch” kifejezést használjuk.

A visszaemlékezésnek és emlékezetátadásnak e különleges formája nem csupán a magyarországi németeknek sajátja, megtaláljuk őket valamennyi, a hazájából elűzött német népcsoport irodalmában. A Heimatbuch a faluközösség egyfajta visszafelé forduló, múltba révedő, tehát retrospektív módon nosztalgikus, néhol emocionális megközelítésmódja a száműzöttek kulturális emlékezetének. A kulturális emlékezet egy speciális formáját testesíti meg, eszközül szolgálva a múlt feldolgozásának. A Heimatbuch, mely az identitásképzés (és -megszilárdulás) folyamatában az emlékezeti helyek térbeli és időbeli keletkezési folyamatát tükrözi vissza, a szülőföldről szóló műveken belül a szülőföld elvesztése után keletkezett, a hazához fűződő viszonyt ábrázoló művek csoportjába tartozik.⁶

2. A kitelepítettek különleges emlékezetkultúrája.

Heimatbuchok mint az emlékezetközösségek keletkezésének mérföldkövei

A kitelepitést átélte nemzedék, az ún. „Erlebnisgeneration” sorsával összeforrt emlékeanyag a Heimastbuchokban nyer írásban rögzített formát, nehogy ez a nemzedéki emlékezet a hordozóival együtt végleg elveszen. Az emlékezet e szintje hozzátartozik a hordozó csoporthoz, annak generációjához, és idővel vele együtt törvényszerűen sírba is száll majd. Ha pedig a hordozók meghalnak, egy új generációval az emlékezet is új lesz.⁷ Az az emlékezeti tér, amire egy adott generációnak kiterjed a rálátása, nagyjából 80 év. E 80 év fele (vagyis a hozzávetőleg 40 évnyi időtartam) kritikus határnak tekintendő, ekkor ugyanis az „idők tanúi” olyan életkorba kerülnek, amikor az ilyenkor természetes visszatekintés folytán az emlékek mennyisége megnő, s vele pedig a vágy is, hogy rögzítsék és továbbadják azokat. A kritikus kort a 70/80 körüli életév betöltése jelenti, ezután már csak közvetítő médiumok révén adhatók tovább a megtörténtek, elvesz a megélők közvetlen élménye.⁸ Épp e szóban forgó 40 éves küszöbhatár megerősítéseként fogja fel Assmann például Richard von Weizsäcker nagyhatalmú fellépését, amikor is a német köztársasági elnök 1985.

május 8-án évfordulós emlékbeszédet tartott a Bundestagban a világháború lezárásáról, s ez valóságos emlékezeti folyamatot indított el, szinte konjunktúrát teremtve a társadalom minden – olykor egymással is ellentétes emlékanyaggal rendelkező és az eseményeket más-más módon visszaidéző – rétegében. Remek példái ennek a kitelepített németek által írott, a kényszerűen elhagyott régi haza közegét felidéző Heimatbuchok, melyek konjunktúrájának megindulása, alátámasztva a fentebb elmondottakat, szintén a 80-as évek közepétől figyelhető meg.

A Heimatbuchok közös vonása, hogy a bevezető fejezeteikben implicite elismerik, hogy céljuk nem más, mint képet alkotni arról, hogyan látják a kitelepített németek saját magukat, s miképp szeretnék láttatni magukat másokkal. Nemcsak etnikai sajátságok bemutatásáról van itt szó, hanem saját múltjuk megértéséről és megértetéséről, mintegy retrospektív értelmezésként tehát, és annak kísérleteként, hogy magyarázatot találjanak sorukra a visszaemlékezés aktív munkája révén. Mindez lényegében véve egy identitásképzési és rekonstrukciós folyamat, melynek során az ember emlékezik, mérlegel, és felismeri a régi és az új közötti különbséget.⁹ A folytonosság mélyebb szakadása, megtörése (jelen esetben a kitelepítés) voltaképp „múltkeletkeztetéshez”, azaz a múlt kialakulásához vezet, minthogy a törést követően újrakezdésre tesznek kísérletet.

Jan Assmann tézise szerint a múlt azáltal keletkezik, hogy az ember múltként tekint rá. S hogy így tekinthessünk rá, a múltnak mint elmúltnak kell megjelennie a tudatunkban. Ahhoz, hogy ilyenként tudatosuljon, két feltételnek kell teljesülnie: egyrészt a múlt nem tűnhet el teljesen, a létét igazoló elemekkel kell tehát rendelkezni, másrészt pedig ezen bizonyítékok markáns különbséget kell hogy jelezzenek a mához képest. Tehát minden nagyobb folytonosság- és hagyománytörés „múltkeletkeztetéshez” vezet, ha e törések után egy új kezdetet kísérelünk meg.¹⁰ Teljes mértékben igaz ez a kitelepítettek Heimatbuchjaiban visszatükröződő múlt-látásra éppúgy, mint valamennyi, a hazájától elszakított népcsoportra is, amint a megváltozott körülmények között a múlt és a jelen szembesítésével a kényszerű újrakezdés révén lezárul a folytonosság folyama. Az ember ugyanis azáltal, hogy emlékezik, számot vet és felismeri a régi és az új közti különbséget, és egy új kezdet felé indul el. Egyszerűen azért, mert bizonyítható, hogy eddig így és így volt, most pedig már így és így van, vagyis a múlt és a jelen közti különbség tetten érhető. Márpedig abban az esetben, ha bizonyos eseményekre úgy tudunk tekinteni, mint a múltunk eseményeire, akkor egy jelentős lépést tettünk meg azon az úton, hogy képesek legyünk feldolgozni azt, hogy képesek legyünk megbirkózni saját múltunkkal („Vergangenheitsbewältigung”).¹¹

E folyamat minden lépése tetten érhető a Heimatbuchokban. A kitelepítettek számára mindez különös jelentőséggel bír, hiszen mindez a múlttal való szembenézés és feldolgozás fontos mozzanata. Kulcsmotívumként jelenik meg a múlt és a jelen közti híd kiépítésének szükségszerűsége.¹² Noha a Heimatbuchok szerzői nem mindig ismerik el, a múlttal való szembesülés gyakorlatilag a régi hazától való végleges búcsúvétel is egyben.

A múlttal való szembenézés folyamatában a Heimatbuchok megpróbálnak leltárt készíteni, s könyv formájában feldolgozni mindazt, ami a régi hazával kapcsolatban áll és emlékezeti értékkel bírhat. A kulturális emlékezet teljes spektrumát felölelő anyagmennyiség magába foglalja a falu- és az egyházközség történetét, az iskola-, igazgatás- és gazdaságtörténetet, a nyelvjárást, a szokásokat és hagyományokat, azok minden szakrális, kulturális és szociológiai dimenzióját, valamint természetesen a kitelepítést és az új hazában való boldogulás első nehézségeit, kiegészítve mindezt az elveszett hazához kapcsolódó teljes élményanyaggal.¹³ Így fordulhat elő, hogy dokumentumszerű részek keverednek imaginárius és fiktív elemekkel. Találhatunk közöttük olyan szövegeket és mozaikszerű emléktöréseket is, melyek nemcsak a dokumentálás, a néprajzi vagy szociokulturális feldolgozás szempontjából fontosak, hanem ezeken túl irodalmi jelentőséget is hordoznak.¹⁴

Minden aspektus központi magva az az emlékezetkultúra szempontjából fontos kérdés, hogy „Mit nem szabad elfelejteni?” Ezzel kapcsolatban Assmann azt állítja, hogy ahol felmerül a központi szerepet tölt be a szóban forgó kérdés, ami ily módon egy adott csoport identitását és önmeghatározását, önértelmezését is kijelöli, ott „emlékezetközösségekről” beszélhetünk. Valójában az emlékezetkultúra, az emlékezés kultúrája az alapfeltétele annak, hogy az emlékezet közösséget teremtsen.¹⁵

3. Emlékezeti helyek

A megváltozott viszonyok tükrében az események mint elmúlt dolgok szemlélhetők, ezt a múltat az emlékeink rekonstruálják, a változások pedig mérőkövek gyanánt jelzik az átmenetet múlt és jelen között. Valójában ezek a mérőkövek azok, melyek a kollektív emlékezetben megőrzésre kerülnek, s ezek immár emlékezeti helyekként működnek. Ilyen szimbolikus helyek azonban nem csupán konkrét földrajzi helyek lehetnek, hanem egyes – a hozzájuk fűződő események okán szakralizált – tárgyak is, de akár bizonyos események, korszakos jelentőségüként bevéssé vált történések is.

A kitelepítettek egykori, a Heimatbuchokban bemutatott falvai az emlékezés kiindulópontjai lesznek és az identitás szimbólumává válnak.¹⁶ A „hely” fogalom azonban nem földrajzi kategóriaként értelmezendő, egy ilyen hely minden esetben valami különleges szimbolikus erővel rendelkezik, mely egy adott csoport számára identitásképző erővel, funkcióval bír.¹⁷ Az egyes helyek az emlékek hordozóivá lényegülnek át és maguk is emlékezettel rendelkeznek. Az emlékezés a szülőfaluból emlékezeti helyet („Gedächtnisort”) konstruál, mégpedig azért, hogy mindaz, ami emlékként hozzá kötődik, az a kollektív, illetve kulturális emlékezetből előhívható és hozzáférhető legyen.¹⁸ A faluközösség az emlékezés terével szimbolikus egységre lép, melyhez akkor is kötődik, amikor már kiszakadt onnét.

Különös jelentőséggel bír minden falu életében a templom, amelynek központi jellege nemcsak topográfiai szempontból adódik, hanem ezen keresztül megvilágítást nyer, hogyan válhat egy valós hely emlékezeti helyé, hogyan lehet annak gyújtópontja, a hagyomány őrzője valamint szimbóluma, bepillantást nyújtva abba a folyamatba, hogy miként válik egy faluközösségből emlékezetközösség. A kitelepítettek számára szükségessé vált, hogy az emlékezeti hely hordozza közösségük kulturális örökségét, melybe ők beleszülettek, mellyel azonosítják magukat, s melyet továbbadni szándékoznak gyermekeiknek, hogy ezáltal azt megőrizzék. „[A Heimatbuchok célja], hogy a múlt a ma generációi számára se merüljön feledésbe”,¹⁹ továbbá „az utókornak, tehát a gyermekeiknek és azok gyermekeiknek, azt megőrizni, ami valaha a mindennapokat jelentette, ami valaha a szülőföldet jelentette.”²⁰

A hagyományok és a szokások évek hosszú sora alatt alakulnak ki, hagyományozódnak generációról generációra és kerülnek megőrzésre a közösség kollektív emlékezetében. A hagyományhoz mindaz hozzátartozik, ami az elődöktől átvéve érvényt szerez magának és a közösség életét azután szabályozza.²¹ Identitásuk megkonstruálásához a kitelepítetteknek is szükségük van a múlt- és jelenbeli események összességére, a „maguk mögött hagyott nyomokra.”²² Ezen nyomok megőrzése az alapfeltétele a közösség létének és bármifajta továbbélésének. Ezért a Heimatbuchok arra törekednek, hogy mindent, ami a kommunikatív emlékezetben fellelhető, megőrizzenek, s így a jelen és a múlt közti szakadékot áthidalják. A hagyomány elvesztése ugyanis identitásvesztést is jelentene. Maga Pierre Nora is utal arra, hogy különösen a kisebbségek esetén mutatkozik meg az emlékezeti helyek valós arca.²³ A kitelepítettek esetében a templom válik azzá az emlékezeti helyé, amelyhez a

nyelvjárás, a hagyomány és a népszokás kötötte őket. „Elválaszthatatlan egységet képezett a nép, a templom, a nyelv, a hagyományok.”²⁴ S ahogy a falu középpontjában állt a templom, úgy játszott központi szerepet a falu lakóinak életében is: az egyházi év ritmusa által keretet szabott minden történésnek, s végigkísérte az egyén életét a bölcsőtől a sírig. A vallásosságban gyökerező kötődés a szülőföldhöz már önmagában túlmutat a pusztá földrajzi beágyazódáson.²⁵

Így válnak bizonyos helyek emlékezhordozóvá, melyek aztán túlnyúlnak az emberen mint egyénen. E konkrét példa révén megragadhatóvá válik, hogyan keletkeznek egy nép vagy népcsoport életében olyan emlékezeti helyek, amelyek nemcsak interakciói szinterei, hanem identitásának szimbólumai és emlékeinek viszonyítási pontjai is.

Vannak olyan *emlékezeti helyek* is, melyekből idővel *emlékhelyek* lesznek. Az emlékhelyek tán már csak romjaikban őrzik azt, amire emlékeztetnek, ami már nem létezik. Ami megmaradt, az szétforgácsolódott része, eleme egy elveszett és szétrombolt életközösségnek. Ám a hely olyan emlékeket őriz, melyek az elbeszélések részeivé válhatnak, s ezzel egy új kulturális emlékezet viszonyítási pontjai lehetnek. Ahhoz hogy továbbéljen, olyan történetet kell elmesélnie, mely az elveszett miliőt szuplementer módon helyettesíteni tudja, mert hisz a hely lerombolásával annak története még nem ért véget. A folytonosságot ugyan, ami hódítás, veszteség vagy akár a felejtés révén megszakadt, nem lehet utólag helyreállítani, de az emlékezés révén mégis megragadható, s építeni lehet rá.²⁶

A Heimatbuchok jelentősége nemcsak abban áll, hogy a kollektív emlékezetet formálják és közvetítik, hanem abban is, hogy egymagukban látják el az archívum, a szabályködex és a történelemkönyv szerepét. Mindezek folytán maguk is funkcionális emlékezeti helyként működnek.

JEGYZETEK

1. V. ö. Halbwachs, Maurice (1925): Les cadres sociaux de la mémoire. Librairie Félix Alcan, Paris; illetve Uő. (1950): La mémoire collective. Albin Michel, Paris.
2. Assmann, Jan: (1992): Das kulturelle Gedächtnis. Schrift, Erinnerung und politische Identität in frühen Hochkulturen. Beck, München; a mű időközben magyarul is megjelent, lásd Uő. (2004): A kulturális emlékezet. Írás, emlékezés és politikai identitás a korai magaskultúrákban. Atlantisz, Budapest.
3. Assmann, J. (1992): 50. old.
4. Jelen tanulmány megfogalmazását a magyarországi németek százhuszonnyolc Heimatbuchjának forráskutatása előzte meg. A nagyszámú forrásból Wolfgang Kessler kiválasztási kritériumainak alapján [Kessler, Wolfgang (1979): Ost- und südostdeutsche Heimatbücher und Ortsmonographien nach 1945. Eine Bibliographie zur historischen Landeskunde der Vertreibungsgebiete. K. G. Saur, München. 16–17. old.] kiegészítve a Heimatbuch műfajának fogalmával [Oroszné Takács (2008): 175–187. old.] tizenhat Heimatbuchot választottam ki e példaértékű vizsgálódás számára: Fritz, Johann (1979): Kakasd. Geschichte und Brauchtum einer deutschen Gemeinde in der Schwäbischen Türkei. Ortsgemeinschaft der Kakasder, Langenau; Reppmann, Anton (1971): Vaskut. Geschichte einer deutschen Gemeinde in der Nordbatschka. [Donauschwäbische Beiträge; 57] Pannonia, Freilassing; Tafferner, Anton (1965): Bácsalmás (Batschalmasch). Eine deutsche Marktgemeinde in Ungarn. Heimatausschuss, München; Zweites Bácsalmás (Batschalmascher) Heimatbuch. Aufsätze und Photos zur Geschichte und Kulturgeschichte. Patenschaftsausschuß der Bácsalmás, Backnang. [1990]; Ginder, Paul–Pfeil, Jakob–Rukatukl, August (1980): Csávoly (1780–1980). Heimatbuch einer ungarndeutschen Gemeinde aus der Batschka. Druckhaus, Waiblingen; Hauck, Johann (1988): Tschawa–Piliscsaba. Heimatbuch zur Geschichte des Dorfes Piliscsaba und seiner Bewohner, den Tschamern. Gelka-Druck, Ettlingen; Walter, Josef (1988): Perbál/Perwall. Geschichte und Erinnerungen an unsere Heimatgemeinde in Ungarn. Selbstverl., Hirschberg; Riedl, Franz (1952): Budaörser Heimat-

- buch. Unsere Post, Stuttgart; Greszl, Franz (1962): Groß-Kovatscher Heimatbuch. Geschichte und Schicksal einer ungarndeutschen Gemeinde. Dreyspring, Lahr im Schwarzwald; Stöckl, Johann-Brandt, Franz (1977): Die Geschichte der Gemeinde Elek in Ungarn. Selbstverl., Weinheim an der Bergstraße; Flach, Paul (1983): Waschkut. Beiträge zur Geschichte einer überwiegend deutschen Gemeinde in der Batschka/Ungarn. [Die Deutschen aus Ungarn. Schriftenreihe der Landsmannschaft der Deutschen aus Ungarn in Bayern e. V.; 18] LDU, München; Schmausser, Mathias (1986): Unsere Heimat Bikács (Wigatsch) 1736–1986. Chronik einer Gemeinde in der Tolnau. Selbstverl., Ostelsheim; März, Heinrich (1997): Heimatbuch und Ortschronik von Majos/Majesch. Selbstverl., Olching; Follath, Franz (1986): Budakeszi-Wudigeß. Budakesser Gemeinschaft, Heidelberg; Tafferner, Anton-Schell, Franz (Hrsg.) (1978): Heimatbuch von Pusztavám und Umgebung. Werden und Vergehen einer deutschen Siedlung in Ungarn. Mit einem Anhang über „Die Mundart von Pusztavám“ von Adam Wittmann. Haimataisschuß, Geretsried; Bruckner, Franz (1984): Turwaller (Torbágy) Heimatbuch. Geschichte einer schwäbischen Gemeinde im Ofener Bergland. Mareis, Ulm; P. Jelli, Martin Anton OSB – Lugmayer, Anton (1981): Zsámbék/Schambek. Bildgeschichte einer „schwäbischen“ Gemeinde im Ofener Bergland/Ungarn. Heimatverein Zsámbék, Gerlingen; P. Jelli, Martin Anton OSB (1988): Schambek. Beiträge zur Geschichte und Volkskunde einer „schwäbischen“ (donauschwäbischen) Gemeinde im Ofner Bergland/Ungarn. Band II. Heimatverein Zsámbék, Gerlingen–Nattheim; P. Jelli, Martin Anton OSB (1992): Schambek. Dokumente zur Geschichte einer „schwäbischen“ (donauschwäbischen) Gemeinde im Ofner Bergland/Ungarn. Bd. III. Heimatverein Zsámbék, Gerlingen–Nattheim.
5. A Heimatbuch műfajának elemzéséhez lásd Oroszné Takács Katalin (2008): Die zur Erinnerung gewordene Heimat. Heimatbücher der vertriebenen Ungarndeutschen. PhD-disszertáció, Budapest.
 6. Oroszné Takács (2008) 13. old. Lásd továbbá Bausinger, Hermann (1968): Formen der „Volks-poesie“ (Grundlagen der Germanistik; 6). E. Schmidt, Berlin. 6. old., továbbá Greverus, Ina-Maria (1972): Der territoriale Mensch. Ein literaturanthropologischer Versuch zum Heimatphänomen. Athenäum, Frankfurt a. M. 213. old. – A Heimatbuch-szövegfajta gyökerei egyrészt a századforduló idején jelentkező „Heimatabewegung“ korára vezethetők vissza, amikor az első könyvek megjelentek címükben a Heimatbuch kifejezéssel. V. ö. Gild, Andreas (1904): Hessisches Heimatsbuch: ein Lesebuch für jung und alt; zugleich eine Ergänzung zu „Hessische Geschichte im Anschluß an die deutsche und preußische“ und „Landeskunde von Hessen-Nassau“. Hühn, Kassel; Egerländer Heimatsbuch (1907). Selbstverlag, Eger; Spenner, Eduard (1908): Ein Beitrag zum Hoyerswerdaer Heimatbuch. Lapstich, Hoyerswerda; Goertz, Leon (Hrsg.) (1909): Heimatbuch für die baltische Jugend. Löffler, Riga; Gehrke, Paul (1911): Die Provinz Westpreußen in Wort und Bild. Ein Heimatbuch für Schule und Haus. Kafemann, Danzig; Spranger, Eduard (1923): Der Bildungswert der Heimatkunde. In. Schoenichen, Walter (Hrsg.): Handbuch der Heimerziehung. Nemnich, Berlin. 3–26. – Másrészt pedig az I. világháború utáni időszakban keresendők a gyöke-rek (különösen 1935-öt követően), amikor a német kultúrpolitika fokozott erővel vetette bele magát a kultúrmisszió feladatába, fölállalván a németiség megtartása és ápolása terén reá neheze-dő terheket úgy saját elvesztett keleti tartományai, mint az egykori Habsburg-monarchia utódál-lamai tekintetében. Mindez magától értetődően együtt járt olyan projektek támogatásával is, ame-lyek körébe a két világháború közötti Heimatbuchok is beletartoztak. E munkák forrásai, ill. előfu-tárai közé számíthatjuk német részről a már az I. világháborút megelőző időkből származó, a dél-kelet-európai németiség kutatásának áramlatában keletkezett munkákat, többnyire külhoni néme-teknek saját településterületükről készített doktori disszertációit. Ezen összefüggésben szeretnénk Raimund Friedrich Kaindl nevére utalni, aki munkáival – pl. Geschichte der Deutschen in den Karpathenländern. Perthes, Gotha, 1907–1911. – az ilyen irányú kutatásokat elindította. A délke-let-európai németiség és mindenekelőtt a magyarországi németiség kérdését folyóiratokban és la-pokban tematizálták. A tudományos feldolgozáshoz azonban még hiányoztak a képzett szemé-lyek. Változás ezen a téren akkor következett be, amikor a különböző intézetek kiadványsorozata-iban (így pl. Stuttgartban, Marburgban, Münchenben) a délkelet-európai németiségről tanulmá-nyok egész sora jelent meg. – Végül magyar oldalról az egyetemi kutatóközpontokban született doktori disszertációkat, ill. nyelvtörténeti, néprajzi-dialektológiai és egyéb nyelvjárástani, onomasztikai, településtörténeti, valamint összefoglaló módszertani-történeti vizsgálatokat kell ki-

emelnünk a gyökerek sorában. Nem is egy Heimatbuch-szerkesztőt, ill. -szerzőt ott találunk a két világháború között publikáló és kutató generáció tagjai közt.

7. Assmann, J. (1992): 50. old.
8. Assmann, J. (1992): 51. old.
9. A magyarországi németek Heimatbuchjainak elemzése során e sorok írója a topográfiai és metaforikus, illetve a szimbolikus emlékezeti helyeket vizsgálta, és rávilágított a kollektív emlékezet és az identitásalkotás közötti összefüggésre, utalva arra is, hogy bennük a tér és az idő – mely a kollektív emlékezet révén válik a múlt feldolgozásának eszközévé – történelmi, társadalmi és kultúrterek konfigurációinak indíciumaként szolgál. V. ö. Oroszné Takács (2008): 93–131. old.
10. Nora szerint „csak azért beszélünk annyit az emlékezetéről, mert már nincs.” A múlttól való elszakadás tudata keveredik a fájó emlékezet érzésével, de a fájdalom még fel tud ébreszteni az emlékezetből valamennyit. A folyamatosság érzése az emlékezeti helyekbe költözött át. Az emlékezetnek helyei vannak [lieux de mémoire], mivel nincs már valódi közege [milieux de mémoire]. A történelem felgyorsult, s e felgyorsulás csak egyre növeli a távolságot a társadalmi emlékezet és a történelem között. E távolság pedig tovább mélyül azáltal, hogy az emberek tudatában vannak e távolság meglétének.
11. Assmann, J. (1992): 30. old.
12. „Hidat kell vernünk az itt és a messzi távol, a múlt és a jövő közt.” [Ford.: OTK. A tanulmányban szereplő valamennyi idézet a szerző fordítása.] Torbágy (1984): 171. old. V. ö. még Bácsalmás (1990): 5–7. old., ahol szintén a hídszerep kap explicite központi figyelmet.
13. V. ö. Oroszné Takács Katalin (2014): Emlékezés és felejtés – A magyarországi németek emlékezetkultúrájának speciális formája. In. Bordás Sándor–Glavanovics Andrea (szerk.): Nemzeti és etnikai konfliktusok a Kárpát-medencében. Kodolányi János Főiskola, Székesfehérvár. 150–158, 156. old. <https://www.kodolanyi.hu/jol-let/images/tartalom/File/publikaciok/Nemzeti-es-etnikai-konfliktusok.pdf>
14. A Heimatbuchok irodalmi jellegéhez és elemeihez lásd Oroszné Takács (2008): 132–174. old.
15. Az „emlékezetközösség” fogalmát Jan Assmann Pierre Norától veszi át, lásd Assmann, J. (1992): 30. old. Vö. Nora, Pierre (1990): Zwischen Geschichte und Gedächtnis. Wagenbach, Berlin.
16. Munkáiban Assmann előszeretettel hivatkozik a mentalitástörténet diszciplinájához kötődő, hangsúlyosan a franciák kollektív identitásának problematikájával foglalkozó történész, Pierre Nora gondolataira. Komoly nemzetközi visszhangra talált Nora felfogása az emlékezet helyei (lieux de mémoire) kapcsán, amivel voltaképp azon elképzelésének adott hangot, miszerint egy adott társadalmi csoport (Nora esetében rendszerint a francia nemzet) kollektív emlékezete bizonyos helyeken válik kimutathatóvá.
17. Lásd ehhez Pierre Nora nézeteit a „lieux de mémoire”-ról: A Pierre Nora szerkesztette hatalmas, hétkötetes folyamból (Les lieux de mémoire. Párizs, Gallimard, 1984–1992.) számos nyelven jelentek meg kivonatok, újabban magyarul is (Emlékezet és történelem között. Budapest, Napvilág, 2010). Ám már korábban is megismerkedhetett vele a hazai szakma, amikor az Aetas 1999/3. száma lehozta K. Horváth Zsolt írását (Az eltűnt emlékezet nyomában. Pierre Nora és a történelmi emlékezetkutatás francia látképe, 132–141.), valamint egy szemelvényt Norától (Emlékezet és történelem között. A helyek problematikája, 142–157.).
18. Assmann, Aleida (1999): Erinnerungsräume. Formen und Wandlungen des kulturellen Gedächtnisses. C. H. Beck, München.
19. Piliscsaba (1988): 12. old.
20. Kakas (1979): 1. old.
21. „Az elődök szokásait, melyeket mi is megéltünk és életünk részét képezték, szeretnénk a fiatalabb generáció számára megőrizni.” Csávoly (1980): 258. old.
22. Halbwachs (1967): 125. old.
23. Nora (1990): 17. old.
24. V. ö. Torbágy (1984): 131. old.
25. Budakeszi (1982): 203. old. V. ö. „A szülőföld ott van, ahol a templom áll.” Budakeszi (1982): 298. old.
26. Assmann A. (1999): 309. old.

FELHASZNÁLT IRODALOM

- Assmann, Aleida (1999): Erinnerungsräume. Formen und Wandlungen des kulturellen Gedächtnisses. C. H. Beck, München.
- Assmann, Jan (1992): Das kulturelle Gedächtnis. Schrift, Erinnerung und politische Identität in frühen Hochkulturen. Beck, München.
- Assmann, Jan (2004): A kulturális emlékezet. Írás, emlékezés és politikai identitás a korai magas kultúrákban. Atlantisz, Budapest.
- Bausinger, Hermann (1968): Formen der „Volks poesie“ (Grundlagen der Germanistik; 6). E. Schmidt, Berlin.
- Egerländer Heimatsbuch (1907). Selbstverlag, Eger.
- Gehrke, Paul (1911): Die Provinz Westpreußen in Wort und Bild. Ein Heimatsbuch für Schule und Haus. Kafemann, Danzig.
- Gild, Andreas (1904): Hessisches Heimatsbuch: ein Lesebuch für jung und alt; zugleich eine Ergänzung zu „Hessische Geschichte im Anschluß an die deutsche und preußische“ und „Landeskunde von Hessen-Nassau“. Hühn, Kassel.
- Goertz, Leon (Hrsg.) (1909): Heimatsbuch für die baltische Jugend. Löffler, Riga.
- Greverus, Ina-Maria (1972): Der territoriale Mensch. Ein literaturanthropologischer Versuch zum Heimatphänomen. Athenäum, Frankfurt a. M.
- Halbwachs, Maurice (1925): Les cadres sociaux de la mémoire. Librairie Félix Alcan, Paris.
- Halbwachs, Maurice (1950): La mémoire collective. Albin Michel, Paris.
- K. Horváth Zsolt (1999): Az eltűnt emlékezet nyomában. Pierre Nora és a történeti emlékezetkutatás francia látképe. Aetas 1999. 3. sz. 132–141.
- Kaindl, Raimund Friedrich (1907–1911): Geschichte der Deutschen in den Karpathenländern. Perthes, Gotha.
- Kessler, Wolfgang (1979): Ost- und südostdeutsche Heimatbücher und Ortsmonographien nach 1945. Eine Bibliographie zur historischen Landeskunde der Vertreibungsgebiete. K. G. Saur, München.
- Nora, Pierre (1984–1992): Les lieux de mémoire. Gallimard, Paris.
- Nora, Pierre (1990): Zwischen Geschichte und Gedächtnis. Wagenbach, Berlin.
- Nora, Pierre (1999): Emlékezet és történelem között. A helyek problematikája. Aetas 1999. 3. sz. 142–157.
- Nora, Pierre (2010): Emlékezet és történelem között. Napvilág, Budapest.
- Oroszné Takács Katalin (2008): Die zur Erinnerung gewordene Heimat. Heimatbücher der vertriebenen Ungarndeutschen. PhD-disszertáció, Budapest.
- Oroszné Takács Katalin (2014): Emlékezés és felejtés – A magyarországi németek emlékezetkultúrájának speciális formája. In: Bordás Sándor–Glavanovics Andrea (szerk.): Nemzeti és etnikai konfliktusok a Kárpát-medencében. Kodolányi János Főiskola, Székesfehérvár. 150–158, 156. old. <https://www.kodolanyi.hu/jol-let/images/tartalom/File/publikaciok/Nemzeti-es-etnikai-konfliktusok.pdf>
- Spenner, Eduard (1908): Ein Beitrag zum Hoyerswerdaer Heimatsbuch. Lapstich, Hoyerswerda.
- Spranger, Eduard (1923): Der Bildungswert der Heimatkunde. In: Schoenichen, Walter (Hrsg.): Handbuch der Heimerziehung. Nemnich, Berlin. 3–26.
- A vizsgált Heimatschok:*
- Bruckner, Franz (1984): Turwaller (Torbágy) Heimatsbuch. Geschichte einer schwäbischen Gemeinde im Ofener Bergland. Mareis, Ulm.
- Flach, Paul (1983): Waschkut. Beiträge zur Geschichte einer überwiegend deutschen Gemeinde in der Batschka/Ungarn. [Die Deutschen aus Ungarn. Schriftenreihe der Landsmannschaft der Deutschen aus Ungarn in Bayern e.V.; 18] LDU, München.
- Follath, Franz (1986): Budakeszi–Wudigeß. Budakesser Gemeinschaft, Heidelberg.
- Fritz, Johann (1979): Kakasd. Geschichte und Brauchtum einer deutschen Gemeinde in der Schwäbischen Türkei. Ortsgemeinschaft der Kakasder, Langenau.
- Ginder, Paul–Pfeil, Jakob–Rukatukl, August (1980): Csávoly (1780–1980). Heimatsbuch einer ungarndeutschen Gemeinde aus der Batschka. Druckhaus, Waiblingen.

- Greszl, Franz (1962): Groß-Kovatscher Heimatbuch. Geschichte und Schicksal einer ungarndeutschen Gemeinde. Dreyspring, Lahr im Schwarzwald.
- Hauck, Johann (1988): Tschawa–Piliscsaba. Heimatbuch zur Geschichte des Dorfes Piliscsaba und seiner Bewohner, den Tschamern. Gelka-Druck, Ettlingen.
- März, Heinrich (1997): Heimatbuch und Ortschronik von Majos/Majesch. Selbstverl., Olching.
- P. Jelli, Martin Anton OSB–Lugmayer, Anton (1981): Zsámbék/Schambek. Bildgeschichte einer „schwäbischen“ Gemeinde im Ofener Bergland/Ungarn. Heimatverein Zsámbék, Gerlingen.
- P. Jelli, Martin Anton OSB (1988): Schambek. Beiträge zur Geschichte und Volkskunde einer „schwäbischen“ (donauschwäbischen) Gemeinde im Ofner Bergland/Ungarn. Band II. Heimatverein Zsámbék, Gerlingen–Nattheim.
- P. Jelli, Martin Anton OSB (1992): Schambek. Dokumente zur Geschichte einer „schwäbischen“ (donauschwäbischen) Gemeinde im Ofner Bergland/Ungarn. Bd. III. Heimatverein Zsámbék, Gerlingen–Nattheim.
- Reppmann, Anton (1971): Vaskut. Geschichte einer deutschen Gemeinde in der Nordbatschka. [Donauschwäbische Beiträge; 57] Pannonia, Freilassing.
- Riedl, Franz (1952): Budaörser Heimatbuch. Unsere Post, Stuttgart.
- Schmausser, Mathias (1986): Unsere Heimat Bikács (Wigatsch) 1736–1986. Chronik einer Gemeinde in der Tolnau. Selbstverl., Ostelsheim.
- Stöckl, Johann–Brandt, Franz (1977): Die Geschichte der Gemeinde Elek in Ungarn. Selbstverl., Weinheim an der Bergstraße.
- Tafferner, Anton (1965): Bácsalmás (Batschalmasch). Eine deutsche Marktgemeinde in Ungarn. Heimatausschuss, München.
- Tafferner, Anton–Schell, Franz (Hrsg.) (1978): Heimatbuch von Pusztavám und Umgebung. Werden und Vergehen einer deutschen Siedlung in Ungarn. Mit einem Anhang über „Die Mundart von Pusztavám“ von Adam Wittmann. Heimatausschuß, Geretsried.
- Walter, Josef (1988): Perbál/Perwall. Geschichte und Erinnerungen an unsere Heimatgemeinde in Ungarn. Selbstverl., Hirschberg.
- Zweites Bácsalmás (Batschalmascher) Heimatbuch. Aufsätze und Photos zur Geschichte und Kulturgeschichte. Patenschaftsausschuß der Bácsalmás, Backnang. [1990]

DR. PHD KOVÁCS ÁRON¹– FARKAS MARCELL²–PALOTAI JENŐ³

¹tudományos segédmunkatárs, Pécsi Tudományegyetem, aronkovac@gmail.com

²PhD-hallgató, Pécsi Tudományegyetem Természettudományi Kar Földtudományok
Doktori Iskola, farkas.marcell92@gmail.com

³PhD-hallgató, Pécsi Tudományegyetem Természettudományi Kar Földtudományok
Doktori Iskola palotai.jeno@gmail.com

MENEDÉKKÉRŐK MIGRÁCIÓS ÚTVONALAINAK ÉS TENDENCIÁINAK VIZSGÁLATA A BALKÁN-FÉLSZIGETEN

ANALYSIS OF MIGRATORY ROUTES AND TENDENCIES OF ASYLUM SEEKERS ON THE BALKAN PENINSULA

ABSTRACT

As the recent migration crisis hit the European Union, the role of analysing migration tendencies and migratory routes of asylum seekers became far more important. The Eastern Mediterranean Sea route and the Western Balkans land route provided access to the European Union for about 800 000 asylum seekers in only one year (2015–2016), mainly from Syria, Afghanistan, Iraq and Pakistan. This study deals with these recent trends from the aspect of the different land and sea migratory routes of the Western Balkans and the Eastern Mediterranean, revealing the main changes over the last few years (2009–2016). It gives us a short overview of detailed monthly border-crossing statistics as well as their background by analysing the detected number of people at the main border-crossing points and along the borders of the countries involved. It analyses the most important trends and changes that have emerged in the Balkans. It also examines the composition of the origin of migrants. The study emphasizes Hungary's role in changing migration trends.

Kulcsszavak: migrációs útvonal, Nyugat-Balkán, Kelet-Mediterrán, határátkelés, Európai Unió

Key notes: migratory routs, Western Balkans, Eastern Mediterranean, border-crossing, European Union

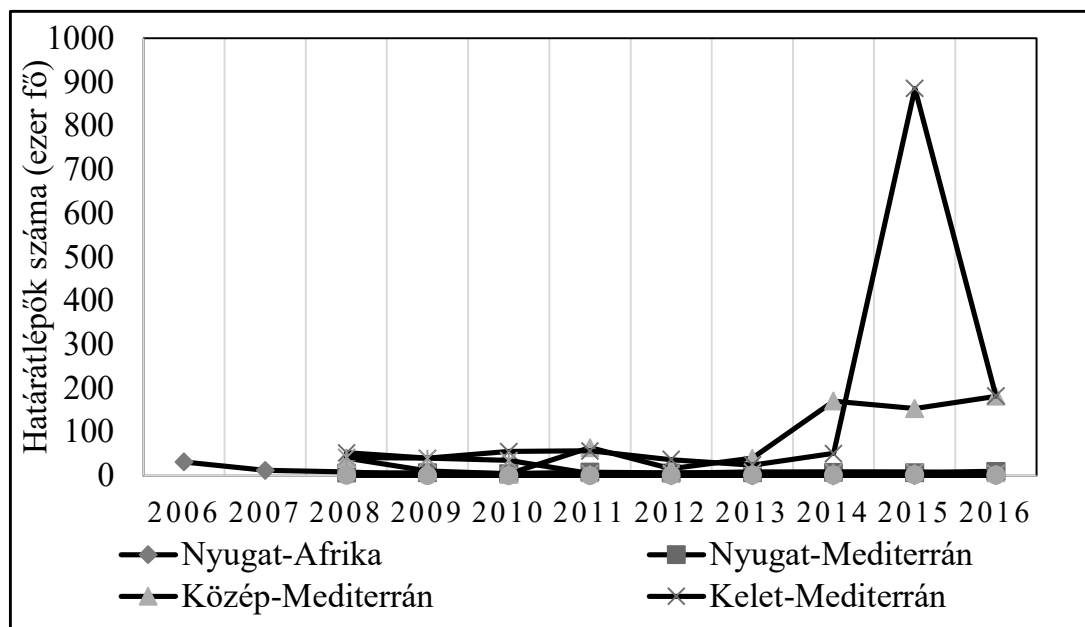
1. Bevezetés

Napjainkban a Európai Unió külső határainak védelme, a szabad mozgás elve és a humanitárius segítségnyújtás etikai dimenziói mentén kibontakozó viták előtérbe hozták a nemzetközi migráció, tehát az országhatárokon átnyúló vándorlás, annak útirányai, tendenciái és a határok szerepének vizsgálatát. Kutatásunk célja ehhez illeszkedően, hogy a lehetőségekhez mérten rövid és átfogó áttekintést adjon az elmúlt évek (2009–2016) migrációs tendenciáiról a Nyugat-Balkán, tehát a hazánkat is leginkább érintő útvonal tekintetében. Először azonban érintőlegesen bemutatjuk azokat az egyéb útirányokat is, amelyek vándorlási trendjeinek ismeretében tudjuk levonni következtetéseinket a Nyugat-Balkánra vonatkozóan.

Az Európai Unióba érkező illegális határátlépők és későbbi menedékkérők ugyanis négy főbb és két kevésbé számottevő migrációs útvonalon jutnak el valamely tagállamba. A legfontosabbak napjainkban a Kelet-Mediterrán (Törökország–Görögország–Nyugat-

Balkán szárazföldön és tengeren is), és a Közép-Mediterrán (Líbián vagy Egyiptomon át Olaszország felé a tengeren) útvonalak, de a Nyugat-Mediterrán (Marokkón keresztül Spanyolországba az afrikai enklávékon vagy a tengeren keresztül) és az Albánia–Görögország irányok szerepe is jelentősebbnek mondható. Az előbbiekhöz képest mára jelentősen leértékelődött a nyugat-afrikai (Marokkón át a Kanári-szigetekre) útvonal szerepe, a kelet-európai határokon keresztül pedig mindig is kevés menedékkérő és illegális határátlépő érkezett.¹ Az ezeken a migrációs útvonalakon érkező határátlépők számának alakulását a 1. ábrán szemléltetjük.

1. ábra: Az EU-ba érkező határátlépők a főbb migrációs útvonalak szerint (2006-2016)

Forrás: Frontex 2017a. alapján szerk. Farkas M. 2017).

Látható, hogy a 2015-ös évben mennyire drasztikusan emelkedő számban lépték át az unió külső határait a későbbi menedékkérők. A Kelet-Mediterrán és ezáltal a Nyugat-Balkán útvonalon fekvő országokra (Görögország, Macedónia, Szerbia, Magyarország) nehezedett messze a legnagyobb teher, kisebb részben pedig a Közép-Mediterrán irányból érkezők miatt Olaszországra és Máltára. A következő évtől, 2016-tól pedig már közel azonos arányt tett ki a két útvonal, köszönhetően az EU-Törökország megállapodásnak. Ezzel párhuzamosan a többi útvonalon ugyanakkor gyakorlatilag megszűnt a vándorlás (Nyugat-Afrikából az afrikai tranzitországokkal kötött spanyol megállapodásoknak köszönhetően) vagy jelentősen visszaesett (Albánia-Görögország az albán vízummentesség miatt), illetve némelyik útvonal esetében ez sosem volt uniós szinten meghatározó (Nyugat-Mediterrán, Kelet-Európa).²

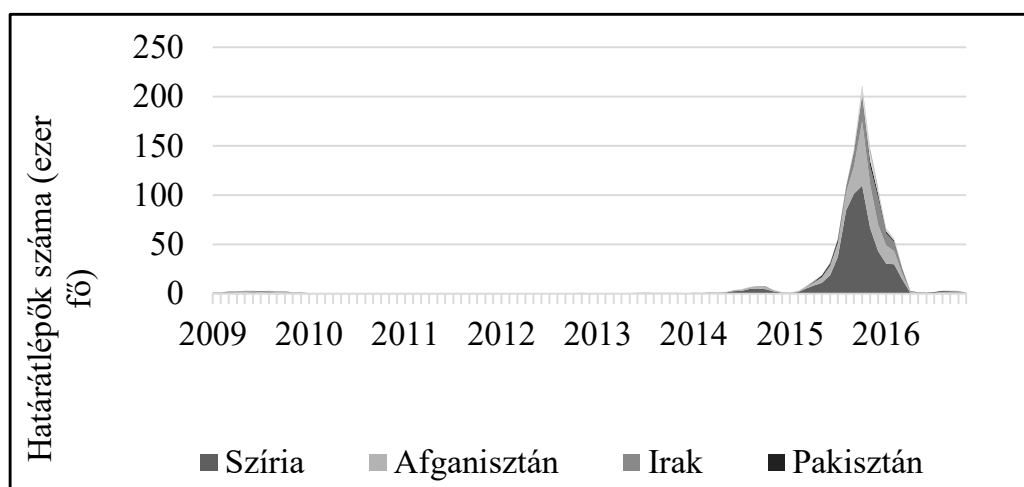
2. Útban a Nyugat-Balkánra: a Kelet-Mediterrán migrációs útvonal tendenciái

A nyugat-balkáni migrációs útvonalon érkező nemzetközi migránsok, menedékkérők és egyéb határátlépők vizsgálatához mindenek előtt szükséges az utóbbi évek (2009–2016) tendenciáinak ismerete a Nyugat-Balkánra vezető migrációs útvonalak tekintetében is. Ennek során azonosíthatóvá válnak azon küldő országok, amelyek állampolgárai az ele-

mezni kívánt útvonalat leginkább használták (és részben a mai napig is használják) ahhoz, hogy az Európai Unió területére juthassanak.

A későbbi menedékkérőként regisztrált határátlépők által leggyakrabban használt ilyen migrációs folyosó a Kelet-Mediterrán tengeri útvonal volt. Ez az útvonal lényegében a görög partokat (pl. Leszboszi szigetét) Törökország felől elérő nemzetközi migránsokat takarja, bár statisztikailag ide sorolják a Ciprus tengeri határain keresztül érkezőket is. Az útvonal kizárólag a 2015–2016-os menekültügyi és migrációs krízis során játszott fontos szerepet. Ekkor azonban 2015 áprilisa és 2016 márciusa között, tehát a Európai Unió és Törökország között az illegális migráció visszaszorításának céljából megkötött egyezményig³ több, mint 800 000 ezer határátlépőt regisztráltak ezeken a határszakaszokon. A migrációs hullám 2015 szeptember–októberében tetőzött, ekkor csak Szíriából 100 000-nél is több határátlépőt tartóztattak fel. Összességében csupán ezen egy év leforgása alatt a szíriaiak után Afganisztánból és Irakból is 100 000 feletti személy érkezéséről tud a Frontex (2. ábra). Ezzel összevetésben 2016-ban összesen ezen, illetve a Közép-Mediterrán (lényegében tehát a Líbiából Olaszországba vezető) útvonalon keresztül is 180–180 000 későbbi menedékkérő érkezett, lényegesen kezelhetőbb helyzetet teremtve ezzel.⁴

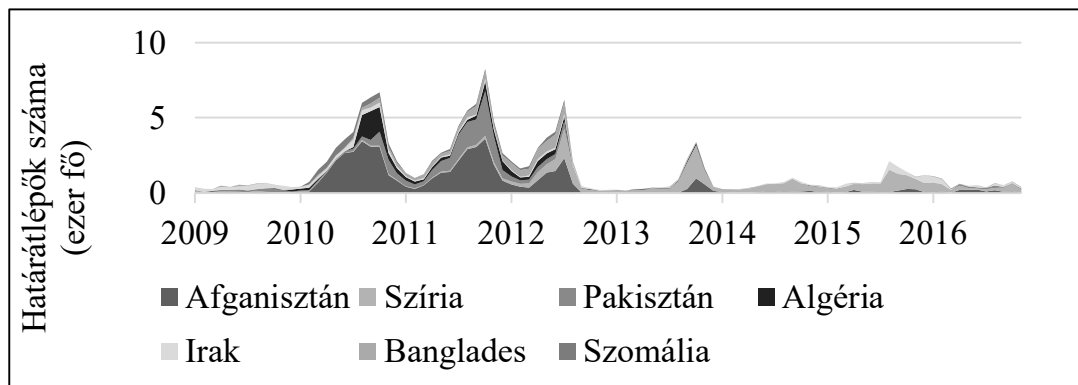
2. ábra: A Kelet-Mediterrán tengeri útvonalon havonta érkező határátlépők főbb állampolgárság szerint (2009–2016)

Forrás: Frontex alapján szerk. Farkas M. 2017).

A fentebb ismertetett tengeri útvonallal ellentétben a szárazföldön, tehát a görög-török, illetve a bolgár-török határszakaszon érkezők jóval kevesebben voltak, bár az előbb említett EU-Törökország megállapodás óta a tengerivel szemben újra többen próbálkoznak a bolgár-török zöldhatáron, illetve a járművekben elrejtőzve a határátkelőkön átjutni.⁵ A migrációs tendenciákat figyelembe véve pedig jóval kevésbé eseti, sokkal inkább periodikus vagy szezonális migrációs hullámokról beszélhetünk ezeken a határszakaszokon. Ezek a népességmozgások azonban jóval szerényebbek maradtak a tengeri útvonallal összevetésben, köszönhetően az falakkal és kerítésekkel megerősített határoknak. A 2009–2016-os időszakot tekintve összességében Afganisztánból regisztrálták ezeken a határokon a legtöbb személyt, viszont 2012–2013-tól, tehát a szíriai polgárháborús konfliktus súlyosbodásával párhuzamosan egyre inkább a Szíriából menekülők közül kerül ki a legtöbb határátlépő ezen az útvonalon is (3. ábra).⁶

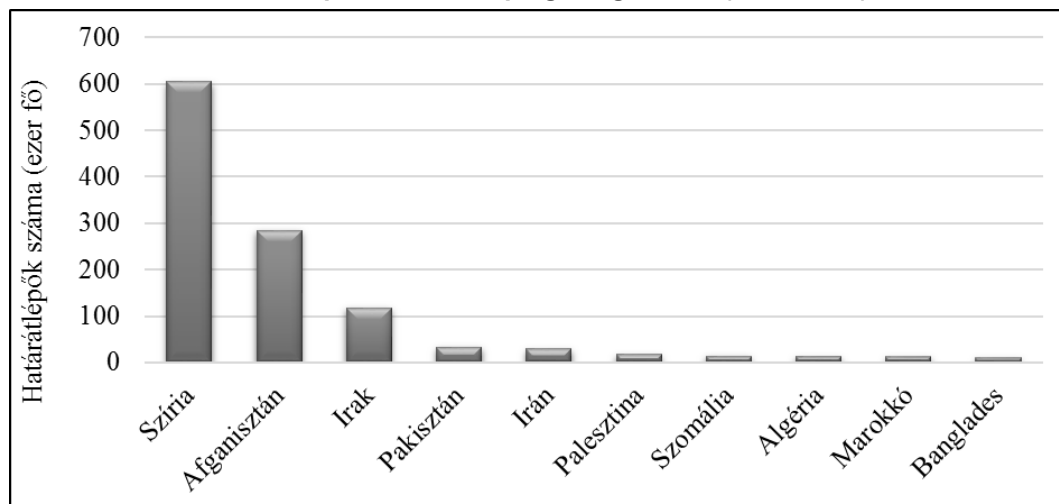
3. ábra: A Kelet-Mediterrán szárazföldi útvonalon havonta érkező határátlépők főbb állampolgárság szerint (2009–2016)

Forrás: Frontex alapján szerk. Farkas M. 2017).

A tengeri és szárazföldi határokon keresztül regisztrált menedékkérőket és határátlépőket összesítve egyértelműen látszik a szíriai polgárháború következménye: Szíriából összeítve több (mintegy 604 000) menekült regisztráltak ezen az útvonalon, mint bármelyik másik országból együttevén. Szíria mellett tehát Afganisztán (285 000 fő), Irak (118 000 fő) és ez Afganisztánnal szoros összefüggésben Pakisztán (33 000 fő) (4. ábra)^{7 8} bel- és nemzetközi politikai és társadalmi viszonyainak, konfliktusainak, valamint globális migrációs (különös tekintettel a menekültügyre) szerepének ismerete kiemelten fontossá vált. Egy 2016-os felmérés szerint ugyanis az ezen útvonalon Görögországba érkezők 88%-a szenvedett el közvetve vagy közvetlenül valamilyen erőszakos cselekményt (emberrablás, besorozás, diszkrimináció stb.), 28%-uk pedig kifejezetten az Iszlám Állam tevékenységét nevezte meg a kivándorlás mellett szóló legfőbb tényezőként.⁹

4. ábra. A Kelet-Mediterrán (tengeri és szárazföldi) útvonalon összesen érkező határátlépők főbb állampolgárság szerint (2009–2016)

(Forrás: Frontex alapján szerk. Farkas M. 2017).

Itt kell azonban kitérnünk egy lényeges aspektusra, mégpedig a hamis állampolgárságok rögzítésére, amit a szíriai menedékkérőkkel szembeni engedékenyebb szabályozás és a pozitívabb menedékkérelmi elbírálások eredményezettek. Az első ellenőrzés alkalmával a migráció tömegessége, a polgárháborús háttér, valamint az önként elhagyott dokumentu-

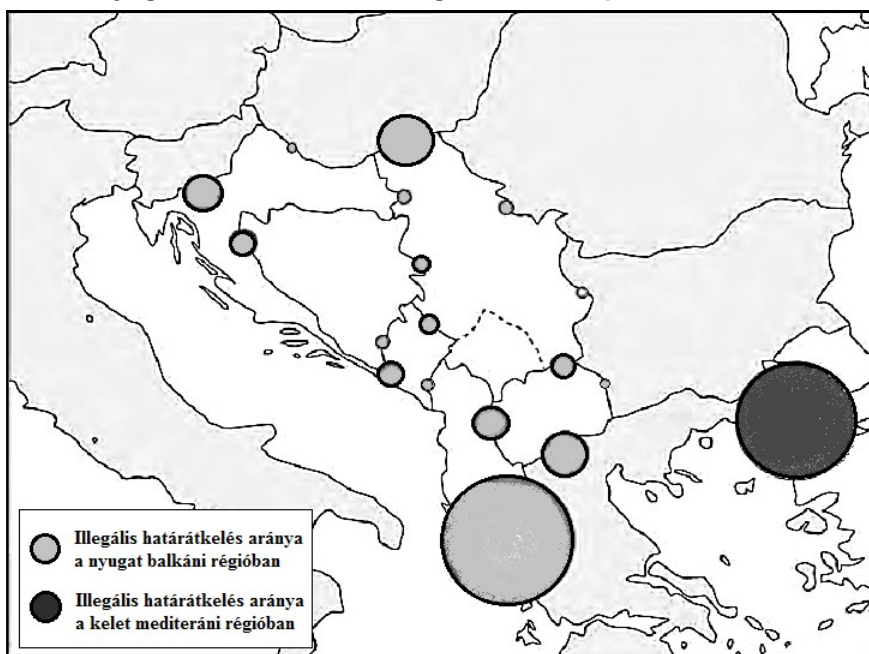
mok hiányából adódóan ugyanis nehéz kiszűrni a hamis szíriai pípirokkal rendelkezőket. A Frontex adatai szerint a magukat szíriai állampolgárnak vallók 85,8%-a bizonyult valóban szírnek, míg 8,6%-uk valójában iraki, 2,5%-uk palesztin, 1%-uk marokkói, illetve 2,1%-uk más ország állampolgárai voltak. Az irakiak körében 26,8%, a marokkóiak között pedig ennél is magasabb, majdnem 40% volt a hamis állampolgárságot vallók aránya 2015-ben a Nyugat-Balkán útvonalon. Az előbbieket azonban csak a 173 000 ellenőrzött személyre vonatkozik, az összesen mintegy 600 000 magát szíriainak valló menedékkérő között ennél is magasabbak is lehetnek ezek az arányok.¹⁰

4. Migrációs trendek a Nyugat-Balkánon 2009-2015 között

A vizsgálat alapfeltételezése, hogy a migránsok útvonala a Balkáni-félszigeten egybe esnek a fő közlekedési (korridorokkal). A migráns áradat elsősorban azokat a határátkelőket és környékét érintik, amelyek egyébként is forgalmas nemzetközi személy- és áruforgalmi útvonalnak számít.

Az illegális migránsok száma 2009-ben a Nyugat-Balkán régióban 67 419 főre rúgott. Ebből a magyar–szerb határra csak csupán 3609 (5%-a) jutott el (6. ábra). Az észlelések 70%-a magyar területen történtek. Míg a szlovén–horvát és macedón–albán határszakaszon stabil 400 alatt volt a migránsok száma. A magyar–szerb határszakaszon a tavaszi hónapokban jelentősen csökkent majd az augusztus–szeptemberi hónapokban (2009 év 3 negyedévében) 1000–1000 fő között mozgott. Ha csak az éves trendet vizsgálánánk a migránsok mozgásában, akkor 2010 első negyedére minden határszakaszon csökkentek az illegális határátlépők száma.

5. ábra. Nyugat-Balkán területén illegális határátlépők eloszlása 2009-ben

Forrás: Kovács Á. szerkesztése a 2009-es Frontex kiadványa alapján (letöltve 2017. 02. 28.)

2010-ben a csökkenő tendenciájú migránsáradat lassú 7,3%-os növekedést (61 609) mutatott. A legtöbbet (83%-át) az albán–görög határon észlelték. A volt jugoszláv területekről jellemzően saját (albán, szerb, boszniai) állampolgárságúak próbáltak Nyugat-Euró-

pába eljutni. Egyre nagyobb számban megjelentek (véltetően) az afgán migránsok is. Az albán–görög határon csökkent, mint egy 4.000-fővel a migránsok száma az előző évhez viszonyítva. Ez elsősorban a két ország között vízumliberalizációnak és a görög gazdasági válság vendégmunkás szükséglet lecsökkenésének köszönhető. Ezzel ellentétben a szerb–macedón határon 222%-kal és a szerb–horvát határon 496%-kal megnőtt az afgán menekültek száma. A szerb lakosú illegális határsértők száma jelentősen lecsökkent (55%-kal) a biometrikus útlevele megjelenésével (2009 végétől). A migránsokat egyre nagyobb számban segítették az embercsempészek, akik helyi vagy regionális lakosok voltak és a migránsoknak egyszerű szolgáltatásokat nyújtottak a migránsoknak (szállást, útbaigazítás, térképet stb.).

1. táblázat: Három különböző migrációs hullám Nyugat-Balkán területén 2009-ben

Migrációs hullám	Eloszlás (%-ban)	Származási hely	Leginkább érintett országok	Migráció módja	Határ típusa	Tendencia
Görögországon áthaladók (1)	10%	Dél-Ázsia, Észak-Afrika, Szub-szaharai Afrika	Görögország–Szerb–Magyar	Zöldhatár, gépjárműbe rejtőzve, könnyítette eljárás által beengedve	Földi	Növekvő
Albánián áthaladók (2)	88%	Albán, Szerb (koszovói)	Albán–Görög–Olasz	Zöldhatár, könnyítette eljárás által beengedve	Földi, vízi	Stabil
Nyugat-Balkáni régió áthaladók (3)	12%	Török	Nyugat-Balkán–Szlovénia	Legálisan, illegális határátkelés, hamis dokumentumokkal	Légi, földi	Stabil

Forrás: Kovács Á. szerkesztése a 2010-es Frontex kiadványa alapján (Letöltés ideje: 2017. 02. 28.)

2010-ben még igazából a koszovói háború utáni a menedékkérők zöme albán nemzeti-ségű volt, akik Nyugat-Európába, elsősorba Németországba szerettek volna eljutni. A legnagyobb részt ezek a személyek már valamilyen németországi (nyugat-európai) kapcsolatokkal rendelkeztek.

A migránshullám 2011-re jelentősen lecsökkent a térségben mivel csak 26 ezer főt regisztráltak (előző évhez képest 58%-kal kevesebbet). A változás okai az EU-ban való utazás költségeinek jelentős csökkenése, az eddig marginális csoportok számára megnyíltak a legális utazási lehetőségek és könnyebben lehetett hamis okmányokhoz hozzájutni (lecsökkentve az embercsempészek számát). Új nemzetiségűek jellennek meg először is a görög–török határon. Akik Ázsiából (afgánok, pakisztáni, bangladesiek) és Afrikából (algíri, marokkói, kongói) érkeztek. Ezek a migránsok később Szerbia felé vették az irányt és az illegális migráció négyszeresre növekedett.

Az illegális határátlépések száma 2012 és 2014 között megduplázódott addig a menedékkérők száma 3,5-szeresére növekedett.

**2. táblázat: A nyugati balkáni régiót érintő migrációs trendeket összefoglaló táblázata
2009–2015 időszakról**

	2009	2010	2011	2012	2013	2014	2015
Ellenőrző pontokon áthaladó illegális határátlépők	66 482	62 965	26 244	34 839	40 027	66 079	2 081 366
Ellenőrző pontokon kívül áthaladó illegális határátlépők	1 473	1 325	1 421	2 387	1 336	1 747	1 142
Segítők (embercsempészek)	1 015	965	796	1 016	750	1 218	1 980
Illegálisan tartózkodók	11 203	11 916	19 614	20 524	12 954	11 270	8 208
Megtagadott beutazók	69 391	60 353	61 181	49 814	36 954	42 715	41 800
Hamis dokumentummal utazók	1 215	839	549	558	709	880	931
Menedékkérők*	25 246	16 075	16 681	20 451	43 139		n. a.

Forrás: Kovács Á. szerkesztése a 2009–2016. évi Frontex kiadványa alapján
(Letöltés ideje: 2017. 02. 28.)

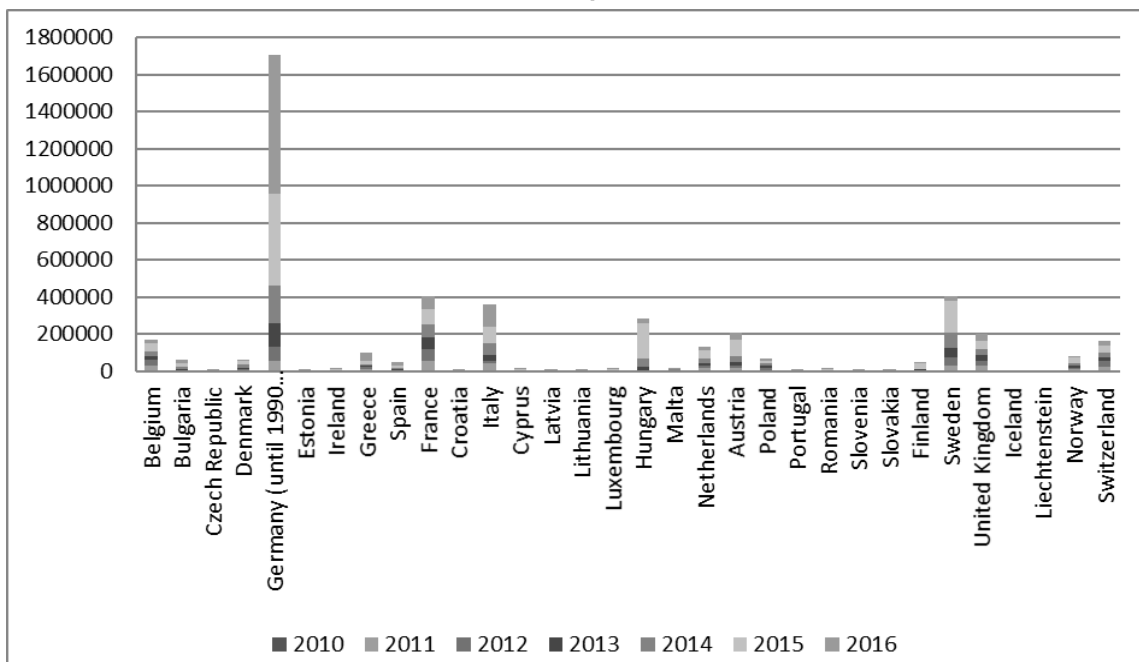
Jelentős változás a migrációs utvonalak és tendenciájában 2015 évben történtek. A magyar kormány az ország déli határszakaszára felépítette a műszaki határzárt (kerítést), amelynek a célja az volt, hogy az illegális határátlépések számát visszafogja és megszüntesse. A kerítés „üzembe helyezésével” egycsapásra lecsökkent az illegális határátlépések száma Magyarország déli szakaszán. A migrációs nyomás, amelyet a Nyugat-Balkánra nehezedett nem szűnt meg, sőt jelentősen fokozódott (ellenőrző pontokon áthaladó illegális határátlépők száma 2015-ben elérte a 2 millió főt) és a déli határzár által az útvonal Horvátország irányába terelődött (2015 októberében a horvát–szerb határon közel 200 ezer illegális határátlépőt regisztráltak). Várhatóan ezek a migrációs hullámok régióban nem szűnnek meg és a megoldását se a vizsgált régiókban hanem a görög–török határszakaszán illetve a migránsok származási helyein kell keresni.

5. Az Európai Gazdasági Térségbe érkező menedékkérelmek, kiemelten foglalkozva Magyarországgal

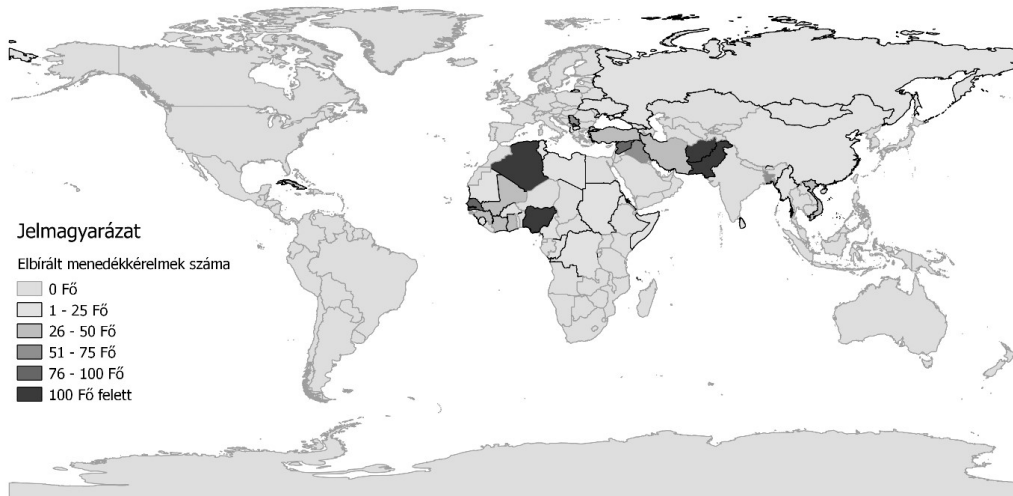
Az Európai Gazdasági Térség (EGT) és Svájc területén benyújtott menedékkérelmek számát 2010 és 2016 között a következő diagram mutatja. Összesen 4 864 125 fő nyújtotta be menekültekérelmét a térségben, melynek megoszlását a 6. ábra szemlélteti.

A bemutatott időszakban összesen 4 864 010 fő nyújtott be menedékkérelmet, melyből 4 593 710 kérelem az Európai Unió valamelyik országában került leadásra. Jól látható, hogy legnagyobb arányban Németország területén adták be a menedékkérelmüket az emberek (összesen: 1 750 580 fő), második helyen Franciaország (460 005 fő), harmadik Svédország (439 060 fő), negyedik Olaszország (371 475 fő), míg Magyarország az ötödik (288 240 fő). A menedékkérők közel 36%-a Németországban adta le papírjait.

Magyarországra összesen 239 367¹² menekültekérelme érkezett 2015-ig, melyből összesen 2750 került elbírálásra, melyből valószínűsíthető, hogy azoknak, akiknek a kérelmük nem került elbírálásra, kérelmüket később más Európai Uniói országban is beadták, így az megszüntetésre került hazánkban. Az elbírált menekültekérelmeknek közel 11%-a pozitív, míg 89%-a negatív minősítést kapott. Az országban leadott – és elbíralt – menekültekérelmek jelentős része Ázsiából (1170 fő), Európából (785 fő; az Európai Uniótól kívülről), Afrikából (710 fő) érkezők nyújtották be, emellett az amerikai kontinensről (35 fő) is került beadásra kérelem, illetve hontalan (5 fő) és ismeretlen (45 fő) állampolgárok is igényeltek menedékkérelmet. Az elbíralt menekültekérelmeknek számát és a küldő országot a 7. ábra mutatja be.

6. ábra: Menedékkérők Európában 2010 és 2016 között

Forrás: Eurostat¹¹ adatok alapján saját szerkesztés Palotai J. 2017

7. ábra: Magyarországra érkező elbíralt menekültkérelmek száma állampolgárság szerint 2010–2015

Forrás: Eurostat¹³ adatok alapján, saját szerkesztés Palotai J. 2016

A térkép jól mutatja, hogy a legtöbb benyújtott kérelem Koszovóból (660 fő), Afganisztánból (550 fő), Pakisztánból (235 fő), Nigériából (165 fő) és Algériából (145 fő) érkezett. Továbbá magasnak mondható azoknak a száma, akik Szíriából (85 fő) és Szenegálból (85 fő) érkeztek. Európából – az Európai Unión kívülről – érkező menekültkérelmek a fent említett Koszovón kívül Albániából, Macedóniából, Szerbiából, Törökországból érkeztek azok, akik vélhetően a balkáni útvonalon tették meg útjukat Magyarországra, ez igaz lehet az Ázsiából, Észak- és Közép-Afrikából jövőkre is. További érdekes adat, hogy az amerikai kontinensről az összes menekültkérelem Kubából érkezett. Az elbírálás során nem volt megfigyelhető az a tendencia, hogy azokból az országokból volt a legmagasabb leteleped-

tek száma, ahonnan a legtöbb kérelem érkezett. Hiszen a pozitívan az elbíralt kérelmek kontinensek szerinti megoszlásában Ázsiából 240 fő (legtöbben: Afganisztán – 165 fő, Szíria – 35 fő, Irak – 20 fő), Európából 25 fő (legtöbben: Koszovó – 15 fő, Afrikából 20 fő Amerikából 5 fő kapott engedélyt a letelepedésre Magyarországon, illetve tíz ismeretlen származású személy).

6. Összegzés

A 2010-es vízumliberalizáció hatására 2014-re megnövekedett a migrációs áramlatok a Nyugat-Balkánon. Igaz egy ideig, úgy tűnt a nagy embermozgások megfognak szűnni, de rövid időn belül jelentősen megnövekedett az illegális határátlépők száma. A világ népessége egyre inkább mobilis, nem csak lokális téren, de egyre nagyobb távolságokat is megtesznek (kontinensek közötti vándorlás). A polgárháborútól sújtott területekről a statisztikák is ezt támasztják alá egyre több ember vándorol el. Míg 2000-ben 173 millió ember élt a származási helyén kívül, addig 2015-re ez a szám 244 millióra duzzadt, miközben a menekültek száma a második világháború óta nem soha nem volt ilyen magas (21 millió fő).

A Nyugat-Balkán és a Kelet-Mediterrán közlekedési folyosóinak nagy szerepük van a migrációs útvonalak alakításában, de kiemelkednek olyan belépő pontok is mint például Lampedusa, Ceuta, Melilla, amelyeken nagy tömegek áramlanak át. Ezek az ellenőrizetlen embertömegek gyakran váratlan helyzetbe hozzák az európai Unió tagállamait. Gyakran szembesülnek a határőrök, hogy a migránsok egyénileg és tömegesen a legkülönbéle trükkökkel próbálnak az európai Unióba bejutni. Az Európai Uniónak ezért mihamarabb felül kellene vizsgálnia a migrációs politikáját, annak érdekében, hogy a migrációs hullámot még kezelhető mederben tarthassa.

JEGYZETEK

1. Frontex (2017a): Migratory routes map. Letölthető: www.frontex.europa.eu/trends-and-routes/migratory-routes-map/ (Letöltés ideje: 2017. 03. 26.)
2. Frontex (2017a): Migratory routes map. Letölthető: www.frontex.europa.eu/trends-and-routes/migratory-routes-map/ (letöltés ideje: 2017. 03. 26.)
3. Az egyezményről I. Bővebben: European Commission (2016): Implementing the EU-Turkey Statement – Questions and Answers. – http://europa.eu/rapid/press-release_MEMO-16-1664_de.htm (Letöltés ideje: 2017. 03. 26.)
4. Frontex (2017b): Detections of illegal border crossings monthly statistics. Letölthető: www.frontex.europa.eu/assets/Detections_of_IBC_2017_02_07.xlsx (Letöltés ideje: 2017. 03. 26.)
5. Danish Refugee Council (2016): Summary of regional migration trends – Middle East. – Letölthető: www.drc.dk/media/2885691/drc-middle-east-regional-migration-trends-august-september.pdf (Letöltés ideje: 2017. 03. 26.)
6. Frontex (2017b): Detections of illegal border crossings monthly statistics. Letölthető: www.frontex.europa.eu/assets/Detections_of_IBC_2017_02_07.xlsx (Letöltés ideje: 2017. 03. 26.)
7. Frontex (2017b): Detections of illegal border crossings monthly statistics. Letölthető: www.frontex.europa.eu/assets/Detections_of_IBC_2017_02_07.xlsx (Letöltés ideje: 2017. 03. 26.)
8. UNHCR (2015): The sea route to Europe: The Mediterranean passage in the age of refugees. Letölthető: www.unhcr.org/5592bd059.pdf (Letöltés ideje: 2017. 03. 26.)
9. Crawley H et al. (2016): Understanding the dynamics of migration to Greece and the EU: drivers, decisions, destinations. Letölthető: www.esrc.ac.uk/files/news-events-and-publications/news/2016/understanding-the-dynamics-of-migration-to-greece-and-the-eu/ (Letöltés ideje: 2017. 03. 26.)
10. Frontex (2016): Western Balkans Annual Risk Analysis. Letölthető: www.frontex.europa.eu/assets/Publications/Risk_Analysis/WB_ARA_2016.pdf (Letöltés ideje: 2017. 03. 26.)

11. Asylum and first time asylum applicants by citizenship, age and sex Monthly data (rounded) (migr_asyappctzm) Letölthető: http://ec.europa.eu/eurostat/data/database?node_code=migr_asyappctzm# (Letöltés ideje: 2017. 02. 21.)
12. Belügyminisztérium Bevándorlási és Állampolgársági Hivatalának statisztikái Letölthető: http://www.bmbah.hu/index.php?option=com_k2&view=item&layout=item&id=177&Itemid=1232&lang=hu (Letöltés ideje: 2016. 09. 07.)
13. Final decisions on applications by citizenship, age and sex Annual data (rounded) [migr_asydcfina] Letölthető: www.eurostat.com (Letöltés ideje: 2016. 10. 10.)

FELHASZNÁLT IRODALOM

- Asylum and first time asylum applicants by citizenship, age and sex Monthly data (rounded) (migr_asyappctzm) http://ec.europa.eu/eurostat/data/database?node_code=migr_asyappctzm# (Letöltés ideje: 2017. 02. 21.)
- Belügyminisztérium Bevándorlási és Állampolgársági Hivatalának statisztikái http://www.bmbah.hu/index.php?option=com_k2&view=item&layout=item&id=177&Itemid=1232&lang=hu (Letöltés ideje: 2016. 09. 07.)
- Crawley H et al. (2016): Understanding the dynamics of migration to Greece and the EU: drivers, decisions, destinations. Letölthető: www.esrc.ac.uk/files/news-events-and-publications/news/2016/understanding-the-dynamics-of-migration-to-greece-and-the-eu/ (Letöltés ideje: 2017. 03. 26.)
- Danish Refugee Council (2016): Summary of regional migration trends – Middle East. – Letölthető: www.drc.dk/media/2885691/drc-middle-east-regional-migration-trends-august-september.pdf (Letöltés ideje: 2017. 03. 26.)
- Final decisions on applications by citizenship, age and sex Annual data (rounded) [migr_asydcfina] www.eurostat.com (Letöltés ideje: 2016. 10. 10.)
- Frontex Annual Risk Analysis 015 http://frontex.europa.eu/assets/Publications/Risk_Analysis/Annual_Risk_Analysis_2015.pdf#page=59 (Letöltés ideje: 2017. 02. 21)
- Risik Analysis Uni (2010): Western Balkans Annual Risk Analysis 2010, Frontex, Warsaw.
- Risik Analysis Uni (2011): Western Balkans Annual Risk Analysis 2011, Frontex, Warsaw.
- Risik Analysis Uni (2012): Western Balkans Annual Risk Analysis 2012, Frontex, Warsaw.
- Risik Analysis Uni (2013): Western Balkans Annual Risk Analysis 2013, Frontex, Warsaw.
- Risik Analysis Uni (2014): Western Balkans Annual Risk Analysis 2014, Frontex, Warsaw.
- Risik Analysis Uni (2015): Western Balkans Annual Risk Analysis 2015, Frontex, Warsaw.
- Risik Analysis Uni (2016): Western Balkans Quarterly Quarter 2 • April–June 2016, Frontex, Warsaw.
- Social protection http://ec.europa.eu/eurostat/cache/metadata/en/spr_esms.htm (Letöltés ideje: 2017. 02. 21.)
- UNHCR (2015): The sea route to Europe: The Mediterranean passage in the age of refugees. Letölthető: www.unhcr.org/5592bd059.pdf (Letöltés ideje: 2017. 03. 26.)

PROF. DR. FRISNYÁK SÁNDOR
professor emeritus, Nyíregyházi Egyetem Turizmus és Földrajztudományi Intézet,
frisnyak.sandor@nye.hu

SZÁZ ÉVE SZÜLETETT MOHOLI KÁROLY FŐISKOLAI PROFESSZOR

Száz esztendővel ezelőtt, 1916. augusztus 10-én született Szabadkán Moholi (Karakasevich) Károly geográfus, az általános iskolai földrajztanárképzés és az Alföld-kutatás kiemelkedő egyénisége. Életrajzáról, tanári és tudományos alkotó tevékenységéről először 2010-ben, halálának 15. évfordulóján az egykori tanítványai és munkatársai tartottak előadásokat.¹ Az ünnepi konferencián elhangzó életműösszegző előadások és visszaemlékezések emlékkötetben jelentek meg.²

Az ünnepi rendezvényen több előadó említette Moholi Károly szerb nemesi származását és ezzel összeférhetetlennek tűnő párttagságát, de nem magyarázták az okát: az önvédelmet. Talán ennek tulajdonítható, hogy halála után senki sem írt róla nekrológot, ahogy ez egy ilyen kiemelkedő tanár, tudomány- és intézményfejlesztő személyiség esetében a pályatársak alapvető kötelessége. Az emlékülésen nem beszéltek arról, hogy Moholi Károly – a magyar értelmiség többségéhez, vagy szűkebb szakterületünk legjelentősebb művelőihez hasonlóan, alkalmazkodó ember volt: megtartotta hitét, őseitől, tanáraitól örökölt értékrendjét. S azt is kevesen tudják, hogy az 1948-as hatalomváltást követő szemlélet- és módszerváltoztatások idején, Moholi Károly és az intézmény idősebb professzorai, docensei átörökölték a szegedi polgári iskolai tanárképző főiskola hagyományait, kialakult rendjét: az értékalkotást és -közvetítést, vagyis az értelmiségi szakemberképzés és a tudományművelés összekapcsolódó követelményét, a teljesítmények tiszteletét és a haza szolgálatát. Ide kívánczók megjegyzés, amit sokan megerősíthetnek, a szerb szülőktől származó Moholi Károly magyar hazafi volt és ezt nyíltan is megvallotta, életútjának tetteivel is bizonyította, amikor az internacionalizmus erősítését jelölték meg a főiskolán folyó tanárképzés legfontosabb nevelési feladatának. Minden előadó magasra értékelte Moholi professzor szakmai felkészültségét, előadásainak színvonalát, szigorúságát, követelményrendszerét és mindezekkel párosuló mélységes humanizmusát.

Az 1960-as években, amikor adjunktusként a Szegedi Tanárképző Főiskola földrajz tanszékén tanítottam, közeli kapcsolatba kerültem Moholi Károllyal, aki (abban az időben Szabó László (1903–1976) tanszékvezető professzor helyetteseként) nem csak főnököm, példaképem és tanítómesterem is volt. Miskolcra ingázó oktatóként a hét első három napján reggeltől estig a tanszéken, a könyvtárszobában dolgoztam, sőt egy idő után – igazgatói engedéllyel – az éjszakáimat is ott töltöttem. Napjában többször is bejött hozzám Moholi Károly és amikor a munkánk megengedte, hosszasan beszélgettünk szakmai-pedagógiai és kutatás módszertani kérdésekről. Megismertette velem a főiskola 1873-ban Budán kezdődő, 1928-tól Szegeden folytatódó történetét, s annak részeként a földrajztanárképzést, a nagy elődök, pl. Littke Aurél (1872–1945) és Schilling Gábor (1887–1957) munkásságát. Úgy éreztem, és ma is úgy látom, Moholi Károly minden feladatkörében, oktató, kutató és tudományos szervező tevékenységében folytatója volt a példaként említett nagy elődöknek. Moholi többször kapott kedvező, magasabb beosztást jelentő állásajánlatot, de hűséges maradt a rajongásig szeretett munkahelyéhez és az önmegvalósítást-kiteljesedést jelentő folyamatosságához.

Moholi Károly emléke előtt tisztelgő rövid előadásomban³ nem térek ki azokra az életrajzi adatokra és munkásságának egy-egy részterületét ismertető írásokra, amelyek az em-

lékkötetben összefoglalják gazdag életművét.⁴ Megemlékezésem egyrészt figyelemfelhívás a 100. évfordulóval kapcsolatos feladatokra, élettörténetének tudományos igényű feldolgozására, másrészt arra törekszem, hogy a szakirodalmi munkásságában fellelhető hisztogeográfiai elemek rövid ismertetésével Moholi Károlyt is elismerjük a szűkebb szaktudományunk, a történeti földrajz művelőjeként.

Az emlékkötet Moholi Károly legfontosabb publikációi c. fejezetében hatvan tétel szerepel. Az első írásműve 1942-ben, a többi 1956-tól 1984-ig terjedő időben jelent meg. A főiskolai tankönyvfejezetek és önálló jegyzeteken kívül a tudományos közleményei az Alföld népesség-, település- és gazdaságföldrajzi kérdéseivel foglalkoznak. Az említett tárgykörben végzett kutatási eredményeit a felsorolások között nem szereplő kandidátusi értekezésében foglalta össze (1976). A tanulmányok egy része valamely területi egység (település, mikro- és mezorégió) komplex gazdaságföldrajzi szintézise. Műveinek többsége agrár földrajz, melyet általában az agroökológiai adottságok rövid összefoglalása és értékelése alapozza meg, másrészt pedig érvényesíti a fejlődéstörténeti módszert, megjelenítve a tájhasználat idő- és térbeli változásait. Tehát a helyzetelemző és értékelő írásai a jelen állapot előzményeit, ok-okozati összefüggéseit – egyik tanulmányában pl. Csongrád megye területhasználatának egy évszázados változás-folyamatát – a történeti földrajz módszereivel tárja fel. Az agrár földrajzi és komplex gazdaságföldrajzi dolgozataiban a történeti földrajzi-jellegű részek az integrált környezetátalakító munkálatok kezdetétől a kutatómunka idejéig tartó időmetszetek. Sokat foglalkozik a homoki kultúra kialakulásával és térhódításával, az agrárium hatékonyságát vizsgálva pedig felvázolja az ágazati és térszerkezeti változtatások szükségességét. Megállapítható, hogy Moholi Károly művei nem csak a geográfiai ismereteinket gazdagítják, a terület- és településfejlesztéshez is tudományos alapot képeznek.

A felsorolt tények, pontosabban az 1956-tól folyamatosan megjelenő – hisztogeográfiai elemeket is tartalmazó – munkái és egy, háromnegyed évszázaddal ezelőtt publikált műve, a Marosszög földrajzi szintézise, a korabeli történeti földrajzi munkákkal is összehasonlítva olyan alkotásnak tekinthető, amely alapján szerzőjét a szűkebb szakterületünk művelőjeként is számon tarthatjuk.

A Maros–Tisza szög földrajza c. doktori értekezése műfaját tekintve ma már teljesen terjedelmében, a megjelenés idején (1942-ben) talán felerészben volt történeti földrajz. A disszertációban feldolgozott 268 km²-es mintaterület egy nagyobb, az országhatáron túl is folytatódó agrárvidék olyan területrésze, amelynek a Moholi által írt természet- és emberföldrajzi jellemzése az egész természeti tájegységre is érvényes. A természet és a társadalom kölcsönhatás-rendszerét vizsgáló emberföldrajz ekkor éli virágkorát és az 1930-as évektől kezdődően egyre több történeti földrajzi (tájrekonstrukcióra összpontosító) tanulmány is megjelenik, többnyire a település- és tájmonográfiák bevezető fejezeteként, ritkábban egy-egy lokális vagy mikroregionális egységről. Feltehetően ezek a kezdemények és a történeti geográfia tudományelméleti kérdéseiről megjelent írások, Bulla Béla és Mendöl Tibor munkái (1938) váltották ki Moholi Károly érdeklődését e tárgykör iránt. Szerepe lehetett annak is, hogy Moholi Károly a főiskolai diploma megszerzése után, 1940–1942-ben a szegedi tudományegyetemen folytatta tanulmányait, ahol Kogutowicz Károly (1886–1948) szellemi műhelyében többen is foglalkoztak a régi kéziratos térképek (az első katonai felmérés) interpretációjával egyes kistájak történeti földrajzi kutatásaival is.

Moholi disszertációjában a Tisza–Maros szög oknyomozó-jelenségmagyarázó földrajzi szintézisére törekedett, alkalmazva a fejlődéstörténeti (genetikai) elvet is. A táj eredeti képét, majd az őstájból kialakult kultúrtájat jeleníti meg. Az ember tájformáló-termesztetátalakító munkáját az 1930–40-es években publikált művek a honfoglalás korától vizsgálják, Moholi pedig – felhasználva a régészet eredményeit – a neolitikumtól, a terme-

lő gazdálkodás kezdetétől vázolja fel a létfenntartási tevékenységeket, megállapítva a tájművelésre és megtelepedésre alkalmas térszíntípusokat. S ezt követően több idősíkra tagolva – a társadalom- és gazdaságtörténeti korszakok, illetve makro-folyamatok szerint – elemzi a Tisza–Maros szög tájtörténetét, a kultúrtáj-fejlődés folyamatát, a társadalmi-gazdasági jelenségeket, jelenségcsoportokat. A doktori értekezés mintegy fele „A táj mai képe” c. nagyfejezet, melyben korának népesség-, település- és gazdaságföldrajzát foglalja össze, és a változásfolyamatok irányát ötven–száz évre visszamenően statisztikai adatokkal szemlélteti. S ebben a fejezetben is hangsúlyozza, hogy a Tisza-Maros szög termőtalaja („az őstáj természetes ereje”) elsősorban a mezőgazdasági termelésnek kedvez. Művének befejező részében – az agroökológiai és az ökonómiai feltételrendszer alapján – a Tisza–Maros szög jövőjét, településeinek fejlődési lehetőségét a széleskörű szántóföldi növény-termesztésről a belterjes kertgazdálkodásra való áttérésben látja.

Moholi doktori értekezéséről az emlékülésen Kókai Sándor egyetemi magántanár „A táj és az ember kapcsolata a Maros szög területén (18–19. század) c. előadásában hangsúlyozta, hogy e kistáj komplex szintézisét elsőként a fiatal Moholi Károly – 1942-ben megjelent művében – írta le.

Összegzésként megállapítható, hogy Moholi Károly főiskolai professzor munkásságának minden szakaszában, feladatvállalásának minden területén maradandót értéket alkotott. Tudományos-szellemi örökségét felvállalva, tisztelettel ápoljuk emlékét.

JEGYZETEK

1. Győri Ferenc (2011): Moholi Károly emlékülés. Földrajzi Közlemények 135. évf. 1. pp. 94–96.
2. Bagdi Sándor–Pál Ágnes–Zsiga Attila (szerk.) (2010): Dr. Moholi Károly emlékkötet. Szeged, 206 p.
3. Elhangzott Nyíregyházán a 32. Nyírségi Földrajzi Napok történeti földrajzi szekcióülésén 2016. november 8-án.
4. Bagdi Sándor–Pál Ágnes–Zsiga Attila (szerk.) (2010): i. m.

FELHASZNÁLT IRODALOM

- Bagdi Sándor–Pál Ágnes–Zsiga Attila (szerk.) (2010): Dr. Moholi Károly emlékkötet. Szeged, 206 p.
- Bereczki Sándor (1973): A Tanárképző Főiskola 100 éves története (1873–1973) In: Megyeri J.–Moholi K. szerk. A Szegedi Tanárképző Főiskola centenáriumi évkönyve (1873–1973). Szeged, pp. 5–77.
- Győri Ferenc (2011): Moholi Károly emlékülés. Földrajzi Közlemények 135. évf. 1. pp. 94–96.
- Kókai Sándor (szerk.) (2016): A nyíregyházi földrajztanárképzés öt évtizede (1964–2014). Nyíregyháza, 176 p.
- Köves József (szerk.) (1973): 25 éves az általános iskolai tanárképzés. Jubileumi évkönyv a tanárképző főiskolák 25 éves fennállására. Budapest, 580 p.
- Megyeri János–Moholi Károly (szerk.) (1973): A Szegedi Tanárképző Főiskola centenáriumi évkönyve (1873–1973). Szeged, 165 p.
- Simon Gyula (1979): A polgári iskola és a polgári iskolai tanárképzés Magyarországon. Budapest, 289 p.

MEFESZ – a 20. század legjelentősebb hallgatói demokráciakísérlete

JANCSÁK CSABA:

Az 1956-os forradalom indítósíkrája. A szegedi MEFESZ

Belvedere Meridionale, Szeged, 2016.

Az 1956-os forradalom szegedi indítósíkrájának, az 1956. október 16-án megalakult egyetemi szervezetnek, a MEFESZ-nek állít emléket Jancsák Csaba a 2016-ban megjelent, *Az 1956-os forradalom indítósíkrája. A szegedi MEFESZ.* címet viselő kötetében. A szakmai alaposágú, mégis könnyed stílusú könyv, mely a második világháború utáni első alulról építkező társadalmi szervezetének, a szegedi MEFESZ-nek 60. évfordulójára íródott, a téma eddigi legalaposabb feldolgozása. A 2016-ban megjelent kötet megírásának nemcsak a kerek évforduló adott apropót, hanem Jancsák Csaba ifjúságszociológiai kutatásai is, melyek nemzeti múltunk egyes halványuló elemeinek a kollektív emlékezetben való továbbélését célozzák: nemcsak az események feltárásával, hanem a rejtett dimenziók (egyéni cselekvések motivációinak, szereplők értékorientációinak) ábrázolásával is. A könyv létrejöttét megelőző több mint tíz éves kutatómunka során interjúk születtek az események résztvevőivel, tanulmányok és könyvek láttak napvilágot a MEFESZ történetére vonatkozóan valamint konferencia előadások hangzottak el a kötet témáját illetően.

A hiánypótló kötet szerzője történettudományi, társadalomtörténeti, ifjúságtörténeti és szervezettörténeti kontextusban is az olvasó elé tárja a MEFESZ históriáját, számos forrástípust vizsgálva: levéltári forrásokat, dokumentumokat, sajtóanyagokat, visszaemlékezéseket illetve saját készítésű interjúkat is feldolgozva, melyekből bőségesen közöl részleteket a kiadvány hasábjain, valamint faximile válogatást a könyv mellékletében. A téma eddigi feldolgozásainak szempontjából nem szokványos időkeretet és teret alkalmaz Jancsák Csaba, ugyanis az 1956 októberétől 1957 áprilisáig működő ifjúsági szervezet bemutatását megelőzi az egyetemi hallgatói szervezetek történetét már az 1930-as évektől bemutató fejezet, és nem csupán Szegedre fókuszál, hanem a MEFESZ működését országos viszonylatban is elemzi.

A szerző a kötetben a felsőoktatás autonómiájának és a hallgatók demokratikus cselekvésmintáinak kérdéskörét járja körbe társadalomtörténeti és ifjúságszociológiai aspektusokból, hangsúlyozva az egyetemek sajátos mikroklímáját. A 270 oldalas monográfia a kétszáz oldalas elemzési szakaszának végére bizonyítja az írás bevezetőjében hangsúlyozott kiinduló téziseit: a MEFESZ a DISZ-től függetlenül, a szegedi egyetemisták szabad elhatározásából született meg, alulról építkezett, a közvetlen demokrácia elvein alapult és tanulmányi követelése mellett a magyar társadalom egészére vonatkozó politikai követeléseket is megfogalmazott. Jancsák Csaba hangsúlyozza, hogy a MEFESZ aktivistái nem rendszerkorrekciót, hanem rendszerváltást fogalmaztak meg követeléseikben, s a mozgalom értékvilága egyaránt mutatja a családi körből és az egyetemek hagyományos értékvilágából származó, generációról generációra hagyományozható értékek nyomatékos jelenlétét. A szerző olyan félreértések tisztázására is kitér, mint például a szervezet nevének helyes feloldása, melyet számos feldolgozás napjainkban is helytelenül alkalmaz. Az 1956. október 16-án, Szegeden alakult MEFESZ rövidítés feloldása helyesen Magyar Egyetemisták és Főiskolások Szövetsége, amely nem azonos, így nem is utóda az 1948-ig működő Magyar Egyetemisták és Főiskolások Egységes Szervezetének.

A kötet szerkezete kronológiai rendezőelvet követve három nagy egységre tagolódik, melyek változó terjedelműek, ugyanakkor korántsem aránytalanok, hiszen a főtéma hangsúlyos szerepének alárendelve valamint előzményeként két rövidebb fejezet olvasható a

MEFESZ eseménytörténetét és a helyi egyetemisták által megfogalmazott gondolatok országos hatáskörűvé válásának folyamatát vizsgáló központi fejezet előtt. A kötet alapcélkitűzéseit és bevezető gondolatait követő *Egyetemi hallgatói szervezetek a harmincas évektől 1956-ig* című, húszoldalas fejezetben Jancsák Csaba a harmincas évektől kezdve tárja az olvasó elé az adott korszakban éppen aktuális egyetemi ifjúsági szervezet működését. „Az egyetemek hagyományos funkciói közé tartozik az értékteremtés és a generációk közötti átadás”,¹ hangsúlyozza a szerző a *Generációkon átívelő értékorientációk* című, második fejezetében. Sík Sándortól Péter Lászlóig, a könyv témája szempontjából 18 értékhordozó egyetemi oktató szakmai életrajza több mint pályakép: kirajzolódnak belőlük azok a látens szálak, melyek a személyek életútjain keresztül az ifjúsági szervezetek közötti kontinuitásra utalnak.

A *Forradalom indítósíkrája* című, a MEFESZ létrejöttét és működését teljes körűen bemutató fejezet kezdő soraiban betekintést nyújt a pártállami diktatúra legkeményebb korszakának, az ötvenes évek elejének felsőoktatásába. Mintegy 130 oldalon keresztül vezeti az események szálát, visszaemlékezésekből és korabeli dokumentumokból bőségesen közreadott idézetekkel a szerző. Az alapvetően eseménytörténeti orientációjú fejezetben a történetmesélésen túl alapos forráselemzéseket olvashatunk, kiemelt hangsúllyal az 1956-os forradalom egyik legfontosabb dokumentumát bemutató, *A forradalom hangjai: az MR D565 számú tekercs története* című alfejezetben. A fejezet közepére, az MEFESZ október 20-i nagygyűlését tárgyaló alfejezetek közé ékelődik be a szervezet 21 aktív tagjának ábécérendes listája, születési (és esetenként halálozási) év megadásával, 1956 őszére vonatkozó szakjával, a MEFESZ-ben való szerepével és a szabadságharc leverése utáni sorsának ismertetésével.

A szerző nem kizárólagosan a Szegeden történt események bemutatására fókuszál, hanem a MEFESZ hatásainak és hatókörének vizsgálatára is sikeres kísérletet tesz, áttekintve és elemezve a forradalom kitöréséig született hallgatói, de alapvetően intézményi szintű követeléseket. Az ország intézményeinek bemutatását a forradalom eseményei szempontjából a legjelentősebbel, a Műegyetemmel kezdi Jancsák Csaba, s zárva a sort a Veszprémi Egyetemmel, összesen 11 intézmény – a szegedi MEFESZ tevékenységének és hírének hatására összehívott – üléseinek követeléseit mutatja be, gazdagon idézve programpontjaikból. Összegzőképp megállapítja, hogy a szegedi MEFESZ követeléseinek jelentős elemeit átvett hazai felsőoktatási intézmények hallgatói egyetértettek a demokratikus átalakulás szükségességében: az ország függetlenségét, politikai és gazdasági reformokat, valamint személyes és kollektív szabadságjogokat követeltek. A MEFESZ-követelések történeti idővonalát és területi kiterjedését követő oldalak után a MEFESZ életének utolsó időszaka, a megtorlás valamint a MEFESZ demokráciakísérletére vonatkozó értékelő megállapítások következnek. A szervezet, amely a közvetlen demokrácia elvei alapján jött létre, már megalakulásakor megfogalmazott a tanulmányi és szociális követeléseken túl, az egész társadalmat érintő, politikai követeléseket.

Jancsák Csaba 2016-os kiadványa hiánypótló kötet, hiszen az eddigi legnagyobb mélységben tárja fel a MEFESZ történetét. Ugyanakkor, ahogy a szerző megfogalmazza a mozgalom történetét bemutató nagy fejezet záró soraiban: a második világháború utáni első, nem alulról építkező hallgatói mozgalom jelentőségét nem az intézményesülés alapján érdemes vizsgálni, hanem az adott történeti pillanatban, a forradalom szempontjából egyfajta katalizátorként való viselkedésében. A könyv nemcsak Szeged története illetve ifjú-

¹ Jancsák Csaba: Az 1956-os forradalom indítósíkrája. A szegedi MEFESZ. Belvedere Meridionale, Szeged, 2016. 43.

ság- és egyetemtörténet szempontjából, hanem köztörténeti vonatkozásban is megkerülhetetlen munka a Magyar Egyetemisták és Főiskolások Szövetsége születésének és fő működési idejének hatvanadik évfordulója előtt tisztelegve.² A 2016-ban megjelent monográfiát kiegészíti egy forrásközlő kiadvány, *A Magyar Egyetemisták és Főiskolások Szövetsége (1956) életinterjúk tükrében* című, szerkesztett kötet, melyben tíz életinterjú olvasható.³ A könyv alapját képező beszélgetéseket a szerkesztő készítette a szervezet egykori vezetőivel és tagjaival 2012 és 2016 között. Az élettörténetek nem csupán koridéző visszaemlékezések, hanem képet kapunk az 1956-ban tevékenykedett egyetemi hallgatóság közösségi életéről, társadalmi kapcsolattartásáról és értékorientációjáról is. A szerző az oral history módszerének megfelelően teljes életutakat vonultat fel, a kor társadalmi-szellemi viszonyainak ábrázolásával, kötetlen beszélgetés során rögzített közvetlen gondolatok által.

Képiró Ágnes

² A korábbi MEFESZ-történettel foglalkozó kiadványok közül érdemes megemlíteni Kiss Tamás MEFESZ alapító 2002-es naplószerű visszaemlékezését, Kiss Tamás: *A Magyar Egyetemisták és Főiskolások Szövetsége Szeged – 1956*. Belvedere, Szeged, 2002, valamint Bálint László: *A forradalom virradata. A szegedi MEFESZ története. 1956*. Bába Kiadó, Szeged, 2008. című kötetét, mely az 1945 utáni ifjúsági mozgalmakat kronológiai rendezőelven haladva, 1957-ig tárgyalja, illetve a Jancsák Csaba által szerkesztett *A szegedi szikra. 1956. MEFESZ Szeged* című tanulmánykötetet, (Belvedere Meridionale, 2011), mely a MEFESZ megalakulásának 55 évfordulójára jelent meg, s az öt különböző szerző által jegyzett tanulmányon kívül olvashatunk benne egy beszélgetést Kiss Tamással és egy forrásközlést: a MEFESZ 1956. október 20-ai szervezeti és működési szabályzatát.

³ A Magyar Egyetemisták és Főiskolások Szövetsége (1956) életinterjúk tükrében. Szerkesztette: Jancsák Csaba. Belvedere Meridionale, Szeged, 2016.